

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 33 (72) № 4 2022

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Каспрук Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, проректор з міжнародних зв'язків та проектної діяльності Львівського університету бізнесу та права;

Кінашук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 3 від 27.10.2022 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2022

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Баран Б. М.

РОЛЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ДІЯЛЬНОСТІ КООПЕРАТИВІВ
СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В 1920–1939 РР..... 1

Боєцька-Пономаренко Б. Т., Пономаренко О. В., Шевченко В. В.

ТИПИ МІГРАЦІЇ: ОНОВЛЕНЕ БАЧЕННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ..... 6

Бурянов Д. М.

ПЕРЕДУМОВИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ
В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ..... 13

Войтенко Ю. М.

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ (2014–2020):
ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ 18

Горбань Т. Ю.

«МАЛОРОСІЙСТВО»: ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ
В УМОВАХ ІМПЕРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ..... 23

Жмака В. М.

ДРІБНА ТА КУСТАРНО-РЕМІСНИЧА ПРОМИСЛОВІСТЬ МІСТ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1920-ТІ РОКИ..... 29

Жовта І. І.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОЛЕКТИВУ ЩОДО ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ТА ГАРДЕРОБУ
ВИХОВАНОК КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ
У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ..... 37

Зубко О. Є.

ПРАКТИКИ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ В РЕАЛІЯХ
«РОСІЙСЬКОЇ ДОПОМОГОВОЇ АКЦІЇ» Т. МАСАРИКА:
МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРЕШКОДИ (1919–1927)..... 44

Ілляшенко Ю. Ю., Лисенко А. І., Колісник М. І.

ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ..... 51

Кикоть С. М., Радіоненко Т. В.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО У КИЇВСЬКІЙ ГРОМАДІ
В 60-Х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ..... 57

Kizlova A. A.

MONUMENT TO ST. VOLODYMYR THE BAPTIST
IN THE REPORTS ON STUDENTS' AND PUPILS' EXCURSIONS
TO KYIV (THE EARLY 20TH CENT.)..... 63

Коркач Д. А.

КОЛОНІАЛЬНІ НАРАТИВИ В РОСІЙСЬКИХ АНЕКДОТАХ
У 1990–2000 РОКАХ (НА МАТЕРІАЛАХ ТЕЛЕПЕРЕДАЧІ
«КЛУБ «БЕЛЫЙ ПОПУГАЙ»)..... 70

Kuryliak V. V.

PHYSICAL EDUCATION AND A HEALTHY LIFESTYLE
IN THE ORTHODOX ENVIRONMENT OF UKRAINE:
THE PROBLEM OF PRACTICAL IMPLEMENTATION 75

Лаврут О. О.

ОЗДОРОВЛЕННЯ УЧИТЕЛІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ:
ДОСВІД УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. 80

Мінченко М. В. СЛУЖБОВА КАР'ЄРА ТОВАРИШІВ ГОЛІВ НІЖИНЬСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ (1874–1919 РР.)	87
Нікітенко К. В. ДО ПИТАННЯ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ПОЧАТКУ 1920-Х РР.	94
Паска Б. В. ТАЄМНІ АГЕНТИ КДБ У БОРОТЬБИ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В 1970-Х РР.	101
Рамазанов Ш. Ш., Левітас Ф. Л. КЛЮЧОВІ ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРЕДОДНЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	107
Салук В. Б. ПРОПАМ'ЯТНІ ТАБЛИЦІ 1920–1930-Х РР. НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ, ПРИСВЯЧЕНІ ВОЇНАМ ПЕРШИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ: ІСТОРІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА	114
Уварова О. О. УЧАСТЬ ГРЕЦЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У СТВОРЕННІ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ФОРМУВАННІ МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ОДЕСИ У ХІХ СТ.	124
Шимко О. В. ХАРЧОВІ ВИДАТКИ НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1965–1985-Х РОКАХ	131
Шолк О. М. ЗАЛУЧЕННЯ ЄВРЕЇВ ДО УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА	136
Якубовський І. В. «ПРАВИ ЗАКРУТИ» VS «ХЛІБОЗАГОТІВЛЯ ЗА БУДЬ-ЩО»: СТРАТЕГІЇ РОЗМИВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА РЕПРЕСІЇ ПІД ЧАС ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КАМПАНІЇ 1931–1932 РР. У ПОСТАНОВАХ РАЙОННИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ КИЇВЩИНИ	142
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
Аббасзаде Н. М. ПОВЫШЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНОГО БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ КАК ОДНА ИЗ ВАЖНЫХ ОСНОВ УКРЕПЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ (2003–2017 ГОДЫ)	149
Адигезалова М. З. ОСОБЕННОСТИ БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКИ США НАКАНУНЕ «АРАБСКОЙ ВЕСНЫ»	154
Азизага Гани-заде ВОЕННЫЙ ЛИЦЕЙ ИМЕНИ ДЖАМШИДА НАХЧЫВАНСКОГО НА СТРАЖЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	162
Гахраманова Х. Дж. РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ, ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ УКРАИНЫ	170
Gurbanova S. A. ACTIVITY OF THE EMBASSY HEADED BY HUSEINALY BEY BAYAT IN SPAIN	175
Журба М. А., Приходько М. М. ПОЛЬСЬКЕ ПЕДАГОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО ТІШИНСЬКОЇ СИЛЕЗІЇ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПISУ)	179

Керимов Н.А. ПОЛИТИКА ТУРКМЕНИСТАНА В ОТНОШЕННИ ПРАВОВОГО СТАТУСА КАСПІЙСЬКОГО МОРЯ.....	188
Куриляк В. В., Орловський Р. В. ДИТИНСТВО ТА ЮНІСТЬ ЧАРЛЬЗА ТЕЙЗА РАССЕЛА – ЗАСНОВНИКА ТОВАРИСТВА ВАРТОВОЇ БАШТИ.....	196
Куриляк В. В. РОЛЬ ТА МІСЦЕ ЗАСНОВНИКІВ В СТАНОВЛЕННІ ЦЕРКВИ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ.....	204
Ніколаюк Т. А. ТОПОНІМІКА РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ОЙКУМЕНИ НА ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ МАПАХ ЕПОХИ РЕНЕСАНСУ	212
Олійник М. А., Стадник О. В. ЗМІНИ У РИМСЬКОМУ ВІЙСЬКУ ПЕРІОДУ ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ.....	221
Сенич Ю. В. СТАНОВИЩЕ ПІДДАНСЬКИХ МІСТ ТА МІСТЕЧОК ЧЕСЬКОГО КОРОЛІВСТВА ЗА ПРАВЛІННЯ ЯНА ЛЮКСЕМБУРГА (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІV СТОЛІТТЯ).....	234
ЕТНОЛОГІЯ	
Войтович Н. М. ОБРАЗ ВІДЬМИ У ДЕМОНОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ БОЙКІВ: ОСНОВНІ МОТИВИ.....	241
Дмитренко А. А. СЕМАНТИКА МЕДУ В ОБРЯДАХ ЖИТТЄВОГО ЦИКЛУ НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОЇ І СОШИЧНЕНСЬКОЇ ТГ)	247
Дмитренко А. А. НАРОДНІ ЗНАННЯ ТА ВІРУВАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ ЗБИРАННЯМ ГРИБІВ НА ПОЛІССІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РІВНЕНСЬКОГО РАЙОНУ).....	252
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	
Гайденко О. В. ДОСЛІДЖЕННЯ СТУДЕНТСТВА НІЖИНСЬКОГО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.).....	257
Єгоров В. В. ІСТОРІЯ КИЄВА ТА КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. Б. АНТОНОВИЧА	264
Скорич Л. В., Харук Д. А. ВИСВІТЛЕННЯ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ У ВІЙСЬКОВІЙ ПЕРІОДИЦІ ПОЛЬЩІ	272
АНТРОПОЛОГІЯ	
Долженко Ю. В. ЧЕРЕП ЛЮДИНИ ХІІ–ХІІІ СТ. З СЕЛА ЗАРІЧНЕ СУМСЬКОЇ ОБЛ.....	278

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

Барановська Н. М.

ПОЧАТКИ УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО КНИГОВИДАННЯ
ТА ПЕРІОДИКИ КРИЗЬ ПРИЗМУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ..... 286

Конюхов С. В.

ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА АНДРІЄВСЬКОГО У ФОРМУВАННІ
УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОСЕРЕДКІВ
НА ТЕРИТОРІЇ КОРОЛІВСТВА БЕЛЬГІЯ..... 293

Сошніков А. О.

ПСЕВДОГРЕЦЬКА ТОПОНІМІКА ЯК МЕХАНІЗМ
ПІДМІНИ ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ:
КОЛОНІЗАТОРСЬКА ПОЛІТИКА КАТЕРИНИ ІІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ..... 299

Шеретюк Р. М., Стоколос Н. Г.

ХУДОЖНЬО-МИСТЕЦЬКІ НАДБАННЯ ОРДЕНУ ШАРІВ НА ВОЛИНІ
(КІНЕЦЬ ХVІІ – ПЕРША ТРЕТИНА ХІХ СТ.)..... 307

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЇ

Палінчак М. М., Капітан Л. І., Скиба І. І.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ М. ГОРТІ..... 313

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... 317

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Baran B. M.

THE ROLE OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE ACTIVITIES
OF COOPERATIVES IN EASTERN GALICIA IN 1920–1939 1

Boietska-Ponomarenko B. T., Ponomarenko O. V., Shevchenko V. V.

TYPES OF MIGRATION: CONTEMPORARY APPROACH TO ITS CLASSIFICATION 6

Burianov D. M.

BACKGROUND OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN A CULTURAL
AND HISTORICAL RETROSPECTIVE 13

Voitenko Yu. M.

CONSTITUTIONAL CHANGES IN UKRAINE DURING THE PERIOD
OF RUSSIAN AGGRESSION (2014-2020): BACKGROUND AND FEATURES 18

Horban T. Yu.

«LITTLE RUSSIANNES»: THE FORMATION OF IDENTITY
IN THE CONDITIONS OF THE IMPERIAL STATE 23

Zhmaka V. M.

SMALL AND ARTISANAL INDUSTRY OF CITIES
OF LEFT-BANK UKRAINE IN THE 1920's 29

Zhovta I. I.

ACTIVITIES OF THE COLLECTIVE REGARDING APPEARANCE
AND WARDROBE OF PUPILS OF THE KYIV INSTITUTE FOR NOBLE GIRLS
IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES 37

Zubko O. Ye.

PRACTICES OF THE ADAPTATION OF THE UKRAINIAN INTELLIGENTCIA
IN THE CONDITIONS OF T. MASARYK'S «RUSSIAN RELIEF ACTION»:
OPPORTUNITIES AND OBSTACLES (1919–1927) 44

Iliashenko Yu. Yu., Lysenko A. I., Kolisnyk M. I.

REPRESENTATION OF THE HISTORICAL FIGURE
OF THE HETMAN OF UKRAINE BOHDAN KHMELNYTSKY
IN TANGIBLE CULTURAL HERITAGE 51

Kykot' S. M., Radionenko T. V.

ACTIVITIES OF PAVLO ZHYTETSKYI IN KYIV COMMUNITY
IN THE 60-s OF THE 19th CENTURY 57

Kizlova A. A.

MONUMENT TO ST. VOLODYMYR THE BAPTIST IN THE REPORTS
ON STUDENTS' AND PUPILS' EXCURSIONS TO KYIV (THE EARLY 20th CENT.) 63

Korkach D. A.

COLONIAL NARRATIVES IN RUSSIAN ANECDOTES IN 1990–2000
(ON THE MATERIALS OF THE «WHITE PARROT CLUB» TV PROGRAM) 70

Kuryliak V. V.

PHYSICAL EDUCATION AND A HEALTHY LIFESTYLE
IN THE ORTHODOX ENVIRONMENT OF UKRAINE:
THE PROBLEM OF PRACTICAL IMPLEMENTATION 75

Lavrut O. A.

REHABILITATION OF SECONDARY SCHOOL TEACHERS: THE EXPERIENCE
OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY 80

Minchenko M. V.

PROFESSIONAL CAREER OF COMRADE OF NIZHYN DISTRICT COURT HEADS (1874–1919) 87

Nikitenko K. V. ON THE QUESTION OF THE LIQUIDATION OF THE REBELLION MOVEMENT IN THE EARLY 1920s.....	94
Paska B. V. SECRET AGENTS OF THE KGB IN THE CONFRONTATION AGAINST THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE 1970S.....	101
Ramazanov Sh. Sh., Levitas F. L. KEY ISSUES OF INTERNATIONAL POLITICS ON THE EVE OF WORLD WAR II IN FOREIGN HISTORIOGRAPHY	107
Saluk V. B. COMMEMORATIVE PLAQUES OF THE 1920S–1930S IN THE TERNOPIL REGION (OBLAST) DEDICATED TO THE SOLDIERS OF THE FIRST LIBERATION MOVEMENT: HISTORY AND CHARACTERISTICS	114
Uvarova O.O. PARTICIPATION OF GREEK IMMIGRANTS IN THE CREATION OF THE URBAN ENVIRONMENT AND FORMATION OF URBAN CULTURE OF ODESA IN THE 19TH CENTURY	124
Shimko O. V. FOOD EXPENDITURES OF THE POPULATION OF THE DONETSK REGION IN 1965–1985.....	131
Sholk O. M. INVOLVEMENT OF JEWS IN THE UKRAINIAN ARMY DURING THE TIMES OF THE CENTRAL SOVIET: THEORY AND PRACTICE	136
Yakubovskyy I. V. “RIGHT TURNS” VS “GRAIN PROCUREMENT IN ANY CASE”: STRATEGIES ON CAMOUFLAGE OF RESPONSIBILITY FOR REPRESSION IN THE DIRECTIVES OF LOCAL AUTHORITIES OF KYIV REGION DURING GRAIN PROCUREMENT OF 1931–1932.....	142
WORLD HISTORY	
Abbaszade N. M. IMPROVEMENT OF MATERIAL WELL-BEING OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AS ONE OF THE IMPORTANT BASIS OF STRENGTHENING STATE INDEPENDENCE (2003–2017).....	149
Adigezalova M. Z. FEATURES OF US MIDDLE EAST POLICY ON THE EVE OF THE “ARAB SPRING”	154
Azizaga Gani-zade. MILITARY LYCEUM NAMED AFTER JAMSHID NAKHCHIVANSKY ON GUARD OF THE TERRITORIAL INTEGRITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	162
Gakhramanova Kh. J. THE ROLE OF AZERBAIJANIS IN SOCIO-POLITICAL, ECONOMIC AND CULTURAL LIFE OF UKRAINE.....	170
Gurbanova S. A. ACTIVITY OF THE EMBASSY HEADED BY HUSEINALY BEY BAYAT IN SPAIN	175
Zhurba M. A., Prykhodko M. M. THE POLISH PEDAGOGICAL SOCIETY OF TYSHYN SILESIA IN THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURY (BASED ON MAGAZINE MATERIALS).....	179
Karimov N. A. TURKMENISTAN’S POLICY TOWARDS THE LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA	188

Kuryliak, V. V., Orlovskyi R. V. CHILDHOOD AND YOUTH OF CHARLES TAZE RUSSELL – THE FOUNDER OF THE WATCHTOWER SOCIETY	196
Kuryliak V. V. THE ROLE AND PLACE OF THE FOUNDERS IN THE ESTABLISHMENT SEVENTH-DAY ADVENTIST CHURCH	204
Nikolaiuk T. A. TOPONYMICS OF THE RUSSIAN ORTHODOX ECUMENE ON WESTERN EUROPEAN MAPS OF THE RENAISSANCE ERA.....	212
Oliynyk M. A., Stadnyk O. V. CHANGES IN THE ROMAN ARMY DURING THE PERIOD OF JULIUS CAESAR	221
Senych Yu. V. THE STATE OF THE VASSAL CITIES AND TOWNS OF THE CZECH KINGDOM DURING THE REIGN OF JAN OF LUXEMBOURG (THE FIRST HALF OF THE XIV CENTURY)	232
ETHNOLOGY	
Voitovych N. M. THE WITNESS OF A WITCH IN DEMONOLOGICAL REPRESENTATIONS OF BOYKO’S: THE MAIN MOTIVES.....	241
Dmytrenko A. A. SEMANTICS OF HONEY IN LIFE CYCLE RITUALS IN VOLYN POLISSIA (ON THE MATERIALS OF KAMIN-KASHYRSK AND SOSHYCHNE LOCAL COMMUNITI)...	247
Dmytrenko A. A. FOLK KNOWLEDGE AND BELIEFS RELATED TO COLLECTING MUSHROOMS IN THE FIELD (BASED ON MATERIALS FROM THE RIVNE DISTRICT)	252
HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES	
Haidenko O. V. RESEARCH OF STUDENTS OF THE NIZHYN HISTORICAL AND PHILOLOGICAL INSTITUTE NAMED AFTER PRINCE BEZBORODKO (LATE 19 TH – EARLY 20 TH CENTURIES).....	257
Egorov V. V. HISTORY OF KYIV AND KYIV LAND IN THE V. B. ANTONOVYCH’S CREATIVE HERITAGE	264
Skorych L. V., Kharuk D. A. THE COVERAGE OF FULL-SCALE RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE IN POLISH MILITARY PERIODICALS.....	272
ANTHROPOLOGY	
Dolzhenko Yu. V. HUMAN SKULL OF THE 12–13 CENTURIES FROM THE VILLAGE OF ZARICHNE, SUMY REGION	278
HISTORY OF UKRAINIAN AND FOREIGN CULTURE	
Baranovska N. M. BEGINNINGS OF THE UNIVERSITY BOOK PUBLISHING AND PERIODICALS THROUGH THE PRISM OF NATIONAL AND CULTURAL RENAISSANCE IN UKRAINE.....	286
Koniukhov S. V. THE ACTIVITIES OF DMYTRA ANDRIEVSKYi IN THE FORMATION OF UKRAINIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL CENTERS ON THE TERRITORY OF THE KINGDOM OF BELGIUM.....	293

Soshnikov A. O.

PSEUDO-GREEK TOPONYMICS AS A MECHANISM OF CHANGE
OF THE HISTORICAL AND CULTURAL LANDSCAPE:
THE COLONIZATION POLICY OF CATHERINE II IN THE SOUTH OF UKRAINE..... 299

Sheretiuk R. M., Stokolos N. G.

ARTISTIC ACQUISITIONS OF THE ORDER OF PIARISTS
IN VOLYN (THE END OF THE 17TH – THE FIRST THIRD OF THE 19TH CENTURY)..... 307

CURRENT ISSUES OF HISTORY

Palinchak M. M., Kapitan L. I., Skyba I. I.

CHARACTERISTICS OF THE POLITICAL REGIME OF M. GORTY 313

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS..... 317

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94[271.4:332.15](477.83/.86)«1920/1939»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.1>

Баран Б. М.

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

РОЛЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ДІЯЛЬНОСТІ КООПЕРАТИВІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В 1920–1939 РР.

У статті проаналізовано роль Греко-католицької церкви у відродженні та діяльності української кооперації в Східній Галичині у міжвоєнний період. Висвітлено основні соціально-економічні аспекти взаємодії греко-католицького духовенства та кооперативних союзів в непростих соціально-економічних умовах польської влади на Західноукраїнських землях. Окреслено завдання та методи, що їх перед собою та громадою ставила церква та кожен парох, зокрема, для досягнення позитивного результату в організації, побудові та діяльності кооперативного руху в Східній Галичині. Оцінено особливості розвитку та функціонування кооперації в краї за сприяння Греко-католицької церкви.

Прослідковано господарсько-економічні взаємини ГКЦ та сільського населення Східної Галичини у зазначений період. З'ясовано якими саме механізмами послуговувалася Греко-католицька церква для досягнення економічного самозахисту українського населення краю, як споживача та виробника сільськогосподарської продукції в окреслений час на Західноукраїнських землях.

Простежено, що саме в розвитку господарського сектора керівництво Греко-католицької церкви вбачало фундамент побудови добробуту своїх вірних. Проаналізовано авторитетний вплив парафіяльних священиків на розвиток кооперативного руху на місцях з подальшим запровадженням сучасних на той час засобів та методів розвитку господарської діяльності.

Прослідковано причини та особливості конфлікту між польськими, єврейськими та українськими кооператорами, та ставлення керівництва Греко-католицької церкви, яке вбачало в ньому загрозу для розвитку кооперативного руху в Східній Галичині в зазначений період.

Попри не просту соціально-економічну ситуацію українського населення Східної Галичини в Другій Речі Посполиті. Саме кооперативний рух став одним з найважливіших механізмів відродження та розвитку української державності на чолі ГКЦ.

Ключові слова: Греко-католицька церква, кооперація, Східна Галичина, духовенство.

На кооперації в переважній частині спирається добробут народу.
Через кооперацію, через організацію, через скупчення наших сил,
через порядок і єдність ми вдесятеро множимо
наші економічні сили, наш добуток».
(Андрей Шептицький)

Постановка проблеми. Греко-католицька церква була і є однією з найважливіших складових українського націотворення, як протягом усього XIX так особливо і на початку XX століть.

Актуальність дослідження зумовлена визначенням ролі ГКЦ, як соціально-економічної інституції Східної Галичини, яка ставала на захист українського народу під час та після Першої світової війни, наслідком якої стала окупація Захід-

ної України Другою Річчю Посполитою. Українські землі склали майже 25% від усіх польських земель. Та за своєю економічною структурою залишалися аграрно-сировинним придатком, який мав постачати дешево сировину до митрополії. Нажаль це яскраво підкреслювала і соціальна складова населення 80% якої були селяни [3, с. 138]. Пovoєнні негаразди та викликана ними світова економічна криза вносили свої корективи

в господарське життя краю. І без того не просту ситуацію загострювала також і дискримінаційна економічна політика польського уряду, яка ділила державу на Польщу «А» (корінні польські землі) й Польщу «Б» («східні креси») [5, с. 45]. З огляду на таку складну соціально-економічну ситуацію саме Греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким стала тим рушієм і опорою відродження та підтримки господарсько-економічного становища українського населення Східної Галичини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливим джерелом дослідження поставленої нами проблематики є тогочасна міжвоєнна періодична преса: щоденна газета «Діло», «Господарсько-кооперативний часопис» та «Кооперативна республіка». Цікавою для нашого дослідження виступає праця діаспорного дослідника та безпосереднього учасника кооперативного руху Іллі Витановича – «Історія українського кооперативного руху». У ній автор зазначає, що кооперація була важливим чинником консолідації українського населення Західної України в непростий час польської окупації, «бо виходила з реальних життєвих потреб народних мас» [2, с. 4]. Досить актуальним є дослідження Л. Дрогомирецької – «Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України 1920–1939 рр., у якому крізь призму соціально-політичного аспекту розкривається важливість кооперативного руху, як складової ланки українського суспільства [5].

З останніх публікацій варто згадати спільну монографію Руслана Гусака, Наталії Коростіль, Олега Малярчука «Міжвоєнне село Західної України: соціум, господарство, духовність» [3], де автори аналізують характер та умови господарювання мешканців сільської місцевості. Пізнавальною є і праця Петра Долганова «Свій до свого по своє»: соціально-економічний вимір національних стратегій українців у міжвоєнній Польщі, у якій дослідник розкриває причини та передумови виникнення українського економічного націоналізму в побудові якого не останню роль відіграв і кооперативний рух [4].

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження ролі Греко-католицької церкви у відродженні та діяльності кооперативного руху в Східній Галичині у 20–30-х роках ХХ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Господарське життя українців Східної Галичини на основі природо-географічних умов та соціально-економічного розвитку була сформована узвичаєна структура господарювання, а саме, зем-

леробство та тваринництво переважало у пригірських та низинних районах, а у гірських тваринництво. Виготовлена продукція повністю йшла на власні потреби, а певна її частка продавалася для того, щоб мати певні кошти для сплати податків державі. Лише незначна частина заможних господарств які продавали більше половини своєї сільськогосподарської продукції вважалося товарним господарством.

Нажаль капіталістичні відносини у Східній Галичині стримувалися через колоніальне становище та не високий рівень розвитку промисловості регіону, а також феодальні пережитки, які мали місце на селі. Як свідчить перепис 1921 року близько 30-ти тисяч поміщиків володіли майже половиною (47,3%) всієї землі, в той час як 14,8% – належало 2,1 млн. селян [11, с. 28]. Гальмування польським урядом промислового розвитку Польщі «Б» було ціле направленим, оскільки понад 80% усіх підприємств та виробництв концентрувалися в Польщі «А». Інвестиційний інтерес викликали лише ті галузі економіки, що носили сировинний характер та давали швидкий прибуток: нафтовидобувна, деревообробна та харчова. Конкуренція зі західними індустріально розвинутими воєводствами держави не давала перспектив на майбутнє.

Землі Східної Галичини в економічному плані були аграрними з невеликим накопиченням капіталу, слабо розвинутою торгівлею, невисоким рівнем урбанізації та надмірною кількістю робочих рук. Економічна відсталість також пояснюється досить низьким відсотком міського населення серед українців. Згідно перепису 1921 року трохи більше третини (76,3%) населення Західної України займалося сільським та лісовим господарством і лише 15,7% були задіяні у промисловості, торгівлі та транспорті [3, с. 140].

Господарсько-економічним ядром Польщі загалом, та Східної Галичини зокрема, були міста, що здійснювали торгівельну та комерційну діяльність з селом. Оскільки практично уся торгівля на західноукраїнських землях була зосереджена в руках євреїв, тому вони й були посередниками між містом і селом у торгівельно-грошовому обігу, скуповуючи худобу та сільськогосподарську продукцію у селян для продажу в місті. Разом з тим у власності євреїв перебували крамниці з необхідними для ведення господарства та побуту речами, як і товари що в основному виготовлені єврейськими мануфактурами. Економічна система побудована євреями становила не аби яку конкуренцію полякам та українцям Галичини [4, с. 147].

За умов, що склалися українському населенню Галичини потрібно було самостійно вирішувати власні соціально-економічні проблеми на основі принципів самозахисту та самоорганізації. Не випадково загально вживаними стають гасла «Спирайся на власні сили!», «Свій до свого – по своє», «Українські гроші – в українські руки – на українські справи!» [13]. Одним з дієвих засобів для досягнення позитивних економічних змін на думку української інтелігенції та греко-католицького духовенства – було відродження кооперативного руху та його подальший розвиток. Цьому сприяла ухвала польського сейму від 29 жовтня 1920 року про кооперативний закон, який полегшував створення національних кооперативів та гарантував основні принципи приватної кооперації. Щойно зареєстрований у суді кооператив міг одразу розпочинати свою господарську діяльність. Законом також було передбачено створення при Міністерстві фінансів Другої Речі Посполитої Кооперативної ради до складу якої входили представники національних та регіональних кооперативних союзів. Рада також мала право законодавчої ініціативи, а також можливість регулювання відносин з державними установами [2, с. 268]. Такі можливості певною мірою розширили функції кооперативів, які стали символом прогресу, самоврядування та економічного захисту.

Ядром кооперативного руху в Східній Галичині стає Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК), що виник в 1928 році під час реорганізації ще довоєнного Крайового союзу ревізійного. Союзу підпорядковувалися основні кооперативні об'єднання «Центросоюз», «Маслосоюз», «Центробанк» та «Народна торгівля» [3, с. 141]. Основна мета РСУК полягала в тому, щоб сформувати розгалужену мережу відділень, які б могли охопити усі галицькі села. Це було можливе лише при об'єднанні усіх сил сільської інтелігенції якою часто виступало греко-католицьке духовенство. Тому не дивно, що Ревізійний союз українських кооперативів отримав підтримку глави ГКЦ митрополита Андрея Шептицького, під патронатом якого щорічно у Львові відбувалося «Свято штандарту української кооперації», де виголошувалися привітання найкращим кооператорам. Схожі свята регулярно проводили в багатьох селех краю, вони завжди супроводжувалися богослужіннями. На деяких з них був присутній і сам митрополит, таким чином засвідчуючи важливі досягнення в організації українського кооперативного руху [6, с. 4].

Широко розповсюдженою та дієвою була пропагандистська кампанія кооперативного руху

на сторінках міжвоєнної преси краю, зокрема в щоденній газеті «Діло» у статті «Як організувати кооперативи в повіті», ми зустрічаємо такі настанови: «Де нема ще кооператив, тим є конечна пропаганда за заснуванням кооператив. Скликати в сій справі повітову нараду. Запросити інтелігенцію на місцях, в головно постаратися, щоб було багато селян, мужчин і жінок. Референт мусить бути знавцем всього обсягу кооперативних справ, вміти приступно говорити, не нудити чужими фразами, а живістю викладу будити масову енергію» [13, с. 5]. Громадсько-політичні діячі та духовенство ГКЦ прагнули закріпити за кооперацією право господарської самоорганізації та діяльності у національному житті українців Галичини. У «Господарсько-кооперативному часописі» Ю. Павловський зазначав: – «За допомогою кооперації, народ зможе створити тривке економічне і культурно-просвітне життя, незалежно від державних субвенцій» [9, с. 2]. У періоди також подавалася інформація і про успіхи греко-католицького духовенства в організації кооперативів на селі. Про це ми дізнаємося зі статті «Ліпше пізно, як ніколи», у якій розповідається про пароха о. Т. Татомирова, якому вдалося заснувати кооператив у селі Старий Кропивник Дрогобицького повіту. Кооператива розвивалася досить добре, це все було завдяки зусиллям пароха, який повністю узяв на себе усю працю [8, с. 6].

Організатори кооперативного руху чітко розуміли, що кооперативна форма ведення господарства це найкращий шлях для відродження українського суспільно-політичного життя, крізь призму економічного зміцнення та зростання. Для цього потрібно було залучати як можна більше галицьких селян, переконуючи їх, що перспектива і розвиток кооператив у їх масовості. Протягом декількох повоєнних років українська кооперація перетворилася в добре відлагоджену економічну систему, при якій створювалися нові стабільні ланки виробництва для цього нагромаджували заощадження та створювали систему кредитування. Для створення нових виробництв, при «Центробанку» було утворено «Фонд господарської розбудови» [5, с. 42–43]. Українські кооперативи змогли пристосуватися до діяльності в непростих соціально-економічних та політичних умовах.

Саме активна позиція ГКЦ сприяла розвитку кооперації в Східній Галичині. Це ми можемо спостерігати на прикладі того, як станом на 1921 рік в краї числилося 580 українських кооперативів, починаючи з 1928 року їх кількість виросла до

2500, а з 1939 року було вже близько 4000. Станом на 1934 рік РСУК об'єднав майже 3228 сільських кооперативів [1, с. 66]. Такий розвиток української кооперації досить сильно хвилював як поляків так єврейську громаду Східної Галичини, яка вбачала в українцях загрозу своєї економічної стабільності та прагнула вирішити ситуацію на свою користь. Заклик про підтримку свого виробника «Свій по своє до свого» та підтримка українців українцями, поляків поляками, а євреїв євреями розв'язало свій торговельний конфлікт, що не був врегульований до початку Другої світової війни [10, с. 4].

Найбільш прогресивнішими у міжвоєнний час були молочні кооперативи «Маслосоюзу», яким вдалося освоїти не тільки місцевий, а також і загальнодержавний польський ринки. Як дізнаємося з періодичних видань практично кожні збори кооперативи розпочиналися доповідями про діяльність та здобутки «піонерів українського кооперативного молочарства», отців О. Нижанковського, Л. Горалевича, О. Барановського, О. Мороновича та ін. Хоча наприкінці 20-х років за керівництво союзом береться нове покоління галицької інтелігенції, це передусім старшини УГА, що певний час перебували в вимушеній еміграції та набули досвіду роботи в європейських молочарських та агрономічних кооперативах та школах [6, с. 3].

З досвід молодшої генерації керівництва «Маслосоюза» та широкий авторитет місцевих греко-католицьких парохів стали підґрунтям успішної реформи для українського молочарства. Відділи перетворювалися в окремі кооперативи, які мали свої пункти прийому молока і сметани. Починаючи з 1926 року «Маслосоюз» здійснює експорт молочних продуктів за кордон, лише протягом 1929 року було поставлено близько 400 тон масла до Англії, а це близько 40-ка вагонів [6, с. 4]. З кожним роком торговельний оборот українських молочарних кооператив збільшувався майже вдвічі.

У міжвоєнний період галицьке село розвивалося і його потреби росли. Для забезпечення попиту на промислову продукцію та інші необхідні для селян продовольчі товари діяли споживчо-сільськогосподарські кооперативи. Найактивніше діяли «Центросоюз» та «Сільський господар», вони займалися не лише торгівлею, а й проводили просвітницьку діяльність серед населення. Велика кількість сільських кооперативів «Центросоюзу» та філій «Сільський господар» була під керівництвом греко-католицьких священників [2, с. 331].

Вагому роль у відродженні та розвитку українського кооперативного руху відіграли кредитні спілки, які надавали позики кооперативам або приватним господарям під невисокі відсотки. Кредитами від «Центробанку» станом на 1929 рік скористалося близько 119 союзних кооперативів [1, с. 67].

Фінансово підтримували кооперативи і керівництво ГКЦ через «Земельний банк гіпотечний», який перебував у власності греко-католицької митрополичої курії, а також кооперативного банку «Дністер», членом правління якого був о. В. Левицький. Банки гарантували вклади та видавали пільгові кредити [4, с. 156].

Отже, складне становище українського населення Східної Галичини викликане наслідками Першої світової війни та польською окупацією спонукало греко-католицьке духовенство до рішучих дій, які б призвели до відродження українського села. Розуміючи, що саме господарський сектор є саме тим рушійним чинником керівництво ГКЦ спрямувало свої сили та можливості для отримання потрібних результатів та вирішило скористатися досвідом попередніх років, ставши в авангарді відродження та організації господарсько-споживчих кооперативів і освітньо-кооперативних курсів.

Українські парохі проводили відкриті лекції, писали заохочувальні статті до періодичних видань, а в деяких місцевостях і самі очолювали кооперативи. Авторитет греко-католицьких священників, став визначальним у розвитку та діяльності українського кооперативного руху на місцях. Не залишалось й осторонь керівництво ГКЦ, яке через банки та кредитні спілки фінансово допомагало кооперації. Сам митрополит Андрей Шептицький з батьківською любов'ю підтримував українську кооперацію. Не зважаючи на складні умови, а також постійний фінансовий, податковий та поліцейський контроль з боку польської влади і жорстку конкуренцію польських, а особливо єврейський кооперативів досягнення Греко-католицької церкви широкі віталося українською інтелігенцією то елітою і розцінювалися як такі, що сприяють розвитку всім Західноукраїнським землям. На жаль, усі ініціативи, досягнення та можливості як і кооперативи, були заборонені у 1939 році з приходом, або як краще сказати з окупацією радянської влади Східної Галичини. Усі старання кооператорів були зведені на нівець, а «масло на полицях розтануло від блиску сталінської конституції».

Список літератури:

1. Вепрів Р. Греко-католицька церква і організація економічного самозахисту українського населення Східної Галичини у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2013. № 2. Ч. 1. С. 64–71.
2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. 624 с.
3. Гусак Р. О., Коростіль Н. Ж., Мальярчук. О. М. Міжвоєнне село Західної України: соціум, господарство, духовність. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. 308 с.
4. Долганов П. С. «Свій до свого по своє»: соціально-економічний вимір націотворчих стратегій українців у міжвоєнній Польщі. Рівне : Волинські обереги, 2018. 232 с.
5. Дрогомирецька Л. Р. Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920–1939 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Івано-Франківськ, 2004. 237 с.
6. Загальні збори Центробанку та «Маслосоюзу». *Господарсько-кооперативний часопис*. 1930. 6 квітня С. 3–4.
7. Кооперативне Свято в Єзуполі. 30-ліття кооперативи в Єзуполі. Вручення почесних грамот основникам кооперативи. *Діло*. 1935. 24 вересня. С. 4.
8. Ліпше пізно, як ніколи. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1930. 19 січня. С. 6.
9. Наша сільськогосподарська організація під теперішньою хвилю і майбутнім. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1921. 23 грудня. С. 2.
10. Пікети під склепами. *Діло*. 1937. 21 грудня. С. 4.
11. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. 112 с.
12. Християнські кооперативи як Андрей Шептицький підіймав економіку Галичини URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/487-hristiyanski-kooperativi-yak-andrey-sheptitskiy-pidiymav-ekonomiku-galichini> (дата звернення: 23.09. 2022).
13. Як організувати кооперативи в повіті. *Діло*. 1923. 27 травня. С. 5

Baran B. M. THE ROLE OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE ACTIVITIES OF COOPERATIVES IN EASTERN GALICIA IN 1920–1939

The article analyzes the role of the Greek Catholic Church in the revival and activity of Ukrainian cooperation in Eastern Galicia in the interwar period. The main socio-economic aspects of the interaction of the Greek-Catholic clergy and cooperative unions in the difficult socio-economic conditions of the Polish government in the Western Ukrainian lands are highlighted. The tasks and methods that the church and each pastor set before themselves and the community, in particular, to achieve a positive result in the organization, construction and activity of the cooperative movement in Eastern Galicia, are outlined. Peculiarities of the development and functioning of cooperation in the region with the assistance of the Greek Catholic Church were evaluated.

Economic relations between the GCC and the rural population of Eastern Galicia in the specified period were followed. It has been clarified what mechanisms the Greek Catholic Church used to achieve economic self-defense of the Ukrainian population of the region as a consumer and producer of agricultural products in the specified time in the Western Ukrainian lands.

It has been observed that the leadership of the Greek Catholic Church saw the foundation of building the well-being of its faithful in the development of the economic sector. The authoritative influence of parish priests on the development of the cooperative movement on the ground with the subsequent introduction of modern at that time means and methods of economic activity development is analyzed.

Despite the difficult socio-economic situation of the Ukrainian population of Eastern Galicia in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth. It was the cooperative movement that became one of the most important mechanisms for the revival and development of Ukrainian statehood led by the GCC.

Key words: Greek Catholic Church, cooperation, Eastern Galicia, clergy.

Боєцька-Пономаренко Б. Т.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Пономаренко О. В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Шевченко В. В.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ТИПИ МІГРАЦІЇ: ОНОВЛЕНЕ БАЧЕННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ

Попередній аналіз підходів вітчизняних і зарубіжних дослідників кількох суміжних суспільно-гуманітарних галузей знань до визначення поняття “міграція” уможливив вироблення ємної дефініції цього вищого явища. Виявлено розподіл явища та/чи процесу міграції на чисельні типи, здійснюваний науковцями як на підставі різних одиночних критеріїв, так і їх комбінацій, або ж сукупності. Відтак, запропоновано авторське бачення систематизації сьогоденних видів міграції і тих, які сформувалися історично. Враховано сучасні епізоди міграції, а також особливості новітніх міграційних потоків, які переважно стихійно формуються під впливом стрімких геополітичних, економічних і соціальних обставин; роль дипломатичного діалогу та міжнародних організацій у їх адмініструванні. Подальша класифікація міграційних проявів на (під)групи здійснена на основі загально визнаних поглядів, модифікованих із урахуванням актуальних трансформацій глобалізованого світового суспільства. Відзначено множинний, комплексний, взаємопов’язаний характер міграторних і мігrogenних (термін О.Пономаренко) чинників. Констатовано високу адаптаційну здатність і спроможність на швидку самоорганізацію сьогоденних міграційних рухів українців; її вищий моральний рівень і відчутніше небажання мігрантів розривати зв’язки з батьківщиною. Засвідчене значне сприяння – на протиположному супротиву – прийняттю переміщених осіб світовою громадськістю, а також надання останньою різноманітної допомоги мігруючим. Постульовано необхідність концептуального оновлення термінологічного тезаурусу (перегляд використовуваної номенклатури), удосконалення інструментарію, способів документування міграції – у контексті інтегрованого мультидисциплінарного бачення проблеми переміщення осіб у світі. Сформульовано вектор подальших наукових розвідок у цій сфері, а саме: побудова багатовимірної мультимодальної схематичної репрезентації досліджуваного явища як універсальної моделі міграції XXI ст.

Ключові слова: міграція, міграційні процеси і потоки, мігранти, типи міграції, категорія, група, міжнародні/дипломатичні переговори, сучасні процеси суспільства.

Постановка проблеми. Переважна більшість процесів у суспільстві не відбувається без такої складової, як постійна трансформація. Наразі глобальний та всеохоплюючий характер цих змін не потребує доведення. Ця теза справедлива і застосовувана для сфери політики, міжнародних відносин, дипломатії, торгово-економічних і фінансового полів, науки на загал, транспортування товарів і людей, а також, звісно, і в контексті дослідження міграції в історичному розрізі. Демографічні зміни позначаються як на процесах управління структурами суспільства, адмініструванню фінансовими потоками, правовому забезпеченні й захисті, необхідності компенсувати трудові, медико-соціальні та продовольчі ресурси, збере-

ження культури, самобутності, історії, традицій. Відтак, міграція як явище породжує низку теоретичних і практичних завдань, на вирішення яких постійно працюють науковці різних суміжних і віддалених галузей знань. Ця обставина пояснює наявність незліченної кількості праць, які щороку актуалізуються, задовольняючи нагальні потреби чи неминучі прогалини у дослідженнях.

Усвідомлення континуального характеру міграції, її еволюційна видозміна, диверсифікація та дедалі адаптивніша властивість вимагають нових наукових розвідок, які б, принаймні, допомагали документуванню цих змін, а також служили джерелом для здійснення повномасштабного академічного дослідження цього комплексного та багатави-

мірного явища як об'єкта міжгалузевого інтересу та міждисциплінарних студій. Більш швидшим і відчутнішим результатом такого аналізу могла би стати детальна класифікація видів, типів і категорій міграції. А це, у свою чергу, спростить розуміння тенденцій переміщення осіб, зробить спробу спрогнозувати логіку; відтак – підготувати суспільство до оперативного та належного реагування, упередить небажані наслідки, зрештою, полегшить процес для його безпосередній учасників.

Аналіз публікацій; виділення невирішених частин дослідження. З огляду на масштабність досліджуваного явища, не викликає сумнівів існування значної кількості праць, у яких висвітлюються різні аспекти міграції. Так, приміром, серед вітчизняних дослідників міграційні процеси у світі вивчав Ю.І. Римаренко [1998]. Міграції населення України аналізував М.Д. Романюк [1999]. Цей же напрямок розвивав професор В.І. Сергійчук, зосереджуючись на окремих етапах історичного розвитку нашого народу. Форми міграції (зокрема, офіційна та нелегальна) були одним із аспектів наукового інтересу А.С. Романюка [1997, 21–25]. Інші форми міграції, зокрема – соціальна – становили предмет дослідження В.Шелюка. Цьому науковцеві належить і розширене визначення міграції та спроби її повного опису [2001, 45–50]. Досить повна класифікація міграції належить О.А. Ровенчак [2016, 129–136].

З-поміж зарубіжних дослідників доцільно виділити внесок С. Колінсона [1994] – у контексті вивчення міжнародних міграцій, а також її класифікації на види. Комплексний феномен міграції крізь призму постійності/темпорального критерію розглядав Г. Тапінос [2001]. М. Оскольскі вивчав мотиви міграції [2001, 46–54]. Наукові розвідки різних вимірів міграції здійснили: А. Адеподжу (внутрішній/зовнішній; тривалість) [1999, 106], М. Пулен (просторовий; джерела даних про міграцію) [2000, 14–37]. А. Ічдуйгу навів свою класифікацію міжнародної міграції [2001, 131–142].

Наведені вище приклади є лише незначною частиною наукових розвідок на тему міграції. Однак, основна властивість досліджуваного явища – континуальна еволюція, видозміна та диверсифікація – пояснює неповноту його описів і, водночас, спонукає до подальшого аналізу, піднімає актуальні питання та вимагає пошуку оперативних відповідей.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). На нашу думку, одним із перспективних напрямків і поки що незавершеним завданням

для вчених є розробка всеохоплюючої класифікації, котра б спростила сприйняття феномену міграції, унаочнила взаємозв'язок між мігrogenними/мігротворними (*термін О.В. Пономаренко*) чинниками, учасниками та наслідками міграційних процесів. Звісно, обмежені рамки наукової статті унеможливають виконання цього завдання водночасі. Однак, реальним є зробити посильний внесок у розбудову попередніх групувань видів і типів міграції, створивши, таким чином, місток до оновленої класифікації, яка відобразатиме реалії сьогодення.

Викладення основного матеріалу. Термін «*міграція*», що походить від латинського слова «*migratio*», у найширшому значенні [25] – це «переселення народів у межах країни або з однієї країни в іншу». Таке формулювання уможливорює пристосування терміну до потреб низки галузей (але не обмежуючись лише ними): зовнішньої та внутрішньої політики, дипломатії, міжнародних відносин, економіки, географії, соціології і, звісно, історії. Кожна з цих дисциплін уточнює дефініцію, адаптуючи її під власні потреби. Ми пропонуємо сформулювати квінтесенцію існуючих дефініцій таким чином:

Для цілей цієї статті послуговуватимемося робочою дефініцією, згідно якої *міграція* – це груповий чи поодинокий випадок перетину адміністративного кордону власної країни ключовими фігурами цього процесу (мігрантами), не залежно від мотивів, наявності законних підстав, часу перебування за межами батьківщини, що може спричинити зміну постійного місця проживання (однак, з метою відмінною від планованого туризму).

Традиційно виділяють такі *види й типи міграції* [1, с. 106; 3, с. 251; 12, с. 133–134; 20, с. 22–24; 21; 33, с. 224–225]: зовнішня (міжконтинентальна та континентальна) і внутрішня; організована та неорганізована (стихійна); добровільна та примусова; політична (+вимушена); економічна (+вимушена); зворотня та незворотня; релігійна; етнонаціональна; епізодична (по суті, одноразова, як-то, приміром ділова поїздка); маятникова (човникова, часта/регулярна, двостороння); сезонна; транзитна; короткотермінова; середньо термінова; довготермінова; постійна (незворотня, переселення, ПМП) та ін.

Звичним є і розподіл осіб, які залучені до процесу міграції (мігрантів) на такі категорії, групи, типи [8, с. 38; 10, с. 28–30; 12, с. 325–327; 32, с. 2]: постійні переселенці; тимчасові службовці чи робітники (легальні та нелегальні); шукачі притулку;

біженці; політичні, економічні, екологічні (добровільні/вимушені) мігранти; мігранти заради роботи, навчання, створення/возз'єднання родини; учасники гуманітарних переміщень/переселень; члени сімей мігрантів; іноземці з дозволом на проживання; «візитери» (дипломати, працівники міжнародних місій, відряджені особи); реемігранти і т.д.

Відтак, можна припустити, що існує відносна однаковість у дефініціях типів, видів міграції та її учасників. Водночас, цього не вдалося стежити при аналізі типологізацій міграції на загал, оскільки в основу відомих класифікацій покладено один або певну кількість критеріїв, або ж вони відображають лише окремих аспекти досліджуваного явища [1; 8; 21]. Найпростіший приклад неповноти класифікацій – неврахування осіб, які мають статус або де-факто перебувають у статусі осіб без громадянства, оскільки вони не можуть користуватися правами, передбаченими виключно для громадян певної держави. Це відбувається внаслідок розпаду держав або колонізацій.

Наші власні спостереження за останніми подіями геополітичного значення, що торкнулися безпосередньо України, та швидко набули світового значення, наштовхнули нас на думку про необхідність переосмислення поняття «туристична» міграція. Йдеться про «вимушений» міграційний туризм, (термін авторів), туристичну міграцію, котра масово охопила українців після 24.02.2022 року. Цей новий вид міграції став *гібридним* явищем, яке поєднало ознаки масового стихійного переміщення осіб (тварин і транспортних засобів), спровокованого раптовими форс-мажорними обставинами, засвідчувало – хоча б частково – ознаки політичної та економічної міграції, мало суто примусовий, а точніше сказати – силовий характер. Основним *мігrogenним/мігтотворчим* (термін авторів) *фактором*, звісно, стала небезпека для життя, що межує із загрозою його існування. Ця загроза підсилювалася неможливістю мати гарантоване безпечне помешкання, відсутністю продуктів харчування, ліків, засобів гігієни, інших засобів для існування, а подекуди і просто питної води. У термін «вимушений» туризм як ви міграції вкладаємо не лише необхідність переміститися під тиском зовнішніх обставин, але й факт необхідності пускатися у подорож тим, хто раніше навіть боявся подорожувати залишати звичну обстановку та нажиті майно. На відміну від усталеного змісту терміна «туристична міграція», під якою розуміється тимчасовий виїзд людини з постійного місця проживання, «поїздки, які, як правило, не мають постійного характеру та відбуваються у різних напрямках» [37, с. 135],

вимушена туристична міграція містить дуже незначний відсоток «доброї волі» чи власного бажання особи, котра зважилася на такий крок. Вимушене переміщення, започатковане з території України у 2022 році наразі не має ані постійного характеру, ані єдиного напрямку, ані визначеності щодо його тривання у часі. Перший етап міграції сьогодення наближався до біженства та пошуку притулку. При чому, його можна підрозділити на 2 стадії: внутрішня і/або зовнішня міграція. У цьому переміщенні співгромадян переважає етнопонаціональний компонент, хоча він очікувано співіснує з проявами подальшого переселення тих, хто у вій час прибув до України у статусі мігранта. На наступному етапі додалася ознака трудової міграції. Наразі спостерігається навіть часткова рееміграція та імміграція, однак наступні стадії процесу поки спрогнозувати ще важко.

Варто відзначити й окремі риси сьогоденної міграції, учасниками якої є переважно українці. Найперше, що привертає увагу, – це злагодженість дій потенційних мігрантів, попри стихійність і абсолютну неочікуваність процесу. Надзвичайно швидко організації – від волонтерської допомоги, спрямовано на забезпечення усіх соціальних потреб (що, власне, перетворює міграційний рух на майже туристичну подорож), до всілякого сприяння вітчизняних чиновників, дипломатів, міжнародних урядових і неурядових організацій; світового суспільства в цілому. Останнє є максимальним виявом політичної, економічної, військової, гуманітарної глобалізації (*термін автора Б.Т. Босцької-Пономаренко*). Ці обставини якісно змінили концепт «міграція» за рахунок середньостатистично вищого морального рівня мігрантів, меншого бажання розривати зв'язки з батьківщиною. Країни-рецепієнти – на противагу очікуваному супротиву – демонструють максимальну відкритість, сприяння, підтримку й прийняття переміщених осіб світовою громадськістю, а також надання останньою різноманітної допомоги мігруючим.

Викладене вище засвідчує необхідність переглянути використовувану номенклатуру та дефініції досліджуваного явища, концептуального оновити термінологію на позначення новітніх випадків міграції, а також тезаурус цієї сфери на загал.

Дигіталізація та наявність сучасних технічних засобів, – як-то відеореєстратори на переходах і пунктах пропуску через кордон, – відкривають нові можливості для фіксації та документування міграційних потоків. Це розширює коло дисциплін, дотичних до її вивчення, а також підкреслює значимість і релевантність інтегрованого мультидис-

циплінарного підходу до подальшого вивчення проблеми переміщення осіб у світі.

Схематично наше бачення сучасної «класифікації міграції» можна представити у таблиці «мотивів» (по горизонталі), які відповідають основним видам і типам міграції, а також її «аспектів» (по вертикалі). На перетині цих двох «площин» розміщені універсальні підвиди та підтипи (виділені

курсивом), котрі визначаються і співвідносяться за принципом «таблиці множення». Зазначимо, що усі підвиди та підтипи можуть комбінуватися між собою, а також уточнювати (конкретизувати, деталізувати, розширювати) більш, ніж один мотив (=вид, тип) міграції. Підкреслено новітній тип міграції, що зародився на території України (точніше – з неї до інших країн).

Таблиця 1

Види міграції

		МОТИВИ										
		Полі- тич- ний	Дипло- матич- ний	Еконо- міч- ний	Соці- аль- ний	Трудо- вий	Медич- ний	Еколо- гічний (вкл. стих. лиха)	Мілі- тарний	Етно (мовно) куль- турний	Релігій- ний	Туристичний
АСПЕКТИ	Правовий	Легальна Нелегальна Напівлегальна										
	Арбі- тральний (добровіль- ний)	Добровільна Вимушена (статус біженця його пошук або набуття) Примусова										
	Темпо- ральний (час три- вання)	Тимчасова (коротко-, довготривала) Постійна										
	Повто- рюваність (регуляр- ність, реїте- рація)	Одноразова,одночасна Епізодична Нерегулярно повторювана Регулярна										
	Вектораль- ний (напрямок)	Внутрішня (у межах країни) Зовнішня, міжнародна Маятникова транзитна										
	Дистанцій- ний (відстань)	Регіональна Континентальна Трансконтинентальна										
	Кіль- кісний	Одноосібна Родинна/сімейна Групова Адмін.одиницями (напр., селами) Масова										
АСПЕКТИ	Якісний (за рівнем освіченості чи кваліфі- кованості)	Інтелектуальна Фахова Низько-/малокваліфікована Некваліфікована										
	Організо- ваність	Стихійна Ланцюгова Організована										
	Наявність/ відсут- ність цілі, мети	Наявність чи відсутність чітко детермінованого МОТИВУ										

Висновки дослідження та подальші перспективи у цьому напрямку зводяться до наступного: засновуючись на ємній дефініції міграції, а також існуючих множинних підходів до його розподілу на чисельні типи запропоновано авторське бачення систематизації визнаних науковцями видів міграції. Враховано останні у часі епізоди міграції, що формуються під впливом сучасних геополітичних, економічних і соціальних чинників, а також трансформацій глобалізованого світового суспільства. Вбачається необхідність оновити терміносистему, що обслуговує наукові розвідки, присвячені міграції; введено окремі

терми для покриття дефініційних лакун. Запропонована класифікація у формі таблиці видів і типів міграції (*спільна розробка О.Пономаренко та Б.Боецької-Пономаренко*) максимально спрощено – однак не примітивізуючи – унаочнює комплексність і багатоаспектність цього явища. Водночас, така схема дозволила виявити неописані чи малодосліджені – переважно новітні – види міграції (як-то вимушений туризм). Нарешті, сформульовано вектор подальших наукових розвідок, а саме: побудова багатовимірної мультимодальної схеми категоризації типів і видів переміщення осіб як універсальної моделі вивчення міграції ХХІ ст.

Список літератури:

1. Адеподжу А. Взаимосвязь между внутренней и международной миграцией: африканская действительность. *Международный журнал социальных наук*. 1999. № 024. С. 101–111.
2. Адеподжу А. Адеподжу А. Региональные и локальные перспективы. Проблемы и новые тенденции международной миграции в Африке южнее Сахары. *Международный журнал социальных наук*. 2001. № 032. С. 161–175.
3. Аранго Х. Глобальные тенденции и проблемы. Объяснения миграции: критический обзор. *Международный журнал социальных наук*. 2001. № 032. С. 43–59.
4. Бакаев О. В., Римаренко Ю. І. Міграція. *Юридична енциклопедія*: [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998–2001. С. 792.
5. Володько В. Ціннісні орієнтації сучасних українських трудових мігрантів (соціокультурний підхід). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 100 с.
6. Володько В., Ровенчак О. Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка. 2008. Вип. 2. С. 182–211.
7. Глосарій з міграції, URL: http://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/mainsite/published_docs/serial_publications/Glossary_eng.pdf (дата звернення: 26.09.2022).
8. Городецька Г. Україна кризь призму світової міграції. *Наукові записки КиєвоМогилянської академії Серія: Соціологічні науки*. 2007. Т. 70. С. 60–65.
9. Гринда Н. Політичні і правові рамки спільної міграційної політики Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2001. Вип. 4. С. 48–54.
10. Гринда Н. Політичні і правові рамки спільної міграційної політики Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2001. Вип. 4. С. 48–54.
11. Демографический энциклопедический словарь / под ред. Д. И. Валентей. М.: Советская энциклопедия, 1985. С. 251.
12. Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / за наук. ред. В. Стешенко; НАН України, Інститут економіки. К., 2001. 559 с.: рис., табл.
13. Денисенко М. Замещающая миграция. *Международная миграция населения*. М.: МАКС Пресс, 2000. Вып. 5. С. 92–110.
14. Дмитриев А. Конфликтогенность миграции: глобальный аспект. *Социологические исследования*. 2004. № 10. С. 4–13.
15. Доцицин Ю., Лапин Н. Социальная значимость факторов вынужденной миграции. *Социологические исследования*. 2001. № 1. С. 92–96.
16. Драгунова Т. Просторовий аналіз міграційного процесу в м. Києві. *Статистика України*. 2004. № 1. С. 72–79.
17. Європейський комітет з питань міграції, домашня сторінка, URL: http://www.coe.int/t/dg3/migration/European_committee_on_Migration/default_en.asp (дата звернення: 26.09.2022).
18. Иноземцев В. Иммиграция: новая проблема нового столетия (Историкосоциологический очерк). *Социологические исследования*. 2003. № 4. С. 64–72.
19. Ичдуйгу А. Региональные и локальные перспективы. Политика международных мигрирующих режимов: транзитные миграционные потоки в Турции. *Международный журнал социальных наук*. 2001. № 032. С. 131–142.
20. Каслз С. Глобальные тенденции и проблемы. Международная миграция в начале ХХІ века: глобальные тенденции и проблемы. *Международный журнал социальных наук*. 2001. № 032. С. 27–42.
21. Клименко О. Взаємозв'язок та взаємозумовленість еміграційних процесів та економічного розвитку держави. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2007. № 6. С. 44–46.

22. Мазин А. Теоретические аспекты миграции населения. *Народонаселение*. 2001. № 1. С. 132–146.
23. Макознак Е. Международная классификация категорий мигрантов. *Соціальні виміри суспільства*. Збірник наукових праць. К. : Інститут соціології НАН України, 2002. Вип. 5. 516 с.
24. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (*Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика*): Енциклопедія / упоряд. Ю. І. Римаренко ; за ред. Ю. Римаренка. К. : Довіра, 1998. 912 с.
25. Міграція. СУМ. URL: <http://sum.in.ua/s/migracija> (дата звернення: 26.09.2022).
26. Морозова Г. Эмиграция – реальная угроза будущему страны. *Общественные науки и современность*. 1996. № 3. С. 30–36.
27. Окольски М. Миграционное давление на Европу. *Международная миграция населения*. Вынужденная миграция. М. : МАКС Пресс, 2001. Вип. 6. С. 46–54.
28. Окольски М. Региональные и локальные перспективы. Новые тенденции и основные проблемы в международной миграции: перспективы Центральной и Восточной Европы. *Международный журнал социальных наук*. 2001. № 032. С.101–116.
29. Петров В. Этнические мигранты и полиэтническая принимающая среда: проблемы толерантности. *Социологические исследования*. 2003. № 7. С. 84–91.
30. Піскун О., Прибиткова І., Волович В. Міграційна ситуація в Україні. *Політична думка*. 1996. № 8. С. 45–72.
31. Пластинина Т. Некоторые особенности статистики и учета нелегальной иммиграции. *Международная миграция населения*. Статистика и учет миграции населения. М. : МАКС Пресс, 2001. Вып. 8. С. 66–70.
32. Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси: теоретико-методологічні аспекти досліджень. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 1. С. 161–172.
33. Пріс Л. Руйнування соціального і географічного простору. Міграція між США та Мексикою і виникнення транснаціональних соціальних просторів. *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика*. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / укладачі Кононов І.Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольськов Д. М. Луганськ: Альма матер – Знання, 2002. С. 358–379.
34. Пулэн М. Источники данных для измерения международной миграции в странах Центральной Европы. *Международная миграция населения*. М. : МАКС Пресс, 2000. Вип. 5. С. 14–37.
35. Римаренко Ю.І. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): *Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко ; за ред. Ю. Римаренка. К. : Довіра, 1998. 912 с.*
36. Ровенчак О.А. Міжнародна міграція крізь призму її причин і наслідків. *Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія : Соціологія*. 2009. Вип. 3. С. 125–142.
37. Романюк А. Міграційні процеси у Львівській області. *Українські варіанти*. 1997. № 2. С. 21–25.
38. Романюк М. Д. Міграції населення України за умов перехідної економіки: Методологія і практика регулювання. Львів : Світ, 1999. 292 с.
39. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. М. : Наука, 1987. 200 с.
40. Сергійчук В. І. Міграційні процеси української людності в перший період Другої світової війни. *Народна творчість та етнологія*. 1(383). К., 2020. № 2. 47–57. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.047>.
41. Тапинос Г.-Ф. Глобальные тенденции и проблемы. Глобализация, региональная интеграция, международная миграция. *Международный журнал социальных наук*. 2001. № 032. С. 61–72.
42. Тоба М. Психологічні особливості міжкультурної адаптації особистості до нового етнічного середовища. *Соціальна психологія*. 2003. № 1. С. 134–139.
43. Топилин А., Малаха І. Миграция высококвалифицированных кадров. *Народонаселение*. 2002. № 2. С. 62–76.
44. Трубич С. Міграційні процеси і зайнятість населення. *Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини*. 1999. Вип. 1. С. 398–403.
45. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Ю. А. Левенець (співгол.), В. А. Смолій (співгол.), В. М. Литвин, В. С. Лозицький, О. С. Онищенко, О. С. Рубльов, О. А. Удод, Ю. С. Шемшученко / Упорядн.: В. С. Лозицький (керівник), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України ; Центральний державний архів громадських об'єднань України. К. : Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
46. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования. К. : Наукова думка. 148 с.
47. Цапенко И. Социально-политические последствия международной миграции населения. *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. № 3. С. 52–63.
48. Шелюк В. Соціальна міграція: Етапи, функції, типи. *Перспективи*. 2001. № 3 (15). С. 45–50.
49. Collinson S. Europe and International Migration. London ; New York : Pinter Publishers, 1994. xiv + 210 p.
50. Geist B. Sociologický slovník. 992. 580 p.
51. Huntington S. P. Zderzenie cywilizacji i nowy ksztalt ladu swiatowego. Warszawa : Warszawskie Wydaw. Literackie, 2018. 218 p.

Boietska-Ponomarenko B. T., Ponomarenko O. V., Shevchenko V. V. TYPES OF MIGRATION: CONTEMPORARY APPROACH TO ITS CLASSIFICATION

The article provides the author's wide definition of the concept of "migration". Its elaboration resulted possible thanks to the previous thorough analysis of the existing approaches of domestic and foreign researchers of several related social and humanitarian fields of knowledge. The authors take into account the available division of the phenomenon and/or process of migration into numerical types, carried out by scientists on the basis of various single criteria and their combinations or both. The author's vision of the systematization of current types of migration and those that have been formed historically is proposed. Modern episodes of migration were determined, as well as the features of the latest migration flows, which are mainly formed spontaneously under the influence of rapid geopolitical, economic and social circumstances. The same works for the role of diplomatic dialogue and international organizations. Further classifications of migration manifestations into (sub)groups is carried out on the basis of generally accepted views, modified by current transformations of the globalized world society. Prevalently multiple (complex) character of migroforming and migrogenic factors (O.Ponomarenko's term) was noted. High adaptability and capacity for rapid self-organization of the current migration movements of Ukrainians were observed. The authors also claimed noticeable higher moral level of migrants and their reluctance to break ties with the homeland. Considerable support, contrarily to possible opposition, to the acceptance of displaced persons by the world society, as well as the latter's provision of various assistance to migrants, has been proven. The need for a conceptual update of the terminological thesaurus (revision of the nomenclature in use), improvement of the toolkit, methods of documenting migration is postulated: all the above in the context of an integrated multidisciplinary vision of the problem of the movement of people in the world.

Finally, the authors formulated their vision of further scientific research in this area. Namely, it is the construction of a multidimensional multimodal scheme as a universal modal for the study of migration in the 21st century.

Key words: *migration, process(es) of migration, migration flows, migrants, types of migration, category, group, international/diplomatic negotiations, on-going processes in the contemporary society.*

Бурянов Д. М.

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ПЕРЕДУМОВИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

У статті розглянуто специфіку російсько-українських відносин в культурно-історичному аспекті. Сучасні російські публікації, телевізійні передачі, газети, навіть політичні діячі оперують міфами, які були утворені спеціально для звеличення російської культури, нації, етносу та приниження, знецінення сусідніх націй, зокрема української. Автор, спираючись на дослідження попередників минулого століття, а також сучасних дослідників цієї проблематики, дає характеристику відносин, які формувалися протягом століть, а також аналізує сучасні та минулі твердження, міфи, якими оперує російська пропаганда, намагаючись виправдати війну із Україною. Автор, на основі опрацьованих джерел дає оцінку такій пропаганді, а також виокремлює походження тих чи інших міфів, якими оперує російська пропаганда. Окрім цього, автор виокремлює схожі аспекти взаємовідносин у минулому та вказує, що саме було запозичене, як потрібно із цим боротися та яка специфіка російсько-українських взаємин може існувати у майбутньому. Окрім виокремлення міфів та спотворень, автором дано інтерпретацію, походження, оцінку даним міфам, проаналізовано витoki, а також зроблено висновки про те, що більшість міфів є запозиченими суто з української історії, більшість із них були по декілька разів перероблено для того, щоб звеличити російську культуру, соціум, тощо. Мета статті полягає в руйнуванні стереотипічних поглядів на українську культуру саме українцями, які перебували під радянською окупацією протягом декількох поколінь, були зросійщені або переймають погляди російської пропаганди, вважаючи українську культуру меншовартісною чи росіян «братським народом», даний аспект в роботі є найважливішим, оскільки сприяє розвитку української нації та, в майбутньому, сприятиме руйнації сучасних міфів про українську мову, націю, культуру, тощо, відповідно, це матиме позитивний вплив на розвиток української нації в цілому, покращить її авторитет у світі.

Ключові слова: війна, народ, нація, пропаганда, російсько-українські відносини, українське суспільство.

Вступ. Російсько-українські взаємовідношення пройшли складний етап свого становлення, розвитку та, на наше повне переконання, розриву. На сучасному етапі розвитку українського суспільства, в XXI столітті, в умовах російсько-української, спочатку гібридної, а тепер і повномасштабної війни актуальними постають питання ідентичності цих народів, їх взаємні претензії одне до одного та остаточне розмежування, верифікація потреб українців до самостійності та окремоті, своєї незалежності, тощо. Однією з претензій, яка постійно лунає зі сторони російської федерації – є захист російськомовного населення, адже вони, як ніхто, є частиною великої «братської народності», така постановка проблеми, поряд із іншими як культурними, політичними та економічними являє собою виправдання агресії і в 2014 році і 24 лютого 2022 року.

Постановка проблеми. Російська федерація, як наступниця тоталітарного СРСР та Російської

імперії продовжує проводити риторичку «братських народів» та «однієї батьківщини», тощо. На це звертає свою увагу дослідник С. Величенко у своїй монографії коли звертає увагу на відродження імперіалістичних прагнень росії після приходу путіна до влади: «...призначення путіна прем'єр-міністром у 1999 р. спричинило... відродження ще старих імперських інтерпретацій російської історії» [2, с. 10].

У цій же роботі, С. Величенко звертає увагу на риторичку путіна про «елементи імперської риторички: спільне походження, єдина національність, злочинне іноземне панування, чудові народні пісні та розквіт після возз'єднання» [2, с. 11].

В даному випадку виникає питання про підтвердження чи спростування даних тез, через те, що їх підтвердження чи спростування можуть мати прямий вплив на подальший політичний розвиток як даних народів, так і можливості відокремлення цих країн одна від одної. В даний

момент, даний підхід в політичній риторичі росії існує як одне із провідних виправдань територіальних зазіхань на території сучасної України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нами було опрацьовано ряд філософських та політичних досліджень авторів з різних країн, серед даних авторів можна відмітити філософів: М. Попович, Ф. Фукуяма, які у своїх дослідженнях давали оцінку описаним подіям з точки зору історико-філософського дискурсу, а також ряд робіт політичних діячів, таких як Т. Аласанія – грузинський посол в США, Л. Кучма – другий президент України, які давали оцінку подіям з точки зору сучасної політичної ситуації, а також історичні постаті – Є. Чикаленко, історична постать, яка звертала увагу на такі проблеми як «незалежність», «самостійність» та проблеми з якими він стикався протягом вирішення цих питань в свою епоху, які є актуальними і сьогодні, потребують аналізу та подальшого вирішення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. На нашу думку, політичний лозунг, яким сьогодні користується агресор потребує пояснень та тлумачення, оскільки політика СРСР щодо єдності усіх народів відкинула багато фактів з нашої історії, які були перероблені або тлумачилися лише однобоко, наприклад, як історія І. Мазепи.

Трагічним є той факт, що політика, нажаль, в даному випадку ґрунтується не на історичних фактах, а скоріше на ідеях загарбницьких, підтримуючись пропагандистською риторикою, не тільки для виправдання своїх дій, але і для дестабілізації ситуації всередині України, намагаючись сформулювати опозицію до влади серед соціуму, створити деструктивну ситуацію під час війни.

З одного боку, переводити політичні заяви в історичний дискурс не є доцільним, оскільки, як влучно зауважив Т. Аласанія в схожих обставинах в Грузії в 2008 р., що «навіть не намагаючись зробити серйозний, глибокий аналіз наявних проблем, росія застосувала перевірений часом засіб та показала себе в ролі жертви міжнародної конспірації» [1, с. 98], тобто в будь-якому випадку, це банальне виправдовування власних дій, нічим не підкріплене, з іншого – спростування даних тез в очах як українців, так і всього світу, остаточно може поставити крапку в прирівняні цих двох народів до «єдиного зі спільною історією».

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета роботи, таким чином, полягає в узагальненні основних культурно-історичних

аспектів розвитку та взаємодії українського та російського народів, виділення причин та наслідків ідеї «братерства» та «єдності» в політичній риторичі росії, а також її спростування, шляхом виділення різних характерів, прагнень, звичок в даних народах.

Виклад основного матеріалу. Варто почати з того, що ідея братерства не нова, відношення між Києвом (як столицею Русі) та територіями сучасної росії були актуальними та родинними ще в період XII-XIII століття. Але безпосередньо ідея єдності цих народів почала формуватися після 1654 року, коли Б. Хмельницький почав процес приєднання до московського царства. З цього часу починається процес створення ідеї «братерства», яку так чи інакше, формували письменники, політики, релігійні діячі та ін. протягом 300 років. Досить ґрунтовно період XVI-XIX століття у відношенні «братських народів» описав М. Попович, варто зауважити деякі аспекти його дослідження з цього напрямку, оскільки сьогодні вони є як ніколи актуальними.

Так, М. Попович звертає увагу на різницю релігійних традицій, зокрема обряду похрещення: «наприклад, обряд хрещення в росії полягав в зануренні дитини в купель, коли українці задовольнялися обливанням» [4, с. 180].

Даний нюанс із самого початку «об'єднання» вже створює різницю в релігійній школі, на думку Поповича, показуючи, що українська релігійна школа була більше католицькою ніж православною, а також, на наш погляд, у ментальності: постійне слідування канонам та певне «вільне» трактування. Загалом ідея сліпого слідування канонам в релігійному плані, в імперії постійно переходила і на світське життя, а саме на сліпе слідування наказам правителя, що не є взагалі характерним для українського суспільства, на що і звернув, у свою чергу М. Попович в своїх дослідженнях: «Юрій Венелін... підкреслював непокору української національної психології, а Осип Бодяньський риси покорності долі... в російському фольклорі» [4, с. 186].

Яскравим прикладом специфіки поглядів та характерів українського та російського народів можна побачити і на прикладів казок, фольклору в цілому: «так, в російських казках широко використовується цар та його сім'я, а українські казки майже не знають цих персонажів» [4, с. 186].

До цього, М. Попович стверджує, що чим далі від центральної влади (від Москви) знаходилася територія, тим більше образ царя був для жителів скоріше символічним, ніж сакральним явищем.

На наш погляд, не дивлячись на те, що ми живемо в інформаційному суспільстві XIX століття, дана М. Поповичем характеристика цих народів достатньо яскраво показує велику різницю у поглядах та відношеннях до понять «свобода» та «воля», оскільки саме ці поняття є центральними у визначенні поведінки та відношення до влади сьогодні. Яскравим прикладом в Україні є Революція Гідності, яка стала символом волевиявлення та свободи українців, у той час, як в Росії продовжують вже багато років фальсифікувати вибори, а населення продовжує робити вигляд, що все їй влаштовує, навіть якщо це не так – це, ми впевнені, є яскравим прикладом різниці цих двох народів, яке коріниться, як ми вже вказали, в народному фольклорі, соціально-економічних специфіках регіону проживання та ін., відповідно, формуючи різні авторитети: «таким чином, в культурі, яка розвивається під скіпетром російського царя, стикаються дві національні парадигми влади...російська орієнтована на царську монополію...та українська, орієнтована на «правду» як закон» [4, с. 194].

Можна стверджувати, що в сучасній Україні, таким чином, головним є верховенства права, коли в Росії – верховенство (царя)президента.

За висновком автора, після об'єднання «протягом XIX століття Україна з її великою кількістю початкових шкіл при церквах, декількома колежіями та Києво-Могилянською академією... стала основним джерелом формування кадрів не тільки світської сфери, але і російської церкви». Іншими словами – більш відстала країна об'єдналася із більш сучасною, прогресивною.

М. Попович також зауважив, що походження терміну «Малоросія» та «Великоросія» з грецької має на увазі «маленьку країну із її околицями» [4, с. 180]; сьогодні, даний термін використовують в російських нарративах навпаки, що є, як бачимо, помилкою чи маніпуляцією.

Як проміжний висновок, бачимо, що із самого початку «братніх відносин» Росія постійно використовує досягнення українського народу в своїх інтересах, паралельно принижуючи його досягнення, формуючи образ із українців «молодшого брата», який має підпорядковуватися старшому.

У цей же період (XVIII ст.) формується образ звичайного «хохла-мужика», який став досить поширеним в період кінця XIX – початку XX століття, коли українська мова стала мовою «мужика», діалектом російської, тощо.

Важливим історичним чинником процесу поєднання українського та російського, скоріше,

«розчинення» українського в російському була привілейованість російської знаті у вказаний нами період, тому українська еліта намагалася постійно походити на російську, хоча вона і «берегла вірність українським культурним традиціям» [4, с. 203], але показово намагалася нічим не поступатися російській.

Процес асиміляції та з'єднання українців та росіян перервав, за М. Поповичем, Т. Шевченко, який знову нагадав світові про окремість цих народів, унікальний характер української ментальності, тощо. Цікавим фактом, який підтверджував би ідею свободи як вищої категорії ніж правитель чи будь-яка інша особа для українців, на прикладі Т. Шевченка, можна звернути увагу на слова Є. Чикаленка: «культ Шевченка – це культ не особи, а культ ідей, що лежать в основі нашої національної свідомості і служать нам провідною зорею» [7, с. 98].

Повертаючись до проблеми вжитку «мужицької» мови, зауважимо, що цікавим і актуальним сьогодні є історія газети «Рада», видавцем якої був уже згаданий нами Є. Чикаленко; його щоденники та спогади містять великий пласт актуальних, навіть сьогодні, проблем у взаємовідносинах між українським та російським народами, зокрема і проблема «мужицького» образу українців.

Газета ж, у свою чергу, як і ідеї Т. Шевченка, стала певним символом відродження ідеї вільної та незалежної, окремої нації. Так, «провідною темою публіцистики стає і українське питання. Ще з 1906 р. у її газетній термінології з'являються слова: національне життя, нація, автономія України, тощо» [5, с. 52].

Одним із головних меценатів даної газети був саме Є. Чикаленко, при чому робив він це скоріше ж ідейної потреби, ніж з матеріальної, оскільки як такого доходу (скоріше зазнавав великих збитків) з неї він не мав [5, с. 13].

Мовне питання, дозвіл на українську мову, видання та ін. були головною метою Є. Чикаленка та його однодумців, при чому на період початку XX століття, українська мова була в досить поганому становищі, прикладом такої ситуації можуть слугувати дебати в думі 1910 року, де «в оборону «інеродческих» мов виступили представники всіх націй, крім української» [5, с. 137].

Варто зауважити, що досить велика кількість населення України, відповідно до автора, соромилася своєї мови, бо вважала її занадто «мужицькою», тому часто переходила на російську, як і українські пани півтора століття тому аби не відрізнятись від оточення.

Така сором'язливість або бажання «бути такими як всі», ми вважаємо і призвела до того, що велика кількість діячів російської політики, культури, тощо, в період початку ХХ століття, навіть і не знали про існування даної мови, не говорячи про культурні традиції, свята і т. д. Яскравим прикладом такого незнання можна зазначити візит лідера кадетів П. Мілюкова в Київ у 1914 році, для ознайомлення із «українським рухом, який він знає тільки з літератури» [7, с. 310] і його подальший виступ у думі 19 лютого 1914 року, де він описав українство як культурно-просвітницький рух, зауважив роль І. Мазепи, якого російська імперія вважала зрадником своєї країни, зазначив, що «доказів страхітливого обвинувачення до цього часу не чули» [7, с. 317].

Відповідно до Є. Чикаленка, багато діячів думи третього скликання, особливо праві, дивувалися не тільки тому, що існують українці, але і тому, що їх діалект – це окрема мова.

Як можна побачити, вже на початок ХХ століття, багато російських політиків не розуміли або не хотіли розуміти, що існує окремих народ, окрема нація, така як українська, це є результатом майже 300-літнього намагання асимілювати українців. При чому, дана риторика присутня і сьогодні, коли мова йде про виправдання війни в Україні, свідомо чи несвідомо, російська пропаганда веде мову про «єдиний братський народ».

Висновки. Отже, історія України після 1654 року – це, на наше глибоке переконання, боротьба із асиміляцією, намаганням поєднати «братські» народи в одне єдине ціле, незважаючи на небажання цього з боку українців. Даний процес існував досить довго, в різні періоди існування то посилюючись, то спадаючи. Навіть проголошення незалежності України в кінці ХХ століття не стало остаточною крапкою у бажанні поєднати нас «братськими вузами» з боку сучасної вже росії: «ми були поглинені протистоянням з Америкою і про протистояння з росією не думали» [3, с. 196], – так другий президент України охарактеризував наш національний спротив «братанню» із росією після настання незалежності. Кульмінацією цього процесу стало обрання В. Януковича президентом України 2010 року, але остаточною крапкою у цьому процесі асимілювання

стала революція 2013 року, яка продемонструвала ті фундаментальні відмінності, про які зазначав М. Попович у своїх працях, а саме верховенство права, бажання бути вільними, незалежними.

Протягом багатьох років, починаючи із відомої Переяславської ради, історія українців стає історією боротьби за свою свободу та існування, оскільки її північний сусід постійно намагався знецінити досягнення українців, виставляючи їх звичайними «хохлами-мужиками», формуючи в українців таку рису характеру як покірність, яка є специфічною рисою саме російського народу, бажання постійно придушити ідею свободи призвело до того, що українці постійно вели боротьбу в культурній, політичній та економічній сфері зі своїм сусідом. Ми вважаємо, що цей процес досяг свого апогею саме в період Революції Гідності, після чого відбулося остаточне відокремлення від «братніх обіймів».

Сучасний філософ Ф. Фукуяма дав наступну характеристику політичним прагненням українців: «вибір між партнерством з Євросоюзом чи з росією сприймали як альтернативу між сучасною державою з рівним ставленням до всіх громадян і режимом, у якому корисливі клептократи маніпулюють демократією, створюючи видимість демократичних процедур» [6, с. 53].

Таким чином, у 2013 році, українці намагалися остаточно розірвати процес «братання» із росією, але остання, як нам відомо, цього не бажала, що призвело спочатку до гібридної, а з 24 лютого 2022 року і до повномасштабної війни, при чому завдяки цій війні, як не дивно, але українці зможуть нарешті поставити крапку у стосунках із росією таким чином остаточно стати окремим народом, розірвавши довгий період намагання об'єднати нас якщо не одну країну, то в один народ. Росія – багатонаціональна країна, на нашу думку, росіянам потрібно визнати свої помилки і перемоги, усвідомити, що вони не «велика Русь» не «мати всіх слов'ян», а «окраїна» України, – країни з сильним, самостійним народом, який сприймає себе як є, зі своїми помилками та перемогами. Тільки в такому випадку ми зможемо відновити наші стосунки не як братські народи, але як рівні сусіди та почати новий етап російсько-українських відносин.

Список літератури:

1. Аласанія Т. На роздоріжжі. К.: Видавнича група КМ-БУКС. 2016. 264 с.
2. Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному: українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918 – 1925). Львів: Видавництво УКУ. 2017. 376 с.
3. Кучма Л. Украина – не Россия. М.: Время. 2003. 560 с.
4. Попович М. В. Філософія свободи. Харків: Фоліо. 2018. 528 с.

5. Старовойтенко І., Горбач Ю. Рада – щоденна українська газета Наддніпрянщини. Показчик змісту (1906–1908 роки). Видання у трьох томах. Т. 1. К. : Темпора. 2021. 1224 с.
6. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості. К.:Наш формат. 2020. 192 с.
7. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). К. : Темпора. 2011. 480 с.

Burianov D. M. BACKGROUND OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN A CULTURAL AND HISTORICAL RETROSPECTIVE

The article examines the specifics of Russian-Ukrainian relations in the cultural and historical aspect. Modern Russian publications, television broadcasts, newspapers, even political figures operate with myths that were created specifically to glorify Russian culture, nation, ethnicity and humiliate and devalue neighboring nations, including Ukrainian ones. The author, relying on the research of the predecessors of the last century, as well as modern researchers of this issue, gives a description of the relations that have been formed over the centuries, and also analyzes modern and past statements, myths, which are used by Russian propaganda in an attempt to justify the war with Ukraine. The author, on the basis of studied sources, gives an assessment of such propaganda, and also singles out the origin of certain myths that are used by Russian propaganda. In addition, the author singles out similar aspects of mutual relations in the past and indicates what exactly was borrowed, how to deal with it, and what specifics of Russian-Ukrainian relations may exist in the future. In addition to distinguishing myths and distortions, the author gave an interpretation, origin, assessment of these myths, analyzed their origins, and also concluded that most of the myths are purely borrowed from Ukrainian history, most of them were reworked several times in order to glorify the Russian culture, society, etc. The purpose of the article is to destroy stereotypical views of Ukrainian culture by Ukrainians who were under Soviet occupation for several generations, were assimilated or adopt the views of Russian propaganda, considering Ukrainian culture inferior or Russians as “brotherly people”, this aspect of the work is the most important, as it contributes development of the Ukrainian nation and, in the future, will contribute to the destruction of modern myths about the Ukrainian language, nation, culture, etc., accordingly, this will have a positive effect on the development of the Ukrainian nation as a whole, and will improve its authority in the world.

Key words: war, people, nation, propaganda, Russian-Ukrainian relations, Ukrainian society.

Войтенко Ю. М.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ (2014–2020): ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ

У статті розглядаються політичні передумови та юридичні особливості змін до Конституції України в умовах російської агресії в період з 2014 по 2020 рр. Дана стаття розкриває специфіку запровадження змін до Конституції України в політико-правовому контексті, враховуючи історичні реалії того чи іншого періоду. У статті показано, що в залежності від політичної ситуації в країні, президенти вдаються до змін в Конституції по різних мотивах. Такими мотивами може бути: тиск на парламент з метою його більшого контролю, збільшення повноважень президента та зменшення їх у парламенту; реформування різних галузей та зміна курсу держави тощо. Часто, зміни до Конституції є виходом з політичної кризи шляхом пошуку компромісу між президентом та парламентом. Такий стан справ зумовлений тим, що для впровадження конституційних змін необхідна підтримка понад двох третин депутатів парламенту, а також президента. Враховуючи те, що зміни до Основного Закону проходять таку складну процедуру, тому і коригувати їх у майбутньому буде також досить складно. Якщо вищі посадові особи держави знайшли політичний компроміс щодо вирішення того чи іншого питання і воно знайшло своє відбиття у змінах до Конституції, то це є свідченням надзвичайної його ваги. Так, якщо зміни до Конституції України у період до російської агресії стосувалися більше форми державного правління, то після втечі президента Януковича до Росії та обрання президентом Порошенка, Основний Закон був змінений у частині впровадження ряду реформ внаслідок курсу країни до Європейського Союзу. Так, у 2016 р. були внесені зміни до Конституції України щодо реформування правосуддя; 2019 р. було закріплено курс держави до Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу і у цей же рік було скасовано недоторканність з депутатів парламенту. В цілому, варто зазначити, що хоч природа цих змін до Конституції є різною, проте вона залежить від політичних цілей та загальнолюдських цінностей які має глава держави, а також від його вміння знайти компроміс з законодавчою владою – парламентом.

Ключові слова: Україна, конституція, парламент, президент, закон, період, курс.

Постановка проблеми. Процес становлення та розвитку держави тісно пов'язаний з політико-правовою сферою, зокрема з визначення головних засад як існуючого так і бажаного устрою, який закріплюється на рівні найвищої юридичної форми – Конституції. Україна не є винятком у цьому алгоритмові, адже ми, після відновлення незалежності, сформували та затвердили такий Основний Закон, котрий містив систему цінностей, котра притаманна демократичному ладу, а також відповідала кращим традиціям конституціотворення цивілізованого світу. Проте, з одного боку сформувані і затверджені Конституцію, а з іншого – впровадити її положення у життя та захистити їх від особистих амбіцій політичного лідера і наближених до нього осіб – не одне й те ж саме.

Новітня політична історія України показала, що конституція інколи стає об'єктом зазіхань

з боку вищого політичного керівництва державою, особливо в умовах політичних негараздів між гілками влади. Такі закономірності відбувалися у політичному житті України в період до російської агресії 2014 р. Проте, агресія підштовхує до мобілізації не лише майбутніх учасників бойових дій, а й політикум, адже це час для активних та рішучих реформ та відповідних змін у чинне законодавче поле країни. Звісно, зміни до Конституції неможливі в умовах воєнного стану, проте, він не вводився в Україні у зазначений період. Тому, зміни до Конституції України знайшли своє місце у новітній історії України, навіть в умовах російської агресії.

Аналіз досліджень і публікацій щодо конституційних змін в період російської агресії щодо України, показує недостатність відображення висвітлення зазначеної проблеми у наукових джерелах,

що, безумовно, посилює актуальність даного дискурсу. Для проведення наукового аналізу вказаної проблеми, автором були використані джерела нормативно-правового характеру (переважно Закони України, Укази Президента), а також Рішення Конституційного Суду України тощо.

Постановка завдання. Для висвітлення зазначеної проблематики, необхідно здійснити аналіз передумов та особливостей змін до Конституції України в умовах російської агресії у період з 2014 по 2020 рр., а також визначити природу такого коригування Основного Закону з боку головних учасників політичних процесів на найвищому рівні влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення та утвердження демократичної та правової держави потребує зусиль з боку усіх учасників політичного життя. Україна ж, пройшовши шлях від проголошення своєї незалежності до ще неусталеної демократії, визначила основні засади існуючого ладу та закріпила це у Конституції. Проте, наявність у Основному Законі базових норм суспільного життя не гарантує їх втілення та дотримання, особливо з боку високопосадовців та політиків. Інерція боротьби за повноваження та владу збереглася і після ухвалення Конституції України.

Так, спробою тиску президента на парламент було оголошення та проведення всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року щодо питань: зменшення кількості народних депутатів з 450 до 300; скасування депутатської недоторканності, створення двопалатного парламенту та право розпуску парламенту президентом [11]. Хоча результати цього референдуму і не були втілені у життя, проте вони свідчили, що конституція могла бути змінена у такий спосіб (за допомогою прямої демократії).

Також, своєрідним компромісом для виходу з політичної кризи 2004 року (під час т.зв. «Помаранчевої революції») було внесено зміни до Конституції України (Закон України «Про внесення змін до Конституції України від 8 грудня 2004 р. № 2222») [5] щодо зміни форми державного правління з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську.

З приходом до влади на посаду президента В.Януковича, Конституційний Суд України, за поданням провладних 252 народних депутатів, ухвалив скандальне Рішення від 30 вересня 2010 року [9], яке повертало йому повноваження президента, котрі існували до 2006 р. Згідно даного Рішення, закон «Про внесення змін до

Конституції України» від 8 грудня 2004 року визнаний КСУ «неконституційним» «у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття» [9]. Відтак, Конституційний Суд установив, що «визнання неконституційним Закону № 2222 у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та ухвалення означає відновлення дії попередньої редакції норм Конституції України, які були змінені, доповнені та виключені Законом № 2222.» [9].

Згідно цього Рішення Конституційного Суду (від 30 вересня 2010 року), була повернута Конституція України зразка 28 червня 1996 року, за якої до новообраного президента Януковича поверталися значно ширші повноваження, котрі притаманні президентсько-парламентській формі правління. Пізніше це дозволило стверджувати те, що саме президент, за допомогою даного (керованого) скликання Конституційного Суду, отримав значно більші повноваження, ніж його наділили виборці під час президентських виборів 2010 року. Також, це давало підстави вважати, що зазначені дії Конституційного Суду та Президента і його команди були спробою узурпації влади в Україні. Тут доречно нагадати п.2 статті 5 Основного Закону: «*Право призначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу*» [8].

Пізніше ці та інші вчинки, у частині зловживання владою з боку тодішнього президента і його команди, призводили до поступового невдоволення з боку громадськості. Кульмінацією ж невдоволення громадськості діями влади, стало не підписання В.Януковичем Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом під час Саміту «Східне партнерство» у Вільнюсі 28–29 листопада 2013 р. Цей вчинок призвів до масових протестів у столиці. Спроба їх силового розгону остаточно призвела до Революції Гідності наприкінці 2013 – початку 2014 рр.

Внаслідок Революції Гідності та втечі тодішнього президента Януковича до Росії (наприкінці лютого 2014 р.), відбулася заміна влади на всіх рівнях, а також був змінений курс держави у геополітичній площині в бік Заходу. Оскільки курс України полягав не лише у якійсь одній сфері, а у всій суспільно-політичній та соціально-економічній площині, тому його необхідно було втілити перш за все у нормативно-правовій частині. Найбільш вагомими та фундаментальними реформами потребували закріплення у Конституції України.

Першими після Революції Гідності змінами до Основного Закону стало повернення до конституційної моделі 2004 року, згідно до яких Україна знову ставала парламентсько-президентською республікою. Саме після втечі тодішнього президента Януковича, 21 лютого 2014 року Верховна Рада України 386 голосами «За» ухвалила Закон «Про відновлення дії окремих положень Конституції» [1], який набув чинності 2 березня 2014 року. Такі зміни могли настати лише внаслідок перемоги Революції Гідності, адже повертали ту систему балансу влади, котра існувала в Україні з 2006 по 2010 рік. Згідно цих змін, саме парламент і створена у ньому коаліція депутатських фракцій повернули собі право формувати уряд та весь його склад (окрім міністра оборони та міністра закордонних справ, котрі були за квотою президента). Повернення по попередньої моделі «балансу влади» на найвищому політичному рівні, було свідченням того, що українці не будуть терпіти узурпацію влади, яку продемонстрував президент-втікач та його команда.

Особливістю зазначеного періоду було те, що в цей час відбулася агресія Росії проти України. Так, починаючи від втечі Януковича 20 лютого 2014 р., російські війська анексувати Кримський півострів та окупували частину Луганської та Донецької областей України. Україна ж на це відповіла, запровадивши антитерористичну операцію, а також почала чинити опір та здійснювати відсіч агресору.

Для більшої легітимізації влади, необхідно було провести дострокові вибори президента, а тимчасове виконання обов'язків глави держави покладалося на Голову Верховної Ради України, яким на той час був О.Турчинов. Так, 25 травня 2014 року відбулися вибори Президента України, внаслідок яких було обрано Главою держави П. Порошенка.

Новообраний президент не лише підтримав, а й сам активно педалював курс України до ЄС та НАТО. Так, 27 червня 2014 р. президент Порошенко підписує Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, котру відмовився підписувати Янукович у Вільнюсі в 29 листопада 2013 р. Цю Угоду одночасно ратифікують парламенти України та Європи 16 вересня 2014 року. З того часу Україна остаточно і безповоротно взяла курс на поглиблену асоціацію з ЄС.

Однією з вимог такої Угоди про асоціацію між Україною та ЄС було проведення судової реформи. Так, згідно статті 14 зазначеної Угоди: «*Співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості...*» [10].

Враховуючи те, що до судової системи в Україні виникали питання у частині довіри до неї

з боку громадськості через її корумпованість та часткову упередженість в ухваленні рішень, тому реформуванню піддався весь судоустрій.

2 лютого 2016 року Верховна Рада України попередньо більшістю голосами підтримала ініціативу президента, щодо реформування суддівської системи. 2 червня 2016 року остаточно був ухвалений Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [2], який був підписаний президентом і згодом набув чинності. Так, згідно цього закону було внесено зміни статті 125 Конституції, згідно якої «*Суд утворюється, реорганізовується і ліквідується законом, проект якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя*», а також до статті 128: «*Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя*» [2].

Отже, у такий спосіб значної трансформації зазнала судова гілка влади в Україні, котра перейшла від підпорядкування і призначення Верховною Радою до Президента. Згідно даного закону, був створений новий інститут влади як Вища рада правосуддя (передбачений статтею 131 зазначеного закону). Саме ця Рада, котра складається з 21 члена, відтоді подає усіх суддів на призначення президенту та усуває суддів з посад.

В цілому, варто зазначити, що весь Розділ 8 Основного Закону з того часу став уніфікованим і присвяченим не лише судам, а й адвокатурі та прокуратурі. Відтак, згідно зазначених змін, був повністю вилучений з Конституції Розділ 7, котрий раніше (лише трьома статтями) визначав статус і повноваження прокуратури [8]. Зазначені зміни до Конституції щодо правосуддя набрали чинності 30 вересня 2016 року.

Так Україна почала впроваджувати у життя своє зобов'язання у частині проведення судової реформи в нормативно-правовій сфері, пізніше положення чинного законодавства реалізовувались у практичній площині.

Ще однією реформою, згідно якої вносили зміни до Конституції, була щодо стратегічного курсу України на набуття повноправного членства у ЄС та НАТО. Дану реформу можна вважати більше у геополітичній площині, адже в умовах російської агресії щодо України, починаючи з лютого 2014 року, вона відображає зовнішньополітичний курс нашої держави.

22 листопада 2018 року попередньо був схвалений більшістю голосами у Верховній Раді України Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Євро-

пейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» [3]. Остаточо цей закон був ухвалений парламентом 334 голосами 7 лютого 2019 року і набув чинності – 21 лютого.

Зазначений закон вносив зміни як у Преамбулі, так і по декільком розділам Конституції. Так, Преамбула Конституції доповнилась словами: *«підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України»*; до Розділу 4 «Верховна Рада» додалось те, що до повноважень парламенту стали належати: *«визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору»*; Президент України тепер *«є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору»*; Кабінет Міністрів: *«забезпечує реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору»* [4]. Так, вперше в Конституції України закріплювався зовнішньополітичний курс держави, адже до цих змін даний курс містився лише у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [7].

Такі зміни несло чіткий меседж як агресору, так і давало певну гарантію, що будь-яка майбутня влада в Україні повинна рахуватися з цими повноваженнями та виконувати зазначені норми Конституції.

Останніми змінами до Конституції стали ті, котрі стосувалися скасування депутатської недоторканності у народних депутатів України. Так, 30 серпня 2019 року попередньо схвалений Закон України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)» [6] 3 вересня 2019 року отримав необхідну більшість голосів нардепів. Згідно цих змін скасовувалась частина друга статті 80 Конституції, а саме: *«Народні депутати України не можуть без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані»*. Також у преамбулі цієї статті скасовувалось положення: *«Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність»*. Даний закон набрав чинності 1 січня 2020 року.

Варто зазначити те, що в Україні ще з 1996 року Конституція передбачала абсолютну недоторканність народних депутатів, тобто під час всієї каденції народних обранців не могли бути притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані без згоди Верховної Ради. Це не відповідало практиці цивілізованих демократичних країн Заходу, адже дана норма часто призводила до зловживань своїм становищем з боку деяких народних депутатів.

Висновки. Таким чином, після т. зв. «самоусунення» і втечі Януковича з своєї посади та України у лютому 2014 року відбувається агресія Росії щодо України, проте, навіть у за цих обставин нова влада робить ряд конституційних трансформацій, щоб модернізувати та реформувати існуючу систему на рівні Основного Закону. Так, парламент повертає зміни до Конституції зразка 2004 року, згідно яких Україна повертається до парламентсько-президентської республіки; змінами до Конституції 2016 року було проведено у дію реформу судової системи у якій створили Вищу раду правосуддя, котра подає кандидатів у судді на затвердження президенту, а також скасувавши Розділ 7 Основного Закону про прокуратуру віднесли її та адвокатуру до єдиного, уніфікованого Розділу 8; внесені зміни до Конституції у зовнішньополітичному курсі держави, зокрема щодо набуття Україною членства в Організації Північноатлантичного договору та у Європейському Союзі та успішно підтримані у 2018 р.; змінами до Конституції 2019 року відбулася реалізація одного з найбільш затребуваних питань в суспільстві за останні два десятиліття – скасування депутатської недоторканності. Такі конституційні трансформації свідчать про вагомість та невідворотність запроваджених реформ, навіть в умовах російської агресії протягом останніх восьми років.

Вцілому, зміни до Конституції в Україні мають різну природу: в одному випадку – це спроба тиску президента на парламент з метою його більшого контролю (2000 р.), зменшивши його повноваження та збільшивши власні (2010 р.); з іншого – компроміс головних суб'єктів з метою виходу з політичної кризи (2004 р.); проте, найбільш позитивними для держави є зміни, в основі яких лежить реформування цілих напрямків, котрі вже не відповідають вимогам часу, а також тим викликам і зарозам, котрі відбуваються в поточний період (2016, 2018 та 2019 рр.).

Список літератури:

1. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про відновлення дії окремих положень Конституції». URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/87891.html>
2. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-VIII#Text>

3. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-VIII#Text>
4. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-VIII#Text>
5. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 № 2222-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15#Text>
6. Закон України «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-20#n5>
7. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>
8. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4430>
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10#Text>
10. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011?test=4/UMfPEGznhhaP1.ZixKBnfzHI4s.s80msh8Ie6#Text
11. Указ Президента України Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою від 15.01.2000 №65/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65/2000#Text>

Voitenko Yu. M. CONSTITUTIONAL CHANGES IN UKRAINE DURING THE PERIOD OF RUSSIAN AGGRESSION (2014-2020): BACKGROUND AND FEATURES

The article examines the political prerequisites and legal features of changes to the Constitution of Ukraine in the conditions of Russian aggression in the period from 2014 to 2020. This article reveals the features of the introduction of changes to the Constitution of Ukraine in a political and legal context, taking into account the historical realities of one or another period. The article shows that depending on the political situation in the country, presidents resort to changes in the Constitution for various reasons. Such motives can be: pressure on the parliament for the purpose of its greater control, increasing the powers of the president and reducing them in the parliament; reforming various industries and changing the course of the state, etc. Often, changes to the Constitution are a way out of a political crisis by finding a compromise between the president and the parliament. This state of affairs is caused by the fact that the implementation of constitutional changes requires the support of more than two-thirds of parliament members, as well as the president. Considering the fact that amendments to the Basic Law go through such a complicated procedure, it will also be quite difficult to adjust them in the future. If the highest officials of the state found a political compromise to solve this or that issue and it was reflected in the changes to the Constitution, then this is evidence of its extraordinary importance. Thus, if changes to the Constitution of Ukraine in the period before the Russian aggression were more related to the form of state government, then after the escape of President Yanukovich to Russia and the election of President Poroshenko, the Basic Law was changed in terms of the implementation of a number of reforms as a result of the country's course towards the European Union. Thus, in 2016, amendments were made to the Constitution of Ukraine regarding justice reform; In 2019, the state's course towards the European Union and the NATO was fixed, and in the same year immunity from parliamentarians was abolished. In general, it is worth noting that although the nature of these changes to the Constitution is different, it depends on the political goals and universal human values of the head of state, as well as on his ability to find a compromise with the legislative power – the parliament.

Key words: Ukraine, constitution, parliament, president, law, period, course.

Горбань Т. Ю.Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**«МАЛОРОСІЙСТВО»: ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ
В УМОВАХ ІМПЕРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

У статті розглядається феномен «малоросійства», що сформувалося як один із наслідків багатовікового бездержавного існування України. Зазначається, що, будучи широковживаним в українській історичній науці та суспільній практиці, поняття «малоросійство» і досі не набуло належної визначеності ані щодо суті цього феномена як суспільного явища, ані щодо його генезису. В роботі досліджуються погляди на «малоросійство», його об'єктивні та суб'єктивні причини і наслідки, особливості самоідентифікації українців у Російській імперії тощо в українській науковій та суспільно-політичній думці минулого і сьогодення. Показано, що, аналізуючи феномен «малоросійства» під кутом зору самоідентифікації особи, маємо розглядати не стільки етнічне самоототожнення «малоросів» з іншою етнічною спільнотою, скільки громадянське самовизначення, тобто особистісну самоідентифікацію як усвідомлення індивідумом своєї належності до певного державного утворення, лояльність до громадсько-політичних інститутів держави, підданим (громадянином) якої він є. Значна увага приділяється розгляду процесу асиміляції українців та наслідків русифікації у різних сферах суспільного життя. Наслідками складної етнополітичної ситуації на українських землях стали не лише трансформації в духовно-культурній та мовно-освітній сферах, а й закладений на майбутнє потенціал міжетнічних проблем. Розкриття теми дослідження здійснюється на основі залучення низки репрезентативних джерел. При виконанні дослідження насамперед застосовувався такий основоположний принцип історичного пізнання, як неупередженість при аналізі подій, процесів і явищ. Основний зміст узагальнюючих висновків і напрямів подальших досліджень з цієї проблеми полягає в тому, що реалії сьогодення потребують і надалі здійснювати ґрунтовні дослідження феномену «малоросійства» на основі об'єктивного аналізу всієї сукупності факторів, що його зумовлюють.

Ключові слова: малоросійство, подвійна ідентичність, самоідентифікація, асиміляція, етнополітика.

Постановка проблеми. Одним із наслідків багатовікового бездержавного існування України стала поява феномену подвійної ідентичності як способу самоідентифікації українців. Актуальність цієї проблеми очевидна й сьогодні, проявляючись як у теоретичних напрацюваннях сучасних науковців, так і на практиці, зокрема, у гострих колізіях навколо теми подвійного громадянства. Найбільш поширеним проявом цього феномену є синдром «нероздільної українсько-російської єдності», який, маючи століттями вимірювану заглибленість в історичне минуле, і нині набуває часом гіперболізованого вияву не лише по той бік українсько-російського кордону. Не можемо не згадати пророче передбачення Є. Маланюка стосовно того, що постала за століття перебування у складі Російської імперії проблема роздвоєння національно-етнічної ідентичності, або українського «малоросійства» – якщо вдатися до терміну, який за імперських часів сформу-

вався в українській суспільно-політичній думці національного спрямування і згодом закріпився у вітчизняній історіографії – «...першою встане перед державними мужами вже державної України. І ще довго, протягом стабілізації державності, вона стоятиме першоплановим завданням. Малоросійство – наша історична хвороба, хвороба многовікова, отже хронічна» [8, с. 222]. Тож очевидно, що з'ясувати глибинну суть цього явища за допомогою методу критичного аналізу, намагаючись уникати упередженості й заангажованості, є завданням на часі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж десятиліть радянської влади дослідження проблеми «малоросійства» зі зрозумілих причин було унеможливлене для української історичної науки, і роботу у відповідному напрямі могли здійснювати лише науковці української діаспори. Після здобуття незалежності заборонена раніше тема відкрилася і для вітчизняних учених.

Дослідження у цій галузі розпочали не лише науковці-історики, а й політологи, філософи, культурологи тощо. Серед знакових досліджень останнього часу назвемо насамперед праці І. Кресіної, В. Крисаченка, Л. Нагорної, С. і Ю. Римаренків, М. Розумного, М. Степико та ін. При цьому необхідно зазначити, що в досить широкому діапазоні поглядів на проблему «малоросійства» (подвійної самоідентифікації), який сформувався в українському суспільствознавстві, поряд із традиційним, гострокритичним її трактуванням в оціночних координатах, визначених свого часу народницькою історіографією, з'являється тенденція до осмислення її на нових методологічних засадах. Говорячи словами Л. Нагорної, новітні цивілізаційні (антропоцентристські) підходи, що утверджуються у вітчизняній соціогуманітаристиці, відкривають широкі можливості для дослідження ментальних структур національного дискурсу і поведінських стереотипів. Утверджується таке розуміння національної ідеї, в якій основним змістом є ідея людської свободи та індивідуальної самореалізації [11, с. 87]. Отже, беззаперечна, і не лише в теоретичному аспекті, важливість проблеми та очевидна неоднозначність у підходах до її дослідження, формування нової парадигми сприйняття зазначеного поняття, не дає підстав сумніватися в актуальності подальших досліджень у зазначеній царині.

Постановка завдання. Автор ставить перед собою завдання дослідити погляди на «малоросійство», його об'єктивні та суб'єктивні причини і наслідки, особливості самоідентифікації українців у Російській імперії тощо в українській науковій та суспільно-політичній думці минулого і сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідно зазначити, що, як і понад століття тому, стосовно феномену «малоросійства» і сьогодні існують різні погляди – і щодо його суті як суспільного явища, і щодо генезису. Навіть якщо поглянути на питання часу виникнення цього феномену, побачимо, що діапазон поглядів дослідників проблеми досить широкий. На думку Є. Маланюка, «плями майбутнього малоросійства, помітні вже в нашій Середньовіччі ... яскравіють у добах Литовській та Козацькій. За гетьманування Виговського і в наступній Руїні українське малоросійство стає вже політичним чинником і виходить на арену історії» [9, с. 717]. З іншого боку, частина науковців відносить його появу до більш пізнього часу, вважаючи, що «комплекс малоросійства» постав у першій половині XIX ст. –

як наслідок колоніального політичного становища, стійкого й потужного тиску на українську духовність з боку імперських структур [10].

Говорячи про «малоросійство», маємо виходити з того, що це явище мало не випадковий характер, набуло масового поширення, отже, стало свого роду феноменом української історії. Тож обмежитися лише його визнанням, з позиції засудження або вибіркової «реабілітації» носіїв подвійної ідентичності, вочевидь недостатньо, тим більше зважаючи на суперечливість та неоднозначність, нехай і з явним домінуванням негативних характеристик, оцінок цього явища. Необхідно досліджувати як його суть, так і причини, заглиблюючись в його природу, враховуючи як об'єктивні, так і суб'єктивні причини «малоросійства», не обмежуючись механічним поділом тогочасного українського суспільства на його «свідому» і «несвідому» частини. При цьому, аналізуючи феномен «малоросійства» під кутом зору самоідентифікації особи, маємо розглядати не стільки етнічне самоототожнення «малоросів» з іншою етнічною спільнотою, скільки громадянське самовизначення, тобто особистісну самоідентифікацію як усвідомлення індивідумом своєї належності до певного державного утворення, лояльність до громадсько-політичних інститутів держави, підданим (громадянином) якої він є.

Тут вважаємо за доцільне вдатися до доробку М. Рябчука, який, досліджуючи проблему самоідентифікації, висловлював думку, що українці імперської доби передусім вважали себе православними християнами, потім – підданими царя, членами певного соціального стану, і лише в останню чергу – специфічним регіональним різновидом «русько-православної» чи «православно-слов'янської» людності [12, с. 73]. Процес же усвідомлення українцями своєї національної належності відбувався повільно, суперечливо, неоднозначно, до того ж слід мати на увазі, що на цей час ще не сформувалися остаточно ані українська, ані російська нації, що також утруднювало національну самоідентифікацію. При цьому, по суті, перед необхідністю осмисленого вибору на користь «українства»/«малоросійства» була поставлена лише досить малочисельна еліта українського суспільства, в той час як широким загалом така проблема не стояла внаслідок того, що просто не усвідомлювалася ним.

Намагаючись проаналізувати об'єктивні і суб'єктивні причини «малоросійства», важливо брати до уваги різні підходи до проблеми, від тих, що висловлювалися як діячами українського націо-

нально-визвольного руху імперської доби, до наших сучасників, не обмежуючись, як вже зазначалося, тими оцінками, що були свого часу сформульовані народницькою історіографією.

Остання, як відомо, однозначно відмежовувала «малоросів» не лише від «українства» як категорії політичної, а й від українців загалом, діаметрально протиставляючи тих і інших, і, більше того, розглядаючи їх як взаємних ворогів. Водночас у прагненні знайти причини і витоки болісної для українського суспільства проблеми «малоросійства» деякі представники української наукової та суспільно-політичної думки демонстрували більш помірковані погляди.

Втім, і в непримиренних критиків «малоросійства», таких, наприклад, як М. Грушевський, зустрічаємо не лише категоричне засудження цього явища, а й намагання знайти йому пояснення. Характеризуючи зречення українською інтелігенцією всього національного як «злочин українських земляків» і тавруючи «добровільну зраду», найстрашнішим у якій, на думку вченого, було саме те, що «се винародовлення осягалось не самими тільки примусовими способами; в значній мірі воно було також і добровільне» [2, с. 209], Грушевський розмірковував про причини «малоросійства», наголошуючи на безнадійному становищі, з якого, в умовах загальноросійського централізму та унітаризму, для українського суспільства не було жодного порятунку, окрім зросійщення, і таким чином пов'язуючи «малоросійство» з «необхідністю підкоритись московській політиці» та вбачаючи у «добровільному розчиненні» можливість «виходу із безвиході» [3, с. 225-226].

На фоні різких емоційних висловлювань Грушевського – громадсько-політичного діяча та публіциста такі судження видаються надто поміркованими. Проте очевидно, що Грушевський – учений, осмислюючи історичні події, що відбувалися на українських землях, усвідомлював їхні наслідки для суспільства, яке тривалий час повинно було функціонувати в умовах придушення російською самодержавною владою будь-яких проявів «українськості». Ідеї автономізму часів козаччини залишилися в минулому, натомість прийшло розуміння втрати ініціативи в суспільно-політичному житті, відчуття реальної залежності від імперського центру, що породжувало конформізм, пасивність, ослаблювало волю до спротиву, спонукало до схиляння перед силою чи матеріальними благами. Як наслідок – поставлена перед вибором між утисками влади та «неутолимою охотою до урядів, а особливо до жалування»,

українська еліта здебільшого віддавала перевагу останньому, перетворюючись «в одну масу кандидатів на царські посади» [1, с. 232].

До речі, стосовно «однієї маси ...», не можемо не навести важливе, на нашу думку, міркування Л. Українки, яка закликала до вдумливого і зваженого підходу до проблеми «роздвоєння» української еліти. Не погоджуючись з категоричними у переважній більшості оцінками з приводу «масової зради малоросів», видатна письменниця зауважувала: певний процент українців був у безсловесному стані не зі своєї вини, тож їх мовчання не варто сприймати за знак згоди; певний процент пішов у російську революцію; були й такі українці, які не виявляли ніякого холопства перед Москвою. Певний процент «потопав, правда, в холопстві не так то вже й «бездонному», бо на дні його був звичайний мул схиблених інтересів національних, партійних, особистих... Котра з тих категорій більше чи менше численна, се вяснити може хіба що довга праця істориків, а публіцистові досить не забувати, що вони взагалі б у л и, ті різні категорії, та не валити до купи в с і х українців, нагнітивши їх зверху обвинуваченням в бездонному холопстві» [13, с. 241].

Очевидно, що надмірним спрощенням можна назвати і зведення інтересів української еліти лише до «неутолимої охоти до урядів, а особливо до жалування». Про те, що такий підхід не відображає усієї глибини проблеми, свідчать сповнені уболівання за долю українства роздуми С. Єфремова, де він, говорячи про фатальні для українців російські впливи, насамперед звертає увагу на асимілюючу дію «високої російської культури»: «могутні чужі впливи з їх величезними культурними засобами та здобутками» створюють принади для людей з «вищими запитами до життя». «Чужі впливи заходили до нас озброєні високою технікою, осяяні ясным світлом останнього слова науки і вмілості – що ми могли з свого боку виставити проти усього цього?» – з гіркотою запитує Єфремов і робить висновок: «При українстві лишалися здебільшого люди старого виховання, – все ж молоде, з свіжими силами, з невичерпним запасом енергії, з новим методом думки – йшло до загальноросійського табору» [4, с. 25].

Отже, розглядаючи фактори, що спричиняли формування «малоросійства» – такі, як денационалізуючі дії влади, можливість отримання цілком реальних політичних та матеріальних вигод – маємо не залишати поза увагою і культурний, причому не лише в тому контексті, про який говорить С. Єфремов (принадність культурних

здобутків, що їх пропонували «чужі впливи»), а й враховувати таке явище, як «комплекс престижності», який бачився у належності до «високої культури» державної нації.

Стосовно «комплекс престижності», наведемо надзвичайно вдалу характеристику І. Лисяка-Рудницького. Досліджуючи психологію «малоросійства», він звертав увагу і на таке явище, як тяжіння до «імперського блиску». «Від Росії променював велетенський престиж великодержави та блискучої імперської цивілізації», тож, вважав Лисяк-Рудницький, багато українців, осліплених цим сяйвом, бажали й собі причаститися до нього [7, с. 473]. І далі зазначав, що суб'єктивно-особистісний фактор доповнював об'єктивно існуючі реалії державного буття, які полягали в тому, що для українців, які згідно з офіційною доктриною Російської імперії вважалися «малоросійською племінною гілкою триединої російської нації», існувало два можливі варіанти. Перший – особи українського походження, які зрікалися своєї національності і погоджувалися з офіційною концепцією, не підлягали дискримінації; другий – особи та товариства, які утверджували українську національну самобутність чи в політичній, чи в культурній сфері, зазнавали систематичних і нещадних переслідувань.

Потрібно зважати й на те, що століттями нав'язуваний великодержавною ідеологією образ українців як неповноцінного селянського народу був сприйнятий значною частиною українського суспільства. А відповідно утверджувалося і переконання, що подолати комплекс неповноцінності можна, лише інтегрувавшись в імперську суспільно-політичну систему, прийнявши її «правила гри». До того ж це відкривало цілком реальну перспективу сходження на більш високий щабель соціальної піраміди. Адже притаманне «малоросам» лояльне ставлення до влади у поєднанні з вільним володінням російською мовою відкривало можливості для будь-якої кар'єри – політичної, військової, у підприємницькій чи гуманітарній сферах. Українським елітам, вочевидь, імпонувало й те, що влада не ставила їх нижче за відповідні структури великоросійського суспільства, гарантуючи всілякі соціальні привілеї за умови їхньої політичної лояльності.

Також необхідно враховувати, що упродовж століть спільного проживання українців і росіян в межах однієї держави відбувався об'єктивний процес, суть якого полягала в тому, що від покоління до покоління рівень етнічної свідомості українців, чи принаймні частини українського

етносу, знижувався. Відбувалася трансформація суспільних цінностей, способу буття одного народу, залежного – українського, під впливом життєдіяльності іншого, домінуючого – російського. Тож з часом ідеї автономізму вже не зустрічали в середовищі українських еліт розуміння і підтримки, адже вони сприймали імперію як власну батьківщину, задовольняючись, як вже було сказано, певними моральними та матеріальними «дивідендами» від влади.

Одним із тих об'єктивних чинників, які в жодному разі не можна ігнорувати, розглядаючи феномен «малоросійства», була й православна спільність українців і росіян. Цілком очевидно, що релігійно-конфесійний фактор належить до тих, які були і залишаються суттєвим критерієм як суспільного розмежування, так і суспільної інтеграції. В контексті проблеми «малоросійства», саме спільність православної віри спонукала людність Наддніпрянської України до асиміляції, до розчинення в загальноросійському православному просторі. М. Шаповал, аналізуючи глибинну суть українсько-російських стосунків, надає цій спільності ключового значення: «Союз з Московщиною мав характер союзу єдиновірців і братів: обидва народи мали назву «руських», обидва були православні, обидва мали однакову літературну мову, вироблену в Києві і не чужу Москві... Православ'я було таким аргументом спільності, що покривав собою всі інші» [14, с. 24]. Це висловлювання Шаповала вкотре підтверджує тезу, що спільність релігії, як і близькість культур, об'єктивно сприяють асиміляційним процесам, і за відсутності цих умов інші фактори не мали б такої інтегруючої сили. Тим більше з урахуванням того місця, яке в системі ідентичностей тогочасного українця займала релігійна ідентичність (звернемося ще раз до наведених вище слів М. Рябчука, що українці імперської доби передусім вважали себе православними християнами).

Задля цілісного погляду на проблему необхідно розглянути ще один її аспект, який нерідко залишається поза увагою у традиційному погляді на «малоросійство», однак його ігнорування веде до певної однобічності в оцінках досліджуваного феномену. Звернемося до одного з висловлювань В. Короленка, якого представники української суспільно-політичної думки національного спрямування відносили до «хрестоматійних малоросів», тож можемо сказати, що до проблеми він був дотичний безпосередньо, хоча й «з іншого боку бари-

кад». Письменник розмірковував: чому «ціле покоління йшло в загальноросійський рух, який вимагав простору і давав його молодій самовідданості без національно-племінних рамок, які тому й заперечувались» [6, с. 240]. Отже, бачимо ще одну сторону питання – на відміну від звичного трактування «малоросійства» як «втечі в чужий табір» заради задоволення матеріальних чи політичних інтересів, вигод, які можна було отримати від влади у разі лояльного ставлення до неї, Короленко говорить про долучення до загальноросійського руху «без національно-племінних рамок», спричинене не думкою про зиск, а «самовідданістю» та пошуком «простору».

Відповідь на поставлене В. Короленком питання знаходимо у праці відомого сучасного дослідника історії української інтелігенції Г. Касьянова. Аналізуючи ситуацію, яка склалася на початок ХХ ст., науковець зазначає: молода генерація української інтелігенції, що захопилася соціалістичними ідеями, не мала за собою національно-політичної традиції. Тому її захоплення соціалізмом вело до того, що частина цієї молоді потрапила під вплив добре організованої і значно більш розвинутої політично російської соціал-демократії, яка в той час була байдужою до національного, зокрема, українського питання [5, с. 10]. Отже, розглядаючи причини переходу української інтелігенції в «російський табір», маємо уникати спрощених і однобічних підходів, не зводити мотивацію до задоволення утилітарних інтересів, а аналізувати її у широкому діапазоні – від дійсно корисливих міркувань до ідеалістичної налаштованості на побудову справедливого суспільства.

Висновки. Феномен «малоросійства» є, поза всяким сумнівом, дуже непростою проблемою, що потребує ґрунтовного і вдумливого осмислення. Неоднозначність як у ставленні до самого феномена, так і в підходах до його дослідження проявляється, зокрема, в тому, що авторам, які висвітлювали його у своїх працях, далеко не завжди вдавалося в минулому і вдається нині дотримуватися принципу, висловленого римським істориком Тацитом: *sine ira et studio* (без гніву і упередження). Проте, як видно з проведеної розвідки, попри домінуюче на початку ХХ ст. в середовищі українських інтелектуалів національного спрямування ставлення до проблеми «малоросійства», для якого найбільш характерними були різкі, негативно забарвлені оціночні судження, в окремих напрацюваннях знаходимо не лише емоційні оцінки, а й спроби усвідомити суть і причин «малоросійства» як суспільно-політичного явища.

Знайшла своє відображення ця проблема і в науковому доробку сучасних суспільствознавців. Ідеться передусім про ті дослідження, в яких явище «малоросійства», як говорилося вище, осмислюється на нових методологічних засадах, і автори яких намагаються позбутися політичної та ідеологічної заангажованості. Тож основний висновок, який випливає зі сказаного і визначає напрям подальших досліджень з цієї проблеми, полягає в тому, що очевидна важливість проблеми – як в плані її подальшої теоретичної розробки, так і з погляду суспільного значення таких напрацювань, спонукає до подальшого всебічного дослідження феномену «малоросійства» на засадах об'єктивності, неупередженості, з використанням новітніх цивілізаційних підходів.

Список літератури:

1. Грушевський М. С. Кінець московської орієнтації // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / голов. ред. П. Сохань. Т. 4. Кн. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». Львів : Світ, 2007. С. 231–233.
2. Грушевський М. С. На порозі століття. Присвячено черемиській українсько-руській громаді // Там само. Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». 2002. С. 208–216.
3. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. Киев : Лыбидь, 1991. 399 с.
4. Єфремов С. Фатальний вузол // Єфремов С. Вибране : Статті. Наукові розвідки. Монографії / упоряд. Е. Соловей. Київ : Наукова думка, 2002. С. 17–55.
5. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ ст. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика* : зб. статей / В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. Київ, 1993. С. 6–23.
6. Короленко В. Г. Лист до Х. Д. Алчевської (20 травня 1908 р.) *Історія української культури* : зб. матеріалів і документів / за ред.: С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. Київ : Вища школа, 2000. С. 239–240.
7. Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація? // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін. Київ : Основи, 1994. Т. 2. С. 471–76.
8. Маланюк Є. Книга спостережень. Київ : Атіка, 1995. 236 с.
9. Маланюк Є. Малоросійство. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра : Генеза, 1996. С. 716–718.
10. Михайлик І. Комплекс малоросійства. *Там само*. С. 702.

11. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ : ІПіЕНД, 2002. 272 с.
12. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ, 2000. 304 с.
13. Українка Леся. Замітки з приводу статті «Політика і етика» // Українка Леся. Твори : в 10 т. Т. 8 : Літературно-критичні та публіцистичні статті / упоряд. О. Ф. Ставицький. Київ : Дніпро, 1965. С. 234–248.
14. Шаповал М. Соціологія українського відродження. Київ : Україна, 1994. 45 с.

Horban T.Yu. «LITTLE RUSSIANNES»: THE FORMATION OF IDENTITY IN THE CONDITIONS OF THE IMPERIAL STATE

The article examines the phenomenon of “Little Russia”, which was formed as one of the consequences of Ukraine’s centuries-long stateless existence. It is noted that, being widely used in Ukrainian historical science and social practice, the concept of “Little Russianness” still has not gained adequate certainty either regarding the essence of this phenomenon as a social phenomenon, or regarding its genesis. The work examines views on “Little Russianness”, its objective and subjective causes and consequences, peculiarities of self-identification of Ukrainians in the Russian Empire, etc. in Ukrainian scientific and socio-political thought of the past and present. It is shown that, analyzing the phenomenon of “Little Russianness” from the point of view of personal self-identification, we should consider not so much ethnic self-identification of “Little Russians” with another ethnic community, but civic self-determination, that is, personal self-identification as an individual’s awareness of his belonging to a certain state entity, loyalty to public political institutions of the state of which he is a patriot (citizen). Considerable attention is paid to the process of assimilation of Ukrainians and the consequences of Russification in various spheres of public life. The consequences of the difficult ethno-political situation in Ukraine were not only transformations in the spiritual, cultural and linguistic and educational sphere, but also laid for the future potential of interethnic problems. Disclosure of the research topic is carried out based on the involvement of a number of representative sources. During the research was primarily applied such a fundamental principle of historical knowledge as impartiality in the analysis of events, processes and phenomena. The main content of generalizing conclusions and directions of further research on this problem is that today’s realities require further thorough research of the phenomenon of “Little Russianness” based on an objective analysis of the entire set of factors that determine it.

Key words: little-russianness, double identity, self-identification, assimilation, ethno-politics.

Жмака В. М.

Сумський фаховий коледж економіки і торгівлі

ДРІБНА ТА КУСТАРНО-РЕМІСНИЧА ПРОМИСЛОВІСТЬ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1920-ТІ РОКИ

У статті, використавши широке коло джерел, зокрема матеріали фондів Державних архівів Полтавської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей; статистичні збірники та щорічники; періодичну пресу, автором здійснено спробу дослідити становище і розвиток дрібної та кустарно-ремісничої промисловості міст Лівобережної України в 20-ті рр. ХХ ст., тобто в умовах непу. Визначено її становище по містах регіону на початку 1920-х рр. порівняно із передвоєнним періодом, абсолютні дані та темпи зростання кількості закладів, зайнятих, специфіку галузевої структури в індивідуальному та кооперованому секторах по округових та неокругових містах станом на середину та кінець 20-х рр. ХХ ст. З'ясовано особливості політики держави та місцевих органів влади щодо міського кустарно-ремісничого виробництва, яка практично полягала в «зганянні» кустаря-одинака, приватника в кооперації, використовуючи для цього різні методи впливу: збільшення відсотку оподаткування, відмова в кредитуванні, обмеження в забезпеченні сировиною і збуту готової продукції та ін. Такі дії призвели до того, що на кінець 1920-х рр. більшість кустарів-одинаків було кооперовано. Відзначено, що дрібна й кустарно-реміснича промисловість, по суті, були лише джерелом надходження коштів, яких так потребували місцеве господарство та важка промисловість. З боку держави вона майже не мала підтримки. Показано сприйняття кустаря у суспільній свідомості в період непу, який владою змальовувався як підприємець, визискувач тощо. Разом із-тим підкреслено, що попри труднощі, які виникали перед міською дрібною і кустарно-ремісничою промисловістю протягом 1920-х рр., вона продовжувала розвиватися, залишаючись однією із провідних галузей, орієнтованих на задоволення повсякденного споживачього попиту. А головне, виконала головну функцію – забезпечення населення роботою та необхідною продукцією.

Ключові слова: місто, Лівобережна Україна, дрібна промисловість, кустарно-реміснича промисловість, кустар, кооперація, неп.

Постановка проблеми. Прийнято вважати, що промисловий потенціал країни вимірюється наявністю великих, потужних підприємств. Проте, не слід забувати і про дрібну та кустарно-ремісничу промисловість, яка займає свою нішу в економічному розвитку як окремих населених пунктів, так і цілих регіонів та країни загалом. 1920-ті рр., тобто роки нової економічної політики, стали для дрібної та кустарно-ремісничої галузі новою віхою в існуванні. Вивчення досягнень та прорахунків її розвитку в умовах непу є важливим і актуальним сьогодні, коли дрібнопромислове виробництво також переживає не кращі часи. Враховуючи це, звернення до історичного досвіду виглядає особливо доречним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку дрібної та кустарно-ремісничої промисловості України в 1920-ті рр. було предметом розгляду ще сучасників тих подій: роботи І. Гусарова [1], С. Зарудного [19], П. Рівного [43], В. Шевцова [49] та ін., у яких розглядаються різ-

номанітні аспекти функціонування даної галузі промисловості. В сучасній історіографії, вже під новим кутом зору, це питання у своїх працях досліджували Л. В. Нізова [35–36], М. М. Олійник [38], О. О. Сушко [46], О. В. Малишев [25], В. В. Олянич [39] та ін. З'являються роботи присвячені вивченню кустарно-ремісничої промисловості безпосередньо міст, зокрема Харкова – доробок О. Махоніної [32–34]. Таким чином, незважаючи на певні напрацювання, ще існують лакуни в дослідженні дрібної та кустарно-ремісничої промисловості міст України доби непу, зокрема Лівобережжя. Спробуємо деякі з-них заповнити.

Для написання статті використано комплекс джерел: матеріали фондів Полтавського, Сумського, Харківського, Чернігівського Державних архівів; статистичні збірники та щорічники; періодична преса.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити становище і розвиток дрібної та кустарно-ремісничої промисловості міст Лівобережної

України в 1920-ті рр., з'ясувати особливості її існування в умовах непу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дрібне й кустарно-ремісничє виробництво разом із великою, цензовою промисловістю були однією із головних складових економічної системи країни, її невід'ємною частиною. У 1913 р. кустарна промисловість України виготовила виробів на суму понад 210 млн. крб., що становило понад 18% загально-російського виробництва. Чисельність кустарів дорівнювала 415 тис. чол. [18, с. 448]. Проте буремні роки революції та громадянської війни, руйнівна політика воєнного комунізму, націоналізація і заборона торгівлі досить негативно вплинули на її стан і розвиток. Напередодні непу, як зазначає О. О. Сушко, в країні діяло 25,5% дореволюційної кількості кустарів [46, с. 118]. Тобто кустарно-ремісничє виробництво, як і решта галузей промисловості, перебувало в кризовому стані, потребуючи нових кардинальних і якісних змін.

Модернізаційні перетворення, які відбувалися у промисловості протягом 1920-х рр., не оминули й дрібної та кустарно-ремісничої галузі. Зокрема, в декреті ВЦВК і РНК РСФРР від 7 лютого 1921 р. говорилось, що кожний громадянин може вільно займатися кустарним промислом, а також організовувати дрібнопромислове підприємство. Так держава намагалась налагодити зв'язок між містом і селом, задовольнити потреби населення в необхідних товарах, а також мати потужне джерело надходження коштів для відбудови цензової промисловості. Після років розрухи і нестабільності неп дав надію ремісникам і кустарям на відновлення і розвиток власного виробництва. Результати не забарилися (враховуючи брак даних, подаємо відомості про стан дрібної і кустарно-ремісничої промисловості лише частини міст регіону). Наприклад, у Харкові станом на 1 травня 1921 р. нараховувалось 177 кустарів-одинаків, 1 жовтня цього ж року їх кількість уже становила 2 417 чол., а 1 вересня 1922 р. – 3 811 чол. [21, с. 40; 24, с. 91]. За даними Роменської повітової ради народного господарства у період 1921 – початку 1922 рр. у місті Ромни налічувалось 161 дрібне і кустарно-ремісничє виробництво, на яких було зайнято 335 чол. [8, арк. 1–26]. Отже, поступово дрібна і кустарно-ремісничє промисловість збільшують своє представництво. Станом на березень 1923 р. в Ізюмі, Кременчуці, Куп'янську, Лубнах, Прилуках, Ромнах, Гадячі і Лохвиці нараховувалось 4 553 подібні заклади, на яких було зайнято 5 964 чол. (без даних щодо м. Куп'янськ) [26, с. 25; 27, с. 32; 28, с. 23, 25; 29, с. 30; 30, с. 27; 31, с. 27–28].

Восени 1925 р. було проведено обстеження дрібної та кустарно-ремісничої промисловості в сільській місцевості. Однак деякі округи за власний кошт здійснили обстеження і міських поселень. Це зробили Харківська, Полтавська, Роменська, Прилуцька та деякі інші округи. Хоча у Харкові обстеження кустарно-ремісничої галузі не проводилось, дані за 1925 р. вираховано шляхом помноження даних за 1923 р. на визначений коефіцієнт. Через це результати по Харкову, очевидно, мають певну похибку. Все ж у 4 містах Харківської округи (Харкові, Богодухові, Вовчанську, Охтирці) налічувалось 10 288 закладів дрібної та кустарно-ремісничої промисловості, з кількістю працюючих – 15 687 осіб. Із цієї кількості на Харків припадало 87,7% закладів і 89% зайнятих у них осіб. В Охтирці знаходилося 744 дрібні та кустарно-ремісничі виробництва з 1 004 чол. працюючих на них, у Богодухові і Вовчанську відповідно 397 і 127 закладів та 449 і 266 працюючих [47, с. 142, 144–145]. У 4 містах Полтавської округи (Полтаві, Зінкові, Кобеляках, Краснограді) нараховувалось 4 655 одиниць закладів, які належали до дрібної і кустарно-ремісничої промисловості, на них було зайнято 6 480 чол. Як за числом закладів, так і кількістю зайнятих у них осіб першість була за округовим центром. У Полтаві розміщувалось 2 823, або 60,6% таких виробництв, на яких працювало 3 643 чол., або 56,2% зайнятих у даній галузі в містах округи. У Краснограді, Кобеляках та Зінкові кількість дрібних і кустарно-ремісничих закладів коливалась від 358 до 913 одиниць, а число працюючих від 574 чол. до 1 268 чол. [17, с. 2]. Відомості про дрібну та кустарно-ремісничє промисловість міст Роменської округи (Ромни, Гадяч, Лохвиця) підтверджуються не лише опублікованими статистичними даними, а й архівними матеріалами. У трьох містах Роменщини знаходилося 709 дрібних і кустарно-ремісничих виробництв, з яких на округовий центр припадало 182 заклади, 283 знаходилось у Гадячі і 244 виробництва розміщувалось у Лохвиці. Як бачимо, в округовому місті було значно менше дрібних і кустарно-ремісничих закладів, ніж у периферійних містах округи, але це не означало їх гірші можливості. Навпаки, даний факт свідчить про «скромніший» промисловий потенціал провінційних міст. Не маючи значної цензової промисловості в неокругових містах, дрібне й кустарно-ремісничє виробництво, по суті, перебирало на себе роль великих підприємств із забезпечення населення роботою, необхідною продукцією, відрахуван-

нями в бюджет тощо. Тобто це була свого роду альтернатива цензовій промисловості. Підтверджують це й периферійні міста Харківської округи. За даними 1926 р., у Харкові в кустарно-ремісничому виробництві було зайнято 14 441 чол., що становило 6,8% від загальної кількості самодіяльного населення міста, у той час як у Богодухові й Охтирці в даній галузі знаходилося відповідно 14,2% і 13,4% самодіяльних [10, арк. 33]. Це свідчить про більшу концентрацію і вагу кустарно-ремісничої промисловості в неокругових містах, ніж у потужному промисловому центрі, яким був Харків, де головну роль відігравало фабрично-заводське виробництво. До того ж, незважаючи на меншу кількість закладів, число працюючих на них у Ромнах було найбільшим – 467 осіб, що абсолютно не свідчить про їх гірші можливості. У дрібних і кустарно-ремісничих закладах Гадяча і Лохвиці кількість зайнятих становила 435 чол. і 362 чол. відповідно [6, арк. 16; 9, арк. 56–57; 45, с. 75]. В 1925 р. у Прилуках і Пирятині налічувалось 553 дрібні й кустарно-ремісничі виробництва із 1 121 чол., зайнятих у них. На округовий центр припадало 434 заклади і 879 працюючих, на периферійне місто відповідно 119 виробництв і 242 чол. працюючих [16, арк. 175–178].

Таким чином, у 1925 р. в 13 містах (4 округових і 9 неокругових) Харківської, Полтавської, Роменської і Прилуцької округ знаходилося 16 205 закладів дрібної і кустарно-ремісничої промисловості із числом зайнятих на них – 24 552 чол., що суттєво перевищувало показники початку 20-х рр. Зокрема в Ромнах на 1925 р. порівняно з 1921 р., кількість дрібних і кустарно-ремісничих виробництв зросла на 13%, число зайнятих у них збільшилось на 39,4%. У Харкові кількість кустарів-одинаків зросла більше ніж у 2,8 рази. Отже, віра в неперспективні результати. Якщо впродовж 1921–1922 рр. чисельність міських кустарів і ремісників в Україні дорівнювала трохи більше 100 тис. чол., то в 1925 р. їх кількість становила 156,8 тис. чол. [40, с. 202–203]. За даними, які наводить О. О. Сушко, посилаючись на результати перепису 1926 р., в українських містах знаходилося 180 600 промислових підприємств кустарно-ремісничого типу [46, с. 119]. Кількісний склад кустарно-ремісничої галузі в містах республіки дорівнював 218,9 тис. чол. [40, с. 205]. Однак, незважаючи на збільшення кількості кустарів, їх загальна чисельність жодним чином не могла дорівнятися до дореволюційного періоду. За даними на 1913 р. лише у 9 містах Харківської губернії налічувалось 52 804 ремісники, з яких 22 760 чол. становили

майстри, 18 529 робітників і 11 515 учнів [37, Ведомость «О количестве ремесленников в городах Харьковской губернии»]. Такий спад кустарно-ремісничої галузі на початку 1920-х рр., як і решти галузей виробництва, був закономірним наслідком руйнації народного господарства країни, викликаної революцією і громадянською війною.

Особливу увагу держава приділяла кооперуванню дрібних виробників в артілі. Це робилося із метою протиставлення їх одноосібнику (приватнику), що давало змогу краще контролювати цю галузь промисловості. Так, у Кобеляках уже впродовж 1921–1922 рр. було організовано 9 кустарно-промислових кооперативних об'єднань, серед яких «Зоря», «Мило», «Культура» та ін. Значного розвитку досягла артіль «Зоря». У 1926 р. вона об'єднувала 105 робітників, зокрема 15 стельмахів, 15 столярів, 70 ковалів, 5 малярів [22, с. 401]. У Лубнах станом на травень 1924 р. (звіт про діяльність Лубенської камери округової інспектури праці за грудень 1923 р. – травень 1924 р.) існувало 8 артілей, на яких працювало 282 чол. Крім того, Лубенське округове кооперативно-продукційне об'єднання інвалідів у своєму складі мало ще 5 артілей, 2 з яких розміщувались у Лубнах, кількість зайнятих у них становила 31 чол., інші 3 інвалідні артілі знаходились у Миргороді, з числом працюючих 27 чол. [5, арк. 137–138, 155–157].

У цілому в містах Полтавської губернії за даними Полтавської губернської спілки кустарних та промислових кооперативів «Союз-Кустар» станом на 1 жовтня 1924 р. знаходилося 77 об'єднань, у яких було задіяно 2 420 осіб. Найбільше налічувалось металообробних артілей – 13, 12 займалось переробкою зерна, 11 – шевством, 10 – деревообробленням та ін. Кількість зайнятих у них осіб перебувала у межах від 28 чол. в артілях, які займалися переробкою шкір, до 644 чол., задіяних у шевських об'єднаннях [2, арк. 153–154]. Число артілей зростало й надалі. Цьому сприяла й боротьба з безробіттям, що відобразилась у відкритті нових об'єднань. Так, у 5 округових містах Полтавської губернії (Полтаві, Кременчуці, Ромнах, Лубнах, Прилуках) на 1 червня 1925 р. налічувалось 103 артільні колективи з 2 350 чол. працюючих. Найбільша їх кількість була в Ромнах – 32 об'єднання, 29 артілей знаходилося у Полтаві, від 13 до 15 колективів мала решта округових міст. Найбільше робочих місць припадало на артілі Полтави – 930 чол., в інших округових центрах їх чисельність становила від 177 чол. у Прилуках до 535 чол. в артілях Кременчука [4, арк. 12]. Подібна тенденція відбувалася по всіх містах регіону.

Слід відзначити й певну специфіку міст за напрямками розвитку дрібного й кустарно-ремісничого виробництва. Наприклад, в Ізюмі, Лубнах і Ромнах головним було шевське, кравецьке і кашкетно-шапкове виробництво (в Ізюмі на шевське виробництво припадало майже 50% закладів). У Гадячі та Лохвиці найбільше налічувалось шевських і кравецьких закладів, а також кузень. Головні кустарно-ремісницькі виробництва Прилук – кравецьке, кашкетно-шапкове і столярно-токальне. В Харкові на першому місці було шевське виробництво, потім виробництво шкіряного взуття, деревообробка і продукція із дерева та ін. Решта міст регіону також мали свої пріоритетні напрями в дрібній і кустарно-ремісничій галузі, що було обумовлено кон'юнктурою ринку та історичною традицією розвитку.

Проте розвиток кустарної промисловості, в цілому, відбувався власними силами кустарів без відчутної підтримки з боку держави. Навіть сама ВРНГ УСРР на початку вересня 1925 р., звертаючись до окрвиконкомів, округових відділів місцевої промисловості та місцевого господарства, визнає: «При этом должно быть полностью изжито укрепившееся до настоящего времени ненормальное положение, когда вопросам среднего и мелкого производства – арендной, кустарной и частной промышленности – не уделялось почти никакого внимания» [13, арк. 64]. Досить критичні слова на таку ситуацію в статті «Кустарна промисловість. (Минуле й сучасне)» висловив С. Зарудний, який зазначає, що ВРНГ УСРР, як і ВРНГ СРСР, так само ігнорувала кустаря. Таке ставлення позначилось і на взаєминах державної і кустарної промисловості: «Треба одверто сказати, що ми майже не зрушили з місця. І тепер ставлення держпромисловості до кустаря перейнято ворожістю й почуттям конкурента. Кустаря ігнорують, на нього не зважають» [19, с. 24, 26]. Вочевидь, зосередивши свою увагу і ресурси на відновлення великої, ценової промисловості, держава не в змозі була достатньою мірою допомагати й іншим галузям, зокрема кустарно-ремісничій. До того ж, вважала кустаря-одинака, дрібного виробника за капіталістичний елемент, який маючи певні фінансові ресурси, був здатний самотужки впоратися із відновленням і веденням своєї справи. Разом із тим вела з ним боротьбу, намагаючись обмежити його вплив на ринку, а також тримати під контролем так званий «капіталістичний, буржуазний» елемент, хоча саме в ньому радянське керівництво вбачало один із шляхів отримання коштів на відновлення великого виробництва. Отже, «ігнору-

вання» кустаря, на наш погляд, зовсім не виглядає як не догляд чи забуття, це була досить зважена і чітка лінія керівництва країни.

У подальшому підтримка кустаря (особливо одинака-приватника) виявилась доволі своєрідною. З одного боку, держава, не маючи достатньо фінансових ресурсів, намагалась залучити якомога більше приватного капіталу в промисловість, з іншого – заганяла приватника, кустаря-одинака в кооперативи, позбавляючи його можливості одноосібно керувати власним виробництвом, а отже, відвертала його від себе. Досить відверту, промовисту інформацію зустрічаємо в таємному матеріалі, розісланому ВРНГ УСРР від 14 травня 1926 р. всім окрвиконкомам, відділам місцевої промисловості та місцевого господарства «Про заходи щодо виконання постанов з'їздів партії в галузі місцевої та кустарної промисловості». Зокрема, в частині, яка стосується кустарної промисловості, зазначається, що розвиток кустарно-ремісничої промисловості мав мало догляду на місцях, через це розвивається стихійно, без нагляду держави, а тому обов'язково потрібно взяти цей процес під її регулювання. При цьому продовжувати і поширювати кооперування кустарів, на що слід звернути особливу увагу [3, арк. 30–31]. Тобто кустар-одинак, який на своїх плечах виніс усі труднощі відновлення даної галузі в початкові роки непу, об'єднуючись у кооперативи, позбавлявся можливості приватного виробництва, стаючи підконтрольним і залежним від держави.

Методи впливу на приватника для його кооперування були різні: обмеження в забезпеченні сировиною, збільшення податкового тягара, відмова у кредитуванні тощо. 12 травня 1925 р. ЦВК і РНК СРСР видали постанову про податкові пільги для міських кустарів і ремісників, спрямована вона була саме на активніше кооперування кустарно-ремісничої галузі: «Надаючи виключних пільг міським і сільським кустарно-промисловим товариствам (артілям), закони 12-V і 12-VI-25 року мали на увазі полегшити кооперування ремісників і кустарів-одинаків з метою утворення досконаліших форм виробництва й збуту продукції й зменшення в них приватно-капіталістичних початків» [49, с. 163]. Кустаря не сприймали за повноцінного суб'єкта діяльності. Так, роменська газета «Радянське життя» зазначала, що профспілки взагалі дивляться на кустаря як на нетрудовий елемент [42]. С. Зарудний у згаданій нами статті говорить, що в очах профспілок кустар – нерівноправний член радянського суспільства, він є підприємець, визискувач тощо. До того ж до 1925 р. кустар навіть не

мав виборних прав [19, с. 16]. Постановою 1925 р. виборчі права були надані лише кустарям-одинакам, а також членам міських та сільських артілей. Фактичне ігнорування кустаря поширювалось на інші важливі для нього питання. Зокрема, у жовтні цього ж року Роменське товариство кустарів-одинаків надіслало округовому виконавчому комітету доповідну записку, в якій просить допомоги вирішити деякі їхні проблеми. У записці зазначалося, що з кустарів-одинаків береться велика плата за приміщення, діють високі тарифи на електроенергію, що змушує кустарів відмовлятися від користування нею тощо. У цілому матеріальне становище кустарів-одинаків досить складне. Однак відомості, які би характеризували реакцію окривконкому, відсутні, хоча допомоги потребували 213 кустарів-одинаків (дані на 1 лютого 1926 р.) [7, арк. 61–62, 126–127].

Загалом позиція місцевих органів влади була суперечливою, що пояснюється коливанням між ідеологією і практичною доцільністю, віддзеркалюючи ставлення правлячої партії до кустаря. Зокрема, X з'їзд рад Сумщини, який відбувся навесні 1926 р., звертаючись до уряду, ставить перед ним завдання продовжувати курс на піднесення державної промисловості, водночас допомагаючи розвитку місцевої та кустарної. Але одразу зазначає: «Округовий з'їзд вважає за необхідне переглянути справу про надання пільг кустарним підприємствам – млинам, крупорушкам, олійницям і т. ін. в бік обкладання їх відповідними податками» [41]. Очевидно до таких «порад» у Центрі дослухались. Якщо робітники і службовці сплачували в середньому 1,5% податку на прибуток, то для кустаря порівняно з робітником він зростав більше ніж удвічі. Крім того, постійно збільшувались розміри промислового податку [48, с. 36–38]. Вже 1923/24 господарського року кооперативи сплачували податків на 25–50% менше, ніж приватні підприємства такої ж потужності. Розмір промислового податку становив 30–45 крб на півроку, таку суму не кожний кустар-одинак міг сплачувати без відчутної втрати для свого виробництва [40, с. 205]. Проте в місті, крім зазначених обставин, були й інші, а саме: «Висока квартирна платня, платня в школі за дітей, а також різні місцеві податки, які на кустарів припадали лише тому, що вони кустарі» [43, с. 171].

Сподівання дрібної і кустарно-ремісничої промисловості на фінансову підтримку з боку держави остаточно розбились, коли 18 грудня 1926 р. ВРНГ УСРР звернулася до окривконкомів із директивою у справі фінансування місцевої промисловості (до

якої належало дрібне й кустарно-ремісниче виробництво) з місцевого бюджету. Зокрема зазначалось: «Постановою вищих органів Союзу фінансування місцевої промисловості в 25–26 оп. р. виключається з Союзного та республіканського бюджету ... та повинно проводитись виключно з місцевих коштів» [6, арк. 104–105]. Отже, враховуючи те, що перевага віддавалась державним і кооперативним підприємствам і об'єднанням, а також зважаючи на хронічний брак коштів у місцевих бюджетах, кустарі-одинаки, приватники залишались без фінансової підтримки.

Незважаючи на таке ставлення влади до галузі, дрібна й кустарно-реміснича промисловість все ж поступово збільшують своє представництво у всіх містах регіону. Наприклад, у Кременчуці чисельність виробництв, які належали до дрібної промисловості в 1929 р. (за даними попереднього обстеження окрестатбюро), у 2,3 рази було більше ніж у 1923 р., становлячи 2 179 одиниць [23, с. 136–137]. У Сумах на 1 січня 1930 р. налічувалось 832 дрібних ремісничих підприємства, на яких було зайнято 1 359 чол. [20, с. 111]. Особливо в цьому відношенні відзначаються неокругові міста, які в даній галузі вбачали альтернативу цензовій промисловості, якої в периферійних містах було небагато.

Робота з кооперування кустарів-одинаків, розпочата в першій половині 20-х рр., продовжилася і в другій її половині, у деяких містах вона проводилася особливо активно. З протоколу засідання президії Ізюмської міської ради від 2 червня 1928 р., на якому відбувалось затвердження резолюції за доповіддю «Кустар-Кредиту», дізнаємося, що в місті кооперованих кустарів-одинаків налічувалось 258 чол., артілей – 6. У резолюції говориться про проведення роботи з відкриття нових кооперативних артілей, що дасть змогу залучити до кооперації 98% кустарів і ремісників міста. Крім того, міськрада пропонує правлінню «Кустар-Кредиту» в найближчому майбутньому взяти лінію, яка б дала можливість повністю охопити кооперацією все кустарно-промислове виробництво міста [12, арк. 60–61]. Поширилась така робота і в Прилуках. Це відмічає президія Прилуцької міської ради на своєму засіданні від 11 квітня 1929 р., на якому розглядалось питання про стан кустарної промисловості у місті. Зокрема, було констатовано загальний розвиток діяльності районної промислової спілки та звернено увагу на зростання її питомої ваги у господарстві округи й міста Прилуки. Це позначилося на збільшенні кількості промислових об'єднань у місті з 15 до

23 одиниць, зростанні чисельності кооперованого населення з 1 088 до 1 506 осіб, в прибутках Прилуцьких об'єднань, які за рік становили 29 616 крб. [15, арк. 33–34]. За даними Куп'янського промислово-кредитного кооперативного товариства «Промкоопкредит» у місті станом на 1 вересня 1929 р. нараховувалось 8 артільних об'єднань із кількістю працюючих 261 чол. [14, арк. 284–285]. У цілому по Україні за період 1926–1929 рр. кількість міських кооперованих кустарів і ремісників збільшилася із 92,1 тис. до 179,6 тис. чол., що становило 70–80% усіх кооперованих дрібних виробників республіки [40, с. 207].

Однак, незважаючи на те, що держава віддавала перевагу не приватнику, а кооперативним товариствам, надаючи їм преференції у вигляді першочергових замовлень, збуту виробленої продукції, певних пільг тощо, вона не могла повною мірою забезпечити їх нормальне безперебійне функціонування. Уже згадане нами засідання президії Прилуцької міської ради від 11 квітня 1929 р. серед недоліків, які перешкоджають роботі райпромспілки, називає: недостатнє забезпечення артілей сировиною; недостатність власних коштів і кредитів; високу орендну плату за приміщення та ін. Харківська спілка кустарно-промислової кооперації «Кустар-Спілка», також звертаючись до окрвиконкому від 21 лютого 1929 р., просить його вирішити проблему з постачанням спілки сировиною, оскільки забезпечення відбувається не більше ніж на 50%, що не дає змоги виконати «Кустар-Спілкою» виробничі плани 1928/29 операційного року, хоча на її продукцію є попит серед населення [11, арк. 1]. У Вовчанську взагалі кустарно-промислове товариство змушене було закрити деякі виробництва: «Найбільше навантажений шевський цех. Щодо інших цехів, то їх завантажено неповністю, тому що немає матеріалу, а деякі цехи, наприклад: бублейний, пекарський та трикотажний зовсім перестали працювати. Брак матеріалу дуже гальмує роботу товариства» [44, с. 12]. Тобто держава, яка намагалась витіснити приватника з кустарно-промислового ринку, отримати повний контроль над галуззю, сама була не в змозі забезпечити повноцінну діяльність свого дітища – кустарно-промислової кооперації. Проте відступів назад не відбулося, кооперування продовжилось і надалі, в деяких містах охоплюючи кустарне виробництво майже повністю.

Висновки. Таким чином, 1920-ті рр. стали непростим етапом розвитку для дрібної та кустарно-ремісничої промисловості, які змушені були пройти складний шлях відновлення і подальшого поступу. Дозвіл влади вільно займатися кустарним промислом помножений на добрі сподівання від непу дали віру кустареві в розвиток власного виробництва. У кожному місті кількість дрібних і кустарно-ремісничих закладів, як і зайнятих у них, збільшувалася із кожним роком, особливо в неокругових містах, де великі підприємства були представлені менше і, по суті, лише дрібне й кустарно-ремісниче виробництво було головною промисловою опорою економічного розвитку даних міст. Все ж довоєнного рівня досягти не вдалося, хоча до кінця відбудовного періоду кустар-одинак уже міцно стояв на ногах. Разом із тим, держава досить активно розпочинає кооперування кустарів в артілі, різні об'єднання, кооперативи. Цим вона намагалась знайти противагу і тримати під контролем кустаря-приватника, який все більше набирав економічної й суспільної ваги.

Дрібна й кустарно-реміснича промисловість, по суті, були лише джерелом надходження коштів, яких так потребували місцеве господарство та важка промисловість. З боку держави вона майже не мала підтримки, що в середині 20-х рр. визнає і сама влада. Наприкінці відбудовного періоду, врятувавши галузь і відродивши її, кустар-одинак, приватник став непотрібним. Він мав сплачувати більші податки, орендну плату, різні збори. З другої половини 20-х рр. фактично розгортається «полювання» на кустаря-приватника з метою залучення його до кооперації. У такій ситуації він змушений був або вступати до об'єднання, або ж, не маючи ні сировинної, ні фінансової підтримки, обтяжений податковим тягарем, згорнути свою діяльність. До кінця 1920-х рр. більшість кустарів-одинаків було кооперовано.

Отже, не дивлячись на різні труднощі й пертурбації в середині галузі, дрібна та кустарно-реміснича промисловість міст Лівобережної України впродовж 20-х рр. ХХ ст. продовжувала свій розвиток, залишаючись однією із важливих галузей промислового виробництва, виконуючи при цьому головну функцію – забезпечувала населення роботою і необхідною продукцією, надавала частині міських жителів засоби до існування.

Список літератури:

1. Гусаров І. Справа регулювання приватної промисловості. *Більшовик України*. 1927. № 10. С. 62–70.
2. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 363. Оп. 1. Спр. 327. 250 арк.
3. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 1241. Оп. 1. Спр. 3. 436 арк.

4. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 1503. Оп. 1. Спр. 446. 255 арк.
5. Держархів Полтавської області. Ф. Р. 2068. Оп. 1. Спр. 58. 210 арк.
6. Держархів Сумської області. Ф. Р. 5594. Оп. 1. Спр. 521. 307 арк.
7. Держархів Сумської області. Ф. Р. 5698. Оп. 1. Спр. 123. 323 арк.
8. Держархів Сумської області. Ф. Р. 5704. Оп. 1. Спр. 306. 34 арк.
9. Держархів Сумської області. Ф. Р. 5855. Оп. 1. Спр. 50. 156 арк.
10. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1296. Оп. 1. Спр. 82. 244 арк.
11. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1296. Оп. 1. Спр. 235. 111 арк.
12. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1639. Оп. 1. Спр. 489. 165 арк.
13. Держархів Харківської області. Ф. Р. 1643. Оп. 1. Спр. 74. 93 арк.
14. Держархів Харківської області. Ф. Р. 3550. Оп. 1. Спр. 77. 329 арк.
15. Держархів Чернігівської області. Ф. Р. 5318. Оп. 2. Спр. 161. 139 арк.
16. Держархів Чернігівської області. Ф. Р. 5644. Оп. 1. Спр. 58. 224 арк.
17. Дрібна та кустарно-ремісничя промисловість за обслідуванням 1925 року / Держстат УСРР, Полтав. окр. стат. бюро. Полтава : [б. в.], 1926. XXX, 60 с. (*Статистика Полтавщини в нових її межах; № 2*).
18. Енциклопедія народного господарства Української РСР : у 4 т. / редкол. : С. М. Ямпольський та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1970. Т. 2. 595 с.
19. Зарудний С. Кустарна промисловість: (Минуле й сучасне). *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР* : [зб. ст.]. Харків, 1927. С. 1–30.
20. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. Сумская область / гл. редкол. : П. Т. Тронько и др. Киев : Гл. ред. УСЭ, 1980. 698 с.
21. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. Харьковская область / гл. редкол. : П. Т. Тронько и др. Киев : Гл. ред. УСЭ, 1976. 722 с.
22. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Полтавська область / голов. редкол. : П. Т. Тронько та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. 1028 с.
23. Кременчуччина в цифрах на 1929 рік: До V-го округового з'їзду рад / Окр. стат. бюро. Кременчук : [б. в.], 1929. 207 с.
24. Кудлай О. С. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства, 1921–1925. Харків : Кн. вид-во, 1961. 208 с.
25. Малишев О. В. Адміністративно-правові аспекти регулювання діяльності підприємств дрібної промисловості в Україні у 1917–1928 рр. *Право і безпека*, 2009. №1. С. 118–122.
26. Матеріали до опису округ УСРР: Ізюмська округа / ЦСУ УСРР. Харків : [б. в.], 1926. VIII, 44 с.
27. Матеріали до опису округ УСРР: Кременчуцька округа / ЦСУ УСРР. Харків : [б. в.], 1926. VIII, 56 с.
28. Матеріали до опису округ УСРР: Куп'янська округа / ЦСУ УСРР. Харків : [б. в.], 1926. VIII, 44 с.
29. Матеріали до опису округ УСРР: Лубенська округа / ЦСУ УСРР. Харків : [б. в.], 1926. VI, 50 с.
30. Матеріали до опису округ УСРР: Прилуцька округа / ЦСУ УСРР. Харків : [б. в.], 1926. VIII, 48 с.
31. Матеріали до опису округ УСРР: Роменська округа / ЦСУ УСРР. Харків : [б. в.], 1926. VIII, 48 с.
32. Махоніна О. Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова в період непу (1921–1928 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Зб. наук. пр. Харків, 2012. Вип. 15. С. 189–196.
33. Махоніна О. Розвиток кустарно-ремісничої кооперації міста Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Зб. наук. пр. Харків, 2013. Вип. 16. С. 195–202.
34. Махоніна О. Державна політика регулювання розвитку кустарно-ремісничої промисловості Харкова в роки непу (1921–1928 рр.) *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Зб. наук. пр. Харків, 2014. Вип. 17. С. 199–206.
35. Нізова Л. В. Одержавлення кустарно-ремісничої промисловості в УРСР (20–30-ті рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2001. 168 с.
36. Нізова Л. В. Промислова кооперація Радянської України в добу НЕПу. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 215 с.
37. Обзор Харьковской губернии за 1913 г. Харьков : Тип. губерн. правл., [б. г.]. 39 с.
38. Олійник М. М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період НЕПу. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 16–29.
39. Олянич В. В. Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР 20-х рр. XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Харків, 2011. № 939 : *Історія України*. Вип. 14. С. 65–70.
40. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937 / С. В. Кульчицкий и др. АН УССР, Ин-т истории. Киев : Наукова думка, 1987. 237 с.
41. Плуг і Молот. 1926. 15 травня.

42. Радянське життя. 1925. 29 травня.
43. Рівний П. Минуле та сучасне законодавство про кустарів і ремісників та їх організації. *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР* : [зб. ст.]. Харків, 1927. С. 170–182.
44. Робота Вовчанської міської ради за два роки, 1926/1927–1927/1928. Вовча : Вид-во Вовчан. міськ. ради, [б. р.]. 51 с.
45. Статистика Роменщини. № 1 / Держстат УСРР, Ромен. окр. стат. бюро. Ромен : [б. в.], 1927. 104 с.
46. Сушко О. О. Кустарні промисли в Україні періоду непу. *Пам'ять століть*. 2002. № 4. С. 117–125.
47. Харківська округа: Статистичний щорічник / ЦСУ, Харк. окр. стат. бюро. Харків : [б. в.], 1927. XII, 269 с.
48. Харьковщина в цифрах и фактах: Против троцкистско-меньшевистской оппозиции. [б. м.] : Пролетарий, 1928. 51 с.
49. Шевцов В. Оподаткування кустарів, ремісників і кустарно-промислових товариств: (Промисловий та прибутковий податок і місцевий збір). *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР* : [зб. ст.]. Харків, 1927. С. 158–169.

Zhmaka V.M. SMALL AND ARTISANAL INDUSTRY OF CITIES OF LEFT-BANK UKRAINE IN THE 1920's

In the article, using a wide range of sources, in particular, materials of funds of State archives Poltava, Sumy, Kharkiv and Chernihiv regions; statistical collections and yearbooks; periodical press, the author made an attempt to investigate the situation and development of small and artisanal and craft industry of the cities of Left-Bank Ukraine in the 20's XX century, that is, in nep conditions. Determined its position in the cities of the region in the early 1920's compared to the pre-war period, absolute data and growth rate of the number of institutions, employed, the specifics of the sectoral structure in individual and co-operated sectors in district and non-round cities as of the mid and late 20's XX century. The peculiarities of the policy of the state and local authorities have been clarified regarding urban artisanal and artisan production, which practically consisted in «driving» a lone artisan, a private in cooperatives, using different methods of influence for this: increase in the percentage of taxation, refusal to lend, restrictions in the provision of raw materials and the sale of finished products, etc. Such actions led to the fact that at the end of the 1920's. most single artisans have been cooperated. It is noted that the small and artisanal craft industry, in fact, they were only a source of funds, which the local economy and heavy industry so needed. On the part of the state, it had almost no support. The perception of the artisan in the public consciousness during the nep period is shown, which was portrayed by the authorities as an entrepreneur, exploiter, etc. At the same time, it is emphasized that despite the difficulties, which arose before the urban small and artisanal craft industry during the 1920's, it continued to develop, remaining one of the leading industries, focused on meeting everyday consumer demand. And most importantly, it has fulfilled the main function – to provide the population with work and necessary products.

Key words: city, Left-Bank Ukraine, small industry, artisanal and craft industry, artisan, cooperation, nep.

УДК 37.018.54:613.48]»18/19»(091)(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.7>

Жовта І. І.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ДІЯЛЬНІСТЬ КОЛЕКТИВУ ЩОДО ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ТА ГАРДЕРОБУ ВИХОВАНОК КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена діяльності колективу щодо зовнішнього вигляду та гардеробу (йдеться про одяг і взуття) вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, розглянуто як жіночий персонал закладу і працівники господарського сектору піклувалися про дотримання дівчатами гігієни, збереження чистоти й охайності речей, виконання інститутського дрескоду, за порушення якого карали. Висвітлено, які засоби гігієни купували в інституті і як низька якість цих продуктів змушувала вихованок купувати собі інші або привозити з дому. Завдяки зображальним джерелам (фото вихованок), вдалося показати зачіски дівчат і прикраси, які у них зберігалися у закладі. Висвітлено процеси заготівлі одягу в школі-пансіоні, діяльність керівниці у цьому процесі і скільки коштів виділялось на закупку тканин для інститутської швейної майстерні. Показано табель необхідних речей для інституток усієї Російської імперії, розроблений Відомством закладів імператриці Марії, і як Київський заклад дотримувався цієї інструкції. Висвітлено стандартний уніфікований гардероб вихованок на різні пори року і його особливості, також випускне вбрання дівчат, яке замовлялося у кравців. Досліджено, що тканини, з яких шили речі (коленкор, люстрин, мадаполам, ланкорд, полотно, камлот та ін.) були незручними для носіння і вихованки їх не любили. Також простежено, що через погану якість тканин, яка була наслідком бажання керівництва зекономити, одяг часто псувався, але переважно речі намагалися не викидати, а лагодили. Доведено, що деякі елементи гардеробу, як от корсет, шкодили здоров'ю вихованок і вони часто непритомніли. Простежено, що на відміну від одягу, взуття замовляли у виробників, з якими укладали контракти і яким інколи затримували платню через фінансові труднощі Київського інституту шляхетних дівчат.

Ключові слова. Київський інститут шляхетних дівчат, жіноча освіта, інститутка, колектив, одяг, Київ, мікроісторія, історія повсякдення.

Постановка проблеми. Київський інститут шляхетних дівчат був одним з найбільших освітніх центрів Південно-Західного краю Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст., що з 1838 р. надавав освіту дівчатам-дворянкам, а пізніше – й донькам купців. Був відкритий під монаршим покровительством і перебував під контролем Відомства закладів імператриці Марії. Ця протекція означала, що дівчат виховували лояльними до Російської імперії та її основних самодержавницьких ідей. Інститутки вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію, фізику, географію, природознавство, всесвітню й російську історію, письмо, малювання, рукоділля, іноземні мови, танці, музику. Велика увага була приділена манерам та виконанню православних практик [2, с. 139]. Протягом усього існування закладу тут працював дуже кваліфікований викладацький склад, який складався з учителів чоловічих гім-

назій і професорів Університету Св. Володимира [1, с. 310].

Характерною рисою життя інституток було їхнє навчання й проживання у стінах закладу, яке тривало шість років, за винятком канікул на місяць і відвідин дому на великі свята, такі як Великдень і Різдво щорічно. Оскільки в закладі дівчатодіти перебували з дев'яти до 17 років [2, с. 139], то про них мали піклуватися працівники інституту, які повинні були створити всі базові умови для життя, щоб дівчата почувалися комфортно й добре навчалися. Зокрема, забезпечити одягом, взуттям і подбати про гігієну та зовнішній вигляд підопічних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Київський інститут шляхетних дівчат переважно досліджували як інституцію або в контексті історії жіночої освіти в українських губерніях Російської імперії. Єдину працю, присвячену

школі-пансіону та 50-річчю її діяльності, написав у XIX ст., інспектор класів М. М. Захарченко [14]. У радянський час заклад не вивчали взагалі, бо він був проімперським, тому не вписувався в ідеологічний контекст періоду. Лише зі здобуттям Україною незалежності розпочалось активне дослідження жіночих шкіл, зокрема й інститутів шляхетних дівчат, їх функціонування в контексті освітнього процесу і прав жінок XIX ст. на навчання. Так, на особливу увагу заслуговують доробки Т. В. Сухенко [25], К. А. Кобченко [16], А. А. Кізлової [15], які розкривають заснування, функціонування і частково характеризують працівників навчального закладу, місця школи-пансіону в соціокультурному просторі Києва. Повсякдення, особливо одяг, вихованок інститутів шляхетних дівчат центральних регіонів Російської імперії зазначеного періоду, розглядає В. В. Пономарьова [21; 22; 23]. Ми не спостерігаємо тяглості в історіографії у вивченні Київського інституту шляхетних дівчат, тим паче тема повсякдення вихованок закладу, зовнішній вигляд і їхній гардероб, а також ролі колективу у цьому догляді за дівчатами, нова і нерозкрита, тож є **невирішеною частиною проблеми**.

Постановка завдання. Тому метою статті є охарактеризувати діяльність колективу щодо зовнішнього вигляду та гардеробу вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX ст. Ми прагнемо відповісти на такі запитання: які вимоги були до зовнішнього вигляду дівчат у закладі й участь у цьому колективу? Як забезпечували одягом і взуттям дівчат, і за ким був закріплений обов'язок дбати про гардероб вихованок?

Виклад основного матеріалу. Для розкриття теми послуговуємося Статутом Київського інституту шляхетних дівчат 1834 р. [2], зводом законів [24] і циркулярами [26] Відомства закладів імператриці Марії, котрі розкривають, як повинен діяти колектив щодо зовнішнього вигляду й заготовлі речей для дівчат. Також ми використовуємо архівні документи [4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12], які висвітлюють пошиття одягу, взуття й закупівлю засобів гігієни, та спогади вихованок Київського інституту шляхетних дівчат, зокрема М. М. Воропанової [3], і художні твори, засновані на біографії авторів, Н. І. Мансеїної [20] та Н. А. Королевої [17], які описують і розкривають гардероб, засоби догляду й ставлення дівчат до їхніх речей. Також дуже цінні для дослідження зображальні джерела, зокрема фото вихованок закладу, на прикладі яких можна розглянути зачіски й гардероб інституток.

Керівниці за статутом слідкували за зовнішнім виглядом вихованок, що включало догляд за тілом – гігієна, а також одягом. Не дивно, що Порфирій Успенський зазначав, що одна з директорок інституту добре «выпрямляла и причесывала» дівчат, тобто велику увагу приділяла їх зовнішньому образу [13, с. 105]. Зранку дівчата прокидалися і повинні були привести себе до ладу. Так про це пише М. М. Воропанова: «Каждая бежала впопыхах к огромному резервуару с множеством кранов и старалась захватить место за умывальником, чтобы тщательнее вымыться, так как каждый день осматривали наши руки и ногти. Иные, более вялые, доходили до слез, видя, что время идет, а им приходится все выжидать очереди...» [3, с. 249]. Як бачимо, проводилась інспекція чистоти частин тіла, особливо рук і нігтів. Також дівчата дотримувалися гігієни, ходили в лазню не менше, ніж двічі разів на місяць, а Відомство закладів імператриці Марії рекомендувало робити це раз на тиждень. Улітку можна було купатись у водоймах [26, с. 156].

Велику увагу жіночий персонал інституту приділяв належному вигляду уніформи. М. М. Воропанова згадує, як вони доглядали за пелеринками, щоб ті не пом'ялись, змочуючи їх водою: «После прихода в дортуар каждая из нашего класса прежде всего тщательно смачивала пелеринку и белый передник и складывала их под подушками, как под прессом. Это делалось ввиду требования классной дамы, чтобы передники и пелеринки были не смяты...» [3, с. 249]. Також волосся повинне було бути доглянуте й причесане. Детальніше те, як вихованки укладали волосся, можна простежити на фото (Рис. 1–6).

У звітах класних дам про поведінку дівчат міститься багато інформації про те, що дівчата отримували покарання щодо зачісок: «Некоторые воспитанницы особенно настойчиво не повиновались требованиям глаже причесываться и вызывали неоднократные замечания и даже наказания...» [6, арк. 2]. Були ситуації, що деякі вихованки отримували зауваження через те, що робили зачіски, дозволені лише старшим ученицям [6, арк. 2]. Також вони робили заборонені зачіски, завивали волосся або ж неохайно зачісувались [8, арк. 1, 14]. Дівчата зберігали в інституті прикраси, такі як перстні, намисто й сережки. Про це пише М. В. Луцицька [19, с. 48, 49]. Ймовірно, ці прикраси були привезені з дому. Чи носили вихованки щодня окраси достеменно невідомо. На деяких портретах зустрічаємо лан-

Рис. 1. Вихованка Київського інституту шляхетних дівчат. Випуск 1910 р.

Рис. 2. Вихованка Київського інституту шляхетних дівчат. Тоня Л. (прізвище не установлене). Випуск 1917 р.

Рис. 3. Вихованки Київського інституту шляхетних дівчат. Праворуч – Іванова Марія Костянтинівна. Початок ХХ ст.

Рис. 4. Ляля Бимман, вихованка Київського інституту шляхетних дівчат, 6 клас. 1907 чи 1908 р.

Рис. 5. Вихованка Київського інституту шляхетних дівчат. Випуск 1910 р.

Рис. 6. Вихованка Київського інституту шляхетних дівчат. Випуск 1910 р.

цюзок (Рис. 2), серезжки (Рис. 4, Рис. 5) та нитки (Рис. 6), сховані під одяг (припускаємо – носили хрестики).

На початку діяльності Київського інституту шляхетних дівчат, у 1840-х рр., керівництво закладу закупувало для дівчат зубні щітки,

гребні та гребінці – речі першої необхідності для догляду за собою [5, арк. 40 зв.]. У документах відомства прописували суми на придбання цих предметів для кожної вихованки, вказуючи тип мила: «На помаду, гребни: частые и редкие, щетки зубные и ногтевые, шпильки, булавки и

прочие мелочи, по 1 р. 50 к. Мыла белого и серого для лица, рук и в баню, на каждую воспитанницу в год 60 к.» [24, с. 245].

У другій половині XIX ст. вихованка О. А. Скібіцька згадувала, які вони з дівчатами купували засоби для тіла й волосся, і зазначала, що кошти на ці товари були з власної кишені: «Деньги нужны были на гребенки, на зубные щетки, на душистое мыло и помаду. Тогда все помадили волосы... Помню, была такая в жестяной баночке с надписью “violette”, но особенно славилась тополевая помада. Стоила она дороже всех других, и имеет в своей собственной шкатулочке под замком... фарфоровую баночку с зеленоватой пахучей мазью, считалось верхом блаженства» [20, с. 22]. Дівчата часто нехтували закупленими інститутськими засобами через їхню низьку якість. Тому Відомство закладів імператриці Марії просило місцеві керівництва закуповувати кращі зразки мила, щоб вихованки могли ним користуватись і тим самим не порушувати усталені норми закладу [26, с. 608–609]. Чи перестали вихованки користуватись своїми засобами, достеменно невідомо, але припускаємо, що все-таки не припиняли.

Вихованок Київського інституту шляхетних дівчат при вступі до цієї школи-пансіону зобов'язували привезти з собою 12 сорочок, 6 простирадл, 12 пар панчіх, 12 полотняних білих хусток, 6 рушників, 4 серветки, столовий набір (одна срібна і одна чайна ложки, ніж). Усе інше забезпечував колектив інституту, а саме працівники господарського сектору та керівниця, яка контролювала кількість необхідних речей для дівчат [2, с. 141, 143, 145–146].

Керівниці також опікувались одягом і взуттям вихованок, а саме обирала зразки матеріалів для білизни й уніформи, а також взуття відповідно до табелі. В її розпорядженні перебувало виробництво білизни та суконь [24, с. 18]. Переважно в Російській імперії, зокрема й Києві, на одяг, білизну та взуття для однієї інститутки виділяли від 35 руб. сріблом [24, с. 39]. У першій половині XIX ст. керівниці інституту виділяли суму на рукоділля – 200 руб. на весь рік, 4000 руб. – на одяг для вихованок і 725 руб. – на зарплату швачки [9, арк. 141]. Суми на речі поступово збільшувались [4, арк. 31 зв.]. У другій половині XIX ст. вони досягли 4760 руб. коп. [14, с. 74]. Усе залежало від кількості дівчат, подорожчання матеріалів чи пошиття нових виробів, які зношувалися. Для вихованок вбрання шили з таких тканин як коленкор¹,

¹ Коленкор – індійська або перська бавовняна тканина полотняного переплетення.

люстрин², мадаполам³, ланкорд⁴, полотно і ластик⁵ тощо [21, с. 137]. Особливо не подобалися дівчатам їхні камлотові⁶ сукні, позаяк матеріал був дуже твердий як «бляха», тому його було незручно носити [17, с. 70].

Форма вихованок була уніфікованою, тобто учениці носили однакове вбрання на всій території Російської імперії, зокрема в Києві [22, с. 136]. Кольори плаття вихованок відрізнялися залежно від класу. Найменші дівчата носили коричневі сукні два роки, середні – сірі, а найстарші – зелені. Відповідно вихованки й отримували наймення від кольорів уніформи: «...классов было три, с двумя отделениями каждый и с определенным цветом платьев для каждого класса, откуда и получались названия: “кофушки”, “серенькие” и “зеленые”. Из одного разряда попадали в другой через два года» [3, с. 252]. Уніформа вихованки Київського інституту шляхетних дівчат на 1904 р. складалася з гладенької спідниці з великою складкою позаду, напіввідкритого бюстгальтера з застібкою спереду, короткого гладенького рукава, який прив'язується тасьмою до пройми рукава, пелеринки з відкладним комірцем і бантиком і закритого фартуха [13, с. 105]. Детальніше форму можна розглянути на Рис. 1, 2, 3, 4. Демісезонний одяг у вихованок закладу складався з плащів із пелеринками – ліврей, кругленьких шапок і теплих калош. Про це писала Н. А. Королева, коли описувала прогулянки дівчат на вулиці: «...Надійка вигукувала числа плащів із пелеринками, званих “лівреями”, та круглих шапочок – “арештантських беретів”, роздаючи їх подругам. Нарешті ціла класа, совгаючи калошами, довгою “тусінню” вирушила з інститутської брами» [17, с. 64]. Одяг повинен був підбиратися під погодні умови, зокрема залежав від температури й вологості повітря [26, с. 156]. Випускне вбрання дуже відрізнялося від буденного. У другій половині XIX ст. одна з вихованок описувала, як вони додатково здали по 25 руб. (велика сума) на пошиття святкової сукні в київського порт'є Дувидка, який робив примірку плаття і поправляв недоліки. Кінцевий результат був таким, що вихованки вдягли білі тарлатанові⁷ сукні

² Люстрин – вовняна або напіввовняна тканина з глянцем.

³ Мадаполам – легка бавовняна тканина полотняного переплетення.

⁴ Ланкорд – вибілена бавовняна тканина.

⁵ Ластик – тонка щільна бавовняна тканина атласного переплетення з гладкою блискучою лицьовою стороною.

⁶ Камлот – щільна бавовняна або вовняна тканина з чорних та коричневих ниток, тверда.

⁷ Тарлатан – прозора, легка, бавовняна або напівшовкова тканина.

з бертами¹, з мереживними і рожевими стрічками, а також із рожевими кушаками². Доповнювали образ чорні прюнелеві³ черевички і білі лайкові рукавички [20, с. 35].

На практиці можна простежити, як директорки підбирали одяг для інституток, котрі вступили до закладу. Наведемо розрахунок на виготовлення постільної білизни для школи та лазарету, одягу і взуття для інституток, який зробила керівниця П. М. Нілова 1842 р., де було описано необхідні речі для дівчат – сорочки, корсети, пелеринки, косинки, нічні чепчики, спідниці, капці, носовички тощо з зазначенням тканин і сум на пошиття. Керівниця просила виділити їй 2000 руб. сріблом на виробництво та вказувала, що буде розпоряджатися виділеними сумами дуже економно. Також керівницям надавалися звіти речей, які здавали вихованки [13, с. 105]. Це, в свою чергу, давало їй змогу орієнтуватись у необхідності додаткових закупок.

У таблиці Відомства закладів імператриці Марії є список тих товарів, які повинні були закуповуватися. Наведемо: «Зимние салопы или клоки драдедамовые⁴, летнее клоки, кофты, мантильи и накидки байковые, драповые или касторовые, платья камлотовые, корсеты на старший возраст, платки шейные, драдедамовые, шарфы английской шерсти вязаные, шляпы летние коленкоровые, шапочки шерстяные или капоры на вате, сорочки господского полотна, кальсоны господского полотна, пелеринки господского полотна, пелеринки коленкоровые, передники господского полотна, рукавички господского полотна, рукавички коленкоровые, платки носовые голландские, с каймами, капоты утренние, блузы холстинковые, кофты господского полотна, чепчики или шапочки ночные, юбки бумазейные⁵, юбки фламского полотна⁶, чулки бумажные или нитяные, вязаные, полуботинки опойковые⁷ (ежегодно по 8 пар), полуботинки козловые (ежегодно по 4 пары), теплые ботинки или сапожки, галоши кожанные или резиновые, перчатки шерстяные – лайковые (на старший возраст) 1 пара в год, гимнастические костюмы, ситцевые» [24, с. 233–237].

¹ Берта – пишне оздоблення сукні у вигляді стрічки, яка розміщена біля грудного вирізу.

² Кушак – російська назва пасака з широкої смуги тканини чи шнура.

³ Прюнель – тонка бавовняна, шовкова або вовняна тканина.

⁴ Драдедам – суконна тканина з вовни з низькою ворсистістю.

⁵ Бумазей – м'яка бавовняна тканина з начосом.

⁶ Фламське полотно – один із грубих сортів лляного полотна.

⁷ Взуття з телячої шкіри.

Як бачимо, більшість речей вихованок інститутів були зроблені з дуже незручних тканин. Тому не дивно, що Н. А. Королева зазначала, як мріяла скинути камлотову зелену сукню та вдягнути легку домашню тюлеву [17, с. 70].

Піклувалися директорки й про те, щоб речі не псувалися. Так, одна з директорок Київського інституту шляхетних дівчат у першій половині XIX ст. повідомляла керівнику IV відділення імператорської канцелярії Гофману про те, що взимку багато одягу зіпсувалося через його велику кількість. Оскільки вихованок поступово більшало в інституті, директорка пропонувала побудувати сушарню, сума проекту – 1600 руб. сріблом [18, арк. 2–2 зв.]. Керівниці інституту настільки опікувалися станом речей і взуття вихованок, що за їхнє зіпсування було достатньо суворе привселюдне покарання. За стоптані черевички вихованку ставили перед чорним столом у самих панчохах, а черевички ставили на столі. Ця кара дуже впливала на інших дівчат [13, с. 106].

Керівницям допомагали в роботі з одягом і взуттям помічниці, зокрема кастелянша – наглядачка за речами, швачки та дівчата, які прали. Дуже цікавою є інформація про одну з кастелянш П. Г. Смолодович, яка почала працювати з 1861 р., була нагороджена маріїнською відзнакою за бездоганні роки служби. Незважаючи на захворювання очей, виявлене 1878 р., вона працювала в закладі аж до 1888 р. завдяки допомозі керівництва інституту з лікуванням [10, арк. 1, 5–6, 12, 23, 27]. Для нас є показовим факт довгої служби наглядачки в цій школі-пансіоні, а також піклування інституту про власних працівників. Як ми побачимо далі, в Київському інституті була невелика плінність кадрів, і, якщо траплялися якісь проблеми зі здоров'ям, то завжди надавалися поміч та протекція.

На прикладі однієї з пояснювальних записок 1888 р. про стан речей можна простежити діяльність працівників, які опікувались одягом і взуттям. Наглядачка перевіряла весь гардероб, особливо в період змін пів року, коли дівчата здавали один вид одягу і їм видавали інший. Швачки шили всі речі й ретельно лагодили рвані частини. Одяг псувався не тільки через те, що дівчата його довго носили чи виростали, а й через погану якість закуплених тканин. Щоб не шити більше речей, дещо з вбрання вихованок брали для лагодження подібних речей. Також старий зношений одяг віддавали працівникам господарського сектору для продажу [10, арк. 44 – 45 зв.]. На нашу думку, це давало змогу суттєво економити й отримувати додаткові заощадження для інституту.

На початку ХХ ст. лікар Київського інституту А. О. Шеффер (у Н. А. Королевої «Шеффер») говорить про незручність інститутської одяжі через вагу суконь і можливість застудитися через декольте, прикрите тільки легкою пелеринкою [17, с. 95–96]. І він мав рацію. В середньому одяг інститутки важив 2,5 кг [22, с. 125], що достатньо незручно. Варто зазначити, що носіння корсетів негативно впливало на формування молодого тіла через можливість його деформації та стиснення органів, а також перешкоджав диханню. Тому не дивно, що інститутки непритомніли. Багато лікарів Відомства наполягали на заміні корсетів на ліфи. Однак це не було зроблено аж до кінця існування інститутів. Проте корсети в кінці ХІХ ст. закупувались лише для вихованок, які пройшли поріг 13–14 років, і корсети можна було одягати нечасто [23, с. 127, 129].

Якщо одяг шили в школі-пансіоні, то взуття замовляли. Працівники господарського сектору укладали контракти з майстрами через тендерну систему. Ми знаходимо в офіційних документах ім'я постачальника взуття С. П. Канашка, який у 1890-тих рр. майстрував черевички для інституток. Ціна однієї пари була 8 руб. 50 коп. на кожну

ученицю. Цікаво, що керівництво інституту не завжди платило вчасно й заборгувало 500 руб. цьому майстру [12, арк. 9]. Також знаходимо конфліктний момент у торгах щодо взуття, коли член ради з наукової частини Рафальський втручався в роботу члена ради з господарської частини, а останній скаржився на це. Закінчилася ситуація тим, що всі чекали на приїзд керівниці, яка відлучилася з закладу, й ухвалили нові торги [11, арк. 96–96 зв.].

Висновки. Діяльність колективу Київського інституту шляхетних дівчат, зокрема директорки і працівників господарського сектору, в ХІХ – на початку ХХ ст. була спрямована на догляд за зовнішнім виглядом вихованок, на дотримання ними гігієни, дрескodu й охайності уніформи, яка була уніфікована для усіх подібних шкіл у Російській імперії. Одяг заготовлювала керівниця закладу, а за його збереження відповідали її помічниці. Речі були незручними для дівчат у носінні через тканини й часто псувались через їх низьку якість. Також деякий одяг погано впливав на здоров'я підопічних через свої властивості. Взуття замовляли у місцевих майстрів працівники закладу. Проблемою була нестача коштів на заготовлю речей і взуття, що суттєво позначалося на їх стані.

Список літератури:

1. Zhovta I. A Collective Portrait of Teachers of Kyiv Institute of Noble Girls in their Daily Routine in the 19th Century. *Epochs*. Велико Търново, 2020. Брой ХХVІІІ. Кн. 2. С. 307–314.
2. Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 135–146.
3. Воропанова М. М. Институтские воспоминания. *Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц*. М.: Ломоносовъ, 2013. С. 237–261.
4. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 22. 151 арк.
5. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. 98 арк.
6. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 891. 10 арк.
7. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 892. 9 арк.
8. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 953. 58 арк.
9. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 171. 545 арк.
10. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 225. 48 арк.
11. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 311. 52 арк.
12. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.6. Спр. 8. 109 арк.
13. Жовта І. І. Постать керівниці в повсякденному житті вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ—на початку ХХ ст. *Сторінки історії*. 2021. Вип. 53. С. 95–113. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248460>
14. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888). К.: Кульженко, 1889. 290 с.
15. Кізлова А. А. Чинні законовчителі Київського інституту шляхетних дівчат у публікаціях «Київських єпархиальних ведомостей» останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2020. Чис. 22. С. 31–35. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.04>
16. Кобченко К. А. Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина ХІХ – початок ХХ століття). *Українські жінки в горнілі модернізації / під заг. ред. О. Кісь*. Харків: Видавництво КСД, 2017. С. 72–102.
17. Королева Н. А. Твори. 3-тє вид. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). 217 с.
18. Лист ІV відділення імператорської канцелярії до Д. Г. Бібікова. 4 червня 1845 р. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 6749. Арк. 1–2.

19. Лучицкая М. В. Мемуары. Москва, 2003. 196 с.
20. Манасейна Н. Мамино детство. СПб.: Тропинка, 1914. 42 с.
21. Пономарева В. В. Быть в форме: костюм институтки как предмет одежды и идеологема. Часть I. *Вестник Московского университета*. Серия 23. Антропология. 2017. № 2. С. 133–142.
22. Пономарева В. В. 2018. Быть в форме: костюм институтки как предмет одежды и идеологема. Ч. II. *Вестник Московского университета*. Серия 23. Антропология. 2018. № 1. 124–138.
23. Пономарева В. В. Казус «предмета вещевого довольствия» в мариинских женских институтах: медицина против этикета. *Вестник Московского университета*. Серия 23. Антропология. 2015. № 4. С. 126–130.
24. Свод узаконений о женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии. Санкт-Петербург, 1903. 428 с.
25. Сухенко Т. Институты шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 80–84.
26. Циркуляр Главного управления Ведомства учреждений императрицы Марии за время с 1 Января 1890 г. по 31 Декабря 1905 г. Санкт-Петербург, 1906. 1454 с.

Zhovta I. I. ACTIVITIES OF THE COLLECTIVE REGARDING APPEARANCE AND WARDROBE OF PUPILS OF THE KYIV INSTITUTE FOR NOBLE GIRLS IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The papers explore activities of collective regarding the appearance and wardrobe (clothes and shoes) of pupils of Kyiv Institute of Noble Girls in the 19th – at the beginning of the 20th centuries. In particular, it was considered how female staff of the institution and employees of the economic sector took care of girls' observance of hygiene, keeping things clean and tidy, and enforcing the institute's dress code, the violation of which was punished. It is highlighted what hygiene products were bought at an institute and how the low quality of these products forced students to buy others or bring them from home. Thanks to pictorial sources (photos of pupils), it was possible to show girls' hairstyles and jewelry that they kept in the institution. Processes of procurement of clothes in the boarding-school, an activity of head-master in this process and how much money was allocated for purchase of fabrics for an institute's sewing workshop are highlighted. A list of necessary things for institutions of the entire Russian Empire, developed by the Department of Institutions of Empress Maria, is shown, and how the Kyiv institution followed this instruction. A standard uniform wardrobe of pupils for different seasons and its features, as well as the girls' graduation outfit, which was ordered from tailors, are highlighted. It was investigated that fabrics from which things were sewn (collenkor, lustrin, madapolam, lancord, canvas, kamlot, etc.) were uncomfortable to wear and pupils did not like them. It was also observed that due to the poor quality of fabrics, which was a consequence of the management's desire to save money, clothes often deteriorated, but mostly they tried not to throw things away, but repaired them. It has been proven that some elements of the wardrobe, such as a corset, harmed the health of maidens and they often fainted. It was observed that, unlike clothes, shoes were ordered from manufacturers with whom contracts were concluded and whose salary was sometimes delayed due to financial difficulties of the Kyiv Institute of Noble Girls.

Key words: Kyiv Institute of Noble Girls, women's education, institute, team, clothes, Kyiv, microhistory, history of everyday life.

Зубко О. Є.

Донецький національний університет
імені Василя Стуса

ПРАКТИКИ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ В РЕАЛІЯХ «РОСІЙСЬКОЇ ДОПОМОГОВОЇ АКЦІЇ» Т. МАСАРИКА: МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРЕШКОДИ (1919–1927)

Мета публікації – аналіз адаптивних практик українських вихідців щодо проживання в міжвоєнній ЧСР в рамках «Руської допомогової акції», тобто в умовах більш-менш стабільного фінансування. Методологія дослідження спирається на принципи конкретно-історичного, проблемно-хронологічного підходів, об'єктивності та цілісності, а також на використання методів аналізу та синтезу. Наукова новизна криється у відображенні життя української політичної інтелігенції в Першій Чехословацькій Республіці крізь призму історії повсякденності. Висновки. Українська інтелігенція, що вийшла за кордон після програшу національно-визвольних змагань, а це 25% від усієї чисельності української еміграції міжвоєнній ЧСР, розподілялася на патріотичну (свідому) або ідейну; військово-патріотичну та отаманську. Такий розподіл склався ще в 1917–1920 х рр. Кожна група мала свої адаптивні практики. Військово-політична інтелігенція, що ступила на чехословацьку землю першою, в 1919 р., виживала за рахунок грошових дотацій (платні) та харчових пайків. Як військові, котрі не звикли обговорювати накази керівництва, ця група української еміграційної інтелігенції не вирізнялася варіативністю адаптивних практик. Такою ж була отаманська інтелігенція, котра різнилася від першої групи лише тим, що не була професійним військовим прошарком, проте теж не перебирала «засобами до проживання». Менша частина цієї інтелігенції поповнила студентські лави ряду українських еміграційних і чехословацьких вузів, а більша стала ресурсом некваліфікованої робочої сили без визначеного юридичного статусу. Набагато віртуознішою була свідомо або патріотична інтелігенція. На фізіологічному рівні адаптації патріотична інтелігенція долала голод та хвороби тим, що спромоглася розбудувати мережу громадських їдалень, де можна було економно прохарчуватися (українські вихідці не готували в гуртожитках та орендованих кімнатах) та намагалася пролікуватися за допомогою чеського Червоного Хреста. На психологічному рівні, де адаптація передбачала прийняття виважених рішень і вироблення певних поведінкових практик, переважав спершу позитивний настрій та намагання використати вповне ситуацію на свою користь, проте згодом з погіршення політичних й економічних реалій все більше йшлося про виїзд куди далі. На соціальному рівні адаптації (вмінні аналізувати різноманітні соціальні ситуації, усвідомлювати свої можливості в усталеній соціальній обстановці) свідомою інтелігенцією практикувалися адекватна й девіантна форми. Адекватна форма соціальної адаптації – це фактично створення координуючого центру, а згодом – розгалуженої мережі різноманітних професійних та культурно-освітніх установ, працевлаштування вихідців), з урахуванням таких моментів як політична варіативність самої української еміграції, фактору територіального етнічного походження, а також подвійного ставлення української еміграційної громадськості до чехословацького уряду. Девіантна форма адаптації крила в собі пиятику та самогубства. Відбувалося соціальне адаптування українських політичних вихідців в ЧСР у два етапи. Перший етап датувався 1919–1923 рр., роками «тимчасового перебування» на теренах ЧСР інтернованих вояків УГА, військовополонених з Італії та цивільних біженців з Галичини. Другий етап соціальної адаптації датувався 1923–1927 рр. – роками певної стабілізації в житті української еміграційної спільноти ЧСР, просякнутими наскрізь «прагненням швидкого повернення».

Ключові слова: міжвоєнна ЧСР, українська еміграція, історія повсякдення, «Руська допомогова акція», адаптивні практики.

Постановка проблеми. Українська політична еміграція мала два шляхи виходу за кордон: через чорноморські порти до Константи-

нополя чи Болгарії і через західний кордон до Польщі, Румунії та Чехословаччини. Саме західним напрямком на еміграцію внаслідок програшу

національно-визвольних змагань 1917–1920-х рр. вийшли представники як партійної еліти, так і «отаманської» з військово-політичною.

Склалося так, що найсприятливіші умови для українських вихідців були створені у Першій Чехословацькій Республіці. Л. Лукасевич (1896 (1902)–1982) – учасник боїв під Крутами, а згодом український дипломат, міністр закордонних справ і видавець, згадував: «...Прага в двадцятих роках цього століття була містом децю космополітичним і привітним... Крім чеської мови в Празі постійно чулося мову німецьку, мадярську, французьку, російську та українську. Колонії всіх цих народів були там дуже численні. Людина не чулася в тих роках у Празі прибудою, а рівноправним членом суспільности, що давало деяке моральне задоволення й дозволяло часто забути, що ти емігрант» [1, с. 138].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Основу публікації становлять джерела особового походження – щоденники, спогади, мемуари та листування представників усіх видів еліти, що склалася в роки Української революції 1917–1920-х. Насамперед, Є. Чикаленка [2], Л. Лукасевича [1], В. Липинського [3], Н. Королів [4]. Додатково використано декілька справ фонду 269 Центрального державного архіву громадських об'єднань м. Київ [5] та наукові розвідки В. Виздрика [6] й О. Дарморіз [7, с. 84–92].

Цілі статті. Показ адаптації української еліти (активного пристосування індивіда до умов соціального середовища) на трьох рівнях: фізіологічному (подолання почуття голоду та боротьби з хворобами), психологічному (прийняття виважених рішень, прогнозування розвитку подій, вироблення поведінкових практик, відповідного настрою, цінностей, моралі) та соціальному (аналіз різноманітних соціальних ситуацій, усвідомлення своїх можливостей в новій соціальній обстановці).

Виклад основного матеріалу. «Руська допомогова акція» («Ruská pomosná akce»), за настанов Ліги Націй, була політичним та соціально-економічним «убезпеченням» чехословацького керівництва. В політичному плані вона була скерована на підтримку антибільшовицької еміграції. Прихильність лідерів ЧСР до ідей «поступового панславизму» сформувало по суті політику «доброї руки» до хвилі вихідців зі Сходу. Керівництво ЧСР не приховувало своїх сподівань на швидку зміну політичного режиму в Україні; воно планувало, що політична опозиція, яка знайшла притулок в Чехословаччині, «як не сьогодні, то завтра»

прийде до влади та буде відігравати головну роль у відродженні нової України, реконструюючи її та європеїзуючи. Президент ЧСР Томаш Масарик (1850–1937), міністр закордонних справ Едуард Бенеш (1884–1948), прем'єр-міністр Карел Крамарж (1860–1937) та заступник міністра закордонних справ Вацлав Гірса (1875–1954), розпочинаючи акцію, проектували на майбутнє тісну співпрацю пострадянської України зі «своєю» країною в політичній, військовій, економічній та культурній галузях, оскільки це відповідало геополітичним інтересам Чехословаччини.

«Акція» спочатку розгорталася в двох напрямках: 1) надання гуманітарної допомоги голодуючим Радянської Росії і 2) фінансової підтримки антибільшовицької еміграції, що осіла в ЧСР. Однак, з середини 1922 р. уряд РСФРР заборонив діяльність добровільних місій на «своєй» території. З того часу під «Руською допомоговою акцією» розумілася тільки фінансова допомога еміграційним організаціям на території ЧСР.

Під час реалізації «Допомогової акції» чехословацьким урядом було виділено декілька сотень мільйонів крон. За 1921–1937 рр. державна підтримка уряду ЧСР антибільшовицькій еміграції в грошовому еквіваленті склала 500 мільйонів. Кульмінаційним «акційним роком» став 1924 р., коли на потреби «русських вигнанців» у цілому офіційно Прагою було видано 99 775 мільйонів крон [8, с. 378]. За умови, що співвідношення чехословацької крони до американського долару в 1923–1933 рр. становило 100:2.96 (100:3), сума виходила просто вражаюча [9, с. 85–86].

Точну кількість українських емігрантів в ЧСР визначити важко. У різних дослідників – різні цифри. Більшість авторів визначають правомірним визначення – 20 тисяч осіб у цілому [10, с. 17]. Через це, так само важко визначити яку саме кількість осіб становила з усієї української еміграційної маси суто інтелігенція. Її відсотковий склад – близько четвертої частини (25%). Такий відсоток відображав не тільки соціальну структуру самої політичної еміграції, а й соціальну структуру еміграційної української спільноти в цілому. Зокрема, в середині 1920-х серед українських політичних емігрантів в ЧСР нараховувалося 55% селян, 13% робітників, 25% інтелігентів та 7% представників інших соціальних прошарків [11, с. 225].

25% української еміграційної інтелігенції, в свою чергу, розподілялися на ідеологічну (ідейну) або патріотичну еліту, військово-політичну та «отаманську». Ідеологічна або партійна інтелігенція (так звані «свідомі українці»), хоча

й постала за часів Української Центральної Ради (УЦР), сформувалася остаточно за доби гетьманату Скоропадського, як його опозиція. Військово-політична еліта взяла початок з надр Українського національного союзу за часів Директорії. Цей різновид еліти виник через посилену мілітаризацію українського суспільства. Активні діячі антигетьманського повстання, котрі до цього не відігравали значної політичної ролі постали, як конкуруюча елітарна група отаманів, які «самі себе зробили» (П. Болбочан, В. Оскілко, українські самостійники). З кінця 1918 р. сформувалася й «отаманська еліта». Вона проявила себе у чотирьох формах: еліта, що оформилася у співпраці із С. Петлюрою, січові стрільці, офіцерство армії УНР та «еліта правого офіцерства».

Найпершими прибула до міжвоєнної ЧСР військово-політична еліта, (здебільшого зі складу Української Галицької армії), в травні 1919 р.

На землі Чехословаччини першими ступили «Гірська бригада» та частина груп «Старий табір», «Глибока», «Крукеничі». Це сталося після того, коли переважаючі сили польської армії під командуванням генерала Й. Галлера витіснили їх на територію Закарпаття, де в Мукачеві війська були роззброєні. Необхідно відзначити, що певна частина українських військових формувань брала участь й в придушенні наступу угорських комуністичних формувань в Словаччині в складі чехословацької армії.

Після завершення боїв на території Словаччини військові підрозділи УГА були інтерновані в Судетах і розміщені в невеличкому містечку Німецьке Яблонне. Тут існував табір, збудований ще за часів Першої світової війни для російських військовополонених. Кількість інтернованих тут нараховувала 4000 осіб, з них 400 старшин. Ці інтерновані галицькі частини дістали назву «Українська бригада в Німецькім Яблонні». Варто зауважити: в Німецькім Яблонні перебували ті інтерновані українські вояки, котрі вважалися благонадійними (одержували платню таку ж, як і чехословацькі військовослужбовці та харчові пайки), саме через те, що допомагали придушити угорський комуністичний заколот у Словаччині та свого часу боронилися на польському фронті.

Військові табори інтернованих були розташовані також в чеських містах Ліберці та Йозефові. Ліберецький табір або «Український робітничий табір у Ліберцях» постав влітку 1920 р., коли до Німецького Яблонного прибуло 900 біженців з Галичини та колишні військовополонені українці з Польщі та Італії. Велике скупчення таборитів і змусило чехословацьку владу переселити їх частину до міста Ліберці. В цьому таборі перебувало 450 старшин, 563 стрільці, 66 жінок, 25 дітей. На відміну від благонадійності «німецькояблонців», «ліберецькі українці» були неблагонадійними, бо виступали союзниками Польщі після Варшавського договору між С. Петлюрою та Й. Пілсудським. Становище ліберецьких таборитів було таким, що спонукало Є. Петрушевича вести переговори з урядом ЧСР про урівнення інтернованих в матеріальному забезпеченні, однак безрезультатно. Тому табір виживав за рахунок різних фондів та товариств. Тоді як Йозефівський табір постав в середині 1920 р. після конференції послів країн Антанти, що вплинула на нормалізацію чехословацько-польських відносин (Тешинський конфлікт 1918–1920). І для того, щоб не афішувати привілеїв інтернованих вояків УГА, чехословацький уряд вирішив перекинути це вояцтво до Йозефова, в колишній табір російських військовополонених, де були старі мури австрійської фортеці. Табір отримав назву «Український військовий табір в Йозефові». Йозефівський табір був розділений на дві частини: в першій перебували вояки, які перейшли кордон із зброєю в руках, в другій – втікачі з польських таборів, цивільні біженці з Галичини, військовополонені з Італії. Після «поділу» Йозефівського табору, в Німецькому Яблонні та Ліберцях залишилися тільки робітничі відділи. Як Ліберецький табір, Йозефівський виживав за рахунок різноманітних фондів та товариств.

Існуванні таборів українських інтернованих вояків на території ЧСР було припинено в березні 1923 р., коли Рада послів Антанти визнала анексію Польщі щодо Східної Галичини. 13 жовтня 1923 р. Міністерство народної оборони ЧСР видало постанову про те, що всі мешканці таборів отримують надалі тільки харчовий пайок і позбавляються усіх фінансових виплат. Всі, хто планує виїхати додому або десь далі за межі ЧСР, отримують квиток до найближчої прикордонної станції та безкоштовне п'ятиденне харчування. Ті ж, котрі залишаться на території ЧСР, мають знайти собі роботу. За таких умов, частина українських військовослужбовців прийняла чехословацьке громадянство і перейшла на службу до армії ЧСР; вихідці з Наддніпрянської України з серпня 1921 р. з дозволу головної команди УГА виїздили до УСРР; а ще частина військових залишилася проживати в країні в статусі цивільних, відтак ними вже опікувався Комітет опіки над емігрантами Української Галицької Армії, створений в травні 1923 р. (голова – С. Сміль-Стоцький) [12].

Тобто, адаптаційні практики військово-політичної еліти в умовах «Ruská pomocná akce» – це переважно грошові виплати, харчові пайки й додаткова допомога від різноманітних фондів й товариств (одягом, взуттям, засобами гігієни, літературою тощо). Врахуємо й те, що ця частина української еміграційної еліти була саме військово-політичною, а, отже, такою, котра не обговорювала наказів і терпляче чекала розвитку подальших подій.

Вийшла за кордон в ЧСР і отаманська інтелігенція, що в силу історичних обставин була дітищем Директорії. Серед повстанських отаманів та козаків-повстанців у ЧСР знаходимо імена: Данила Лимаренка, Степана Радзівєвського, Петра Запорожця, Миколи Дорошенка-Чубенка, Павла Зими, Чорного Ворона (Віктора Чекірди); Кузьми Антошка, Івана Блудимка, Атаназія Воронкевича, Дмитра Галушка, Болеслава Залєвського, Миколи Малашка та інших [13]. Адаптація цього різновиду еміграційної інтелігенції (через певну її анархічність) відбувалася з одного боку шляхом поповнення студентських лав українських закордонних та чехословацьких вищих учбових закладів, а з іншого – в статусі «некваліфікованої» робочої сили на чехословацькому ринку праці, а в 1930-х – в статусі безробітних із хитким правовим статусом. Саме серед частини української еміграційної інтелігенції проявлялися соціально-адаптаційні девіантні форми поведінки: пиятика та самогубства.

Найбільш чисельною частиною української еміграційної еліти була партійна або свідомо. Як і отаманській з військово-політичною, цій частині еліти доводилося вирішувати питання адаптації на фізіологічному, психологічному та соціальному рівнях. Проте, на відміну від інших, вона виживала «віртуозніше», спираючись на власну кмітливість й певну організаційність. Гору серед патріотичної інтелігенції брали соціалісти, котрі згуртувалися навколо Українського Громадського комітету (1921–1925). Завдяки УГК в міжвоєнній ЧСР була розбудована мережа українських еміграційних навчальних закладів та різноманітних громадських організацій. Зокрема, чоти громадські ідальні та два санаторії. Цю частину інтелігенції становила власне «інтелігенція»: професура, представники різних рангів дипломатичних місій, політики, визначні громадські діячі, державні службовці, меценати. Хтось з них був більш «метким», іншим все давалося значно важче. Наприклад, відомий професор Дмитро Чижевський (1894–1977) серед української еміграційної інте-

лігенції в міжвоєнній ЧСР вирізнявся певною епатажістю та дивацтвами. З одного боку, він лякав колег своєю вірою в чортівню й драгував власним несприйняттям зеленого кольору, з іншого – пам'ятав бортові номери усіх празьких трамваїв і цим здобував перемогу в суперечках з чехами на гроші, що, в свою чергу, дозволяло йому дещо краще харчуватися самому та краще годувати власного й сусідських котів, в яких він неймовірно кохався [14, с. ?]. Раціонально життєво метикувала й Наталена Королів (1888–1966). Разом із В. Королівом (Старим) (1979–1943) зуміли не тільки придбати будиночок у містечку Мельник, а й цілковито відмовитися від цигарок [4, с. 25]. Тоді як Євгену Чикаленку (1861–1929) – науковцю, громадському й політичному діячу, меценату – соціальна адаптація давалася важче. В своєму «Щоденнику» Євген Харламович занотовував у 1926 р. : *«Тут я тільки й живу думками – якби дожити місяця, чим би заробити на недохваті, яку терплю під кінець кожного місяця. Не то, що записувати в щоденник, а й жити не хочеться, так мені остогидли оті турботи за корону. Всі тутешні люде, принаймні з лекторського персоналу, здавна звикли жити заслуженою платнею, і дома вони так само жили двадцятим числом (днем отримання заробітної платні – О. 3.), як і тут. А я «вродився буржуєм» і того 20-го числа не знав і ніколи не думав – чим я доживу місяця; я думав про гроші хіба тільки тоді, коли бачив потребу в їх для якоїсь громадської справи. А от тепер на старості літ доводиться і мені жити думкою – чим дожити до кінця місяця; весь вік я давав людям аванси, а тепер доводиться їх самому просити»* [2, с. 148].

Добре психологічно адаптованими серед свідомої інтелігенції виявилися археолог Вадим Щербаківський (1876–1957) та субдиригентка Платоніда Щуровська-Росіневич (1893–1973). Вадима Михайловича Щербаківського серед українського еміграційного осередку в міжвоєнній Чехословаччині називали «Розкопкою», бо незважаючи на складнощі емігрантського життя, він встигав поповнювати свою археологічну колекцією різноманітними черепками та горщиками, на що неодноразово нарікали чехи-власники орендованих ним кімнат. До усього, Щербаківський був нудистом. І встигав задовольняти навіть таку свою філософську життєву позицію «гармонії з природою» [15, с. 78]. Тоді як Платоніда Іванівна була однією із тих, хто вчасно зорієнтувався щодо грізного на той час для усіх без виключення туберкульозу. В 1927 р. вона згадувала: *«18.V.1927.Оказалось, що і мене не*

минула тяжка еміграційна доля: вчепився і до мене туберкульоз.... Туберкульоз – це вже категорія всіх без виключення емігрантів... Доля, здається, всіх однакова. У нас зараз це настільки модно серед нашої еміграції, що як яка здорова душа і вирветься хвацько з рядів нас заурядних смертних, то навіть загальне здивування викликає. Таким робом – всі під один аришин, бо все ж таки не хочеться умирати в такі роки» «28.V.1927.... Завіз мене старий (чоловік Микола Россіневич (1893–1946) – О. З.) від Праги в якийсь сосновий ліс (через нього усі проходять), на 230 м вище від неї. Отож сидиши зараз в глибокій деревні, живеш по годинах, дихаєш сосновим повітрям та годуєшся як «на убой»: жуєш розтоплене сало, яйця (які вже остогидли за 5 місяців) та заливаєшся молоком. Розносить жінок, слава Богу, порядком. Я щось кіло 8–10 прибавила у вазі. А на додачу рентген...» [5, арк. 7].

Якщо ж говорити про суто соціальну адаптацію, то вона мала свою особливість. Її особливість для українських емігрантів в 1919–1923 рр. – це підтримка боєздатності та військової дисципліни, плекання військових чеснот та національної свідомості. Тобто, цей час для українських вихідців вважався часом тимчасового перебування на теренах міжвоєнної ЧСР. Тому соціальна адаптація здійснювалася у відповідності до таких очікувань та умов. Так таборяни, про яких йшлося вище, активно займалися військовими вправами, відвідували курси артилерії, скорострільів, старшинські школи, де читалися лекції з картографії, топографії, військової тактики й стратегії, телеграфної служби, нових видів озброєння.

Тоді як особливість соціальної адаптації в 1923–1927 рр., за умов практичної дії «Руської допомогової акції», крилася в політичній варіативності, факторові територіального етнічного походження та «подвійному ставленні до чехословацького уряду». Що мається на увазі? По-перше, на теренах міжвоєнної ЧСР колишні політичні конкуренти виявилися сусідами: і демократи, і ліберали, і монархісти, і націоналісти змушені були жити та працювати разом і поруч. Особливо непросто було опонентам по соціалістичному табору. По-друге, українська політична еміграція творилася в ЧСР в основному з трьох гілок українського етносу: галичан, наддніпрянців і кубанців. Значно менше з волинян та буковинців.

І показово, що фактор регіонального походження не тільки суттєво відбивався на організаційному розташуванні емігрантів, але й спричиняв суттєві суперечності між ними. Щодо ж «подвійного ставлення українських емігрантів до чехословацького керівництва», по-третє, то найкраще цю адаптаційну особливість витлумачив в своєму листі до В'ячеслава Липинського Дмитро Дорошенко 12 травня 1926 р.: «Основна перешкода та, що ми тут не маємо свободи рухів, не через заборони, чи фізичні перешкоди, а тому, що всі ми морально зобов'язані, перебуваючи на утриманні тутешнього уряду. Позбутися же утримання добровільно ніхто не хоче, бо инакше тут прожити не можна, а хоч би хто і знайшов якусь роботу в Карпатах по розробці лісу, або-що, то все одно він був би страчений для громадського діла. Ми ж самі, коли хочемо залишитися чесними людьми, мусимо або зректись піддержки й опіки чеського уряду, або ж не робити того, що йому неприємне» [3, с. 219]. Тобто, Д. Дорошенко вказував на те, що українська еміграція не бажає позбуватися матеріального забезпечення з боку чехословацького уряду, тому мусить бути «чесною із собою» – не робити того, чого не бажає чехословацьке керівництво, поступившись при цьому своїми національними пріоритетами.

Отже, соціальна адаптація української патріотичної інтелігенції в умовах реалізації «Руської допомогової акції» відбувалася здебільшого в її адекватній формі, (створення координуючого центру, а згодом – розгалуженої мережі різноманітних професійних та культурно-освітніх установ, працевлаштування вихідців), з урахуванням таких моментів як політична варіативність самої української еміграції, фактору територіального етнічного походження, а також подвійного ставлення української еміграційної громадськості до чехословацького уряду. Відбувалося соціальне адаптування українських політичних вихідців в ЧСР у два етапи. Перший етап датувався 1919–1923 рр., роками «тимчасового перебування» на теренах ЧСР інтернованих вояків УГА, військовополонених з Італії та цивільних біженців з Галичини. Другий етап соціальної адаптації датувався 1923–1927 рр. – роками певної стабілізації вжитті української еміграційної спільноти ЧСР, проте й досі просякнутими наскрізь «прагненням швидкого повернення».

Список літератури:

1. Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. Нью-Йорк. С. Бавид Брук: Українське православне видавництво Св. Софії, 1982. 342 с.
2. Чикаленко Є. Щоденник (1925–1929). Упорядкування, передмова та коментарі І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2016. 448 с.

3. Липинський В.. Спогади. Твори. Архів. Студії. Том. 6. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. За заг. ред. Є. Зіблекевича та Є. Пизюра. Ред. Іван Коровицький. Філадельфія (Пенсильванія), 1973. 496 с.
4. Колева Наталена. Життя і творчість в документах та матеріалах (до 120-річчя з дня народження). Збірка документів. Укл. та автор передмови І. Тюрменко. К.: Дельфін, 2008. 88 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України м. Київ. (ЦДАГО України) Ф. 269. Оп. 1. Спр. 179. 14 арк.
6. Виздрик В. С. Інтерновані частини УГА в Чехословаччині: надії та реалії // URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/30039/1/47_310-313.pdf (Дата доступу: 14.05.2021 р.)
7. Дарморіз О. В. Феномен інтелігенції в контексті проблеми культурної еліти // *Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій (до 95-річчя заснування Донецького національного технічного університету)*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Красноармійськ, ДонНТУ 17-18 березня 2016 року). Вст. сл. проф. Кашуба М.В., відп. ред. проф. Нікульчев М. О. Красноармійськ : ДВНЗ «ДонНТУ», 2016. 316 с.
8. Ляхоўскі У. Ад гоманаўцаў да гайсакоў. Чыннасць буларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове XIX ст. – 1939 г. Навукова-папулярнае выданне. Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства; Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2012. 483 с.
9. Зубко О. Є. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук. 09.00.12 «Українознавство». К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2010. 224 с.
10. «Нова Україна». Ч. 1. Прага [без м. в.], 1922. 46 с.
11. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. НАН України. І-т соціології: Відп. ред. В. Б. Євтух. Київ : Інтел, 1994. 260 с.
12. Зубко О. Досвід української міжвоєнної празької повсякденності (1918–1939 рр.) Комунікаційний та церковний аспекти // *Часопис української історії*. Вип. 36. К.: КНУ ім. Тараса Шевченка ; Каф. укр. історії та етнополітики, 2018. С. 30-39.
13. Коваль Р. «Національна політехніка». «Подебрадський полк» Армії УНР: До історії Українських січових стрільців, Богданівського та Гордієвського полків військ Центральної Ради, 1-ї Сірої, 1-ї Запорозької, 2-ї Волинської, 3-ї Залізної, 4-ї Київської, 5-ї Херсонської, та 1-ї Кулеметної дивізій Армії УНР, Галицької армії, Вільного козацтва, повстансько-партизанського руху, Запорозької Січі Юхима Божка, окремого Чорноморського коша військ Директорії, ЛУН, УВО, ОУН, Карпатської Січі та дивізії «Галичина» / Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ : Історичний клуб «Холодний Яр» ; «Український пріоритет», 2015. 376 с. Серія «Видатні українці». Кн. 5.
14. Пономарьов В. Дмитро Чижевський: філософ, що любив котів. URL: <https://tyzhden.ua/History/48042> (Дата доступу 14.03.2014 р.)
15. Наріжна Н. Дитячими очима. Спомин. Vydalo Sdruženi Ukrajinek v České Republice. Editor Mykola Mušinka. Praha, 2010. 100 s.

Zubko O. Ye. PRACTICES OF THE ADAPTATION OF THE UKRAINIAN INTELLIGENTCIA IN THE CONDITIONS OF T. MASARYK'S «RUSSIAN RELIEF ACTION»: OPPORTUNITIES AND OBSTACLES (1919–1927)

The purpose of the publication is to analyze the adaptive practices of Ukrainian emigrants regarding living in the interwar CzeSR within the framework of the «Russian Relief Action», i.e. in conditions of more or less stable funding. The research methodology is based on the principles of specifically historical, problem-chronological approaches, objectivity and integrity, as well as the use of methods of analysis and synthesis. The scientific novelty consists in reflecting the life of the Ukrainian political intelligentsia in the First Czechoslovak Republic through the prism of everyday history. Conclusions. The Ukrainian intelligentsia, which went abroad after the defeat of the national liberation struggle, which is 25% of the total number of Ukrainian emigration to the interwar Czechoslovak Republic, was divided into patriotic (conscious) or ideological; military-patriotic and chieftainy. This distribution took place as early as 1917–1920. Each group had its own adaptive practices. The military-political intelligentsia, which arrived on Czechoslovak land first in 1919, survived at the expense of monetary subsidies and food rations. As soldiers who were not used to discussing the orders of the leadership, this group was not distinguished by the variability of adaptive practices. The same was true of the chieftain intelligentsia, which differed from the first group only in that it was not a professional military stratum, but it also did not choose special «means of living». A smaller part of this intelligentsia filled the student ranks of Ukrainian and Czechoslovak universities, and the larger part became a resource of unqualified workforce without a defined legal status. The conscious, patriotic intelligentsia was much more virtuosic. At the physi-

ological level of adaptation, the patriotic intelligentsia overcame hunger and disease by managing to build a network of public canteens where they could eat economically (Ukrainians did not cook in dormitories and rented rooms) and tried to receive treatment with the help of the Red Cross. At the psychological level, where adaptation involved making well-considered decisions and developing certain behavioral practices, at first a positive attitude prevailed and efforts to use the situation to one's advantage, but later, with the deterioration of political and economic realities, there was more and more people are inclined to leave for other countries. At the social level of adaptation (capable of analyzing various social situations, realizing one's possibilities in an established social environment), adequate and deviant forms were practiced by the conscious intelligentsia. An adequate form of social adaptation is actually the creation of a coordinating center, and later – an extensive network of various professional and cultural and educational institutions, employment of emigrants, taking into account such points as the political variability of the Ukrainian emigration itself, the factor of territorial ethnic origin, as well as the dual attitude of the Ukrainian emigration public to the Czechoslovak government. A deviant form of adaptation was drunkenness and suicide. Social adaptation of Ukrainian political immigrants to the Czechoslovak republic took place in two stages. The first stage was dated 1919–1923 – the years of «temporary stay» on the territory of the Czechoslovak Republic of interned UGA soldiers, prisoners of war from Italy and civilian refugees from Galychyna. The second stage of social adaptation dates back to 1923–1927 – the years of a certain stabilization in the life of the Ukrainian emigration community of the Czechoslovak Republic, full of «desire for a quick return».

Key words: *interwar Czechoslovak Republic, Ukrainian emigration, everyday history, «Russian Relief Action», adaptive practices.*

УДК 929(477.46):008
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.9>

Ілляшенко Ю. Ю.

Черкаський державний технологічний університет

Лисенко А. І.

Черкаський державний технологічний університет

Колісник М. І.

незалежний дослідник

ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В МАТЕРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ

Статтю присвячено проблемі вивчення окремих аспектів, пов'язаних з відображенням у предметах матеріальної культури рис та характеристик, притаманних історичній постаті Богдана Хмельницького. Авторами здійснено спробу проаналізувати найбільш яскраві зразки образотворчого мистецтва, зокрема живопису та монументалістики, в яких навечно закарбовано образ славетного гетьмана України, творця Української козацької держави. Особливу увагу акцентовано на всебічному аналізі гравюри голландця Вільгельма Гондіуса – першого і найбільш відомого та впізнаваного портрету Богдана Хмельницького. Простежено історію досліджень науковцями спадщини художників, чий доробок містить полотна, що увіковічують образ українського гетьмана. Цей процес, розпочавшись на українських теренах у ХІХ ст., триває безперервно й до сьогодні, об'єднавши широке коло істориків, мистецтвознавців, філософів.

Не менш важливим видом мистецтва, що надає образу Богдана Хмельницького матеріального вираження, є монументалістика. Відкриття першого пам'ятника гетьману відбулося у 1888 р., цю подію приурочено до 900-ї річниці хрещення Русі. Надалі масове встановлення пам'ятників, однотипних та позбавлених індивідуальних рис, розпочалося в середині ХХ ст. в розрізі тогочасної ідеології. І лише за часів незалежності України монументи, що споруджувалися на честь Богдана Хмельницького, стали символом відродження української державності.

Також у статті наголошено на важливості та значимості музейних установ (зокрема єдиного в Україні та світі Музею Богдана Хмельницького) – осередків, в яких акумульовано важливі артефакти, що виконують функцію відображення духовного начала в предметах матеріальної культури. На думку авторів, симбіоз духовного та матеріального є органічним, коли йдеться про таку непересічну постать як Богдан Хмельницький.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, матеріальна культурна спадщина, портрет, монументалістика, музей Богдана Хмельницького.

Постановка проблеми. Діяння видатного українського державотворця, мудрого політика, досвідченого воїна та полководця, поміркованого дипломата Богдана Хмельницького майже чотири століття живуть у народній пам'яті, викристалізовуючи образ гетьмана, відточуючи його щонайменші деталі та надаючи довершених форм, що знаходять своє відображення не лише в духовній, а й у матеріальній спадщині. Однак, коли мова йде про Богдана Хмельницького, досить складно прослідкувати ту незримую грань, що відділяє матеріальне від духовного, оскільки сама постать гетьмана в народній свідомості набуває сенсу своєрідного

символу, що уособлює державотворницьке начало, моральні та ментальні засади українства. Будь-яке матеріальне втілення образу гетьмана невіддільне від його глибокої внутрішньої наповненості, тому запропонована тема є досить актуальною та вимагає детального вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення історіографічних напрацювань, що стосуються питання відображення постаті Богдана Хмельницького в матеріальній культурній спадщині, дає можливість засвідчити наявність значного масиву різнопланових наукових розвідок. Значний масив становлять праці, присвячені

дослідженню іконографії Богдана Хмельницького. Впродовж XIX–XXI ст. до вивчення питання іконографії Богдана Хмельницького зверталися В. Антонович, В. Бец [1], М. Грушевський [4], С. Костюк [6], С. Білан [2], П. Білецький [3], Л. Шмиголь [14], А. Корнєв [5] та багато інших дослідників. Діяльність єдиного в Україні Музею Богдана Хмельницького, де акумульовано не лише матеріальні культурні цінності, а й увесь духовний спадок українського гетьмана, є темою розвідки О. Пискуна [9]. Комплексне вивчення форм вшанування пам'яті великого гетьмана України здійснене професором В. Мельниченком. У науковій статті автор охоплює увесь спектр заходів, спрямованих на увічнення постаті Богдана Хмельницького в Україні та за її межами в контексті популяризації історії української державності як чинника формування національної свідомості, громадянських та патріотичних якостей українців [7]. Також учений у складі авторського колективу (Соса П.П., Березняк Г.І.) здійснює ґрунтовне дослідження пам'яток м. Черкас, у тому числі й пам'ятників у славленому гетьманові [11].

Вагомий історіографічний доробок дає можливість повною мірою дослідити спектр питань, пов'язаних з проблематикою відображення історичної постаті Богдана Хмельницького в матеріальній культурній спадщині. Однак багатогранність образу гетьмана розкриває значні перспективи щодо подальших наукових розробок у даному напрямку.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення окремих аспектів, пов'язаних з відтворенням у предметах матеріальної культури рис та характеристик, притаманних історичній постаті гетьмана України Богдана Хмельницького.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українська історія має безліч прикладів відображення образу Богдана Хмельницького у площині матеріальної культурної спадщини. Та чи не найбільш яскравим з них є живопис. Побуває думка, що першим достовірним портретом, у якому найбільш точно відображено риси зовнішності гетьмана України є малюнок голландського майстра Абрахама ван Вестерфєльда, надвірного художника литовського гетьмана Януша Радзивілла, який у складі посольства, прибув до ставки Богдана Хмельницького влітку 1651 р. Того ж року гданський гравєр Вільгельм Гондіус, також виходець з Голландії, втілює образ гетьмана, дотримуючись усіх художніх канонів XVII ст. щодо створення парадних портретів шляхетних осіб, використовуючи елементи психологізму. Тож, авторами пер-

шого, і, як покаже час, найбільш відомого та впізнаного портрету українського гетьмана Богдана Хмельницького були європейські майстри пензля. На гравюрі В. Гондіуса Богдана Хмельницького зображено як представника аристократичної верстви, шляхетну особу, володаря. Про це свідчать статечність зображеного, багатство його одягу, а також знак влади – булава, яку він тримає в одній руці, а іншою охоплює майстерно оздоблений ефес шаблі. Усі ці атрибути засвідчують надзвичайно високий статус Б. Хмельницького, вони є вагомою частиною реального «світу речей» гетьмана. Український мистецтвознавець П. Білецький, аналізуючи портрет, наголошував на тому, що: «...художник, вірний натурі, змалював обличчя гетьмана з виразом внутрішньої сили, і разом – фізичної втими» [3, с. 17].

Оскільки діяльність Богдана Хмельницького мала значний вплив не лише на розвиток подій в Україні, а й на всю європейську історію XVII ст., абсолютно зрозумілим є те, що його постать постійно перебувала в центрі уваги художників того часу. Цей інтерес до особи гетьмана не згасав і в подальші століття, а найвідоміші митці свого часу намагалися розкрити у своїй творчості нові риси українського державотворця. Галерея портретів Богдана Хмельницького, що включала як гравійовані зображення, так і олійні полотна, не лише привертала до себе увагу фахівців, а й була ретельно досліджена та введена до наукового обігу вже в XIX ст. Тоді ж до справи дослідження портретів Богдана Хмельницького долучилися й співвітчизники гетьмана. Часопис «Київська старовина» від 1882 р. опублікував статтю «К портрету Хмельницького» зі стислим оглядом гравюр та олійних портретів гетьмана, що були відомими на той час. Особливу увагу серед галереї інших зображень привертала до себе портрет на картині «Хмельницький з полками» з унікальної колекції відомого збирача українських старожитностей, мецената В. Гарновського; його супроводжував ретельний композиційний аналіз та детальна історія появи полотна у зібранні [14, с. 12].

На основі матеріалів цієї колекції професорами Київського університету В. Антоновичем та В. Бецом опубліковано монографію «Исторические деятели ЮгоЗападной России в биографиях и портретах» (1883 р.). Вона містить біографії та портрети дев'ятьох українських гетьманів. Галерея портретів Б. Хмельницького, що увійшли до цього видання, включає портрет гетьмана – копію зі старовинного оригіналу, що перебував у приватній картинній галереї графів Осолінських;

гравюру В. Гондіуса; портрет роботи польського художника Яна Матейка з варшавського журналу «Kłosy»; 5 гравюр з колекції графа Милорадовича – гравюри з твору «Re Rev» та «Історії ...» А. Брахелія; 3 копії з роботи В. Гондіуса [1, с. 9]. Портретні зображення були доповнені біографією гетьмана Богдана Хмельницького, укладеною секретарем Київської Археографічної Комісії О. Левицьким.

Вивчення постаті Богдана Хмельницького у творах образотворчого мистецтва є одним із векторів наукової діяльності М. Грушевського. 1898 р. у співавторстві з О. Грушевським він опублікував роботу про портрет Богдана Хмельницького з видання 1683 р. Автори здійснили класифікацію гравюр XVII ст. із портретом гетьмана, поділивши їх на 2 типи: до першого типу віднесли гравюру В. Гондіуса 1651 р. і створені на її основі зображення; другий тип – це гравюра 1683 р. з видання «Elogii ...» та роботи, похідні від неї. Здійснивши порівняльний аналіз цих двох типів зображень Б. Хмельницького, М. Грушевський наголошує на автентичності портрету В. Гондіуса, прототипом для якого послужила робота «місцевого утвору» [4, с. 490–491].

Дослідження спадщини художників, що увіковічили на своїх полотнах образ Богдана Хмельницького, активно продовжувалося й у XX ст. Не зупиняючись на аналізі кожного з них, зосередимо увагу на найбільш вагомим наукових розвідках. Так, П. Жолтовський наголошував, що твір під умовною назвою «Богдан з полками» є картиною, що «не мала інших аналогів серед відомих пам'яток живопису XVII–XVIII ст. за глибиною змісту та оригінальністю композиції». Український мистецтвознавець П. Білецький вважав цю картину ілюстрацією до відомої драми «Милість Божія ...», написаної 1728 р. [3, с. 13].

С. Білан здійснив нову мистецтвознавчу оцінку картини «Хмельницький з полками» (інша назва «Хмельницький і сучасна Україна»). Вчений також вбачав безпосередній зв'язок між картиною та драмою «Милість Божія ...»: «Сюжет картини і п'єси фактично тотожні і різняться лише засобами художнього втілення, притаманними обом видам мистецтва – малярству і літературі» [2, с. 18]. Він доводить, ця картина є першим ювілейним твором, присвяченим 80-й річниці перемоги військ Богдана Хмельницького у битві під Пилявцями й утворенню Української козацької держави [2; с. 12, 25].

Згідно видання «Україна – козацька держава» (2004 р.), упорядниками якого зібрано та систематизовано інформацію про зображення Б. Хмельницького у творах образотворчого мистецтва,

в колекціях музеїв України представлені 32 олійні та 24 гравійовані портрети гетьмана [12, с. 276–290].

Протягом квітня-жовтня 2005 р. в Національному художньому музеї України відбулася унікальна за своїм змістовим та духовним наповненням виставка «Український портрет XVI–XVIII століть». Тут експонувалися понад 300 творів з різних музеїв України, значна кількість яких представлена десятком портретних зображень Богдана Хмельницького. Виставка знайшла своє продовження в альбомі-каталозі з аналогічною назвою, що побачив світ у 2006 р. [13].

Найбільша в світі на сьогодні збірка портретів Богдана Хмельницького зберігається у Фонді відділу мистецтва Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника.

Серед художників сучасності, що зверталися у своїй творчості до образу Богдана Хмельницького варто згадати Д. Нарбута. У 2021 р. полотно видатного українського митця із серії «Гетьмани України» експонувалися у Музеї Богдана Хмельницького (м. Чигирин) в рамках роботи тимчасової виставки до Дня Соборності України та до 100-річчя від дня народження художника.

Увічнюючи постать великого українського державотворця у творах образотворчого мистецтва, майстри не обмежилися портретним жанром малярства. Образ Богдана Хмельницького закарбовано в монументалістиці. Прикладом цього є безліч пам'ятників Богданові Хмельницькому, встановлених у багатьох населених пунктах України. Першою скульптурною композицією, спорудженою на честь гетьмана України, є пам'ятник у м. Києві, відкриття якого, приурочене до 900-ліття хрещення Русі, відбулося у 1888 р. Тривалий час це був єдиний пам'ятник уславленому українському державотворцю [8].

Відносно хронології, спорудження пам'ятників Богдану Хмельницькому відбувалося в дві «хвилі». Перша була зумовлена «святкуванням» у 1954 р. 300-ліття Переяславської ради, що, згідно радянської історіографії ознаменувала «возз'єднання України з Росією», а гетьмана Б. Хмельницького почали вшановувати як ініціатора цього «політичного союзу». З того часу й до кінця 1980-х рр. у містах і селах України масово з'являлися пам'ятники гетьману, створені за типовими проектами. Вже за часів незалежності Україною прокотилася друга «хвиля» спорудження пам'ятників Богданові Хмельницькому – вже як державотворцю, видатному політику, полководцю. На сьогоднішній день в Україні встановлено понад 100 пам'ятників Б. Хмельницькому.

Хоча в територіальному відношенні вони розташовані по всій території нашої держави, найбільша кількість зосереджена на Черкащині, Хмельниччині, Дніпропетровщині, Запоріжчині та Львівщині. Існують також міста-рекордсмени за кількістю встановлених пам'ятників Богдану Хмельницькому – Хмельницький (5 пам'ятників), Черкаси (3 пам'ятники), Київ, Жовті Води, Кривий Ріг (також по 3 пам'ятники в кожному) [7, с. 27].

На Черкащині, що є батьківщиною гетьмана, загалом споруджено 8 пам'ятників. Відкриття першого погруддя відбулося у Суботіві 1954 р. На його місці у 1995 р. встановлено нове погруддя роботи скульптора Е. Кунцевича. У 1967 р. відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому у Чигирині на вершині Замкової гори (скульптори О. Олійник та М. Вронський, архітектор В. Гнезділов). Його висота сягає 18,6 м. У поліфігурній скульптурній композиції відображено окремі епізоди боротьби українського народу за своє визволення. У Чигирині, на території школи № 1 імені Богдана Хмельницького, також встановлено погруддя гетьманові У Черкасах перший пам'ятник Б. Хмельницькому споруджено у 1954 р. у Соборному парку (на той час – Першотравневому); зараз його перевстановлено на території міського водоканалу [7, с. 27]. До 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького ще один пам'ятник гетьману встановлено біля палацу культури «Дружба народів», що завершив загальну композиційну ідею однойменної площі (нині площа Богдана Хмельницького). П'ятиметрова бронзова фігура (скульптори А. Шаталов, А. Фуженко, архітектори Т. Довженко, В. Дмитренко) встановлена на постаменті із гранітних блоків із написом «Гетьман України Зіновій Богдан Хмельницький. 1595-1657» [11, с. 18-19]. Пам'ятник-погруддя Б. Хмельницькому скульптора І. Фізера у 2015 р. відкрито перед центральним корпусом Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (він прийшов на зміну тимчасового погруддя із нетривких матеріалів). На Черкащині пам'ятники Б. Хмельницькому встановлено також у містах Сміла, Корсунь-Шевченківський та в с. Іркліїв (Золотоніський район) [7, с. 27].

Розкриваючи питання про відображення постаті Богдана Хмельницького в матеріальній культурній спадщині, слід звернутися до теми експозицій музеїв України, які розповідають про державотворчу спадщину гетьмана, детально висвітлюють політичний та полководницький аспекти його діяльності. Найбільш вагомою та багатою на музейні експонати є колекція еди-

ного в Україні та світі Музею Богдана Хмельницького в м. Чигирині. Сам музей є складовою Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Ідея створення музею виникла в ході підготовки до 400-річчя від дня народження великого гетьмана, розпорядження про святкування якого підписане Президентом України в 1993 р. [10]. Його відкриття відбулося 25 грудня 1995 р. в колишній гетьманській столиці. В умовах відсутності постійної експозиції, основною для музею стала виставкова робота. За період з 1995 по 2005 рр. в ньому організовано близько 80 виставок, які розповідали про життя і діяльність гетьмана, Національно-визвольну війну українського народу 1648-1657 рр., військові походи 1677-1678 рр., знайомили жителів Чигиринщини і гостей заповідника з роботами відомих художників України та світу, майстрів сучасного українського мистецтва. Кульмінацією виставкової діяльності музею стала міжнародна виставка «Атрибути гетьманської влади та особисті речі Б. Хмельницького з музеїв Європи», що діяла в Чигирині в квітні-червні 2002 р. Значну частину музейної колекції складають твори українського образотворчого мистецтва. Особливим експонатом експозиції є портрет Богдана Хмельницького роботи невідомого художника, написаний у XVIII ст. [9, с. 20–27].

Поширена у світі практика популяризації історичних постатей шляхом розкриття символічних глибин змісту речей, що в певну історичну епоху належали видатним особистостям, набуває все більшої популярності в Україні. В першу чергу це стосується постаті великого українського державотворця Богдана Хмельницького. З огляду на історичні перипетії, речі гетьмана зберігаються в колекціях музеїв різних країн (що, до речі, є свідченням особливої поваги до постаті Богдана Хмельницького не лише на його Батьківщині, а й далеко за її межами) – знамено Богдана Хмельницького зберігається у Військовому музеї м. Стокгольм (Швеція), булава в Музеї Війська Польського у Варшаві (Республіка Польща), шабля, нагай, срібний кухоль у при Національному музеї в Кракові (Республіка Польща, Фундація князів Чарторийських) тощо. Артефакти були привезені до України в 2002 р. й експонувалися в межах виставок, що відбулися в окремих містах. Це стало надзвичайною культурною подією загальнодержавного значення. Вона викликала значний резонанс як у наукових колах, так і в українському суспільстві загалом. Стосовно гетьманських речей, що зберігаються в Україні, відо-

мими експонатами Національного музею історії України в Києві є шапка Богдана Хмельницького, музею у Переяславі-Хмельницькому – шабля, що раніше була частиною колекції В. Тарновського, й певною мірою скопійована зі зброї з музейної колекції Кракова [5]. Тож, з огляду на вище сказане, приходимо до висновку про надзвичайно важливу місію музеїв щодо увічнення пам'яті про Богдана Хмельницького, популяризації постаті гетьмана України шляхом її відображення у предметах матеріальної культурної спадщини.

Висновки. Отже, важливою проблемою сьогодення є пошук ефективних шляхів та форм збереження у національній пам'яті українців знань про видатних особистостей вітчизняної історії, чий звершення, без перебільшення, змінили хід життя нашого народу, привели до значних трансформацій як у площині його матеріального буття, так

і на рівні ментальних засад, способу світовідчуття та базових моделей світоуяви. Однією з таких знакових персоналій є, безумовно, гетьман України Богдан Хмельницький. Дослідженню його складної та багатогранної постаті присвячено безліч наукових трактатів. Образ гетьмана втілено й у творах живопису та монументального мистецтва. Наразі існує музей гетьмана в Чигирині, а в музейних установах країни діють експозиції, присвячені видатному українському державотворцю, полководцю, дипломату та, врешті, непересічній людині. Вивчення окремих аспектів предметного світу України засвідчило вагомий надбання нашої держави у плані вшанування пам'яті Богдана Хмельницького й, відповідно, глибку повагу до постаті гетьмана, яку народ постійно виявляє у площині не лише духовної, а й матеріальної культурної спадщини.

Список літератури:

1. Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вып. I. К. : Типография Императорского университета Св. Владимира, 1885. 110 с. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM (дата звернення : 07.07.2022 р.).
2. Білан С.С. Хмельницький з полками – перша ювілейна картина Української держави. *Вісник ХДАДМ*. 2008. № 7. С. 12–25.
3. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть. Київ : Мистецтво, 1981. 159 с.
4. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов.ред. П. Сохань]. Львів : Світ, 2002. Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1889-1909)», 2004. 696 с.
5. Корнев А.Ю. «Речовий світ» Богдана Хмельницького: мистецтво, історія, символ. *Культура України*. Серія : Мистецтвознавство. 2016. Вип. 53. С. 301–311.
6. Костюк С.П. Фонд образотворчого мистецтва : загальна характеристика *Записки ЛННБУ ім. В. Стефаніка*: Збірник наукових праць. Львів. 2010. Вип. 2(18). С. 44–64.
7. Мельниченко В.М. Форми вшанування та увічнення пам'яті Богдана Хмельницького. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси. 2015. № 22. С. 26–29.
8. Олійник В. Пам'ятник Богдану Хмельницькому : історія та міфи спорудження. URL : http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/06/blog-post_3.html (дата звернення : 06.07.2022 р.).
9. Пискун О.О. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині: історія та сьогодення. *Пам'ятки України : історія та культура*. 2011. № 5–6. С. 20–27.
10. Про відзначення 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького: Розпорядження Президента України від 19 лютого 1993 р. № 15/93. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15/93-рп#Text> (дата звернення : 06.07.2022 р.).
11. Соса П.П., Березняк Г.І., Мельниченко В.М. Пам'ятки Черкас. Черкаси, 1998. 111 с.
12. Україна – козацька держава / авт.-упоряд. В. Недак, наук. ред. В. Щербак, О. Федорук. К. : Емма, 2004. 1216 с.
13. Український портрет XVI–XVIII століть: Каталог-альбом / авт.-укладачі : Г. Белікова, Л. Членова. – К. : Артанія Нова, 2006. 352 с.
14. Шмиголь Л. Портрети Богдана Хмельницького XVII–XIX століть. Історіографія питання. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76960/04-Shmyhol.pdf?sequence=1> (дата звернення : 07.07.2022 р.).

Iliashenko Yu. Yu., Lysenko A. I., Kolisnyk M. I. REPRESENTATION OF THE HISTORICAL FIGURE OF THE HETMAN OF UKRAINE BOHDAN KHMELNYTSKYI IN TANGIBLE CULTURAL HERITAGE

The article is devoted to the problem of studying certain aspects related to the reflection in objects of material culture of features and characteristics inherent in the historical figure of Bohdan Khmelnytskyi. The authors have made an attempt to analyze the most striking examples of fine art, in particular painting and

monumentalism, in which the image of the glorious hetman of Ukraine, the creator of the Ukrainian Cossack state, is eternally imprinted. Special attention is focused on the comprehensive analysis of the engraving of the Dutchman Wilhelm Gondius – the first and most famous and recognizable portrait of Bohdan Khmelnytskyi. The history of research by scientists into the heritage of artists whose work includes canvases immortalizing the image of the Ukrainian hetman is traced. This process, which began on Ukrainian territory in the 19th century, continues continuously to this day, uniting a wide circle of historians, art critics, and philosophers.

Monumentalism is an equally important form of art that gives material expression to the image of Bohdan Khmelnytskyi. The opening of the first monument to the hetman took place in 1888, this event was timed to the 900th anniversary of the baptism of Russia. In the future, mass installation of monuments of the same type and devoid of individual features began in the middle of the 20th century. in terms of the contemporary ideology. And only during the independence of Ukraine, the monuments built in honor of Bohdan Khmelnytskyi became a symbol of the revival of Ukrainian statehood.

The article also emphasizes the importance and significance of museum institutions (in particular, the only one in Ukraine and the world, the Bohdan Khmelnytskyi Museum) – centers that accumulate important artifacts that perform the function of reflecting the spiritual principle in objects of material culture. According to the authors, the symbiosis of the spiritual and the material is organic when it comes to such an extraordinary figure as Bohdan Khmelnytskyi.

Key words: *Bohdan Khmelnytskyi, tangible cultural heritage, portrait, monumental art, Bohdan Khmelnytskyi Museum.*

УДК 930.25:327.1:394:908(477.41-21)(092)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.10>

Кикоть С. М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

Радіоненко Т. В.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО У КИЇВСЬКІЙ ГРОМАДІ В 60-Х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано різновекторну діяльність П. Житецького у складі Київської громади в 60-х роках ХІХ ст.

Як один із співзасновників і найактивніших членів Київської громади, П. Житецький брав активну участь у всіх її основних заходах, що були спрямовані на підтримку української культури та поширення освіти серед широких мас українського населення, на здобуття національних прав українців.

Показано, що члени Київської громади і, зокрема, П. Житецький, розгорнули широку культурно-освітню діяльність, яка виявлялася насамперед у роботі недільних шкіл. За активної участі П. Житецького розпочалася підготовка до створення української читанки для народних шкіл.

З'ясовано, що П. Житецький доклав значних зусиль для організації одних із перших етнографічних експедицій, що зробили значний внесок у дослідження життя і побуту українського народу.

Автори статті акцентують увагу на опублікованих П. Житецьким працях у тогочасних вагомих періодичних виданнях, де видатний учений і громадський діяч активно виступає на захист свого народу і його права на вільний національний культурний розвиток.

Констатуємо, що багатогранна діяльність П. Житецького у складі Київської громади була спрямована на збереження й популяризацію української культури і стала важливою віхою на культурницько-політичному етапі національного відродження України.

При написанні наукової статті були використані хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, порівняльний і персоналістично-біографічний методи дослідження.

Ключові слова: Павло Житецький, український національний рух, суспільно-політичне життя, громадська діяльність, просвітницька робота.

Постановка проблеми. Видатний учений і громадський діяч Павло Гнатович Житецький був одним із лідерів українського національного руху другої половини ХІХ ст. На думку сучасних українських науковців, його багатогранна наукова, педагогічна і громадська діяльність «становить цілу епоху в розвитку мовної культури, науки і освіти. Своєю працею учений прислужився національним змаганням, відстоюючи право українців на вільний розвиток культури, мови» [19, с. 55].

Варто відмітити, що поява національно-культурницьких напівтаємних організацій, зокрема Київської громади, заснованої на межі 1850–1860-х років, що стала своєрідним центром національно-культурного життя, об'єднавши письменників, істориків, етнографів, стала важливою ознакою національно-культурного відродження України другої половини ХІХ ст. [1, с. 143]. Власне саме П. Житецький і був одним із засновників і

організаторів створення Київської громади. Враховуючи, що видатний вітчизняний учений і педагог був одним із лідерів українського національного руху другої половини ХІХ ст., актуальним є подальше поглиблене вивчення його різновекторної діяльності у складі Київської громади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі різноаспектної діяльності П. Житецького у Київській громаді присвятили свої наукові розвідки В. Плачинда [15], А. Катренко, Я. Катренко [11; 12], О. Казакевич [9; 10], В. Ісаченко [7; 8] та ін. Однак, громадсько-просвітницька діяльність П. Житецького у Київській громаді потребує подальшого поглибленого вивчення, із залученням до наукового обігу раніше неопублікованих матеріалів.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, наукових праць, епістолярної спадщини дослідити багатогранну діяльність видатного

вітчизняного ученого й педагога П. Житецького в Київській громаді в 60-х роках XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Громадська і суспільна позиція П. Житецького сформувалася у процесі довгого шляху, який почався ще в роки його навчання в Київській духовній академії. Павло Гнатович пізніше згадуватиме: «Тут, на Подоле, в вихре безграничних увлечень, в безконечних спорах о проблемах личной и общественной жизни, складывались первые мои понятия и убеждения, которые будут потом источником моих радостей и моих горестей» [6].

В Академії, у колі однодумців, П. Житецький захоплювався тією культурою і тими творами, що назавжди визначили його долю, долю людини, яка все життя керувалася єдиним правилом – благом рідного народу. Після занять студенти часто збиралися, обговорювали наболілі питання, читали різноманітну літературу, найбільше – твори Т. Г. Шевченка. Тож не дивно, що Павло Гнатович і його друзі переймалися болем і сумом Великого Кобзаря за історичну долю України – бажанням бачити її самостійною, а народ України вільним і щасливим [9, с. 142].

У Київському університеті П. Житецький одразу потрапив у вир нового студентського життя, пройнятого ідеями свободи, народництва, просвітництва. Саме тоді, починаючи з 60-х років XIX ст., під впливом національно-визвольних подій у Європі, а також в очікуванні антикріпосницької реформи (1861 р.) спостерігалось пробудження інтелектуальних і моральних сил у всіх сферах громадсько-політичного життя Російської імперії. Цей рух охопив Київ, Одесу, Полтаву, Харків, Чернігів, і вилився в потужну просвітницьку педагогічну діяльність української інтелігенції. Повсюдно створювалися нелегальні товариства, гуртки, об'єднання, сповнені прагнення поширювати освіту серед народу, пробуджувати його національну свідомість і самосвідомість, навчати грамоти широкі народні маси. Згодом вони дістали назву громади.

Цілком погоджуємося з думкою О. Казакевич, яка стверджує, що Київська громада об'єднала національно свідому українську і проукраїнськи налаштовану польську молодь, яких, у свою чергу, «об'єднувала одна національна українська ідея на демократичному ґрунті, об'єднували спільні симпатії і антипатії, одна загальна течія відродженої і натхненої віри в українську народну самостійність, любов до рідного краю і люду» [9, с. 142]. Громада нараховувала близько ста активних членів, та ще понад двісті молодих людей, які гур-

тувалися навколо неї. Крім П. Житецького до її складу увійшли В. Антонович, Т. Рильський, М. Драгоманов та ін.

Появі громади і формуванню її ідейних засад сприяла загальна атмосфера політичного життя в Україні початку 1860-х років. «Ми склалися розумово і морально під враженням селянської реформи, яка служила для нас точкою опори у всіх помислах про благо народу», – згадуватиме пізніше П. Житецький [4, с. 112].

Як доречно зауважують І. Коляда та С. Кравченко, громадівці «...підхопивши ідеї романтизму, європейської передової думки, вірили у «великі сили» народу» [13, с. 7]. З цього приводу П. Житецький зазначав: «Ми отримали од старшого покоління романтичний погляд на народ і народність. Ми поклонялися народу як животворящій стихії. Нам почувалось, що перше проміння свободи освітить нам народну душу з такої сторони, з якої ми не бачили її, що вийдуть із самого народу великі сили, котрі стануть рядом з нами для великої праці на українській ниві» [4, с. 124].

Саме громадівський рух, що в умовах всезагального контролю зумів зайняти нішу між власне культурницькою роботою та політичними партіями, виявився тим феноменом у житті української інтелігенції, котрий визначив особливості і перспективи її діяльності на найближчі десятиліття в більшості суспільних форм життя. Презентуючи себе як аполітичні і недержавні групи, громади напрочуд швидко зуміли знайти своє місце в тогочасному українському середовищі, і в цьому їх велика історична заслуга [14, с. 18]. Громадівці розуміли, що необхідно підвищувати культурно-освітній рівень широких мас українського народу, відстоюючи його власні потреби та інтереси.

«Ми добре вже знали, що однієї свободи вже мало – без науки, без європейської освіти. Знали ми й те, що націоналізм в його чистому виді навертає духовний настрій людини до консервативної доктрини. В питаннях національних ми не йшли далі тої границі, котра визначається потребою самооборони. Дуже гидкий нам був як польський, так і московський націоналізм з інстинктами державного насильства» [5, с. 178].

Члени Київської громади розгорнули широку культурно-освітню діяльність, яка виявлялася насамперед у роботі недільних шкіл. «Ми завели при своєму товаристві, – згадував П. Житецький, – так звану семирічну школу, програмою якої передбачалося пройти курс гімназії». Цю школу громадівці утримували за власні кошти. Навчання велося українською мовою. Молоді вчителі-сту-

денти ознайомлювали учнів з літературою й історією України, намагалися виховувати їх у національному дусі. З цією метою використовували «Граматку» П. Куліша та «Буквар южнорусский» Т. Шевченка. Нестача підручників і навчальних посібників українською мовою спонукала молодих вчителів самих братися за перо. Незабаром побачили світ «Домашня наука. Перші початки» та «Домашня наука. Вищі початки» К. Шейковського, «Українські прописи» О. Кониського, «Щотниця» Д. Морозова. За активної участі П. Житецького розпочалася підготовка до створення української читанки для народних шкіл.

Крім того, П. Житецький брав активну участь у підготовці періодичних рукописних видань Київської громади: газети ліберального спрямування «Громадниця» і журналу «Помийниця». Перший номер «Громадниці» вийшов у вересні 1861 р., а сатирико-гумористичний журнал «Помийниця» видавався впродовж 1863-1864 рр. У першому номері журналу, у вступній частині – «Від редакції» – визначалася мета створення видання: «здумали ми змалювати у своїй часописі усе те сміття, якого багато набралось в нашому житті, тим то й дали ми своїй часописі ім'я Помийниці» [9, с. 143].

Не залишаючи недільних шкіл, П. Житецький працював викладачем на вчительських курсах у Києві, які відкрилися в 1862 р. й готували вчителів для сільських шкіл. Молодий педагог викладав цікаву науку – «методику объяснительного чтения», розуміючи, що таке «чтение» в народній школі можливе за двох умов: 1) щоб воно велося несуперечно народному світогляду; 2) щоб велося народною мовою. Тому на заняттях розмовляв українською мовою, розповідав про історію українського народу, народний світогляд.

Також члени Київської громади ставили перед собою одним із головних своїх завдань проведення етнографічних досліджень. «Велись вони з тою метою, щоб навчитися від самого народу думати, говорити і жити по-народному, а потім того, щоб виробити метод народної освіти на підставі народного світогляду», – писав згодом П. Житецький [5, с. 179].

Зазвичай організовувалися такі експедиції студентами-громадівцями під час літніх канікул. Цікавило молодих етнографів все, що було пов'язано з народною творчістю: легенди, прислів'я, повір'я, пісні, різноманітні прикмети, особливості місцевих говірок та діалектів. З цього приводу В. Плячинда зауважує: «Убравшись у селянський одяг, накинувши на плечі темно-синій жупан, на голову вклавши смушкову шапку та підправивши свої

«статечні вуса, П. Житецький зі своїми друзями відправлялися в мандри, які відбувалися здебільшого на Київщині та Полтавщині, часом на Чернігівщині» [15, с. 70].

Після закінчення університету 1864 р. П. Житецький зі своїм товаришем М. Лисенком поїхали на Полтавщину, до його рідні, щоб записати народні пісні. Про цей факт Олена Пчілка зазначає наступне: «Приїхали вони до родичів Житецького, а від них ходили на улицу, де збиралися хори селянської молоді. Обидва гості, в козацькому вбранні, з мужицькою мовою на устах, звертали на себе велику увагу: се здавалося чудним, непевним. Отже, їх перше цуралися, боялися якихсь лихих «паничівських жартів». Але незабаром побачили, що вони дійсно цікавляться таки піснями; тоді й дівчата й хлопці охоче співали їм. В результаті цього були записані тоді дуже гарні сільські пісенні мелодії й зазначено особливості гуртового співу в Полтавщині» [16, с. 52].

Результатом цих подорожей стало видання «Исторические песни малорусского народа с примечаниями В. Антоновича и М. Драгоманова» [20, с. 277].

Як доречно зауважує В. Ісаченко, «...етнографічні дослідження П. Житецького здійснювалися крізь призму усної народної творчості та творів давніх українських письменників» [8, с. 12]. Вітчизняна дослідниця констатує, що П. Житецькому вдалося розкрити образ матері в етнокультурних надбаннях українського народу; тему внутрішньо-сімейних відносин та систему цінностей у житті простої української родини; схарактеризувати систему взаємовідносин «батьки – діти»; виокремити засоби виховання молодого покоління (на думку Павла Гнатівича, велику роль у цьому відіграють вірші, колядки, думи та інші зразки усної народної творчості, які слугують для передачі від покоління до покоління ціннісних орієнтацій та виховного досвіду). За словами П. Житецького, родина в поетичних уявленнях українців складає цілий культ. Вся етика відносин базується на сімейній моралі, заснованій на почутті «рідства» та взаємній симпатії близьких по крові людей [8, с. 12].

Така діяльність громадівців не могла довго залишатися «непоміченою». О. Русов з цього приводу зазначав: «Звісно, не обійшлося без доносів на цих студентів, як їх прозивали тоді – «хлопоманів» або «хохломанів», – і по начальству, і в пресі. До того часу ще не було страшного слова сепаратизм; його пустили саме тоді, коли Житецький заклав «Громаду», і це новомодне слово почали

переживувати «Московские ведомости». ...Панство й лівого, й правого берегу Дніпра обурилося проти дерзновенних думок просвіщати простий люд, бо, казало воно, коли стане той люд грамотним, то не буде в нас ні куховарок, ні лакеїв, ні кучерів, ні інших робітників. Лемент зняли й польські, й другі пани Лівобережжя й Правобережжя проти таких «хлопоманів», яким був Житецький. І пани в своїх писаннях почали вживати це страшне слово – «сепаратизм» [17, с. 260].

Влітку 1862 р. Членами Київської громади була складена заява «Отзыв из Киева», яка ставила на меті захиститися від нападів і звинувачень урядової влади у сепартизмі та українофільстві. На початку 60-х років політична ситуація в країні характеризувалася антидемократичними віяннями: будь-які прояви національного руху жорстоко каралися, а його діячі переслідувалися і зазнавали постійного тиску з боку влади. «Отзыв из Киева» був спробою висвітлення громадівцями обґрунтування їх діяльності. І хоча вони не могли писати про все відкрито, в заяві відбиваються погляди членів Київської громади. Склали це звернення П. Чубинський, В. Антонович, П. Житецький та інші, а підписала його 21 особа [9, с. 143].

У своїй заяві громадівці доводили, що ніяке коло освічених людей не має права «накидати величезній більшості народу, використовуючи його нерозвиненість та безмовність, будь-яку теорію» [4, с. 99]. Вони вважали основним обов'язком інтелігенції «ужити всяких можливих заходів і способів, щоб добути народові освіту, визнати себе, свої потреби, уміти ознайомувати їх, нарешті внутрішнім своїм розвитком дійти до того щабля громадівства, яке дає йому закон. Доки нарід своїм розвитком не стане в рівень із сучасним йому становищем, даремне вигадувати для нього, та ще й без нього, дальші шляхи поступу... А поки що громадівці вважали за краще допомагати розвитку народу і чекати того часу, коли народ сам зможе розмовляти з ним «про речі, які зараз неприступні для його розумового розвитку, а через те для нього й загадкові, темні, непотрібні» [4, с. 100].

Може й сам Житецький бачив, що його об'єктивні наукові праці не читаються тими земляками, для яких він головніше писав їх, що вони їм здаються дуже абстрактними й далекими од дійсного життя, але він не покидав пера по народному прислів'ю: «Не вважай на врожай: сій жито – хліб буде!». Він любив той народ, з якого вийшов, мав певну віру в його неабиякі розумові й мистецькі сили і певну надію покладав на те, що його думки, коли не за його життя, то після смерті,

стануть звісні тому народові, про який і для якого він писав [17, с. 262].

Громадівці, і в їх числі П. Житецький, тісно співпрацювали з такими періодичними виданнями, як «Основа», «Киевская старина», «Киевский телеграф», «Этнографическое обозрение», «Педагогический сборник», «Записки НТШ» та ін.

Створений 1861 р. журнал «Основа» став осередком українського національного ліберального руху. Навколо «Основи» згуртувалися відомі педагоги й громадські діячі. В «Основі» «...зустрілися два покоління українського громадянства», – писав С. Єфремов. – На чолі першого стояли такі популярні серед українців люди, як П. Куліш і М. Костомаров; визначнішими з другого боку були В. Антонович, М. Рильський, П. Житецький, О. Кониський, П. Чубинський та ін. [2, с. 387].

У цей період журнал «Основа» став «...виразником думок кращих людей України: їх патріотизму, їх демократизму і всього того, що було потрібно для добра рідного краю...» [18, с. 70]. На сторінках часопису П. Житецький та інші представники інтелігенції другої половини ХІХ ст. вели полеміку з тими науковцями і громадськими діячами, які вважали українофільство шкідливим явищем для російської імперії і не визнавали українську мову та культуру повноцінною [10, с. 114].

Власне відповіддю на антиукраїнську риторику у 1862 р. в журналі «Основа» стала опублікована стаття П. Житецького «Русский патриотизм» [3]. У цій науковій розвідці учений категорично заперечує спроби звести українську літературу до рівня літератури провінціальної, літератури «для домашнього вжитку» [3, с. 5]. Автор приходить до цілком логічного висновку: «...якщо є дві руські народності, то є й дві руські мови, і повинні бути дві окремі і самостійні літератури» [3, с. 10].

У вказаній статті П. Житецький переконливо доводив право на повноцінне існування української мови і літератури, що поряд з іншими слов'янськими мовами могла бути мовою літератури, науки, освіти. Це перший виступ П. Житецького, спрямований на захист свого народу і права на його вільний національний культурний розвиток, залишився для Павла Гнатовича програмою для подальшої громадсько-політичної та наукової діяльності. До кінця життя він слідуватиме ідеям, проголошеним на початку 60-х років, коли ще був студентом Київського університету [9, с. 144].

13 серпня 1863 р. П. Житецький зустрічався з представниками Харківської і Полтавської громад у Полтаві, де обговорювалися питання листування між представниками громад, про поши-

рення «тісеньких проміжних громад», про збирання коштів і їх розподіл, про політичні процеси, що відбувались в країні.

Після придушення польського повстання 1863–1864 рр. царизм посилив наступ на демократичні сили країни. Після цього настали тяжкі часи для Київської громади. Перестала видаватися література для народу, Київська громада вже не мала друкованого органу, а її члени все більше занурювались у власні справи, багато хто виїхав з Києва. Серед них був і П. Житецький, який по закінченні університетського курсу у 1864 р. на три з половиною роки переїхав із Києва до Кам'янець-Подільського, де працював у губернській гімназії. Так, на певний час Київська громада припинила своє існування, але тільки для того, щоб наприкінці десятиріччя відродитися знову [9, с. 144].

Висновки. Отже, як один із співзасновників і найактивніших членів Київської громади,

П. Житецький брав активну участь у всіх її основних заходах, що були спрямовані на підтримку української культури та поширення освіти серед широких мас українського населення, на здобуття національних прав українців.

Великий патріот і яскрава постать тодішнього громадського життя доклав значних зусиль для організації одних із перших етнографічних експедицій, що зробили значний внесок у дослідження життя і побуту українського народу, показавши яскраві взірці вияву вроджених якостей духу українців, величну простоту, їхню безпосередність і, водночас, глибоку емоційність.

Констатуємо, що багатогранна діяльність П. Житецького у складі Київської громади була спрямована на збереження й популяризацію української культури і стала важливою віхою на культурницько-політичному етапі національного відродження України.

Список літератури:

1. Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). Варшава, 1937. 289 с.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / худож. оформл. В. М. Штогриня. Київ : Феміна, 1995. 686 с.
3. Житецький П. І. Русский патриотизм (Ответ «Дню»). *Основа*. 1862. № 3. С. 1–21.
4. Житецький І. Київська громада за 60-х років. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1928. Кн. 1. С. 91–125.
5. Житецький П. Г. З історії Київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченківських роковинах. *Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка*. 1913. Т. 116. С. 178–180.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 1. Спр. 48183. Арк. 60 зв.
7. Ісаченко В. Діяльність П. Г. Житецького в Київській громаді: приклад активної громадянської позиції (кінець XIX – початок XX століття). Умань – 2011. *Наука. Освіта. Молодь* : матеріали III Уманської міжвузівської наук. конф. / ред. кол.: Побірченко Н. С., Сонько С. П., Чепка О. В. Умань : ПП О. О. Жовтий, 2011. С. 52–54.
8. Ісаченко В. П. Педагогічна та просвітницька діяльність Павла Гнатовича Житецького (1837–1911) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01. Умань, 2015. 21 с.
9. Казакевич О. Громадська діяльність П. Г. Житецького на початку 60-х років XIX ст. *Наукові записки*. 2001. Т. 19. С. 142–145.
10. Казакевич О. Павло Житецький. Життя та діяльність. Київ, 2008. 204 с.
11. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст. Київ, 1999. 190 с.
12. Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.). Київ, 2003. 179 с.
13. Коляда І., Кравченко С. «Ми склалися розумово і морально... у всіх помислах про благо народу». П. Чубинський та П. Житецький – організатори перших етнографічних експедицій (до 175-річчя з дня народження Павла Чубинського). *Історія в школі: науково-методичний журнал*. 2014. № 1–2. С. 7–9.
14. Коляда І. Українська інтелігенція і національний мовно-літературотворчий процес (60–80-ті рр. XIX ст.). *Історія в школі: науково-методичний журнал*. 2010. № 7–8. С. 18–24.
15. Плачинда В. М. Павло Гнатович Житецький. Київ, 1987. 207 с.
16. Пчілка О. Микола Лисенко (спогади і думки). *Микола Лисенко у спогадах сучасників* : у 2-х т. / упоряд., передм. та комент. Р. Я. Пилипчука. Т. 1. Київ: Муз. Україна, 2003. 72 с.
17. Русов О. О. Пам'яті П. Житецького. *Щоденники та спогади* / Упоряд., підгот. до друку, вступна стаття, комент. О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. 320 с.
18. Шешенко І. Українські шестидесятники. *Записки УНТ в Києві*. 1908. Кн. 1-2. С. 70–77.
19. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): колективна наукова монографія в 3 ч. / НАН України, Ін-т історії України ; відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ, 1999. Ч. 2. С. 55.
20. Чубинський П. Украинский спектакль в Чернигове. *Основа*. 1862. № 3. С. 277.

Kykot' S. M., Radionenko T. V. ACTIVITIES OF PAVLO ZHYTETSKYI IN KYIV COMMUNITY IN THE 60-s OF THE 19th CENTURY

The article analyzes the various activities of P. Zhytetskyi as part of the Kyiv community in the 60-s of the 19th century.

As one of the co-founders and most active members of the Kyiv community P. Zhytetskyi took an active part in all its main activities, which were aimed at supporting Ukrainian culture and developing education among the broad masses of the Ukrainian population, and at obtaining national rights for Ukrainians.

It is shown that the members of the Kyiv community and P. Zhytetskyi launched a wide cultural and educational activity, which manifested itself primarily in the work of Sunday schools. With the active participation of P. Zhytetskyi, preparations for the creation of a Ukrainian reading book for public schools began.

It was found out that P. Zhytetskyi made significant efforts to organize one of the first ethnographic expeditions, which made a significant contribution to the study of the life and lifestyle of the Ukrainian people.

The authors of the article focus on the works published by P. Zhytetskyi in the important periodicals of the time, where the outstanding scientist and public figure actively defends his people and their right to free national cultural development.

We note that the multifaceted activity of P. Zhytetskyi as part of the Kyiv community was aimed at preserving and popularizing Ukrainian culture and became an important phase in the cultural and political stage of Ukraine's national revival.

Chronological, comparative-historical, retrospective, comparative, and personalistic-biographical research methods were used when writing the scientific article.

Key words: *Pavlo Zhytetskyi, Ukrainian national movement, social and political life, public activity, educational work.*

УДК 94(477-25)«1901–1914»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.11>

Kizlova A. A.

National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

MONUMENT TO ST. VOLODYMYR THE BAPTIST IN THE REPORTS ON STUDENTS' AND PUPILS' EXCURSIONS TO KYIV (THE EARLY 20TH CENT.)

The article deals with the key features of the inclusion of Saint Volodymyr's monument in the reports on the students' and pupils' excursions to Kyiv in the early 20th cent. Taking into account the fact that not all reports of excursions were published, the author examined published reports of 45 groups from different localities of Russian Empire. 12 groups represented women's eparchial special schools, 8 – gymnasiums, 8 – church-parish schools, 6 – theological seminaries, 2 each – spiritual schools and real schools, 1 each – theological academy, school of literacy, women's church-teachers school, and railway special school. It is possible to conclude, that the monument to St. Volodymyr was an optional, interim, but important part of the tourist routes that passed through Kyiv. The monument is located in an open 24 hours a day space where, unlike the church or museum, was no attendant who could meet and inform the group. So, the time in which tourists came here, the sights that had to be visited before and after, depended primarily on the leader of a particular group (one of the teachers of certain educational institution). The most detailed reports (especially written by students) indicate that not all groups underwent additional training for the excursion to Kyiv in advance. Probably because of the thick trees, the groups that looked at the monument from above did not distinguish it too much from the general background. It was not the own sake of the leaders to show the students the cross in the light of electric lighting, which deeply impressed those who saw it. Probably, those who had not enough time in Kyiv did not always have the opportunity to wait for the darkness to visit Volodymyrska hill. The author sees the prospect in comparison of the inclusion of Saint Volodymyr's monument and the other monuments located in open urban space in the reports on the students' and pupils' excursions.

Key words: Kyiv of the early 20th cent., tourist, excursion, monument to St. Volodymyr the Baptist.

Formulation of the problem. After the circulars by the Ministry of Public Education № 20185 of August 2, 1900 and August 15, 1902 on the recommendation to arrange educational walks and travels for student youth [50, c. 48], despite the presence of some sceptics [34, c. 133], such events became widespread throughout the Russian Empire at all levels of education. According to the Minister, educational walks, excursions and trips should bring families and schools, teachers and students closer, and as a result ensure the prosperity of the educational institution [63, p. 13]. Therefore, the study of youth educational excursions, in particular their itineraries and organizational aspects of conducting them, will make it possible to significantly deepen the understanding of the development of not only the tourism infrastructure itself, but also education in the Russian Empire in general and its individual regions in particular [17, c. 22].

The monument to Holy Prince Volodymyr the Baptist on Volodymyrska hill was described in detail in various guidebooks at that time. In some of them

it was additionally emphasized that the cross in the prince's hands is effectively illuminated by light bulbs [1, c. 103; 38, c. 71; 48, c. 35; 49, c. 37] (electric lighting was conducted in 1895 [15, c. 4]), some authors did not talk about it [51, c. 159]. Volodymyrska hill was the first free park in Kyiv [35, c. 4], therefore, everyone could visit it and see the monument up close, regardless of wealth. Therefore, the inclusion of the monument in excursion routes needs to be studied.

An analysis of the latest research and publications.

Despite the fact that Kyiv was one of the most popular tourist destinations for the outlined period [6, c. 117], only sporadic articles [2; 17] directly deal with educational excursions to it. The role of main sites of the city in excursions is scantily explored.

Formulation of the goals of the article

The purpose of this work is to identify key features of the inclusion of Saint Volodymyr's monument in the reports on the pupils and student groups from other urban or rural communities that visited Kyiv in the early 20th cent.

Outline of the main research material

Some [For example: 8, c. 372, 476, 477, 527; 9, c. 251–252–258, 268; 11, c. 77; 12, c. 81] reports on excursions were published, mainly in periodicals. To reveal the topic, the reports of 44 groups from different localities of Russian Empire were examined. 12 of the mentioned groups represented women's eparchial special schools, 8 – gymnasiums, 8 – church-parish schools, 6 – theological seminaries, 2 each – spiritual special schools and real schools, 1 each – school of literacy, theological academy, women's church-teachers school, and railway special school.

Some groups, such as from the school of literacy in the village of Hlyboke, Poltava eparchy (1901) from the church-parish school at the church of St. Nicholas in the town of Senchi, Poltava eparchy (1904), from Chişinău Theological Seminary (1910), and from Warsaw 4th Gymnasium (1912), did not go to Volodymyrska hill at all [44, c. 1000–1004; 54, c. 1813–1814; 60, c. 97–101; 39, c. 1038–1041]. Most likely, the group from Sankt Petersburg Theological Academy also did not visit Volodymyrska Hill during the excursion of June 5 – July 23, 1903 [47, c. 7–8]. The report of the representatives of Chernihiv Theological Seminary (1910) describes Liubech in more detail than Kyiv [41, c. 404–407], the reports of the representatives of Kholm Theological Seminary (1904) [18, c. 479–480], Sankt-Petersburg Theological Special School named after Alexander Nevsky (1909) [29, c. 55–56], Yaroslavl Women's Eparchial Jonathan Special School (1912) [30, c. 193], Transbaikalian Women's Eparchial Special School (1913) [31, c. 477–478] and Kaluga Real Special School (1913) [53, c. 6], as well as oral report during teacher training courses on the excursion of Katerynoslav Railway Special School [5, c. 284–285] are not detailed in general, so it is unknown whether they visited Volodymyrska hill.

In the summer of 1902, a group from the Yekaterinodar Women's Eparchial Special School, in addition to shrines and museums in Kyiv, inspected: «monument at the place of baptism of Kyivans and other church-historical monuments¹» [28, c. 43]. The report on the excursion of Kholm Teachers' Seminary (1912) describes Kyiv without many details because its author N. Mglintsev did not visit this city with his group. However, the material contains a mention that the tourists visited the shrines and sights of Kyiv and: «monuments, as well as admiring magnificent views of the city and the Dnipro from the mountains²»

¹ «памятникъ на мѣстѣ крещенія Кіевлянъ и другія церковно-историческія памятники».

² «памятники, а также любовались съ горъ роскошными видами города и Днѣпра».

[22, c. 53]. So, probably, this groups climbed Volodymyrska hill.

The reports of some groups contain mentions about the visit to Volodymyrska hill, but not about a monument to St. Volodymyr. The report on the trip of group from a two-year school from the town of Chernyatyn, Podillya eparchy (1903), described the impressions of «Golgotha» panorama on Volodymyrska hill [22, c. 914, 917], as well as the reports on the trips of groups from Volyn Women's Eparchial Special School (1903), Pinsk Spiritual Special School (1903), and from Mogilev Theological Seminary (1911) [7, c. 507; 32, c. 701–702; 57, c. 722].

Pupils and teachers of the church-parochial school from khutor Vereskuny, Poltava eparchy visited (June 29, 1903) after lunch the exhibition of pictures in Kyiv Historical Museum, Tsar and Merchant Gardens, Volodymyrska hill, monument to St. Volodymyr and «Golgotha» panorama [55, c. 1033]. Pupils and teachers of Kazan gymnasiums during a day in Kyiv (summer of 1910) visited: «Kyiv-Pechersk Lavra, Cathedral of St. Sophia, Tithe church, monument of St. Volodymyr and other attractions³» [36, c. 111], therefore, they singled out the monument among the «other attractions». Graduates and teachers of Vologda Women's Eparchial Special School took a view of the monuments to St. Volodymyr and Bohdan Khmelnytsky (late June, 1911) [20, c. 243]. The group from Dmitriev two-year church-parish school (Don eparchy) went to see Volodymyrska hill with the monument to St. Volodymyr, «Tsar» ground, «Golgotha» panorama and several electrobiographers at 6:00 AM (26 June, 1910) [37, c. 783, 792]. Group from Krolevets Gymnasium (Chernihiv eparchy) also visited Volodymyrska hill with the monument to St. Volodymyr and «Golgotha» panorama during the stay in Kyiv (30 May, 1914) [2, c. 36–37]. The group from the Mariupol railway special school (Late December of 1913) visited the monuments to the Aleksander the 3rd, P. Stolypin, St. Olha, Bohdan Khmelnytsky, Baptism of Kyivans, as well as St. Volodymyr, St. Sophia, St. Mykhail and St. Volodymyr cathedrals, St. Michael's Golden-Domed monastery, Kyiv Caves lavra and Golden gates [59, c. 13]. However, these reports contain no details about the tourists' impressions.

F. Kashmensky prepared a very detailed description of the trip of Kursk Teachers' Seminary to Kyiv during Easter Week (April 8), 1901. The author noted which books the group used to prepare

³ «Кієво-Печерскую Лавру, соборъ св. Софіи, Десятинную церковь, памятникъ св. Владиміру и остальныя достопримѣчательности».

for their excursion, and also indicated that he went to Kyiv first, two days earlier, to see the most important places in advance and book accommodation for tourists [16, c. 6–7]. F. Kashmensky visited Volodymyrska hill before the group's arrival and pointed out that he admired the Dnipro from the site where the monument to St. Volodymyr stands. It was probably in the middle of the day, because after that he managed to visit the museum [16, c. 10–11]. Further in the publication there is a mention that the group contemplated the monument and the paths around it on the way to Kyiv Caves lavra (in daylight): «monument of St. Volodymyr with the consecrating (sic!) mountain and the Dnipro cross in his right hand¹» [16, c. 13–14]. After the evening in Lavra, the tourists went directly to the monument. Part of its description is taken from guidebooks to Kyiv, which students read in Kursk. Impressions are recorded mainly from the scenery and the park in general, and there is no mention of the lighting of the cross, because the group left the site too early: «it was already getting dark, and we had to return to the Lavra²» [3, c. 130–131; 16, c. 6, 20–21; 45, c. 70–71]. M. Sementovsky did not mention lighting at all [45, c. 70–71], but there left the outdated information about gas lanterns, not electric lamps, even in 1897 edition of the guidebook by V. Bubyk [3, c. 131]. Probably, mentioned word «освѣщающимъ» [16, c. 13] is a misspelled word «освящающимъ» («sanctifying»).

The head of the group from the First Vilnius Gymnasium (summer 1901) M. Serebryakov emphasized that the monument to St. Volodymyr, partially covered by trees, is visible when approaching Kyiv by steamboat [46, c. 14–15]. After settling in Kyiv, the group spent the first evening visiting the monument to the Baptism of Kyivans and the monument to St. Volodymyr. It is emphasized how impressive the cross, illuminated by two rows of electric bulbs, shines against the background of dense greenery and a dark sky. Quite a lot of attention is paid to the views from the Volodymyr hill [46, c. 17–18].

In Summer of 1902 the teacher of the church-parish school in the village of Velemichi, Minsk eparchy A. Rozdialovskaya led her pupils to see the monument to St. Volodymyr on the advice of Kyiv archpriest M. Yedlinsky. The group was very impressed with the surrounding beauty and did not want to go further but also managed to visit St. Volodymyr cathedral before 5 PM [43, c. 509], so it was the middle of the day. Therefore, the electric lighting of the monument has not been turned on yet.

¹ «памятникъ св. Владимира съ освѣщающимъ (sic!) горы и Днѣпръ крестомъ въ правой рукѣ».

² «уже смеркалось, и намъ нужно было возвратиться в лавру».

In the summer of 1908, a group from the girls' gymnasiums of Orenburg visited the Volodymyr hill after a day full of visits to various sights, right from the Kyiv Caves lavra. The report emphasizes that the electric lights on the cross are turned on in the evenings on holidays [58, c. 22–23], but it is not specified whether this information is taken from somewhere or just an assumption.

The case of students of Krasnoyarsk Theological Seminary (June 13, 1908) is interesting because only three of them (including N. Ustavshchikov, the author of report) with one of the teachers went to Khreshchatyk and Merchant Garden and spent there an hour from 10 to 11:30 PM. They were very impressed by the monument, especially its illuminated cross. However, as it is indicated in the report of this group: «Admiring the Dnipro, the sky and the wonderful air, we accidentally noticed on the opposite right side (that is, ours) the illumination of some object³» [52, c. 30–31]. Therefore, the inspection of this picturesque site was not planned in advance.

Group from Vyatka Women's Eparchial Special School visited Volodymyrska hill in the evening (22 June, 1911). According to the author of the report V. Domracheva, everyone looked at the monument, admired the scenery [14, c. 1086, 1089–1090], and then suddenly noticed that: «A public burning cross hung in the air. The cross burns and overflows and does not let one's eyes tear away from it. It turns out: on the cross of Volodymyr's monument is a mass of electric bulbs; sometimes the cross is illuminated in the evening⁴» [14, c. 1092]. Everyone was delighted [14, c. 1092]. It is not known whether the teachers were also surprised by the illuminated cross, or whether they explained to their students what was going on.

In the report of the group from Tula men's gymnasium, which visited (April 11, 1910) Volodymyrska hill after Kyiv Caves lavra, Askold's grave, Alexander Park, Tsar's Garden and Khreshchatyk, but before St. Sophia cathedral, the monument is mentioned, but the impression is conveyed primarily about the landscapes of the Dnipro and Kyiv [23, c. 620, 623–624], as well as in the reports of the groups from Odessa Women's Eparchial Special School (June 4–15, 1909), which went to Volodymyrska hill from Kyiv Caves

³ «Любуясь Днѣпромъ, небомъ и чуднымъ воздухомъ, мы случайно замѣтили на противоположной правой (отъ насъ) сторонѣ освѣщеніе какого-то предмета».

⁴ «Громадный горящій крестъ повисъ въ воздухѣ. Крестъ горитъ и переливается и не даетъ оторвать отъ него глазъ. Оказывается: на крестѣ памятника Владимира масса электрическихъ лампочекъ; иногда вечеромъ крестъ освѣщаютъ».

lavra [33, с. 585, 590], from Cherknihiv Women's Eparchial Special School (17 June, 1911) [4, с. 672, 676], and from Archangelsk Women's Eparchial Special School (19 June, 1914), which visited Volodymyrska hill late at night [21, с. 358–359], but did not mention the lighting of the monument.

A group of church and parish schools from the villages of Vysoke and Kolesnyky, Poltava eparchy (May 1–4, 1910 [24, с. 1323]) came to Volodymyrska hill when their leaders decided to go for lunch to Kyiv Caves lavra from St. Michael's Golden-Domed monastery slowly and on the way visit the gardens. Near the monument to St. Volodymyr, they stopped to rest and admire the scenery. An acquaintance with a camera was accidentally met here, and he offered to take photos of the tourists. The children and their tutors stood in front of the monument and took pictures. The photo was unsuccessful because an inexperienced amateur took it [25, с. 1422–1423]. Therefore, this group visited Volodymyrska hill in daylight.

A group from the two-year church-parish school of the Yelets municipal cathedral, Orel eparchy (May 28, 1910 [62, с. 911]) visited: «Volodymyr, Sophia, St. Andrew's cathedrals, monument to St. Volodymyr, Askold's grave and other places¹» [62, с. 912]. The report describes a monument to st. Volodymyr holding a huge cross, lit by light bulbs, which seems fiery at night and gives the monument a surprisingly beautiful appearance [62, с. 912]. The report of the group from Ustyug (Vologda eparchy) Women's Eparchial Special School (6 July, 1912) briefly describes the appearance of the monument and the surrounding area visited after the worship of Lavra shrines, and mentions the light bulbs [19, с. 620]. However, it is not clear whether the groups saw that lights on with their own eyes because of the style of these reports.

Group from the town of Ustuzhna (Vologda eparchy) Women's Gymnasium of I. Radetsky (13 June, 1910) went to Volodymyrska hill after lunch. Tourists looked at Dnipro, Podol, and examined the monument to St. Volodymyr «with a cross made of electric bulbs²» [40, с. 369–370]. That night they visited the symphony concert in Merchant Garden and then for a long time admired the illuminated cross in darkness [13, с. 370]. Group from Kharkiv Women's Eparchial Special School (15 June, 1910) also visited the site near the monument and examined it (including light bulbs) in daylight and looked at the illumination after the symphony concert in Merchant Garden [13, с. 703]. Group from Chişinău Women's

Eparchial Special School (18 June, 1911) spent a lot of time on Volodymyrska hill in the morning after visiting the St. Michael's Golden-Domed monastery, in particular, they paid attention to numerous light bulbs on the cross [26, с. 85]. This group enjoyed watching a lighted cross from the Dnipro embankment after steamer trip [27, с. 119]. Group from Stakheyev (in the town of Yelabuga, Vyatka eparchy) Women's Eparchial Special School listened to the orchestra from the top of Volodymyrska hill, where they slowly, trying to remember what they saw, got up at the end of a day full of impressions immediately after visiting St. Andrew's Church (17 June 1912). Tourists first saw the monument from above: the prince's head and cross were visible through the leaves. As they descended, they inspected both the monument itself and the illuminated cross up close [10, с. 66, 77–78]. The group from Vologda Theological Seminary differs from four previous ones in that it enjoyed the view of the illuminated cross on the monument (June, 1911) only from afar, from the Merchant Garden, where they listened to the symphony orchestra. Probably, these tourists were also told about light bulbs [61, с. 406] there.

Excursionists from the First Warsaw Boys' Gymnasium named after A. A. Brzezynski (summer 1913) were allowed by their managers to go for a walk on Volodymyrska Hill at 8:00 p.m. The schoolboys recognized what it was a pleasure for them to sit on the bench at the foot of the monument to St. Volodymyr, and to listen to the sounds of the symphony orchestra [42, с. 90–91]. The monument itself is not described in the report.

Conclusions. Therefore, it is possible to conclude, that the monument to St. Volodymyr was an optional, interim, but important part of the tourist routes that passed through Kyiv. The monument is located in an open 24 hours a day space where, unlike the church or museum, was no attendant who could meet and inform the group. So, the time in which tourists came here, the sights that had to be visited before and after, depended primarily on the leader of a particular group (one of the teachers of certain educational institution). The most detailed reports (especially written by students) indicate that not all groups underwent additional training for the excursion to Kyiv in advance. Probably because of the thick trees, the groups that looked at the monument from above did not distinguish it too much from the general background. It was not the own sake of the leaders to show the students the cross in the light of electric lighting, which deeply impressed those who saw it. Probably, those who had not enough time in Kyiv did not always have the opportunity to wait for the darkness to visit Volodymyrska hill.

¹ «Владимірській, Софійській, Андреевській собори, пам'ятникъ св. Владиміру, Аскольдову могили и другія мѣста».

² «с крестом из электрических лампочек».

Bibliography:

1. Андреев П. Н. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казенным железным дорогам. К. : Кульженко, 1898. 54, XII, 594, 9 с.
2. Бетлій О. В. Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 35–42.
3. Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву. Киев: Книжный и музыкальный магазин Л. Идзиковского, 1894. 288 с.: ил., реклама.
4. Бугославский П. Летняя экскурсия воспитанниц Черниговского епархиального женского училища в г. Киев, по Днепру и в Козельщанский монастырь. *Черниговские епархиальные известия*. Отд. неоф. № 23. 1911. С. 667–736.
5. Вахтеров В. П. Предметный метод обучения. 5-е изд., доп. и испр. М. : Сытин, 1918. 387 с.: ил.
6. Вербицький В. А., Дзюбан О. В., Шуст О. М. Освітні шкільні екскурсії: історичний досвід минулого (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові праці [ЧДУ ім. Петра Могили]*. Педагогіка. Вип. 299. Т. 311. 2018. С. 116–119.
7. В. Т. Поездка учеников Пинского духовного училища во время летних каникул текущего 1903 года в г. Киев. *Минские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 21. 1903. С. 502–509.
8. Всеподданейший отчет обер-прокурора святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1908–1909 гг. СПб.: Синод. тип., 1911. XVII, 663, 266 с.
9. Всеподданейший отчет обер-прокурора святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1910 год. СПб., 1913. X, 338, 131 с.
10. Головин В. На «Юге» России [Четвертая экскурсия воспитанниц Стахеевского епархиального женского училища в Киев и Крым летом 1912 года] (Продолж.). *Вятские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 3. 1913. С. 64–79.
11. Движение экскурсий. *Русский экскурсант*. № 2. 1914. С. 77.
12. Движение экскурсий. *Русский экскурсант*. № 3–4. 1914. С. 81.
13. Дневник экскурсанток-воспитанниц Харьковского епархиального женского училища. *Известия и заметки по Харьковской епархии* [отд. 2-й журнала «Вера и разум»]. № 23. 1910. С. 702–708.
14. Домрачева В. В Киев через Москву (третья экскурсия воспитанниц Вятского епархиального училища) (Продолжение). *Вятские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 50. 1911. С. 1086–1094.
15. Зоценко І., Тронь А. До історії спорудження пам'ятника святому рівноапостольному князю Володимирі в Києві. *Музей історії Десятинної церкви*. 2014. 6 с. URL: <https://cutt.ly/eUsZ3Eb>
16. Кашменский Ф. Г. Поездка воспитанников Курской учительской семинарии в Киев и Чернигов на пасхальной неделе 1901 года. Курск: тип. Губ. правл., 1901. [2], 118 с.; 17.
17. Кізлова А. А. Місця похмурого туризму в звітах про студентські й учнівські екскурсії до Києва (початок XX ст.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. Т. 33(72). № 2. 2022. С. 22–33.
18. Краткое извлечение из отчета Ректора Холмской духовной семинарии – архимандрита Дионисия о состоянии семинарии за 1903/4 уч. Год (Окончание). *Холмско-Варшавский епархиальный вестник*. Отд. 1. № 40. 1904. С. 478–483.
19. Лавбенская Н. Воспоминание о поездке на юг России воспитанниц Устюжского Епархиального женского училища, окончивших курс учения в 1911–1912 учебном году. *Вологодские епархиальные ведомости*. Приб. № 21. 1913. С. 620–623.
20. Лебедев В. С. Дальняя экскурсия окончивших курс воспитанниц Вологодского епархиального училища в 1911 г. (Окончание). *Вологодские епархиальные ведомости*. Приб. № 14. 1912. С. 340–346.
21. Лелюхин И. Экскурсия воспитанниц Архангельского епархиального женского училища на Юг России. *Архангельские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 16. 1914. С. 354–362.
22. Мглинцев Н. Ф. Из Холма в Москву, на Волгу, Каму, Урал и в Киев: Экскурсия воспитанников Холм. учит. семинарии 1911 г. Холм: тип. Холм. св.-Богородицкого братства, 1912. 53 с.
23. Моисеев А. Религиозно-образовательная экскурсия учеников Тульской мужской гимназии в Константинополь 1910 года. *Тульские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 39. 1911. С. 620–629.
24. М-ч Д. Паломничество учащихся Высокской и Колесниковской церковно-приходских школ в г. Киев. *Полтавские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 20. 1910. С. 1323–1327.
25. М-ч Д. Паломничество учащихся Высокской и Колесниковской церковно-приходских школ в г. Киев (продолжение). *Полтавские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 21–22. 1910. С. 1421–1427.
26. Н. Р. Впечатления экскурсантки (Продолжение). *Кишиневские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 4. 1912. С. 85–92.
27. Н. Р. Впечатления экскурсантки (Продолжение). *Кишиневские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 5. 1912. С. 117–121.

28. Отчет о состоянии Екатеринодарского епархиального женского училища за 1901/02 учебный год. *Ставропольские епархиальные ведомости*. Прил. № 5. 1903. С. 1–50.
29. Отчет о состоянии учебно-воспитательного дела в С.-Петербургском Александро-Невском духовном училище за 1908/9 учебный год. СПб. : Тип. Алекс.-Невск. общ. трезвости, 1910. 57 с.
30. Отчет о состоянии Ярославского Епархиального Ионафановского женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1911/12 учебный год. *Ярославские епархиальные ведомости*. Ч. неоф. № 9. 1913. С. 189–195.
31. Паломничество в Евр. Россию. *Забайкальские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 18. 1913. С. 473–480.
32. Паломничество воспитанников Могилевской Духовной Семинарии в г. Киев. *Могилевские епархиальные ведомости*. Ч. неоф. № 20. 1911. С. 701–702.
33. Паломничество воспитанниц Одесского епархиального женского училища чрез Киев в Москву и Троице-Сергиеву лавру. *Херсонские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 22. 1909. С. 585–595.
34. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога. *Скрижалі пам'яті* / упоряд. В. Ульяновський, І. Карсим. К. : Либідь, 2003. С. 106–143.
35. Піхало О. В., Омелянчук І. В. Ретроспективний аналіз території парку «Володимирська гірка» у Шевченківському районі Києва. *Лісове і садово-паркове господарство*. № 13. 2017. 11 с.
36. Поездка учеников казанских гимназий к южным славянам: летом 1910 г. Казань: Изд. Казанского педагогического музея, 1912. 111 с.
37. Попов Ф. Экскурсия учеников Дмитриевской 2-х классной церковно-приходской школы в Екатеринослав, Киев и Полтаву. *Донские епархиальные ведомости*. Отд. оф., неоф. № 32. 1910. С. 783–793.
38. Путеводитель по святым местам Киева. 3 изд. Одесса: Фесенко, 1903. 80 с.
39. Путешествие учащихся в школе грамоты с. Глубокого, Переяславского уезда, в г. Киев на богомолье. *Полтавские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 22. 1901. С. 1038–1041
40. Радецкий И. Из отчета организатора экскурсий устюженской женской гимназии И. Радецкого о первой экскурсии учениц 7 класса гимназии по маршруту Рыбинск – Петербург – Киев – Москва с 5 по 22 июня 1910 г. *Устюжна: историко-литературный альманах*. 1995. Т. 3. С. 363–373.
41. Раевский П. Поездка воспитанников Семинарии в м. Любеч на торжество принесения Св. мощей Преп. Евфросинии, Княжны Полоцкой. *Черниговские епархиальные известия*. Отд. неоф. № 11. 1910. С. 404–407.
42. Рожанский Г. Киев. *По России: Москва, Поволжье, Киев: Зап. участников экскурсии 1913 г. под ред. дир. Варш. 1 муж. гимназии А. А. Бржезинского*. Варшава: тип. Варшав. учеб. окр., 1914. С. 85–92.
43. Роздяловская А. Паломничество учеников Велемичской церковно-приходской школы, Мозырского уезда, во время летних каникул текущего 1902 года. *Минские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 22. 1902. С. 505–513.
44. Савченко А. Общеобразовательная экскурсия учащихся и учащихся Николаевской церкви церковно-приходской школы местечка Сенчи Лохвицкого уезда Полтавской епархии в город Киев. *Полтавские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 26. 1904. С. 1000–1004.
45. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. 7-е испр. и по современ. дан. доп. изд. Киев; СПб.: Оглоблин, 1900. XVI, 306 с.
46. Серебряков М. На южный берег Крыма. (Воспоминания участника-руководителя экскурсии учеников Виленской 1-й гимназии 1901 года). (Оттиски из отчета Вилен. 1-й гимназии за 1900-1 уч. год). Вильна: тип. Прав Св.-Дух. Братства, 1902. 82 с.
47. Смирнов П. Ф. Первая экскурсия студентов СПб духовной академии по России. 5 июня – 23 июля 1903 г. СПб. : Меркушев, 1903. 16 с.
48. Спутник по г. Киеву. 4 изд. С. Богуславского, испр. и доп. Д. Марголиным. К. : Прогресс, 1908. 241, IV с.
49. Спутник по г. Киеву. 7 изд., испр. и доп. Д. Марголиным. К.: Богуславский, 1912. 164, 136 с.
50. Тарасова Н. В. Образовательный потенциал ученических экскурсий во второй половине XIX – начале XX в. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия IV. 2014. Вып. 1 (32). С. 45–55.
51. Титов Ф. И. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева. К.: КПЛ, 1910. 191 с.
52. Уставщиков Н. Из дневника семинариста. (Экскурсия воспитанников Красноярской Духовной Семинарии во Св. Землю летом 1908 г.). *Енисейские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 11. 1909. С. 27–35.
53. Федоров М. Экскурсии Калужского реального училища в 1913 году. *Русский экскурсант*. № 1. 1914. С. 6–7.

54. Харанж Д. Несколько слов об экскурсии воспитанников Кишиневской Духовной Семинарии. *Кишиневские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 50. 1910. С. 1812–1814.
55. 33. Чеберда К. Образовательная экскурсия в г. Киев и Чернигов церковно-приходской школы х. Верескунов, Прилукского уезда. *Полтавские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 24. 1903. С. 1031–1036.
56. Чернявский В. Паломничество учеников и учителей Чернятинской второклассной школы в г. Киев. *Подольские епархиальные ведомости*. Отд. 2. № 27. 1903. С. 913–920.
57. Шафранский А. Паломничество воспитанниц Волынского епархиального училища в Почаев, Киев и Чернигов. *Волыньские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 25. 1903. С. 710–723.
58. Шнейдер Е. Экскурсия воспитанниц Оренбургских женских гимназий летом 1908 года. Оренбург : Мильберг, 1909. 27 с.
59. Экскурсии учеников Мариупольского реального училища, учр. В. И. Гиацинтовым, и учениц Мариинской женской гимназии в Киев, С.-Петербург и Москву: Отчет руководителя В. И. Гиацинтова. Мариуполь : Гольдрин, 1914. 31 с.
60. Экскурсия воспитанников Варшавской VI гимназии в Киев. *Варшавский епархиальный листок*. Отд. 2. № 7. 1912. С. 97–101.
61. Экскурсия воспитанников Вологодской духовной семинарии 10–21 июня 1911 года. *Вологодские епархиальные ведомости*. Приб. № 17. 1911. С. 404–407.
62. Экскурсия учащихся и учащихся Елецкой соборной двухклассной церковно-приходской школы в Киев (Сообщ. учит. П. Суздальского). *Орловские епархиальные ведомости*. Отд. неоф. № 34. 1910. С. 911–913.
63. Podobied O. Tourist Activity of Ukrainian Institutions of Secondary Education in the Early 20th Century. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Vol. 5. Issue 4. 2019 P. 12–17.

Кізлова А. А. ПАМ'ЯТНИК СВ. ВОЛОДИМИРУ ХРЕСТИТЕЛЮ В ЗВІТАХ ПРО СТУДЕНТСЬКІ Й УЧНІВСЬКІ ЕКСКУРСІЇ ДО КИЄВА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті визначаються ключові особливості включення пам'ятник св. Володимиру Хрестителю до звітів про студентські й учнівські екскурсії до Києва на початку ХХ ст. З урахуванням того, що друком виходили не всі звіти екскурсій, було опрацьовано опубліковані звіти 44 груп із різних місцевостей Російської імперії. 12 груп представляли епархіальні жіночі училища, 8 – гімназії, 8 – церковно-парафіяльні школи, 6 – духовні семінарії, по 2 – духовні училища та реальні училища, по 1 – духовну академію, школу грамоти, жіночу церковно-вчительську школу, залізничне училище. Можна зробити висновок, що пам'ятник святому Володимиру був не обов'язковою, проміжною, але важливою частиною туристичних маршрутів, які проходили через Київ. Пам'ятник розміщений у цілодобово відкритому просторі, де, на відміну від церкви чи музею, не було чергового служителя чи працівника, який міг би зустріти та проінформувати групу. Отже, те, в який час сюди приїжджали туристи, те, які пам'ятки потрібно було відвідати до і після, залежало насамперед від керівника конкретної групи (одного з викладачів певного навчального закладу). Найдокладніші звіти (особливо ті, які написали здобувачі освіти) свідчать про те, що не всі групи заздалегідь пройшли додаткову підготовку перед екскурсією до Києва. Можливо, через густі дерева групи, які дивилися на пам'ятник зверху, не надто виділяли його на загальному тлі. Не самоціллю керівників було показувати студентам хрест у світлі електричного освітлення, яке глибоко вразило тих, хто його бачив. Напевно, ті, кому бракувало часу на перебування в Києві, не завжди мали можливість дочекатися темряви, щоб побувати на Володимирській гірці. Перспективним є порівняння включення пам'ятника святому Володимиру та інших пам'яток, розташованих у відкритому міському просторі, до звітів про студентські та учнівські екскурсії.

Ключові слова: Київ початку ХХ ст., турист, екскурсія, пам'ятник св. Володимиру Хрестителю.

Коркач Д. А.

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

КОЛОНІАЛЬНІ НАРАТИВИ В РОСІЙСЬКИХ АНЕКДОТАХ У 1990–2000 РОКАХ (НА МАТЕРІАЛАХ ТЕЛЕПЕРЕДАЧІ «КЛУБ «БЕЛЫЙ ПОПУГАЙ»)

Стаття присвячена російським культурним впливам на функціонування українського розважального простору у 90-х роках ХХ століття. Попри юридичну і формальну незалежність України, російські нарративи щодо братніх народів, спільної історії активно просувалися через українське телебачення, газети та журнали з метою створення спільного культурного простору. Особливо підступними такі нарративи були у розважальному контексті, адже вони маскувалися під виключно несерйозні ідеї. У статті досліджено та деконструйовано сатиричний телевізійний контент російського виробництва, що також транслювався і на українському центральному телебаченні на початку 90-х років. Зокрема, у статті досліджено контент популярної телепрограми «Клуб «Белый Попугай», що цілком вписується в пострадянську естетику анекдоту. Відомі люди, в основному зірки радянського кінематографу та музичної сцени, розповідали анекдоти за споживанням їжі та напоїв. Велику частину таких анекдотів було присвячено різним національностям з характерним відтворення радянських стереотипів. У статті розглянуто лише ті анекдоти, де головним дійовими особами є українці. У статті показано як за допомогою анекдотів у цій телепрограмі конструюється колоніальний образ України. Було з'ясовано, що головними засобами його конструювання є змалювання географічного простору незалежної України як частини російського культурного поля. Також визначено, що широковживаним засобом культурної колоніальної експансії є висміювання та приниження суб'єктного статусу незалежної України, зокрема через висміювання державних символів. Показано, що ще одним методом є змалювання самих українців в дуже одновимірному вигляді, які опікуються лише власними інтересами і не здатні до співпраці з іншими членами суспільства. Комічне у цих анекдотах реалізується виключно за допомогою своєрідного неспівпадіння образу українця з образом уявної нормальної людини. Зроблено висновок, що деконструкція даних колоніальних нарративів, що просувалися на українському телебаченні у 90-х роках, необхідна для розуміння та запобігання відтворення цих нарративів у майбутньому.

Ключові слова: гумор, анекдот, колоніалізм, імперіалізм, культурна політика.

Постановка проблеми. Події Революції Гідності, російське вторгнення в Україну спочатку у 2014-му, а потім і в 2022 році активізували дискусії про імперську політику Росії та колоніальну спадщину України, а також необхідність її переосмислення та подолання. У західній академічній історіографії та політології російський колоніалізм є до кінця не усвідомленим та малодослідженим явищем, особливо у порівнянні з добре проговореними (навіть на суспільному рівні) проблем європейської імперіалістичної політики минулого. Одним з невід'ємних інструментів російського імперіалістичного впливу були і залишаються культурні нарративи, що поширювалися як всередині самої Росії, так і у державах-колоніях, включно з Україною. З розпадом Радянського Союзу та появою незалежної України такі куль-

турні нарративи не зникли. Радше, вони видозмінилися та активно просувалися з використанням масових медіа, зокрема телебачення.

У першій половині 90-х років українське телебачення все ще не мало достатніх економічних ресурсів для продукування власного україноцентричного та україномовного контенту, відтак, за звичною практикою на українських телеканалах почасти транслювалися російські телеканали та програми російського виробництва. Так, у 90-х роках один з найпопулярніших телеканалів УТ-3, який згодом перетворився на телеканал «Інтер», мав контракт на трансляцію телепрограм російського «Першого каналу (ОРТ)». Зазвичай, ці програми транслювалися у прайм-таймі, у час найбільшого охопту аудиторії. Така практика продовжувалася до кінця 90-х років, а на початку

2000-х російський медійний продукт та російськомовний телевізійний контент стали доміантними на медійному ринку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання витоків російського імперського впливу, зокрема у культурній сфері, було детально досліджено на матеріалі літературної критики Євою Томпсон у книзі «Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм» [12]. Авторка вказує на роль літератури у присвоєнні великої частки неросійських територій, а також показує яким чином околиці імперії включалися в культурне поле імперії, хоча і на другорядних позиціях, і яким чином з допомогою культурного дискурсу було відмовлено цим територіям в суб'єктності. Дискусії про специфіку застосування постколоніальних теорій до українського контексту ведуться протягом тридцяти років. У цій статті автор зокрема спирається на академічні розвідки Миколи Рябчука [7] та Річарда Сакви [8]. Особливості українського телевізійного гумору 90-х років є вкрай недослідженим питанням серед дослідників, тим ціннішою є розвідка Вікторії Сукової [11] про українську популярну культуру крізь призму постколоніальної перспективи. Формат російського гумористичного шоу та спосіб функціонування анекдоту в ньому був досліджений В. Бережним [1], але політичний підтекст не був предметом дослідження вказаної розвідки. Дана стаття покликана частково заповнити цю лаку.

Метою цієї статті є дослідити імперські нарративи, що були присутні у російських телепрограмах розважального та гумористичного характеру, зокрема у телепрограмі «Клуб «Белый Попугай» з 1993–2000-х років. Режисерська ідея формату телепередачі полягала у тому, що протягом 40-хвилин у кафе чи ресторані збиралися відомі актори та інші публічні особи, що завоювали глядацьку популярність завдяки роботі у радянських кінокартинах, та розповідали анекдоти або ділилися кумедними історіями з життя. Естетика клубу максимально відтворювала радянські традиції застілля з їжею та напоями. В рамках дослідження всього було проаналізовано 74 випуски тривалістю від 40 до 48 хвилин.

Попри те, що телепрограма позиціонувалася як розважальна, політичний гумор був доволі частим цих випусках. Більше того, з розвитком програми частка політичних анекдотів виростала – якщо у 1993-му році гості та члени клубу тільки зваликали до відсутності офіційної цензури та заборон, то протягом наступних семи років репертуар політичної сатири значно збільшувався, аж до наяв-

ності програм цілком присвячених політичним та економічним тогочасним реаліям.

Колоніальній нарративі анекдотів були особливо помітні у перших випусках телепрограми – анекдоти про «осіб кавказької національності», грузинів та, особливо, українців був своєрідним продовженням радянської традиції політичного, почасти, расистського гумору. Також, через гумор члени клубу намагалися відрефлексувати свою реакцією на розпад Радянського Союзу. На початку 90-х років відвертий ресентимент до радянського минулого ще не з'явився на російському порядку денному як відповідь на економічну скруту та виклики необхідності переходу до ринкового та демократичного суспільства, але радянська традиція стереотипного зображення представників держав-членів Радянського Союзу, відсутність мислення про інші нації як незалежні суб'єкти та насправді відсутність визнання новостворених незалежних держав такими у російському суспільстві створювала підґрунтя для прийнятності неполіткоректних та нетолерантних анекдотів офіційному російському телеканалі. У пізніших випусках з'являється набагато сатири присвяченої внутрішньополітичним проблемам аж до появи пародій на випуски новин («Вести «Белого попугая») [4].

Колоніальними нарративами ми називатимемо поширення колоніальної державної влади через культурні знання, діяльність та інституції (зокрема освіту і медіа) та систематичне підпорядкування культурних ідентичностей колонізованих держав чи народів концептуальним основам метрополії [10; 15]. Попри те, що російський культурний колоніалізм відрізняється від колоніальних європейських практик, завдяки чому випадає з поля зору постколоніальних студій, прагнення домінувати над периферійними територіями в економічному, політичному та культурному відношенні було приманне російській метрополії [10, 21–23].

Втративши можливість офіційного панування над Україною, Росія провадила колоніальну політику у сфері культури та цінностей, наріжними каменями якої можна виокремити два аспекти. По-перше, це звична для колоніального дискурсу ідея про меншовартість та недорозвиненість української культури порівняно з «великою» російською. По-друге, на відміну від європейського колоніального нарративу, де культура поневолених народів іншується, російська традиція наголошує на спільності української та російської ідентичностей та їх подібності. По-третє, це спрощене та одновимірне зображення українців. І всі ці ідеї до

певної міри присутні у політичній сатирі гумористичної програми «Клуб «Белый Попугай».

Найбільш яскравою імперіалістичною рисою сатири «Клубу «Белый Попугай» є те, що міста на той час вже незалежної України конструюються як частина російського культурного простору. Так, наприклад, коли ведучий зачитує анекдот телеглядача з Дніпропетровська (нині – м.Дніпро), він не уточнює, що це саме українське місто, натякаючи, що це все ще спільний географічний та культурний простір [3, 10:23]. Місто Одеса постійно зображується як російське місто, рідне та значуще для більшості членів та засідателів клубу. На одному з засідань гість клубу виконує пісню радянського поета Ігоря Шаферана про Одесу та навіть називає цю пісню «патріотичною». Сама поезія теж симптоматична з погляду гендерного розподілу влади. В тексті пісні є рядки:

*«А сколько красавиц у нас!
Я лично холостой четвертый раз,
И буду последний я подлец
Когда на этом сделаю конец.»*

Жінки іншої, незалежної держави тут змальовуються як присвоєні об'єкти, ресурс, як власність метрополії. Попри те, що ці рядки написані одеським поетом за часів радянської влади, але в той час коли Україна вже відновила незалежність, ці строфи неприкрито віддзеркалюють колоніальний підхід, який популярна російська культура демонструє по відношенню до України. Примітно, що такий підхід зберігся серед російської культурної еліти навіть за відносно ліберальних часів у самій Росії та за відсутності офіційної пропаганди, яка постане згодом, починаючи з 2000-х.

Маркування міст незалежної України як частини російського простору, а українців як меншвартісних по відношенню до росіян досягає апогею у випуску, який позиціонується як абсолютно аполітичний, та присвячений темі тварин. Одна з гостей клубу розповідає анекдот:

«Из деревни приехали в Одессу. Были на одесском привозе, были в зоопарке, были в оперном театре, возвращаются в деревню, и у них спрашивают, мол, как одесса, расскажи.

– О, одесса, такой гарный город, такой привоз, усьо там багато, много всяких фруктов, овощей, такой красивый театр, выходят люди, одни танцуют, други шось поют таке непонятне, ничо не розумію. Но шо нас поразило, так це зоопарк. От як заходиш туди, там справа стоить таке громадне сире жывотне. Так йому даеш булку, а вин хвостом – и в попу!». [3, 15:00 – 16:28] (Фонетика збережена.)

У цьому прикладі встановлюється схожість між українцем та людиною з села, неосвіченою,

тією, яка послуговується суржи́ком. Використання української мови для зображення людини низького соціального статусу було і лишається широковживаним художнім прийомом, що використовується у російському художньому продукті.

Цікаво, що частими є також анекдоти на Чорнобильську тематику. До прикладу, гість із України розповідає анекдот про кума і Петра [4, 15:40].

«Сидятъ вони, тоска, украинская осень, груши на голову падают, випили все, сидят. I вдруг – свинья, цок цок цок, такая. Протез, полено привязано проволокой вместо ноги. Кум крестится:

– Петро, що ж в тебе, мутант з Чорнобиля?

– Та який Чорнобиль? Приїхала та теща, і всьо просит студню. Ну шо я звірина, щоб свиню забивати з-за той миски студня?»

Цей анекдот однією з гостей клубу був поверхнево проінтерпретований як анекдот про жадібність, і надалі був доповнений ще кількома стереотипними зображеннями українців.

У іншій програмі був розказаний такий анекдот:

«Депутаты заседают в ГосДуме и спорят как использовать поля после Чернобыля:

– Злаковые сеять нельзя, корнеплоды нельзя...

– А давайте засеем поля табаком, а на пачках сигарет напишем:

– Минздрав последний раз предупреждает...»

[5, 22:45].

Існує і інша версія анекдоту, де замість Державної Думи засідають депутати Верховної ради, але на телепрограмі було розказано саме подану версію.

Обидва анекдоти виглядають особливо цинічно, якщо проаналізувати обставини, за яких сталася Чорнобильська аварія. Замовчування трагедії у перші дні після події, відсутність визнання з боку центральної влади у Москві, проведення першотравневого парад у центрі Києва – це все демонструє з яким нехтуванням влада метрополії ставилася до українців. Цей анекдот був розказаний на центральному телебаченні у Росії (а відтак транслювався і на українському каналі) у першій половині 90-х, менше, ніж через 10 років після аварії. Звісно, масштаби трагедії ще не були усвідомлені українським суспільством, але на рівні особистих та сімейних історій біль від втрат – дітей, членів родин, здоров'я – все ще був актуальний для українців, і це точно не був час для жартів на цю тематику.

У анекдотах, розказаних гостями клубу, українці зображуються доволі одномірно – як жадібні, згодні на компроміси заради власної вигоди, та нездатні до солідарної суспільної дії.

В усіх анекдотах дія відбувається у сільській місцевості, а головними персонажами є селяни, молоді сільські дівчата, тещі, трактористи тощо. Ілюстрацією жадібності, є наприклад, такий анекдот.

– Грицю, в тебе спид є?

Він каже:

– Шо? Спид? Є... Но тільки для себе!» [4, 15:55].

Тут українці зображаються мало того, що жадібними, так ще і неосвіченими.

– Микола, у тебе корова курить?

– Ти шо, придурок? Яка корова?

– Тогда у тебя сарай горит.

Наочним прикладом зображення українців жадібними, та такими, що в першу чергу дбають про свої матеріальні, чи то пак навіть шкурні інтереси, є такий анекдот:

Идет Микола про Хрещатику, несет ковер такой на голове. Гриць спрашивает:

– Ну ты продаешь?

– Не! Я миняю, бартер.

– Та продай. нашо тобі той бартер?

– Та не, тож килим такий старий, персидский.

Чотири на шість метрив.

– Так на шо миняеш?

– На аналогичний шматок сала [4, 16:00].

Політична суб'єктність, незалежність та національне самоусвідомлення теж стають предметами висміювання.

Последняя электричка идет, и напротив негр. Негр читает внимательно украинскую литературу «Веселит», «Веселка». Подходит Микола, и птае:

– Ой, пробачте, де ви так навчилися нашої мови, шо ви так читаєте?

– А я українець.

– Да? А я тоди хто?

– Не знаю, може й москаль [4, 25:04].

Або, приміром, такий анекдот.

“Верховна Рада украинский совет, обсуждают герб какой и какое знамя. Выходит такой Микола:

– Не хочу шоби був наш прапор, прапор жовто-блакитний. А хочу щоб він був біленький-біленький, як сало, а кругом така жовтесенька шкварка” [4, 30:01].

Популярним анекдотом у 90-х також був анекдот про український снікерс. Цей анекдот був повторений у телевізійній програмі «Белый попугай» Юрієм Нікуліним.

“На Украине изобрели свой сникер. Сало в шоколаде. Большой кусок сала и толстый слой шоколада” [4, 08:03].

Апогеем висміювання і невизнання суб'єктності України є такий анекдот.

– Как поймать украинскую телевизионную программу в Москве?

– Привязать кусок сала к антенне [4, 16:07].

Висновки. Одна з політичних функцій гумору, зокрема для подолання умов постколоніальності, є підважування того соціального порядку, який століттями нав'язувався з метрополії, шляхом його висміювання. Гумор, який пропонується у випусках телепрограми «Клуб «Белый Попугай» виглядає прогресивним тільки у порівнянні з езоповою мовою радянської сатири. Насправді ж, цей гумор працює на утвердження суспільних ієрархій як на рівні особистих стосунків (через відтворення гендерного розподілу влади), так і через вивищення нації метрополії над колонізованими націями, зокрема, українців.

Список літератури:

1. Бережний В. А. Функціонування анекдоту в розважальному телеконтенті (на матеріалі передачі «Клуб «Белый попугай»»). *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2016. № 1. С. 6–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_fi_2016_1_3
2. День Рождения Попугая Аркаши (Клуб «Белый Попугай»). 1994. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jgt4wYk-Djg>
3. Клуб «Белый Попугай». Выпуск 5. 1994. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NSVr4DNcmoc>
4. Клуб «Белый Попугай». Выпуск 1. 1994. URL: <https://youtu.be/uCG1GDIviyg>
5. Клуб «Белый Попугай». Выпуск 34. 1997. URL: https://youtu.be/_arS5Ec1Nn0
6. Клуб «Белый Попугай» Вести Белого Попугая. 2000. URL: https://www.youtube.com/watch?v=PT1U_sQgVpY
7. Рябчук, Микола. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ : К.І.С., 2011. 288 с.
8. Саква, Річард. «Україна і постколоніальний стан». *Незалежний Культурологічний Чвсонис «І»*. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Sakva_Ukraine_i_postkolonial_stan.htm.
9. Nicolaidis, Kalypso S., Bemy Sebe, and Gabrielle Maas. 2015. *Echoes of Empire: Memory, Identity and the Legacy of Imperialism*. Bloomsbury Academic.
10. Riabczuk, M. Colonialism in another Way. On the Applicability of Postcolonial Methodology for the Study of Postcommunist Europe. 2013. *Porównania*, 13, 47–59. <https://doi.org/10.14746/p.2013.13.10972>
11. Sukovata, Viktoriya. n.d. «Ukrainian Popular Culture: In The Context Of Bakhtin's Philosophy Of Laughter & The Postcolonial Perspective». *Baltic Worlds*. 2017: 1–2, pp 57–65. URL: <https://balticworlds.com/ukrainian-popular-culture/>

12. Thompson, Ewa Majewska, and Professor Ewa M. Thompson. 2000. *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Greenwood Press.

Korkach D. A. COLONIAL NARRATIVES IN RUSSIAN ANECDOTES IN 1990–2000 (ON THE MATERIALS OF THE «WHITE PARROT CLUB» TV PROGRAM)

The article is devoted to exploring Russian cultural influences on the functioning of the Ukrainian cultural field during the 90s of the XX century. Despite the legal and formal independence of Ukraine, Russian narratives regarding brotherly nations and shared history were actively promoted on Ukrainian television, newspapers, and magazines with the aim of creating a common cultural space. Such narratives were especially insidious in the sphere of entertainment because they were disguised as extremely frivolous ideas not worth of scrupulous exploration. In the article, Russian-produced satirical television content that was also broadcast on Ukrainian central television in the early 1990s was explored and deconstructed. In particular, the article examines the content of the popular TV program “White Parrot Club”, which perfectly fits the post-Soviet aesthetics of the comedy. Famous people, mostly stars of the Soviet cinema and music scene, told jokes while consuming food and drinks. A number of such anecdotes were dedicated to different nationalities with a reproduction of Soviet stereotypes regarding different ethnicities. The subject of this study were only anecdotes, where the main protagonists are Ukrainians. In the article it is shown how the colonial image of Ukraine has been constructed with the help of anecdotes. It was found that the main means of its construction are the depiction of the geographical space of independent Ukraine as part of the Russian cultural field. Also, it was defined that the most widely used means of cultural colonial expansion is mocking and humiliating the status of Ukraine’s independence, in particular by mocking state symbols. Additionally, it was shown that another method of promoting the colonial status of Ukraine was portraying Ukrainians in a one-dimensional way, as people who only care about their own interests and are not capable of cooperation with other members of society. The comic effect in these anecdotes is realized exclusively as a mismatch between the image of a Ukrainian and the image of an imaginary normal person. It is concluded that the deconstruction of these colonial narratives that were promoted on Ukrainian television in the 1990s is necessary to understand and prevent the reproduction of these narratives in the future.

Key words: *humor, anecdote, colonialism, imperialism, cultural policy.*

Kuryliak V. V.

Ukrainian Institute of Arts and Sciences

PHYSICAL EDUCATION AND A HEALTHY LIFESTYLE IN THE ORTHODOX ENVIRONMENT OF UKRAINE: THE PROBLEM OF PRACTICAL IMPLEMENTATION

The relevance of the study is due to the urgent need to integrate into social practice various types of physical education and ways to maintain a healthy lifestyle in society. The outlined issues are positioned through the prism of the Orthodox environment of Ukraine, since Orthodoxy in Ukraine is the dominant religion, and therefore, its influence on the practical implementation of the promotion and development of physical education and a healthy lifestyle is significant. In the course of the study, issues of health and sports in the «Social Concept of the Ukrainian Orthodox Church» were considered, and these were highlighted that characterize the general attitude of the Ukrainian Orthodox Church (UOC) to the stated issues. It is reflected in the context of illustrating comprehensive attention to certain issues. The main directions for the implementation of the tasks of the Diocesan Department of Spiritual and Physical Education of the Youth of the UOC are given, in particular those within which the religious organization undertakes to implement the promotion of the development of a healthy lifestyle, and physical culture and sports among society. As a fact of carrying out the declared events of the UOC, media evidence of the practical implementation of physical education events is presented on the example of materials from the website of the Kyiv metropolis of the UOC for the period 2014-2021. The study characterizes the attitude of the UOC to the issues of health and sports, identifies the elements of the problematic nature of their practical implementation.

Key words: sports, physical education, sports and religion, Orthodoxy, the introduction of sports in religion.

Formulation of the problem. The ideological religious paradigm is mostly consonant with different ways of maintaining a healthy lifestyle. This is clearly expressed in confessional concepts that call for the confession of postulates that affect human health. One of the main components of maintaining health is sports. The issue of the interaction between sports and religion is relevant in the context of the study of the relationship between the religious worldview and health-saving elements. Since «Orthodoxy in Ukraine is the dominant religion» [5], it is obvious that its influence on the practical implementation of the promotion and development of physical education and a healthy lifestyle is significant. That is why the study of the problems of posing questions and the practical implementation of sports in the Orthodox environment is relevant in the context of studying the positive factors in the development of the health of the nation.

Analysis of recent publications. The Ukrainian experience of forming approaches to the study of the functioning of physical education in a religious environment approaches the definition of the stated problems from different angles. For example, V. Shepitko,

N. Boruta and E. Stetsuk note that «according to statistics, in Ukraine there is an annual deterioration in the health of young people, primarily due to the use of alcoholic beverages, narcotic and other psychotropic substances» [7]. Of course, in the process of developing a healthy lifestyle, an important role is played by the involvement of parishioners by religious organizations in health-improving sports disciplines. V. Kurilyak, in a study of the practice of a healthy lifestyle in the Protestant denomination, notes that with Ukraine gaining independence, «Adventists are actively promoting the ideas of a healthy lifestyle, boarding houses, sanatoriums and other health facilities are being opened on the territory of Ukraine» [1]. Это свидетельствует о наличии планомерного развития в определенной конфессии практической реализации практик здорового образа жизни. It is logical to assume that, depending on the number of certain religious beliefs within society, the influence of a particular denomination as a religious organization on the promotion and development of healthy lifestyle practices, in particular physical culture and sports, is also growing. According to P. Livak, Yu. Polukhin and V. Vyatokha, «physi-

cal training should have a holistic focus, that is, to develop the physical, mental and spiritual qualities of the individual» [2]. Here we are talking about complexity, thanks to which a multifaceted approach to solving the problems of a healthy lifestyle can be most effective. That is, the development of this direction should not be limited to only one component. Foreign scientists J. Tucker and P. Halstead note that «sport is the main problem of the modern world. For many people, this works as the functional equivalent of religion, providing them with a way to interpret and understand the world» [9]. Here we are talking about the fact that sport as one of the forms of social consciousness is a full-fledged component of social integrity. K. Hallmann, C. Artime believe that sports and cultural volunteering are additional activities. According to the authors, «religiosity and education were the main driving forces behind both types of volunteering» [8]. Scientists pay attention not to the fact that a special area of sports and cultural volunteering includes religiosity and education. In the works of these authors, various issues of integrating the elements of a religious worldview into social practice are considered, however, an analysis of recent publications shows that the problem of the practical implementation of physi-

cal education practices and a healthy lifestyle in the Orthodox environment of Ukraine was not a field of research for these scientists. That is why the purpose of the study is to establish the directions for the implementation of public practices in the development of health and sports, declared by the UOC, and to identify the problems of their practical implementation.

Main part. The issue of the interaction between sports and religion and the promotion of health and sports issues in public arenas by a certain religious organization is relevant in the context of studying the relationship between the religious worldview and the development of a healthy lifestyle in society. Physical education and a healthy lifestyle in the Orthodox environment in the study is considered through the prism of the problems of the practical implementation of this direction. Since the Ukrainian Orthodox Church in its concepts declares the promotion of a healthy lifestyle, in the context of the study, there is a need to consider and analyze them. This is done by studying the formulation of the issue of health and sports in the «Social Concept of the Ukrainian Orthodox Church», a confessional document that regulates the interaction of the organization with social processes (see Fig.1).

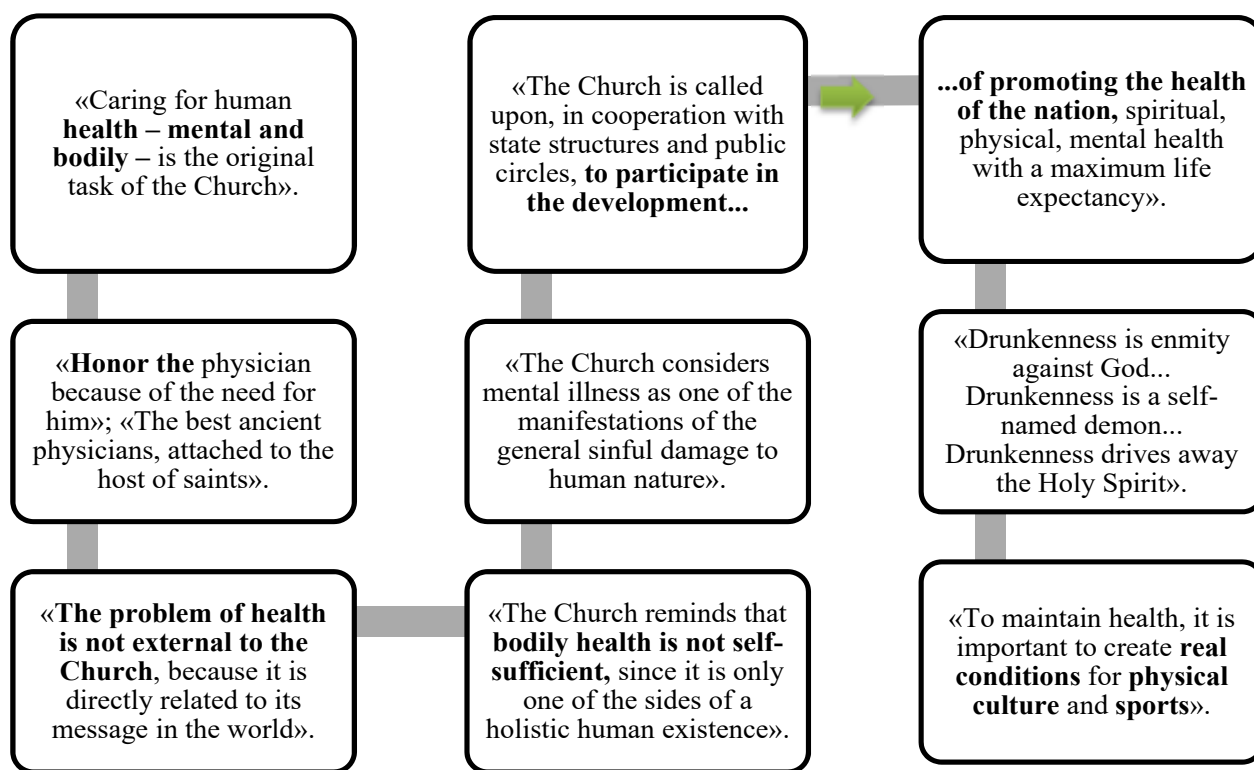

Figure 1. Health and sports issues in the «Social Concept of the Ukrainian Orthodox Church» [6]

Figure 1 shows the individual elements of the actual declaration of health and sports issues in the Social Concept of the UOC. In chapter XI «Health of the individual and the people», in subsections 9.1-9.6, a number of components are given that indicate attention to this direction within the framework of the concepts of religious beliefs. In Figure 1, using the example of the above eight points, it is shown that health and sports issues for the UOC are not a single phenomenon taken out of context. On the contrary, in the provisions of the ninth section we see a comprehensive attention to the stated issues. The main markers in this context are the following problems: mental and physical health of a person, respect for the medical profession, integration of health problems into church practice, in particular, for interaction with society, «creation

of real conditions for sports». These theses testify to the actual declaration by the Ukrainian Orthodox Church of the promotion and development of healthy lifestyle practices, in particular, in the field of physical culture and sports. In the context of this, it is necessary to consider the main directions for the implementation of activities in the context of the development of a healthy lifestyle, physical culture and sports. A specialized unit that deals with this issue within the framework of a religious organization is the Diocesan Department of Spiritual and Physical Education of Youth of the UOC. Its head, Archpriest R. Matyushenko, defines the implementation of the tasks in a certain direction as follows (see Fig.2).

Figure 2 shows the main directions, according to the chairman of the Diocesan Department

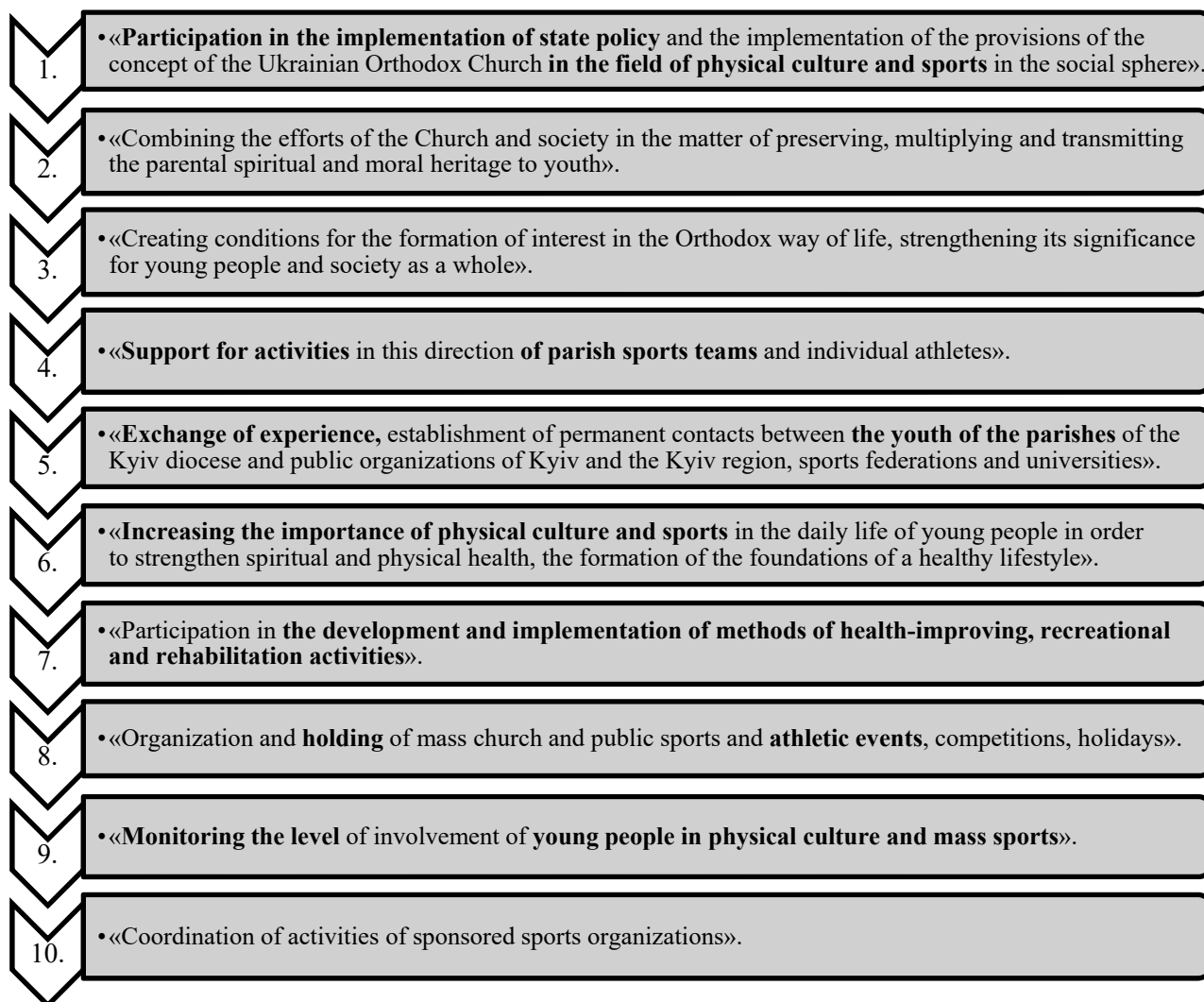

Figure 2. The main directions for the implementation of the tasks of the Diocesan Department of Spiritual and Physical Education of the Youth of the UOC [4]

of Spiritual and Physical Education of Youth, Archpriest R. Matyushenko, within which the UOC undertakes to promote the development of a healthy lifestyle and physical culture and sports among society since 2014. To determine the effectiveness of the implementation of the ten indicated areas shown in Figure 2, they should be considered through the prism of media coverage of such events in official representative church sources reporting on the work of the UOC in various areas. For example, the official website of the Kyiv metropolis of the Ukrainian Orthodox Church, which is one of such resources, was chosen. The rationale for choosing this resource is due to the fact that the metropolitan clergy are armed with the largest number of resources, and, accordingly, a platform for deploying socially beneficial activities in the direction of physical education. Any socially significant events with the participation of the UOC should be covered in the public plane, since such information is a factor in shaping the image of the church and its authority in the field of socially useful activities. The problem of practical implementation of the practices of physical education and a healthy lifestyle has been considered since the moment of voicing the main directions in the interview (see Fig. 2).

Table 1 shows the headlines collected by the search tag «sport» on the official website of the Kyiv metropolis of the Ukrainian Orthodox Church in the period 2014–2021. The above eight headings testify to the minimal participation of the UOC of Kyiv region in the implementation of activities for physical education and sports. It is obvious that the overall picture of participation in such initiatives is

higher, but its regional level is indicative for drawing indirect conclusions about the state of affairs. Based on the results of the study, we can conclude that there is an urgent problem of insufficient practical implementation of measures for physical education and a healthy lifestyle in comparison with the declared volumes.

Conclusions. The Ukrainian Orthodox Church in its confessional concepts declares the creation of real conditions for physical culture and sports. In addition, she declares the assistance of the religious denomination in all other ways to develop health and sports issues. The specialized subdivision of the «Diocesan Department of Spiritual and Physical Education of the Youth of the UOC» established the declared directions for the implementation of practices for the development of health and sports in society. However, based on media evidence of physical education events, the main problem of their practical implementation is the minimal participation of the UOC in the implementation of the declared practices. According to the results of the study, the processes described are of an uncertain nature, which can be explained by the following theses: either the UOC, despite the declaration of the development and implementation of physical education and healthy lifestyle practices, for one reason or another, does not effectively develop this direction, or its media coverage by the official media resources of the structure does not properly illustrate the work of the UOC in this context. Thus, the problem of the practical implementation of a healthy lifestyle and physical education in the Orthodox environment of Ukraine needs further scientific research.

Table 1

Media evidence of the practical implementation of physical education measures on the website of the Kyiv metropolis of the UOC for the period 2014–2021 [3]

№	Title	Year of publication
1.	«Orthodox youth in the sports camp were trained in the basics of rafting, climbing and swimming».	2014
2.	«In the sports and recreation complex of the village of Kruglik received and accommodated internally displaced persons».	2014
3.	«The draw for football was held in the sports complex at Hydropark».	2014
4.	«Athletes of the Ukrainian national team in artistic gymnastics took a blessing for the Olympic Games in Rio».	2016
5.	«Bishop Feodosy Boyarsky blessed the opening of the sports section in the Vladimir Cadet Corps».	2017
6.	«Primate of the UOC received athletes from Vinnytsia region in his residence»	2017
7.	«His Beatitude Metropolitan Onufry supported young athletes at the rhythmic gymnastics tournament».	2018
8.	«The Dean of the Desnyansky Deanery blessed the athletes of the National Team of Ukraine for the World Championship».	2021

Bibliography:

1. Куриляк В. Практики здорового способу життя Церкви Адвентистів сьомого дня в Україні. *Multiversum. Philosophical Almanac*. 2021. Т. 2, № 1(173). С. 132–165. URL: <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2021.1.2.08>.
2. Лівак П., Полухіна Ю., Вятюха В. Здоровий спосіб життя в системі цінностей. *Sciences of Europe*. 2021. № 77. С. 25–29. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zdoroviy-sposib-zhittya-v-sistemi-tsinnostey>
3. Пошук за тегом ‘#спорт’. *Київська митрополія Української Православної Церкви*. URL: <https://mitropolia.kiev.ua/?s=спорт> (дата звернення: 02.09.2022).
4. Протоіерей Роман Матюшенко: ‘Спорт для православних, я вважаю, – це ще один засіб свідчити про Православ’я. *Київська митрополія Української Православної Церкви*. URL: <https://mitropolia.kiev.ua/protoierej-roman-matyushenko-sport-dlya-pravoslavnix-ya-vvazhayu-ce-shhe-odin-zasib-svidchiti-pro-pravoslavuyu/> (дата звернення: 02.09.2022).
5. Солодько П. Історія і сучасність українського православ’я. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/25/131816/> (дата звернення: 03.09.2022).
6. Соціальна концепція Української Православної Церкви. *Українська Православна Церква*. URL: <http://orthodox.org.ua/page/sotsialna-kontseptsiya> (дата звернення: 03.09.2022).
7. Шепітько В., Боруца Н., Стецук Є. Мотивація молоді до здорового способу життя в сучасних умовах. *Integration of Scientific Bases into Practice : IV Міжнар. науковопракт. конф. Stockholm, 2020*. С. 335–337.
8. Hallmann K., Artime C. Sports and Cultural Volunteering: Competitive or Complementary Activities?. *Voluntas*. 2022. URL: <https://doi.org/10.1007/s11266-022-00453-y> (date of access: 01.09.2022).
9. Tucker J., Halstead P. Sports and Play in Christian Theology. *Fortress Academic*, 2021. 234 p.

Куриляк В. В. ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ І ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ У ПРАВОСЛАВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМА ПРАКТИЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Актуальність дослідження зумовлена гострою необхідністю інтеграції у соціальну практику різних видів фізичного виховання та способів підтримки здорового способу життя в суспільстві. Зазначені питання позиціонуються через призму православного середовища України, оскільки православ’я в Україні є панівною релігією, а отже, його вплив на практичну реалізацію пропаганди та розвитку фізичної культури та здорового способу життя є значним. У ході дослідження було розглянуто питання здоров’я та спорту у «Соціальній концепції Української Православної Церкви», а також виділено те, що характеризує загальне ставлення Української Православної Церкви (УПЦ) до заявлених питань. Це відображається в контексті ілюстрації всебічної уваги до тих чи інших питань. Наведено основні напрямки реалізації завдань Єпархіального відділу духовного та фізичного виховання молоді УПЦ, зокрема ті, в рамках яких релігійна організація зобов’язується пропагувати формування здорового способу життя, фізичної культури та спорту серед суспільства. Як факт проведення заявлених заходів УПЦ, медійні свідчення практичної реалізації фізкультурних заходів представлені на прикладі матеріалів сайту Київської митрополії УПЦ за період 2014-2021 років. Дослідження характеризує ставлення УПЦ до питань здоров’я та спорту, виявляє елементи проблемності їхньої практичної реалізації.

Ключові слова: спорт, фізична культура, спорт та релігія, православ’я, впровадження спорту в релігію.

Лаврут О. О.

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ОЗДОРОВЛЕННЯ УЧИТЕЛІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ: ДОСВІД УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Звернення до проблематики оздоровлення суб'єктів освітнього процесу залишається актуальною, особливо в умовах військової агресії, яка забирає надзвичайно багато ресурсів. Одним із важливих його компонентів є педагоги. У статті розглянуто питання оздоровлення учителів шкіл Української РСР від кінця 1940-х до 1990-х років. Вирішення цього питання залежало від багатьох факторів, які обумовлювалися і об'єктивними і суб'єктивними чинниками. Перше – внутрішнім становищем УРСР, що впливало на власне ставлення до освітньої галузі та її фінансування. На цю сферу покладалося творення «нової людини» у радянському варіанті, що мали здійснити педагоги. У роботі доведено, що ця місія негативно впливала на стан здоров'я учителів. Значне навантаження на роботі, вдома, невирішеність матеріальних проблем стали причиною різних захворювань: нервових, серцево-судинних, легневих тощо. Боротьба із ними лягала на плечі педагогів. Задля демонстрації турботи про них держава створювала певні механізми. Такими були профспілкові організації педагогів початкових і середніх шкіл, вищих навчальних закладів та наукових установ. Їх діяльність носила регламентований характер, хоча зовні мала сприяти значним досягненням у роботі, підтримувати працівників освіти: матеріально і морально. Саме вони стали тим осередком через який відбувалося оздоровлення педагогів. На їх засіданнях розглядалися питання, затверджуючи поіменно перелік учителів, причини надання путівок, географію та виділені кошти. На початковому етапі, що вивчається, не зважали на організацію освітнього процесу, тому частими випадками були путівки або курсовки посеред навчального року. Пізніше це було дещо виважено. Географія оздоровлення – досить широка: від обласного до союзного масштабу. Траплялися випадки, коли педагоги не могли доїхати до місця призначення, що обумовлювалося, переважно, об'єктивними факторами, зокрема, погодними умовами. Вцілому оздоровлення учителів шкіл в УРСР носило обмежений характер, оскільки сама освітня сфера потребувала додаткових асигнувань, а життєві проблеми у радянському суспільстві вважалися другорядними або на них взагалі не зверталася увага. Все ж, подорожі педагогів, їх спілкування із колегами були позитивними для покращення їх психологічного, фізичного, творчого та інтелектуального стану.

Ключові слова: оздоровлення, профспілки, учителі, путівка, лікування, відпочинок.

Постановка проблеми. В умовах конфлікту від 2014 р. і повномасштабної російської агресії від лютого 2022 р. населення нашої держави пережило декілька етапів зміни власного статусу: географічно-міграційного, професійного, культурного. Війна, руйнування, насилля – це негативний досвід, який доводиться переживати, знаходячи і власні ресурси для цього. Однією із соціальних інституцій, яка не лише функціонує у цих умовах, а й надає його є школа із власними суб'єктами, серед яких – педагоги. Саме вони виконують ролі не тільки власне освітні, а й психологічні на теренах України або поза її межами. Проте вони також потребують підтримки і збереження власного потенціалу. Тобто, питання здоров'я залишається начасі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему життя педагогів шкіл УРСР вивчали

дослідники, приділивши увагу різним його аспектам. Зокрема, Л. Романець – соціальному захисту цієї категорії: вирішенню питань харчування, житла, опалення, пенсійного забезпечення, влаштування у будинки престарілих одиноких педагогів Проте хронологічні рамки дослідження охоплюють лише повоєнне десятиліття [1, с. 133–136]. М. Кагальна зосередилася на питанні надання якісних житлово-комунальних послуг педагогам у другій половині 1950-х – першій половині 1960-х років. Тут дійсність часто суперечила тому, що відображалось на папері. Це також впливало на життя педагогів, про що у своєму доробку відзначила дослідниця. Вони вимушені були витратити щороку майже 1/5 річного заробітку на оплату за помешкання, опалення та освітлення. Враховуючи той факт, що для

більшості освітян заробітна платня була єдиним джерелом доходів, ці додаткові витрати негативно впливали на їхнє матеріальне становище. Заходи, що здійснювалися державою лише частково задовольняли їх потреби і вимагали подальшої уваги до вирішення [2, с. 24–29].

Постановка завдання. На порядку денному стоїть вивчення питання організації та власне оздоровлення учителів загальноосвітніх шкіл у другій половині ХХ ст. Хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють період від другої половини 1940-х рр. до закінчення радянської доби. Задля чого необхідно проаналізувати не лише історіографічні надбання, а й джерелознавче наповнення питання; звернути увагу на чинники, які впливали на стан здоров'я педагогів; роль профспілкових організацій у зазначеному процесі, механізми надання путівок на оздоровлення та їх географію; перспективи подальших наукових пошуків.

Виклад основного матеріалу дослідження. У перше повоєнне десятиліття питання збереження, перш за все, фізичного потенціалу учителів залишалося, але воно мало такий же вимір, як і інших категорій населення, адже перебувало фактично в однаковому стані. Поряд із професійними захворюваннями, залишалися «загальні» (наприклад, туберкульоз), ті, що з'явилися і під час Другої світової війни. Їх спричиняли невірні рішення матеріальних питань, перенапруження і моральний тиск на роботі і вдома. Збільшення кількості захворювань свідчило про те, що адміністрація шкіл, профспілкові організації та медичні працівники не аналізували їх причини, не здійснювали заходи до їх поліпшення, не вели боротьбу за дотримання санітарно-гігієнічних вимог, наведенню порядку і чистоти в установах [3, арк. 98].

Одним із важелів впливу на педагогів стали профспілкові комітети на місцевому, республіканському та союзному рівнях. Саме через них відбувалося виділення путівок на лікування у санаторії і підтримка до профілакторіїв не лише УРСР, а й усього СРСР. Ці організації керувалися партійними настановами, зокрема рішеннями з'їздів Комуністичної партії СРСР, пленумів ЦК партії та обласних профконференцій. Спільна постанова Першої української республіканської міжсоюзної конференції профспілок і Президії Укрудпрофосу «Про підсумки роботи XIX пленуму ВЦРПС та завдання рад профспілок, проведення зборів профспілкового активу в обласних центрах УРСР» від 29–30 листопада 1948 р. акцентувала на здійсненні першої повоєнної п'ятирічки за чотири роки шляхом зростання «політичної

та виробничої активності, що мала втілюватися у соціалістичному змаганні та стаханівському русі, створюючи умови для подальшого розвитку соціалістичного народного господарства та культури у країні» [4, арк. 2]. Республіканська міжспілкова конференція зобов'язала обласні ради профспілок проводити збори профспілкових активів з питань покращення профспілкової роботи, прийому членів до своїх осередків та культурно-побутового обслуговування, а на нарадах систематично здійснювати доповіді про завдання післявоєнної сталінської п'ятирічки, міжнародному становищу, про досягнення радянської науки та культури. На профспілки покладалася зобов'язання проводити культурно-виховну та оздоровчу роботу серед членів профспілки [5, арк. 6].

Документи обкомів містили стенограми пленумів, протоколи засідань президії обкому, статистичні звіти про профспілкове членство, підсумки виборів, профспілкові бюджети і звіти про їх виконання. Справи в описах систематизовані за хронологічним принципом та тематичним групам. Тут розглядалися і скарги, які надходили переважно через редакцію періодичних видань, профспілки, радянські та партійні органи. За змістом вони розподілялися так: найбільше турбувало дописувачів питання соціального страхування, охорони праці, поліпшення житлово-побутових умов тощо. Мова йшла і про режим робочого часу та відпочинку. Усі скарги і листи, фактично, можна було вирішити на місці, проте цьому заважав формалізм, несерйозність та неухважність до вирішення нагальних питань освітян [6, арк. 106].

Наголошували й на необхідності піднесення культурно-масової роботи серед членів профспілки, організації проведення екскурсій, художньої самодіяльності шляхом використання асигнованих коштів. Завжди особлива увага зверталася на педагогів сільських закладів, вимагаючи від органів освіти та керівників шкіл повного виконання законів про охорону праці і заробітну платню працівникам. Задля демонстративної демократичності та відкритості на зборах зазначали про зобов'язання обкомів, районних комітетів профспілок покращити організаційно-масову роботу профорганізацій, піддаючи «гострій більшовицькій критиці» недоліки у роботі. Профспілки періодично звітували про використані кошти та кошти соцстраху, активізувавши на місцях роботу страхових делегатів. Ревізійні комісії мали не рідше одного разу на квартал проводити перевірки фінансово-господарської діяльності райкомів і міськкомів [7, арк. 1–5].

Голова Житомирського міськкому профспілки працівників освіти Г. Жуковецька зазначала про завершальний рік дев'ятої п'ятирічки, посиляючись на доповідь Секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва у Кишиневі присвячену 50-річчю Радянської Молдавії. 1975 р. мав бути не лише завершальним роком нинішньої п'ятирічки, а й переддень XXV з'їзду партії, на якому планували визначити подальші перспективи розвитку СРСР, акцентуючи на науково-технічному прогресі, що покликаний був підвищити інтелектуальний зміст трудової діяльності, який полягав у скороченні некваліфікованої фізичної праці, зростанні кількості фахівців з вищою освітою [8, арк. 15]. Попри гасла лише 12% усіх путівок від загальної кількості використали педагоги під час відпусток, інша частина видавалася у робочий час, що негативно впливало на якість навчання учнів. Путівки щороку дорожчали і ставали менш доступнішими [9, арк. 18].

Здійснювалася робота профспілок з питань санаторно-курортного лікування і організації відпочинку. Комітети профспілки стали краще використовувати кошти, що виділялися на здоровлення, що обумовлювалося раціональнішим плануванням та розподілом путівок, дотриманням встановленого ВЦРПС механізму видачі путівок їх учителям. Питання оздоровлення систематично розглядалося на засіданнях президії профкомів. Поліпшилось і санаторно-курортне обслуговування інвалідів Другої світової війни. Все ж, перевірки показали, що порушувався порядок розподілу і видачі путівок до санаторіїв і будинків відпочинку, нормативи видачі безкоштовних путівок. На санаторно-курортне лікування видано безкоштовно путівок 12,6% проти норми 20% [10, арк. 98].

На першу половину 1980-х рр. були окреслені такі завдання профспілок: посилення виховного впливу осередків, підвищуючи їх роль у повсякденній праці, доводити справу до кінця, обходячи формалізм. Акцентували на створенні такого морально-психологічного клімату, де кожен повинен був мати не лише можливість працювати, а й мати обов'язки. Наголошували на підтримці ініціативності, спрямовану на поліпшення стилю роботи. Увага мала бути спрямована на об'єднання колективів у структурних підрозділах, зростання їх політичної і трудової активності, впливу і громадської ролі як «передумови виконання чергового п'ятирічного плану комуністичного будівництва» [11, арк. 26].

Регулярно, один раз на місяць, проводилися засідання президії обкомів профспілок, увага яких зосереджувалася на виконанні постанов і рішень

партії і уряду, перевірці виконання прийнятих рішень і постанов вищих профспілкових організацій. Обкоми профспілок інформували на пленумах членів про роботу президії між пленумами. Робота здійснювалася і фінансово-ревізійним апаратом, внаслідок чого виконання плану членських внесків у 1973 р. виконаний на 103,7%, 10 місяців у 1974 р. – 101% [12, арк. 106–107].

У протоколі № 3 засідання місцевого комітету профспілки Міністерства освіти УРСР від 11 грудня 1979 р. на порядок денний було винесено питання виділення 30% путівки В. Плахуті у санаторій «Кристал» м. Трускавець, яка надавалася з 20 січня 1980 р. Аргументами до цього стала багаторічна робота, сумлінне ставлення до виконання службових обов'язків і довготривала хвороба [13, арк. 4–5]. Протокол № 11 від 24 липня 1980 р., розглянув заяви членів профспілки Л. Воробійової про надання 30% путівки у будинок відпочинку «Буревестник», Л. Баранова – «Авангард», Л. Яловеги у санаторій «Днепр». Вартість останньої складала 17 крб. 40 коп. Як правило вона мала тривалість 21 день [14, арк. 21–22].

Місцеві комітети приділяли увагу покращенню побутових умов членів профспілки, надаючи та оздоровлюючи й дітей членів профспілки [15, арк. 2]. У протоколі № 78 засідання президіуму Миколаївського обкому профспілки робітників початкових і середніх шкіл від 13 січня 1954 р. розглядалося питання про заборгованість із соціального страхування у Арбузинському районі, затвердження плану путівок до санаторіїв та будинки відпочинку на 1954 р. [16, арк. 2]. Згідно із планом їх розсилки у будинки відпочинку райкомам і райміськкомам Миколаївської області на 1954 р. їх кількість складала 331, найбільша із яких припадала на III квартал (133), на II квартал (126), IV (46) і I (26). 10% усіх путівок були безкоштовними. Тобто, враховували організацію освітнього процесу у школах та навчальне навантаження педагогів у них, адже це був період літніх або осінніх канікул, хоча виключення із цього теж залишалися [17, арк. 2]. Уже у 1970-х роках переважна більшість із них припадала на період масових відпусток учителів і на канікулярний період [18, арк. 100].

Траплялися випадки й невикористаних путівок, що теж стало темою до обговорення на зібраннях. Тоді на засідання президіуму обкому профспілки надавався акт про списання невикористаних коштів у будинки відпочинку [19, арк. 41]. Проте це було пов'язане із причинами, що не залежало від педагогів, наприклад із погодними умовами. Зокрема, такий акт надав Лисогорський район-

ний виконавчий комітет про невикористання двох путівок у будинок відпочинку до м. Одеси, пояснюючи це стихійним лихом: завадили суцільні снігові замети. Причину вважали поважною, тому просили ЦК профспілки їх списати [20, арк. 43]. Називали і суб'єктивні чинники. Попри те, що Житомирський обком профспілок не міг задовольнити потреби вчителів у лікуванні та відпочинку, за виною голів Коростенського (Литвинчук Т.), Дзержинського (Ільницький М.), Бердичівського (Редич В.), Лугинського (Рульова М.) у 1974 р. не використано 8 путівок у місцеві будинки відпочинку [21, арк. 99].

Оплачували не лише власне путівку, а й дорогу у два кінці до санаторію чи будинку відпочинку. Враховуючи, що педагоги подорожували не лише в УРСР, а й поза її межами, то суми були доволі високими. Наприклад, до Кисловодська оплатили дорогу О. Георгіївській, що складало 310 крб., Д. Мінченко до Ялти – 250 крб. Південний берег Криму, так само як Кавказьке узбережжя, завжди були найпопулярнішими напрямками відпочинку не тільки еліти, а й звичайних радянських людей. Щоправда, тут існувало одне «але», яке полягало у наявності путівки. До того ж, санаторії і профілакторії були відомчими. Чим вищу сходинку в радянській ієрархії займало те чи інше відомство, яке їх фінансувало, тим більшим був і шанс отримати її, яка гарантувала лікування в санаторії [22, арк. 83]. Вцілому, питання оздоровлення учителів розв'язувалося погано. Забезпеченість їх путівками на санаторно-курортне лікування складало 1,2%, а будинки відпочинку 2,1% [23, арк. 99].

Причинами цього був залишковий принцип фінансування та недофінансування освітньої галузі, заформалізованість вирішення наболілих питань, перенавантаженість двозмінною роботою, недостатня увага з боку держави, громадськості та медичних працівників. Вимагало вирішення питання охорони праці учителів вцілому у школах і у навчальних кабінетах [24, арк. 57]. Питання дотримання законності розподілу житла, навчального навантаження, захисту прав жінок, які мали дітей, надання матеріальної допомоги багатодітним, хворим особам, отримання для сільських учителів лімітів на сільськогосподарську продукцію, громадське харчування і відпочинок вирішувалися досить повільно. Серед населених пунктів, зокрема у Запорізькій області у 1990 р. ліпше це вирішувалося у м. Енергодарі (завміськвно Г. Біла, голова профспілки В. Помазан), Мелітополі (В. Повиляй і В. Антипенко) у Пологівському районі (А. Соляник і З. Мовчан, де серйозно реалізовували програму «Здоров'я», займалися раціональним хар-

чуванням учителів), Куйбишевському (І. Сулим і З. Антонова), Оріхівському (В. Гавриленко і М. Хижняк) [25, арк. 61]. Заробітна платія педагогів склала 171,4 крб., вцілому в УРСР 219 крб., менші показники залишалися в системі охорони здоров'я – 152 крб. «Суспільство наше хворе, навчати і лікувати при такому відношенні буде нікому» [26, арк. 61]. Це знижувало якість занять, не дозволяло у повному обсязі підвищувати культурний рівень, спонукаючи до соціальної апатії та небажання миритися із тими недоліками, які продовжувалися десятиліттями [27, арк. 59].

Тому, педагоги у м. Бердянську Запорізької області задля вирішення власних проблем та боротьби із бюрократією запровадили ініціативу, яка мала гасло «Вся влада у Радах – учителям». Вони били у всі дзвони задля вирішення фінансування освітньої ланки, житлового питання, навантаження, лікування та оздоровлення. Учитель середньої школи № 78 З. Марченко наголосив на відсутності галузевих здравниць, де б вони могли поліпшити свій фізичний та психологічний стан через значне навантаження на них, яке складало фактично 60 год. щотижнево через різні заходи, до яких їх долучали. Пропонували у кошторис профспілок внести пункт про їх оплату: «Мабуть, прийшов час сказати нам, що за роботу у нас платять». Окрім цього, учитель мав володіти і сучасним «радянським світоглядом», на який витрачав власні кошти, виписуючи різну фахову та іншу літературу [28, арк. 6]. Стреси призводили до різних захворювань, а рівень підтримки педагогів бажав кращого. Учительська праця пов'язана із нервовими перенавантаженнями, що призводили до серцево-судинних, психічних захворювань. Деякі школи створювали кімнати психологічного розвантаження, де учителі могли випити чай, каву, поспілкуватися між собою, скинути тягар щоденних клопотів. Вони ділилися власними порадами, рецептами, що сприяло формуванню комфортного психологічного клімату: міжособистісного і корпоративного [29, арк. 14–15]. Педагоги наполягали на розширенні мережі профілакторіїв. У більшості, якщо це міські заклади, учителі відвідували університетські або інститутські [30, арк. 16].

У стенограмах обласних профспілкових конференцій зазначали про обмаль виділених асигнувань на оздоровлення учителів. Вважали, що це питання мало постати й перед республіканським комітетом профспілки [31, арк. 169]. Все ж, проблема санаторного лікування залишалася не республіканського, а союзного масштабу: не функціонував (зовсім не було) жоден санаторій для

освітянина. Виходячи із цих показників, учитель мав можливість отримати путівку на санаторне лікування один раз на 30–35 років. Попри неодноразове порушення цього питання на різних рівнях ситуація не змінилася [32, арк. 16]. Як зазначає Л. Романець, учителі піддавалися принизливій практиці жорстких лікарсько-експертних комісій, завданням яких стало скорочення кількості осіб, які мали інвалідну групу. Недивно, що з боку громадськості це викликало невдоволення та справедливі нарікання. Особливо такі явища стосувалися сільських учителів, які долали сотні кілометрів задля проходження такої перевірки. Хабарництво та зловживання також були ганебними рисами присвоєння групи та виділення путівок на оздоровлення [33, с. 133–136].

Однією із умов зниження захворюваності є поліпшення медичного обслуговування працівників освіти. Проте цим питанням рідко займалися профспілкові організації. Частина із них не здійснювала контролю за виконанням медичними працівниками наказу Міністра охорони здоров'я СРСР № 557 від 27 липня 1973 р. в частині медичного обслуговування учителів. Медичний огляд учителів фактично обмежувався проведенням профмедогляду, у тому числі з дворазовою рентгеноскопією. Диспансеризація педагогів не організовувалася і не проводилася. На обліках у поліклініках і дільничих лікарнях перебували учителі, які самостійно зверталися за медичною допомогою. Прийом лікарями-спеціалістами там здійснювався без врахування робочого часу учителя. Причинами цього вважали відсутність зв'язку профспілок із медичними установами та відсутність спільних комплексних планів оздоровчих заходів [34, арк. 98]. Зрозуміло, що залишався високий рівень захворюваності із втратою тимчасової працездатності. Зокрема, у Запорізькій області у 1989 р. він складав 865,2 дні на 100 працюючих при середньообласному 844 дні на 100 працюючих осіб, при чому 40% днів втрачено за рахунок догляду за хворими дітьми. Це був найвищий показник в УРСР після Донецької області [35, арк. 57].

У ХХ ст. з метою зробити курорти більш привабливими поживалась робота з благоустрою санаторіїв та лікарень. З 1956 р. управління курортами, санаторіями і закладами відпочинку було зосереджено в Міністерстві охорони здоров'я УРСР. У 1960 р. госпрозрахункові санаторії, будинки відпочинку, курортні лікарні, поліклініки і пансіонати були передані у підпорядкування профспілок СРСР. Особливого розвитку курортна система профспілок набула у 1970–1980-х рр., коли було

розгорнуто капітальне будівництво на курортах у мм. Трускавець, Миргород, Хмельник, Бердянськ, Саки, Слов'янськ, Очаків. У 1965 р. в Ужгороді була створена філія Одеського науково-дослідного інституту курортології і фізіотерапії. Основними напрямками її діяльності стало вивчення лікувальних мінеральних вод Закарпаття та їх дії при захворюваннях органів травлення і розробка лікування захворювань легень мікрокліматом соляних шахт с. Солотвина. У 1955 р. створено Ялтинський (Кримський республіканський) науково-дослідний інститут фізичних методів лікування і медичної кліматології ім. І.М. Сеченова. Основним завданням його стало дослідження в галузі медичної кліматології і фізіотерапії, розробка методів кліматофізіотерапії захворювань легень, серцево-судинної і нервової систем, розробка нових ефективних лікувально-профілактичних методик [36, с. 24].

У переліку суб'єктів господарювання, які належали Федерації незалежних профспілок України на 24 серпня 1991 р. перебувало 329 санаторно-курортних, 316 туристсько-екскурсійних закладів, 214 спортивних об'єктів, 26 будинків спілок, 48 об'єктів незавершеного будівництва, серед яких такі: санаторії «Верховина» (Межигірський район), «Горний» (м. Ялта), «Таврія» (м. Євпаторія), «Прикарпаття» (м. Трускавець), санаторій «Славутич» (м. Верхньодніпровськ), «Березовий гай» (м. Миргород), будинок відпочину «Судак» (м. Судак), трест «Кримкурортбуд» (м. Симферополь), лікувальний корпус санаторію «Ясна поляна» (м. Ялта), спальний корпус санаторію «Донбас» (м. Слов'янськ) тощо, які відкривали власні двері населенню і у більшості були радянським спадком [37].

Висновки. Здоров'я та його складова оздоровлення населення має бути завжди у пріоритеті держави. Якщо мова йде про педагогів шкіл, то це питання набувало неабиякої уваги. Фізично, інтелектуально, творчо, психічно, морально урівноважена людина має потужний потенціал не лише для особистісного розвитку, а й оточуючих, якими були діти, їх батьки та громадськість. У період, що розглядається, держава намагалася це вирішити різними шляхами: надаючи путівки до профілакторіїв, санаторіїв, будинків відпочинку тощо. Проте питання потребувало комплексної уваги та вирішення тих повсякденних речей, на які влада фактично закривала очі. Саме вони визначали спосіб життя і буденність учителя, його рух. Ставлячи перед ним непосильні завдання, радянський державний механізм нехтував людським. На май-

бутне варто звернути увагу на організацію власного відпочинку педагогів зазначеного періоду, коли вони самостійно вирушали у подорожі.

Список літератури:

1. Романець Л. М. Соціальний захист учительства України в другій половині 40-х – 50-х рр. ХХ ст. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія*. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 133–136.
2. Кагальна М. В. Забезпечення комунальними послугами вчителів УРСР у другій половині 1950-х–першій половині 1960-х років. *Сумський історико-архівний журнал*. Суми, 2013. № 21. С. 24–29.
3. Матеріали ІХ Житомирської обласної конференції профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ від 14 грудня 1974 року. *ДАЖО* (Державний архів Житомирської області). Ф. Р 2929. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 98 зв.
4. Постановление 1-й украинской республиканской межсоюзной конференции профсоюзов от 29–30 ноября 1948 г. и постановления президиума Укрсовпрофос об итогах работы 19 пленума ВЦСПС и задачи советов профсоюзов, проведении собраний профсоюзного актива в областых центрах УССР. 29 ноября 1948 г. – 31 декабря 1948 г. *ДАМО* (Державний архів Миколаївської області) Ф. Р 2812. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2 зв.
5. Там само. Арк. 6 зв.
6. *ДАЖО* (Державний архів Житомирської області). Ф. Р 2929. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 106 зв.
7. Житомирський обком профсоюзу учителів. Матеріали VI обласної профконференції. Постанова VI Житомирської обласної конференції профспілки працівників початкової і середньої школи УРСР на звітну доповідь голови обкому профспілки т. Пилипчуку Ф.Й. про роботу обкому за звітний період (29.01.1951 р.–25.02.1954 р.). *ДАЖО* (Державний архів Житомирської області). Ф. Р 29-1. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 1–5 зв.
8. *ДАЖО* (Державний архів Житомирської області). Ф. Р 2929. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 15 зв.
9. Там само. Арк. 18 зв.
10. Там само. Арк. 98 зв.
11. Протоколи засідань місцевого комітету Міністерства освіти УРСР. 26 жовтня 1979 р.–29 вересня 1980 р. *ЦДАВОВУ України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. Р 166. Оп. 15. Спр. 9077. Арк. 26 зв.
12. *ДАЖО* (Державний архів Житомирської області). Ф. Р 2929. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 106–107 зв.
13. *ЦДАВОВУ України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. Р 166. Оп. 15. Спр. 9077. Арк. 4–5 зв.
14. Там само. Арк. 21–22 зв.
15. Документи звітно-виборчих профспілкових зборів (звітна доповідь, рішення, протоколи). 13 жовтня 1975 р. *ДАМО* (Державний архів Миколаївської області). Ф. Р 2817. Оп. 6. Т. 2. Спр. 1012. Арк. 2 зв.
16. Протоколи засідань президиума Николаевского областного комитета профсоюза работников начальной и средней школы. 13 января 1954 г.–31 декабря 1954 г. *ДАМО* (Державний архів Миколаївської області). Ф. Р 2812. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 2 зв.
17. Там само. Арк. 12 зв.
18. *ДАЖО* (Державний архів Житомирської області). Ф. Р 2929. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 100 зв.
19. *ДАМО* (Державний архів Миколаївської області). Ф. Р 2812. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 41 зв.
20. Там само. Арк. 43 зв.
21. *ДАЖО* (Державний архів Житомирської області). Ф. Р 2929. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 99 зв.
22. *ЦДАВОВУ України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. Р 166. Оп. 15. Спр. 9077. Арк. 83 зв.
23. *ДАЖО* (Державний архів Житомирської області). Ф. Р 2929. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 99 зв.
24. Стенограма II пленума Запорожского обласного комитета профсоюза работников народного образования и науки. 16 марта 1990 г. *ДАЗО* (Державний архів Запорізької області). Ф. Р 2418. Оп. 1. Спр. 938. Арк. 57 зв.
25. Там само. Арк. 61 зв.
26. Там само. Арк. 58 зв.
27. Там само. Арк. 59.
28. Там само. Арк. 6 зв.
29. Там само. Арк. 15 зв.
30. Там само. Арк. 16 зв.
31. Обком спілки працівників початкової і середньої школи м. Житомир, вул. Пушкінська, 39. Стенограма VI обласної профспілкової конференції ППСШ 25–26 лютого 1952 р. *ДАЖО* (Державний архів Житомирської області). Ф. Р 29-1. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 169 зв.
32. Там само. Арк. 16 зв.

33. Романець Л. М. Вказана праця. С. 133–136.
34. ДАЖО (Державний архів Житомирської області). Ф. Р 2929. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 98 зв.
35. Державний архів Запорізької області. Ф. Р 2418. Оп. 1. Спр. 938. Стенограма II пленума Запорожского обласного комітета профсоюзу работников народного образования и науки. 16 марта 1990 г. Арк. 57 зв.
36. Курортология та курорти України : навч. посіб. для самостійної роботи студентів VI курсу медичних факультетів при підготовці до практичних занять з навчальної дисципліни «Медична реабілітація» / уклад. С. М. Малахова, О. О. Черепок, Н. Г. Волох. Запоріжжя : ЗДМУ, 2019. 105 с.
37. Додаток до листа ФПУ від 08.06.2022. URL: https://www.spfu.gov.ua/userfiles/files/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA%20%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D0%A4%D0%9F%D0%A3_%D0%B4%D0%BE%20%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%20%D0%A4%D0%9F%D0%A3%20%D0%B2%D1%96%D0%B4%2008%2006%202012%20_11_01-16_1005.pdf (дата звернення 12.08.2022).

Lavrut O. A. REHABILITATION OF SECONDARY SCHOOL TEACHERS: THE EXPERIENCE OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

Turning to the issue of rehabilitation of the subjects of the educational process remains relevant, especially in the conditions of military aggression, which takes an extremely large amount of resources. One of its important components are teachers. The article examines the issue of improving the health of school teachers of the Ukrainian SSR from the end of the 1940s to the 1990s. The resolution of this issue depended on many factors, which were determined by both objective and subjective factors. The first – the internal situation of the Ukrainian SSR, which influenced its own attitude to the educational sector and its financing. The creation of a “new man” in the Soviet version, which was to be carried out by teachers, depended on this sphere. The work proved that this mission had a negative effect on the state of health of teachers. Significant workload at work, at home, unsolved material problems became the cause of various diseases: nervous, cardiovascular, pulmonary, etc. The struggle with this fell on the shoulders of teachers. In order to demonstrate care for them, the state created certain mechanisms. Such were the trade union organizations of teachers of primary and secondary schools, higher educational institutions and scientific institutions. Their activity had a regulated nature, although outwardly it was supposed to contribute to significant achievements in work, to support education workers: materially and morally. It was they who became the center through which the rehabilitation of teachers took place. At these meetings, issues were considered, approving the list of teachers by name, the reasons for granting the vouchers, geography and allocated funds. At the initial stage, which is being studied, the organization of the educational process was not taken into account, so there were frequent cases of vouchers or courses in the middle of the academic year. Later it was somewhat moderated. The geography of rehabilitation is quite wide: from the regional to the union scale. There were cases when teachers could not get to their destination, which was mainly due to objective factors, in particular, weather conditions. In general, the rehabilitation of school teachers in the Ukrainian SSR had a limited character, since the educational sphere itself required additional allocations, and life problems in Soviet society were considered secondary or were not paid attention to at all. Nevertheless, the teachers’ trips and their communication with colleagues were positive for improving their psychological, physical, creative and intellectual state.

Key words: *rehabilitation, trade unions, teachers, travel, treatment, rest.*

Мінченко М. В.Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

СЛУЖБОВА КАР'ЄРА ТОВАРИШІВ ГОЛІВ НІЖИНСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ (1874–1919 РР.)

У статті окреслено умови добору та реконструйовано професійний шлях товаришів голів Ніжинського окружного суду, що функціонував упродовж 1874–1919 рр. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму й об'єктивності. На основі аналізу статистичних матеріалів, репрезентованих календарями по Чернігівській губернії, пам'ятних книжок, списків, архівних матеріалів вдалося ідентифікувати 7 товаришів голів. Одним із головних завдань влади другої половини ХІХ ст. було забезпечити новоутворені суди якісними кадрами, які повністю були віддані Російській імперії, а відтак вони мали можливість професійного зростання. Службова кар'єра товаришів голів Ніжинського окружного суду характеризувалася мобільністю та постійним рухом уперед. У системі судочинства вони по чергово обіймали чини прокурорського нагляду й судові. Юридичного досвіду посадовці також набували у складі судових палат і Департаменту Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ. Схвалення роботи правників офіційною владою підтверджувалося їхніми нагородами, послужними досягненнями згідно з Табелем про ранги. Перспективним напрямом для подальших досліджень є докладне вивчення кадрового складу Ніжинського окружного суду і введення цієї інформації до наукового обігу.

Ключові слова: *судова реформа 1864 р., службова кар'єра, Чернігівська губернія, Ніжинський окружний суд, товариш голови суду.*

Постановка проблеми. В умовах жорсткої реальності відбувається виборювання свобод і цінностей кожного громадянина на усій території України, що передбачає Основний Закон, а відтак – поступ правової держави. Відбудова України повинна передбачити у тому числі і проведення судової реформи як одну із пріоритетних задач для зміцнення законності, правопорядку, захисту державного суверенітету, територіальної цілісності. Позитивні зрушення можливі завдяки кваліфікованим працівникам. Є потреба здійснити дослідження в напрямку історії становлення судочинства. Це вивчення надасть можливість порівняти сучасні реалії й зміни другої половини ХІХ ст. та якісно змінити вектори проведення майбутньої судової реформи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання кадрового забезпечення дослідники вивчали в контексті судової реформи у цілому. Варто виокремити розвідки українських вчених. Так, О. Ф. Кістяківський ілюстрував непрофесійний підхід до підбору кадрів для судових установ імперії [27, с. 228–229]. В. С. Шандра зазначила проблему кадрового дефіциту в період ліберальних реформ 60–70-х рр. ХІХ ст.; вказала, що професіоналізація й спеціалізація – основа формування

нового типу державного службовця за реформою 1864 р. Утім, керівні посади були доступними для тих, хто мав представляти інтереси влади [32].

Історіографія дослідження дозволяє констатувати про недостатню кількість наукових праць, присвячених питанню кадрового забезпечення Ніжинського окружного суду [28]. Це зумовлює додаткову актуальність теми. Варто відмітити словник С. В. Волкова, де подано стислу довідку про шість товаришів досліджуваної установи [9].

Постановка завдання. Запропонована стаття є однією з перших спроб проаналізувати порядок набуття повноважень товаришів голів Ніжинського окружного суду, реконструювати їх кар'єрний шлях. Хронологічні межі дослідження охоплюють 1874–1919 рр. і визначені періодом функціонування інстанції.

Джерельною базою дослідження є статистичні матеріали, репрезентовані календарями по Чернігівській губернії, пам'ятні книжки, списки, а також архівні матеріали.

Виклад основного матеріалу дослідження. Доцільно зазначити, що Ніжинський окружний суд був створений 20 червня 1874 р. [8]. Повноваження посадових осіб судових органів закріплювалися нормативно-правовим актом «Учреждение

судебних установлений». З'ясовано, що особа могла претендувати на посаду голови, товариша голови у разі наявності атестату університету чи іншого закладу про закінчення курсу юридичних наук або кандидат на посаду мав скласти іспити з цих наук. Голова, товариш голови окружного суду визначалися із числа осіб, які 3 роки були у складі судового відомства на посаді не нижче члена і прокурора окружного суду. Ухвалював рішення про призначення на посаду імператор за представленням міністра юстиції. Заборона претендувати на вищезазначені посади стосувалася осіб, які знаходилися під слідством або були засуджені [30].

Занашими підрахунками, упродовж 1874–1919 рр. на посаді товариша голови Ніжинського окружного суду працювало сім осіб: Г. І. Жуковський, Д. О. Вікторов, Й. М. Пашковський, В. В. Попов, М. Ф. Івенсен, І. Г. Орленко, П. О. Луцкевич.

З'ясовано, що першим товаришем голови Ніжинського окружного суду був **Григорій Іванович Жуковський**. Він народився 22 серпня 1835 р. у родині дворянина. На момент народження сина батько мав чин надвірного радника. Григорій Іванович навчався у Санкт-Петербурзькій гімназії, після закінчення якої мав право отримати чин XIV класу.

Службову діяльність Г. І. Жуковський розпочав 10 серпня 1858 р. у канцелярії начальника Оренбурзької губернії у чині канцелярських чиновників колезьким реєстратором. Після цього виконував обов'язки секретаря Оренбурзького губернського правління (з 10 вересня 1858 р.), діловода за постановою Оренбурзької палати державного майна (з 28 лютого 1860 р.). 15 березня 1862 р. Григорія Івановича призначили членом від уряду Уфимського, Бирського, Мензелінського мирових з'їздів. 28 серпня 1863 р. був звільнений зі служби за сімейними обставинами.

Г. І. Жуковський був двічі затверджений на посаду секретаря Самарського дворянського депутатського зібрання (10 лютого 1864 р., 14 вересня 1866 р.). З 12 жовтня 1866 р. він працював мировим посередником III дільниці Самарського повіту, з 25 січня 1867 р. – мировим посередником Самарського повіту.

Після цього, 19 листопада 1867 р. Григорій Іванович був зарахований до Міністерства внутрішніх справ з відставкою з посади мирового посередника, з 15 березня 1869 р. працював членом Самарської палати кримінального та цивільного суду, а з 12 квітня 1869 р. до 21 травня 1869 р. виконував обов'язки дільничного мирового судді Самарського мирового округу, з 28 квітня 1869 р. – мирового посередника.

Становлення кар'єри правника Г. І. Жуковський продовжував на посадах члена Самарського окружного суду (з 25 листопада 1870 р.), товариша голови Ніжинського окружного суду (з 20 травня 1874 р.), голови Радомського окружного суду (з 8 лютого 1878 р.). Успішну чиновницьку кар'єру правник завершив на посаді сенатора. Дослужився до чину таємного радника (1895 р.).

Г. І. Жуковського нагородили знаком «За введення в дію Положення 19 лютого 1861 р.» (15 березня 1863 р.). Помер 5 березня 1900 р. [1; 29].

Наступним товаришем голови Ніжинського окружного суду був **Дмитро Олександрович Вікторов**. Він народився 15 серпня 1846 р. у родині дворянина православного віросповідання. Дмитро Олександрович навчався в Імператорському Харківському університеті, де закінчив курс юридичних наук зі званням дійсного студента.

Д. О. Вікторов розпочав службову діяльність 7 листопада 1868 р. кандидатом на судову посаду при Орловському окружному суді. Нетривалий час виконував обов'язки помічника секретаря по II кримінальному відділенню (з 18 грудня 1868 р. до 20 березня 1869 р.), секретаря цивільного відділення (з 20 березня до 31 червня 1869 р.), секретаря II кримінального відділення (з 16 серпня 1869 р.), старшого нотаріуса Орловського окружного суду (з 2 січня до 4 березня, з 20 квітня до 10 червня 1870 р.). 15 червня 1872 р. був призначений членом Орловського окружного суду.

З 8 лютого 1878 р. Дмитро Олександрович продовжив кар'єру у Ніжині на посаді товариша голови окружного суду, нетривалий час виконував обов'язки голови (у 1878 р. з 1 серпня до 7 вересня; у 1879 р. з 1 серпня до 2 вересня; у 1880 р. з 1 до 24 лютого; у 1881 р. з 9 березня до 8 травня, з 15 травня до 1 серпня, у 1882 р. з 5 до 16 травня; у 1883 р. з 25 січня до 5 лютого, 16 травня, з 21 вересня до 30 вересня 1883 р.). 26 жовтня 1883 р. був призначений членом Віленської судової палати.

Результатом успішної кар'єри було зарахування Д. О. Вікторова на посаду сенатора і досяг чину таємного радника (1901 р.). Був нагороджений орденом Св. Станіслава II ст. (1 січня 1883 р.). Правник помер після 1916 р. [2]

Справу Дмитра Олександровича Вікторова продовжив **Йосиф Михайлович Пашковський**. Він народився 12 червня 1846 р. у м. Криве Озеро Херсонської губернії у родині римо-католицького віросповідання. Йосиф Михайлович навчався в Імператорському училищі правознавства, по закінченню якого отримав чин X класу. Статус спадкового дворянина набув у Чернігівській губернії.

Й. М. Пашковський розпочав кар'єру 18 травня 1867 р. кандидатом на судову посаду при Псковському окружному суді. Він почергово обіймав судові чини та прокурорського нагляду: судового слідчого Пскова, II дільниці Псковського повіту (з 18 липня 1867 р., з 25 вересня 1867 р., з 19 жовтня 1867 р. до 9 березня 1868 р., з 8 травня 1868 р., з 19 жовтня 1868 р., з 9 грудня 1868 р.), Олонецького повіту округу Псковського окружного суду (з 24 січня 1869 р.), Псковського окружного суду (з 26 січня 1871 р.); товариша прокурора Нижегородського окружного суду (з 24 квітня 1871 р.), почесного мирового судді Козелецького повітового судово-мирового округу (з 3 грудня 1875 р.). 2 листопада 1876 р. правник був відряджений у м. Ржев, де здійснював нагляд за провадженням слідства у справі зловживань у Ржевському відділенні Волзько-Камського банку.

Після цього Йосиф Михайлович працював товаришем прокурора Московського окружного суду (з 27 березня 1878 р.), товаришем голови Казанського (з 2 липня 1880 р.) і Ніжинського (з 2 листопада 1883 р.) окружних судів, членом Одеської судової палати (з 17 листопада 1893 р.).

Правник був нагороджений орденом Св. Станіслава II ступеня (1 січня 1887 р.), дослужився до чину дійсного статського радника (1899 р.). Помер 10 січня 1905 р. [3; 10–12].

Наступним товаришем голови Ніжинського окружного суду був **Віктор Васильович Попов**. Він народився 28 жовтня 1844 р. у родині обер-офіцера в м. Ось Пермської губернії, спадковий дворянин православного віросповідання.

31 серпня 1859 р. з п'ятого класу Пермської гімназії Віктор Васильович зарахований у штат Пермського губернського правління зі званням канцелярського служителя. Після цього виконував обов'язки помічника столоначальника 9 столу (з 30 жовтня 1861 р.), столоначальника (з 11 травня до 1 липня 1862 р., з 3 жовтня 1862 р.). З 20 серпня 1864 р. В. В. Попов перебував у відставці.

Віктор Васильович навчався в Імператорському Казанському університеті, де отримав ступінь кандидата юридичних наук. 1 липня 1871 р. він розпочав службову діяльність на посаді помічника секретаря Саратовської судової палати по кримінальному департаменту.

В. В. Попов продовжив кар'єру правника, виконуючи обов'язки секретаря Казанської судової палати по цивільному департаменту (з 17 вересня 1874 р.), члена Ізюмського (4 березня 1876 р.) та Київського (з 4/16 вересня 1885 р.) окружних судів, товариша голови по II цивіль-

ному відділенню суду (з 16 грудня 1885 р. до 30 квітня 1886 р.), завідувача III цивільного відділення (з 1 вересня 1886 р. по 1 жовтня 1891 р.), завідувача I цивільного відділення (з 23 листопада до 30 грудня 1893 р.).

Наступні 8 років свого життя Віктор Васильович присвятив службі у Ніжинському окружному суді, де з 15 грудня 1893 р. працював товаришем голови, і, нетривалий час, головою суду: з 1 до 15 червня 1894 р.; з 1 червня до 15 липня 1895 р.; з 23 листопада 1896 р. до 19 грудня 1897 р.; з 15 липня до 1 вересня 1897 р.; з 15 липня до 1 вересня 1898 р.; з 22 червня до 15 липня 1899 р.; з 1 червня до 15 липня 1900 р.; з 1 червня до 15 липня 1901 р.; з 6 листопада 1901 р. до 27 лютого 1902 р.; з 8 травня 1902 р. до 12 червня 1902 р.

Після цього В. В. Попов працював членом Київської судової палати (20 червня 1902 р.) Наприкінці кар'єри він отримав чин дійсного статського радника (1905 р.).

Віктора Васильовича Попова нагородили такими орденами: Св. Станіслава II ст. (1 січня 1879 р.), Св. Анни II ст. (15 травня 1883 р.), Св. Володимира IV ст. (1 січня 1890 р.), отримав срібну медаль «У пам'ять імператора Олександра III» на стрічці ордену Св. Олександра Невського (26 лютого 1896 р.) [4; 13–17].

Справу Віктора Васильовича Попова продовжив **Микола Федорович Івенсен**. Він народився 13 червня 1849 р. у м. Кам'янець-Подільський, навчався в Імператорському університеті Св. Володимира, який закінчив зі званням кандидата юридичних наук. Микола Федорович був дворянином Київської губернії.

М. Ф. Івенсен службову діяльність розпочав 3 липня 1874 р. кандидатом на посаду судового слідчого при Волинській палаті кримінального і цивільного суду. 21 вересня 1874 р. був відряджений у справах до судового слідчого I дільниці м. Житомира. 8 грудня 1875 р. включений до Департаменту Міністерства юстиції з відрядженням за розпорядженням Волинського губернського прокурора.

Після цього Микола Федорович виконував обов'язки судового слідчого I дільниці м. Вільне (з 15 червня 1876 р.), товариша Волинського губернського прокурора (з 3 квітня 1877 р.), товариша прокурора Житомирського окружного суду (з 29 червня 1880 р.), члена Уманського (з 19 лютого 1886 р.) та Житомирського (з 29 квітня 1892 р.) окружних судів. 23 травня 1892 р. правник відряджений у кримінальне відділення окружного суду.

27 вересня 1902 р. М. Ф. Івенсен затверджений товаришем голови Ніжинського окружного суду. Отримав чин статського радника (3 липня 1892 р.).

Миколу Федоровича нагородили орденами Св. Станіслава III ст. (1 січня 1886 р.), II ст. (1 січня 1895 р.), Св. Анни II ст. (1 січня 1901 р.), срібною медаллю «У пам'ять імператора Олександра III» на стрічці ордену Св. Олександра Невського (26 лютого 1896 р.). Помер правник 18 серпня 1906 р. [5; 18–20]

Наступником був *Іван Георгійович Орленко*. Він народився 19 жовтня 1850 р. у м. Глухів у родині спадкових почесних громадян православного віросповідання. Був нащадком козацького роду. Навчався на юридичному факультеті Імператорського Новоросійського університету по закінченню якого отримав званням дійсного студента. Проживав в м. Сизрань Симбірської губернії.

Іван Георгійович на службі з 9 вересня 1875 р., працював помічником секретаря Херсонського окружного суду (з 9 вересня 1875 р.), кандидатом на судові посади при прокурорі Одеської судової палати (з 11 липня 1878 р.).

Протягом 1878 р. І. Г. Орленко перебував у відрядженні при Херсонському окружному суді: 9 серпня – за розпорядження прокурора, у термін з 18 серпня до 4 жовтня – до судового слідчого VIII дільниці, а з 4 жовтня він виконував обов'язки судового слідчого II дільниці.

19 січня 1880 р. Іван Георгійович був зарахований до Міністерства юстиції з відрядженням у Подольську палату кримінального і цивільного суду для участі у вирішенні справ на правах члена, а 18 червня – до Департаменту Міністерства юстиції. Після цього з 29 червня виконував обов'язки судового слідчого Кам'янець-Подільського окружного суду, а 7 липня 1880 р. правник був відряджений у I дільницю Балтського повіту. З 16 березня 1883 р. до 13 серпня 1886 р. виконував обов'язки судового слідчого.

Після цього І. Г. Орленка призначили дільничним мировим суддею і головою з'їзду мирових суддів Старокостянтинівського округу Волинської губернії. З 22 травня 1887 р. Іван Георгійович призначений обов'язковим членом з'їзду і попечителем арештного дому, членом повітового у питейних справах присутствія, а з 15 липня входив до складу Старокостянтинівського повітового у чиншевих справах присутствія.

І. Г. Орленка з 1 квітня 1890 р. обрали на три роки на посаду голови Старокостянтинівського з'їзду мирових суддів. Правник виконував обов'язки члена Симбірського окружного суду

(з 7 червня 1892 р.), повітового члена Симбірського окружного суду по Сизранському повіту (з 13 липня 1894 р.).

З 20 жовтня 1906 р. Івана Георгійовича призначили товаришем голови Ніжинського окружного суду. У цій установі правник нетривалий час виконував обов'язки голови: у 1907 р. з 1 вересня до 26 листопада у зв'язку із смертю Ю. І. Рахальського, з 10 до 19 жовтня 1909 р., з 22 грудня 1909 р. до 18 січня 1910 р., з 15 до 26 квітня 1910 р., з 5 травня до 15 липня, з 9 вересня 1910 р. до 26 травня 1911 р. Дослужився до чину дійсного статського радника (1 січня 1905 р.).

Івана Георгійовича нагородили срібною медаллю «У пам'ять імператора Олександра III» на стрічці ордену Св. Олександра Невського (26 лютого 1896 р.), орденами Св. Станіслава II ст. (1 січня 1898 р.), Св. Володимира III ст. (1 січня 1909 р.). Правник помер 5 січня 1912 р. [6; 21–24; 31]

Справу Івана Георгійовича Орленка продовжив *Петро Олексійович Луцкевич*. Він народився 11 червня 1861 р. у родині спадкових дворян православного віросповідання. Навчався Петро Олексійович в Імператорському університеті Св. Володимира, який закінчив зі ступенем кандидата прав.

23 лютого 1888 р. П. О. Луцкевич зарахований до Департаменту Міністерства юстиції з відрядженням у справах у канцелярію з'їзду мирових суддів Сквирського округу Київської губернії, а з 1 квітня 1887 р. та з 1 квітня 1890 р. – почесний мировий суддя Сквирського округу (був обраний терміном на три роки).

Нетривалий час виконував обов'язки дільничного мирового судді Сквирського округу: з 9 до 11 листопада, з 22 до 26 листопада, з 7 грудня 1889 р. до 14 січня 1890 р., з 11 до 14 травня, з 19 до 24 червня, з 25 червня до 25 липня, з 16 до 31 серпня 1890 р.

1 січня 1891 р. П. О. Луцкевич був призначений додатковим мировим суддею Уманського округу, з 7 лютого – членом Уманського у питейних справах присутствія, членом Уманського тюремного комітету, попечителем Уманського арештного дому, з 7 жовтня – дільничним мировим суддею Сквирського округу, з 4 листопада – обов'язковим членом з'їзду. З 6 квітня 1893 р. Петро Олексійович виконував обов'язки попечителя арештного дому в м. Сквир.

П. О. Луцкевич був обраний головою з'їзду мирових суддів Сквирського округу терміном на три роки: 1 квітня 1896 р., 1 квітня 1899 р., 1 квітня 1902 р.

Після цього працював на посадах члена Київського окружного суду (з 25 січня 1903 р.), голови Сквирської повітової комісії по виборах у Державну Думу (з 28 вересня 1905 р.), почесного мирового судді Сквирського округу (з 1 квітня 1908 р.), голови Київської повітової комісії по виборах в Державну Думу (з 8 травня 1909 р.). 13 лютого 1912 р. Петро Олексійович призначений товаришем голови Ніжинського окружного суду. На кінець кар'єри досяг чину дійсного статського радника (1 січня 1914 р.).

П. О. Луцкевича нагородили орденами Св. Анни III ст. (1 січня 1896 р.), Св. Анни II ст. (1 січня 1901 р.), срібною медаллю «У пам'ять імператора Олександра III» (26 лютого 1896 р.), світло-бронзовою медаллю «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових» (21 лютого 1913 р.) [7; 25; 26].

Висновки. Отже, аналіз джерельної бази дозволив реконструювати професійний шлях товаришів голів Ніжинського окружного суду (1874–1919 рр.): Г. І. Жуковського, Д. О. Вікторова, Й. М. Пашковського, В. В. Попова, М. Ф. Івенсена, І. Г. Орленка, П. О. Луцкевича. Відповідно до «Учреждения судебных установлений» закріплювався порядок набуття повноважень товаришів голів окружного суду. Одним із головних завдань влади другої половини XIX ст. було забезпечити новоутворені суди якісними кадрами, які повністю були віддані Російській імперії, а відтак вони мали можливість кар'єрного зростання.

Більшість ідентифікованих осіб були дворянського походження православного віросповідання, але виявлено і римо-католицького (Й. М. Пашковський). Цікаво, що серед них був нащадок козацького роду (І. Г. Орленко). Правники навчалися у Санкт-Петербурзькій гімназії, Імператорському Харківському університеті, Імператорському училищі правознавства, Імператорському Казанському університеті, Імператорському університеті Св. Володимира, Імператорському Новоросійському університеті.

З'ясовано, що службову діяльність розпочинали у віці 17 років помічником столоначальника, у віці 21–26 років – колезьким реєстратором у канцелярії начальника губернії, кандидатом на судову посаду при окружному суді, кандидатом на посаду судового слідчого при палаті криміналь-

ного і цивільного суду, помічником секретаря. Були випадки коли особу одразу після закінчення університету зараховували до Департаменту Міністерства юстиції (П. О. Луцкевич).

Службовці займали адміністративні посади, почергово обіймали чини прокурорського нагляду й судові. Варто зазначити, що особи до свого призначення товариша голови нічого спільного з Ніжинським окружним судом не мали і були імпортовані з інших губерній: Г. І. Жуковський (Самарська губернія), Д. О. Вікторов (Орловська губернія), Й. М. Пашковський (Казанська губернія), В. В. Попов (Київська губернія), М. Ф. Івенсен (Волинська губернія), І. Г. Орленко (Симбірська губернія), П. О. Луцкевич (Київська губернія). Більшість осіб були членами окружних судів у зазначених губерніях (Г. І. Жуковський, Д. О. Вікторов, В. В. Попов, М. Ф. Івенсен). Досвід товариша голови вже мав Й. М. Пашковський. Імовірно влада мала труднощі у забезпеченні судового органу місцевими кваліфікованими кадрами.

Цікаво, що на момент призначення Д. О. Вікторов був молодшим за віком товаришем голови (31 рік), найстарший – І. Г. Орленко (56 років). Найдовше цю посаду обіймали двоє службовців – Й. М. Пашковський (1883–1893 рр.), В. В. Попов (1893–1902 рр.). Д. О. Вікторов, В. В. Попов, І. Г. Орленко нетривалий час виконували обов'язки голови.

За сумлінну працю посадовці отримували ордени Св. Станіслава III, II ст., Св. Анни III, II ст., Св. Володимира IV, III ст., знак «За введення в дію Положення 19 лютого 1861 р.», медалі «У пам'ять імператора Олександра III», «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових».

Кар'єрний рух очільників підтверджували послужні досягнення згідно з Табелем про ранги. За нашими підрахунками, Жуковський Г. І., Вікторов Д. О. дослужилися до III чину, Пашковський Й. М., Попов В. В., Орленко І. Г., Луцкевич П. О. досягли IV чину, Івенсен М. Ф. – V чину. Результатом успішної кар'єри було зарахування Г. І. Жуковського та Д. О. Вікторова на посаду сенатора.

Перспективним напрямом для подальших досліджень є докладне вивчення членів Ніжинського окружного суду і введення цієї інформації до наукового обігу.

Список літератури:

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (далі – ВДАЧОН). Ф. 358. Оп. 1. Спр. 354 Арк. 1–17.
2. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 1–14.
3. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 1–52.
4. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 520. Арк. 1–19.

5. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 609. Арк. 1–30.
6. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 654. Арк. 1–62.
7. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 738. Арк. 1–45.
8. ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 798. Арк. 1.
9. Волков С. В. Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. URL: <https://history.wikireading.ru/hqH9rdmu3k> (дата звернення: 25.08.2022).
10. Календарь Черниговской губернии на 1888 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1887. С. 314.
11. Календарь Черниговской губернии на 1890 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1889. С. 181.
12. Календарь Черниговской губернии на 1893 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1892. С. 245.
13. Календарь Черниговской губернии на 1896 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1895. С. 456.
14. Календарь Черниговской губернии на 1898 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1897. С. 102.
15. Календарь Черниговской губернии на 1899 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1899. С. 105.
16. Календарь Черниговской губернии на 1901 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1900. С. 110.
17. Календарь Черниговской губернии на 1902 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1901. С. 137.
18. Календарь Черниговской губернии на 1904 год. Чернигов: Типография губернского правления, 1903. С. 148.
19. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1904. С. 149.
20. Календарь Черниговской губернии на 1906 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1906. С. 154.
21. Календарь Черниговской губернии на 1907 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1907. С. 161.
22. Календарь Черниговской губернии на 1908 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1908. С. 173.
23. Календарь Черниговской губернии на 1909 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1908. С. 180.
24. Календарь Черниговской губернии на 1911 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1910. С. 203.
25. Календарь Черниговской губернии на 1913 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1912. С. 221.
26. Календарь Черниговской губернии на 1915 год. Чернигов : Типография губернского правления, 1914. С. 234.
27. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885) [у 2 т.] / упоряд. В. С. Шандра та ін. К. : Наук. думка, 1994. Т. 1 : (1874–1879). 645 с.
28. Мінченко, М., Федоров, І. Кар'єрний шлях голів Ніжинського окружного суду (1874–1919 рр.). *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 89–97. DOI: 10.5281/zenodo.5084852
29. Памятная книжка на 1878 год. Чернигов : Губернская типография, 1878. С. 104.
30. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1867. Т. 39. Ч. 2. № 41475. С. 195–197.
31. Список гражданским чинам. Санкт-Петербург : Типография Правительствующего Сената, 1907. С. 1920.
32. Шандра В. С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії. *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 92–111.

Minchenko M. V. PROFESSIONAL CAREER OF COMRADE OF NIZHYN DISTRICT COURT HEADS (1874–1919)

The article outlines the conditions of selection of the comrade heads of the Nizhyn District Court, functioning during 1874–1919, and reconstructs their professional career. The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity. It was possible to identify seven comrade heads of the court drawing on analysis of statistical materials represented by calendars for the Chernihiv province, memorial books, lists,

and archival materials. One of the main tasks of the government in the second half of the 19th century was to provide the newly formed courts with high-quality personnel who were completely devoted to the Russian Empire. Therefore, they had the opportunity for professional growth. The career of the comrade head of the Nizhyn District Court was characterized by mobility and constant development. They alternately held positions of prosecutorial supervision and judicial duties in the judicial system. The officials also gained experience in the judicial chambers and the Department of the Ministry of Justice, Ministry of Internal Affairs. The lawyers' awards and meritorious achievements according to the Table of Ranks confirmed the approval of their work by the official authorities. A promising direction for further research is a detailed study of the personnel of the Nizhyn district court and the introduction of this information into scientific discourse.

Key words: *Judicial Reform of 1864, professional career, Chernihiv province, Nizhyn district court, comrade head of the court.*

Нікітенко К. В.

Львівська національна академія мистецтв

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

Стаття присвячена аналізу особливостей боротьби та ліквідації повстанських загонів початку 1920-х рр. в Україні. Запроваджена радянською владою політика «воєнного комунізму» призвела до різкого погіршення політичної ситуації на селі, викликала масовий опір селянства. У республіці діяла велика кількість озброєних угруповань, які нараховували від кількох осіб до декількох тисяч. Усім цим формуванням радянська влада дала офіційну назву «банди». Хоча в повстанському русі брали участь практично всі верстви села, радянська пропаганда трактувала цей спротив як «куркульський». А отже і вирішення проблеми селянських повстанців бачили тільки в посиленні репресій. В дослідженні наголошено на тому, що повстанський рух охопив усю територію УСРР. Навіть у східних регіонах, де природно-географічні умови несприятливі для партизанської боротьби, зорганізувався активний спротив. Важливим є той факт, що повстанці ставили не лише економічні, але й політичні завдання – створення незалежної України, що об'єднувало інсургентів усіх регіонів країни. Як свідчать документи, більшість населення не вважала повстанців «бандитами», а, навпаки, сприймала їх як рятівників і захисників. Вирішальним моментом стала, як мусили констатувати навіть в офіційній пресі того часу, «цілковита підтримка селянським населенням» повстанського руху. Це твердження остаточно руйнує міф про «бандитизм» повстанців. Командири червоноармійських загонів звітували про «приховування бандитів» населенням, «повну пасивність» селян у питаннях допомоги Червоній армії. Доведено, що «ліквідація бандитизму» перетворилася на масові каральні акції проти селян. Ми робимо висновок, що лише поєднанням репресивних заходів, найжорсткішого терору проти всіх, хто надавав будь-яку допомогу повстанцям, зі штучним голодомором 1921 р. вдалося перемогти повстанський рух або загнати його в найглибше підпілля.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух, «куркульський бандитизм», репресії, терор, голод.

Постановка проблеми. Повстансько-партизанський рух завжди є проявом народної боротьби проти окупантів. Повстання початку 1920-х рр. виникали стихійно, партизанські загони не мали єдиного керівного центру, були позбавлені організованого постачання зброєю або продуктами, ватажки-отамани діяли на свій страх і ризик, часто навіть мали своє індивідуальне уявлення про кінцеву мету своєї звитяжної боротьби та що в ній вважатиметься «перемогою». Тим важливішим є дослідження та аналіз усіх багатогранних аспектів повстанського руху. Зрозуміло, що той вибух народного гніву, коли звичайні люди зі зброєю в руках наважилися боронити своє, виступити проти комуністичних колонізаторів, мав не багато шансів на перемогу (занадто вже нерівними були сили), але цю боротьбу вели пасіонарії, які творили історію. Ту історію, без якої було б неможливим існування сучасної незалежної України. Зауважимо також, що чимало історичних проблем, які здавалося вже б назавжди стали об'єктом заці-

кавленості лише вузьких спеціалістів, кабінетних вчених, раптом набули надзвичайної актуальності в усьому суспільстві. Мало хто міг собі уявити, що в ХХІ столітті в новітніх диктаторів знов з'явиться бажання ділити світ та захоплювати чужі території. Вже сотню років тому відгомоніли бої партизанів-повстанців, а землі України знову опинилися під тимчасовою окупацією тим самим споконвічним ворогом – Росією. На окупованих територіях знову активно поширюється партизансько-повстанський рух. І знову народу України доводиться виборювати своє право жити на своїй землі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Період початку 1920-х рр. має напрацьовану потужну історіографічну базу. Знані дослідники присвячували свої наукові розвідки і загалом соціально-політичним трансформаціям даного періоду, і окремим конкретним питанням. Серед узагальнюючих досліджень варто виділити праці С. Кульчицького [23, 24], М. Литвина [26], В. Гре-

ченка та Я. Ярмиша [11] та ін. Наукові розвідки О. Ганжі [5], Є. Горбунова, Ю. Котляра, М. Шитюка [10], колективу авторів за загальною редакцією В. Лободаєва [4] та ін. присвячені конкретним питанням повстансько-партизанської боротьби в Україні. Дослідники ввели в науковий обіг значну кількість архівних документів, повернули історії та відбілили від нашарувань негативу радянської пропаганди імена багатьох героїв-повстанців, розглядали проблематику в регіональному аспекті, досліджували ідеологічні розбіжності в переконаннях лідерів інсургентів тощо.

Варто також згадати й радянську літературу, присвячену питанням повстанського руху. Так, безумовно, праці на теми спротиву радянській владі проходили найжорсткішу цензуру, тому вони ставали не взірцями копіткого наукового пошуку, а пам'ятниками офіційної комуністичної пропаганди. Однак вони також містять і важливий історичний фактаж. Зокрема щодо обставин полону, загибелі повстанців та їхніх лідерів, а також і рельєфно розкривають методи боротьби радянської влади з повстанцями: провокації, терор і залякування місцевого населення, масові репресії тощо. У цьому контексті праці Д. Голінкова [8], І. Трифонова [31] та ін. є важливими для розуміння тих процесів, які відбувалися в Україні в зазначений період.

Певні важливі аспекти теми висвітлені в працях, присвячених загальним питанням політичного терору та репресій на теренах України [3; 27; 28; 32; 33; 35]. Спираючись на результати праць українських і зарубіжних дослідників, на підставі широкого залучення архівних документів, автор з'ясовує малодосліджені питання теми.

Постановка завдання. Автор ставить за мету на основі літератури, періодичних видань та архівних джерел дослідити певні моменти особливостей боротьби та ліквідації повстанських загонів початку 1920-х рр. в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Запроваджена в роки «воєнного комунізму» продрозкладка – примусові реквізиції селянського хліба, не лише позбавила селян зацікавленості в результатах своєї праці: який сенс вирощувати понад прожитковий мінімум, якщо все буде відібрано новою владою, але й призвела до різкого погіршення політичної ситуації на селі, викликала масовий опір селянства. У республіці діяла велика кількість озброєних угруповань, які нараховували від кількох осіб до декількох тисяч. Усім цим формуванням радянська влада дала офіційну назву «банди». Хоча в повстанському русі брали

участь практично всі верстви села, радянська пропаганда трактувала цей спротив виключно як «куркульський». Зауважимо втім, що на V Всеукраїнській конференції КП(б)У в листопаді 1920 р. чесно наголошували на «значній участі в повстанні його (села) найбідніших елементів», а також і акцентували на тому, що гасла повстання у всіх районах носять доволі «радянський» характер (Григор'єв – за «самостійну радянську владу», Зелений, «незалежники» – за «самостійну вільну радянську Україну», Махно – за «вільні ради» [30, с. 162–163]. Однак вирішення проблеми селянських повстанців радянська влада вбачала тільки в посиленні репресій.

20 квітня 1920 р. РНК України прийняла «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями». У документі акцентовано на поширенні репресій: запроваджували кругову поруку, аж до винищення села; населення «бандитських районів» перетворювали на заручників; щоб запобігти поповненню селянами лав повстанців, передбачався арешт усього дорослого населення тощо [5, с. 6]. За офіційними даними, наприкінці 1920 р. в Україні виступало проти радянської влади близько 50 тис. селян, які мали на озброєнні гвинтівки, кулемети та гармати [31, с. 4]. Сучасні дослідники вказують на значно більшу кількість невдоволених селян. Так, за даними О. Полянського, в Україні воювало близько 150 тис. повстанців [29, с. 12]. «Село не з нами!» – з тривогою відзначав голова Раднаркому Х. Раковський. В. Ленін, проаналізувавши ситуацію, у жовтні 1920 р. невтішно констатував: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній Армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить» [25, с. 346].

Принциповим є той факт, що повстанський рух охопив усю територію УСРР. Навіть у східних регіонах, де природно-географічні умови несприятливі для партизанської боротьби (немає великих лісових масивів або гір тощо), зорганізувався активний спротив. Так, на території Донецької губернії діяли селянські повстанські загони: Білокобильського, Блохи, Зайцева, Каменєва, Каменюка (Каменюки), Карлова, Колесникова, Лимаренка, Лодиря, Махна, Фоми Повстанського, Саєнка, Солодова, Щабелева, Яценка та багатьох інших. У Старобільському повіті на початку 1921 р. воювали загони: Лимаренка Андрія (250 піхотинців і 50 вершників, мали на озброєнні 10 кулеметів); декілька загонів Зайцева та Волоха – 80–100 бійців на тачанках. Окрім

цього, діяли ще декілька військових формувань (по 20–50 бійців), керівники яких залишилися невідомими [14, арк. 4–14; 13, арк. 59, 127]. У певні періоди на Донеччині чинило спротив радянській владі більше повстанців, як на Полтавщині, Харківщині, Одещині разом узятих. За кількістю бійців регіон поступався лише Київщині [28, с. 246–247].

Як зазначають сучасні дослідники: «Наприкінці літа 1920 р. Донецький басейн перетворився на суцільний внутрішній фронт... На жовтень 1920 р. у Донецькій губернії самих лише великих загонів, оголошених поза законом, налічувалося близько 20, у них перебувало майже 10 тис. осіб (2,3% сільського населення губернії без урахування махновських формувань)» [35, с. 39–40].

Зауважимо, що значна частина повстанських загонів перебувала в стані практично постійної міграції. Так, начальник оперативного відділу махновської армії В. Белаш восени 1920 р. доповідав: «Група Каменева у кількості 4000 багнетів, 600 вершників при чотирьох гарматах та 70-ти кулеметах в поході на Ізюм повернула на Луганськ» [2, с. 498]. Зрозуміло, що подібна невелика армія (та ще й непогано озброєна кулеметами та гарматами) могла швидко й доволі відчутно змінити баланс сил у регіоні.

Навіть запровадження НЕПу не знизило напруги в суспільстві. Хоча офіційно продрозкладку й замінили податком, але збирали продподатки, використовуючи все ті ж перевірені жорстокі методи: репресії, взяття заручників, залякування та пограбування. У деяких регіонах продрозкладку не було скасовано і після проголошення НЕП. Так, на нараді при Донецькому губвиконкомі, яка відбулася з участю наркомпрода 7 червня 1921 р., прийняли рішення «розкладку зберегти в повітах Таганрозькому, Маріупольському, Гришинському» [12, арк. 1].

Вісті з села скидалися на військові зведення. Загалом упродовж 1921 р. у республіці відбулося 1376 збройних нападів повстанців на населенні пункти, 259 – на радянські органи влади, 342 – на промислові та продовольчі установи і підприємства [32, с. 189]. Радянська влада кинула на боротьбу з ними всі сили: Червону армію, міліцію, частини особливого призначення, збройні загоны КНС. І всеукраїнський з'їзд КНС ухвалив постанову про створення у кожному повіті України кавалерійської сотні з незаможників. Перемога над білими дала змогу залучити до боротьби досвідчених військових командирів і найбільш боєздатні та перевірені частини: корпус червоного

козацтва В. Примакова, 25-ту Чапаєвську дивізію, 44-ту стрілецьку І. Дубового, 9-ту кавалерійську Г. Котовського та інші. У серпні 1921 р. в УСРР дислокувалося 14 стрілецьких і 4 кавалерійські дивізії, прикордонна дивізія особливого відділу КВО, технічні частини, аероплани, 23 бронепозиди тощо [34, с. 326].

За наказом командувача Збройних сил України та Криму М. Фрунзе, у 1921 р. в частинах було введено спеціальні журнали воєнних дій, які фіксували інформацію про сутички з «бандами». Для боротьби з селянами в січні 1921 р. організовано мережу нарад стосовно боротьби з бандитизмом. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У (травень 1921 р.) постановила: «Щоб наради по боротьбі з бандитизмом засідали принаймні двічі на тиждень, а в особливо загрозливих районах і частіше» [20, с. 145].

З огляду на важливість промислового потенціалу регіону, а також масштаб опору радянській владі, на Донеччину двічі приїжджав особисто голова Всеросійської надзвичайної комісії Ф. Дзержинський. Взимку 1921 р. проведена під його керівництвом колегія Донецької губернської НК ухвалила, що «губернській НК передаються військові частини, які одночасно вестимуть енергійну боротьбу з бандитизмом» [33, с. 121–122]. У березні того ж року в регіон, на особисте розпорядження Ф. Дзержинського, «для підсилення» скеровано велику групу російських чекістів.

Призначений наприкінці 1920 р. головою Донецької губернської надзвичайної комісії К. Карлсон отримав надзвичайні повноваження в боротьбі з «бандитами». І довіру виправдав. Уже 26 жовтня 1921 р. В. Балицький, який на той момент виконував обов'язки голови ВУНК, клопотав про нагородження К. Карлсона орденом Червоного Прапора за проведену «велику роботу по ліквідації махновщини та низки інших великих банд – Каменюка, Зайцева, Золотого Зуба». Орден К. Карлсон отримав лише в 1923 р., а тоді спеціальною постановою колегії ВУНК від 17 грудня 1921 р. його нагородили золотим портсигаром із написом «За викорінення бандитизму та успішну боротьбу на економічному фронті від колегії ВУНК» [33, с. 121–122].

Крім того, рішеннями місцевих органів влади організовували судові «надзвичайні трійки». Приміром, Маріупольський виконком у травні 1921 р. постановив створити таку трійку «у зв'язку з бандитизмом, який не вщухає в повіті, та протидією куркульського елементу» з правом виносу вироку «аж до вищої міри». Членами трійки призначено Патрушева, Ярощука, Уралова [13, арк. 82].

Жорстокість каральних акцій та широке застосування «вищої міри» породжували активну протидію. Невдоволені селяни знищували представників радянської влади. Так, влітку 1921 р. загін Каменюка, намагаючись вирватися з оточення червоноармійських частин, окрім ведення боїв із регулярною армією, вступав у сутички з бійцями КНС, а також і партійно-радянським активом. У селі Щегловці 22 червня в бою з бійцями цього загону загинули міліціонер і 3 активісти. Наступного дня в селі Картушино загинули голова виконкому та землемір. Незважаючи на значні втрати (понад півтори сотні вбитими й полоненими), кинувши частину зброї та дві гармати, повстанці змогли вирватися з оточення і зберегти близько 150 вершників та кулемети [1, с. 2].

Наголосимо також і на тому, що досить часто передислоковані в Україну червоноармійські частини замість остаточної «ліквідації бандитизму» прямо провокували зростання народного опору. Насамперед це стосувалося поведінки тих бійців, які були перекинуті з Центральної Росії. Засліплені класовою пропагандою ці червоноармійці розглядали українських селян виключно як «куркулів», ворогів, яких треба знищувати всіма доступними методами. Також, на нашу думку, мала місце й неприхована заздрість до заможніших і працюючих українських господарів. Пограбування під виглядом «самозабезпечення» набували нечуваних масштабів: «самозабезпечення частин, яке доходило до збирання продуктів відрами, і розглядання населення, як переможеного ворога» [22, с. 189]. Як наслідок, селянство масово бралося за зброю. Каральні акції тільки збільшували кількість повстанців.

Озброєння комнезамів у прагненні сформувати з них військові загони, перед якими ставили завдання ведення активних воєнних дій із повстанцями, теж призводило до нових чисельних жертв. Наприкінці 1921 р. тільки у Старобільському повіті загинуло 75 членів комітету незаможних селян, які були змушені воювати фактично «проти всіх». 14 осіб загинуло у боях із загonom Каменева, 12 людей – у протистоянні з бійцями Зайцева, 6 людей КНС втратив під час облави на загін Карлова тощо [14, арк. 4–14]. Всупереч офіційній пропаганді, «бандитів» масово підтримувало населення, що надзвичайно ускладнювало каральні акції. Так, командир червоного батальйону, перед яким влітку 1921 р. було поставлено завдання ліквідувати «бандитизм» поблизу міста Бахмут, у своїх звітах повідомляв про великі й малі сутички з повстанцями, перелічував власні втрати і захо-

плени трофеї (26 червня 1921 р. відбито в повстанців 2 кулемети системи «Максим», один кулемет «Кольт», набої та снаряди). Але жодної інформації щодо вбитих чи полонених «бандитів» не повідомляв. Місцеве населення інформувало повстанців про всі пересування червоного батальйону, тож і воєнні дії перетворилися на нескінченну гонитву донецьким степом [13, арк. 59].

«Ліквідація бандитизму» перетворилася на масові каральні акції проти селян. До прикладу, у травні 1922 р. командир червоноармійської частини, яка діяла на Полтавщині, доповідав щодо ліквідації «петлюрівських отаманів»: затримано 273 політичні та кримінальні бандити, вбито в боях – 26 людей (із них три «отамани»), але під час цих бойових акцій червоноармійці вилучили в повстанців лише одну шаблю, 21 одиницю вогнепальної зброї та 53 набої до неї (менше ніж по три патрони на гвинтівку) [18, арк. 69]. Понад 90% небезпечних «бандитів» і «отаманів», яких затримали та ліквідували, виявилися неозброєними. Вочевидь, що більшість селян до повстанців аж ніяк не належали, зачислили їх до «бандитів» виключно з метою покращення статистики. Ця практика була поширеною в республіці. Наприклад, окрема Заволзька бригада лише з 12 по 28 січня 1921 р. знищила близько тисячі «бандитів», тому й було подано клопотання про нагородження її орденом Червоного Прапора. Однак, досі не з'ясовано, яку кількість мирного населення посмертно зарахували до складу «бандформуваль», аби підкреслити «героїзм» червоноармійців [5, с. 8].

Саме тому сучасному дослідникові дуже важко працювати з архівними документами того часу – звітами, які складали червоноармійські командири або місцеве партійне керівництво щодо боротьби з «бандитизмом». Функціонери в регіонах надзвичайно спрощено ставилися до поділу на «політичних» і «кримінальних» бандитів. Так, повстанців-інсургентів радянська офіційна пропаганда таврувала теж як найнебезпечніших кримінальних злочинців, що заплутує і спотворює підрахунок кількості бійців руху опору. Приміром, у звіті Полтавського губвиконкому за травень 1921 р. зазначено, що на початку місяця в Кобеляцькому повіті «ймовірно, на вказівку підпільного петлюрівського центру об'єдналися три дрібно-кримінальні петлюрівські банди». То хто ж об'єднався: кримінальні злочинці: криваві вбивці, гвалтівники й розбійники – кривдники мирного населення чи повстанці – захисники незалежної України? Відповідь була очевидною, досить лише уважно

дочитати звіт губвиконкому до кінця. Під час кривавих боїв з частинами ЧА об'єднаний загін втратив кількох лідерів – Андрущенко і Мусієнка і був змушений знов розділитися на невеличкі групи. У загиблих при собі були знайдені документи Української Народної Республіки [18, арк. 64].

Підкреслюючи свій «героїзм», а також те, що різні нагороди, за видатні здобутки в боротьбі «з бандитизмом», отримано цілком заслужено, місцеве керівництво нерідко квапилося відзвітувати, що з політичними повстанцями на їхній території цілком і остаточно «покінчено». У таких звітах досить часто мало місце погано приховане викривлення дійсності. Успіхи в боротьбі зі справжніми повстанцями були значно скромнішими, ніж про них звітували місцеві функціонери. Так, незважаючи на те, що на Миколаївщині місцевій владі на допомогу скеровано 15-ту стрілецьку Сивашську дивізію, її командири замість активних боїв лише повідомляли губернському партійному керівництву інформацію про маневри повстанських загонів. У 1922 р. в регіоні діяли загони під керівництвом Свища, Завгороднього, Іванова, Чорного Ворона та ін. (десятки добре озброєних бійців із кулеметами). Однак, у боротьбі з повстанцями командир дивізії був безпорадним, звітуючи до Миколаївської НК про «приховування бандитів» населенням, «повну пасивність» селян у питаннях допомоги Червоній армії [17, арк. 8–9].

Як свідчать документи, більшість населення не вважала повстанців «бандитами», а, навпаки, сприймала їх як рятівників і захисників. Вирішальним моментом стала, як мусили констатувати навіть в офіційній пресі того часу, «цілковита підтримка селянським населенням» повстанського руху [6, с. 178]. Це твердження також руйнує міф про «бандитизм» повстанців. У таємному зведенні ДПУ по Донецькій губернії акцентовано, що вбивства, пограбування та інші бандитські прояви чиняться насамперед колишніми кримінальними елементами, участь в бандитських угрупованнях селян – незначна [15, арк. 339]. Отже селяни насамперед брали участь не в кримінальному, а в повстанському політичному русі. Мав місце активний спротив радянській владі.

У 1921 р. в ряді губерній України почався голод. Нові архівні документи, введені в науковий обіг, переконливо свідчать, що головною метою голоду була саме каральна функція – впливовий удар по селянському повстанському русі. Дану точку зору – покарання голодом, підтверджує той факт, що тільки за перший тиждень червня 1921 р. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при

Раднаркомі УСРР тричі розглядала питання «Про продовольчі репресії бандитських гнізд». Наслідком цих засідань стала інструкція щодо проведення репресій продовольчого характеру проти українського селянства [16, арк. 14–19]. «Бандитськими гніздами» було проголошено не просто окремі населенні пункти, а майже цілі губернії. Наслідки каральних акцій, які підсилювалися стихійним лихом – посухою, вражали своїм розмахом і жорстокістю.

У 21 повіті п'яти південних губерній (Одеська, Миколаївська, Катеринославська, Запорізька і Донецька) селяни не зібрали навіть посіяного. У 10 інших повітах вказаних губерній збір зернових не перевищував 5 пудів на душу населення [23, с. 197–198]. Відмова Раднаркому під керівництвом В. Леніна від реальної допомоги тим, хто голодував, замовчування самого факту голоду в Україні, силові методи вилучення хліба, максимально погіршили продовольчу ситуацію. У зверненні до Центральної комісії допомоги голодуючим керівники Донецького губвиконкому зазначили: «Голод у Донбасі набрав... жахливих розмірів. Голодує до п'ятисот тисяч людей. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не одержано ані зернини» [9, с. 85]. Хлібом постачали лише міський пролетаріат – робітників шахт, із сіл Донеччини хліб вивозили. На 15 січня 1922 року з губернії було викачано 120 тис. пудів хліба [23, с. 199]. Жодна з губерній, які голодували, не була звільнена від податку.

Питання «допомоги» селянам, які конали від голоду, влада вирішила у властивій для себе репресивній манері. На всіх шляхах і вузлових залізничних станціях діяли загороджувальні загони. На засіданні Української економічної ради, яке відбулося 10 жовтня 1921 р. вирішили скерувати додаткові сили на станції Київ, Знаменка, Черкаси і Конотоп, а також звернулися до ВУНК із проханням надавати «не менше разу на тиждень детальні доклади» щодо успіхів заградзагонів у боротьбі з «мішечниками» [19, арк. 58]. Радянська влада свідомо посилювала каральні акції. Так, лише в місто Київ для охорони приймальних пунктів зерна восени 1921 р. виділено Київським військовим округом 3664 червоноармійця. 27 вересня 1921 р. Чернігівській продовольчій міліції видали 600 гвинтівок і 1 кулемет, а на Волинь і Поділля замість хліба для допомоги відправили 500 пудів колючого дроту [19, арк. 72, 87].

У умовах терору та голоду повстанські загони, не маючи перспектив і можливостей подальшої

боротьби, або були знищені, або самоліквідувалися. Характерним може стати приклад отамана Калиновського зі Старобільського повіту, який спробував «зібрати армію» для «визволення України» (важливо те, що було висунуто не лише економічні, а й політичні вимоги – здобуття незалежності країни). Але сім'ї повстанців конали з голоду, доведені до крайнього відчаю, люди розійшлися по домівках. Товаришів Калиновського заарештували, отаман уникнув покарання і продовжував боротьбу самотужки у глибокому підпіллі [7, с. 3].

У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 28 червня 1921 р. зазначено: «Звернути увагу т. Фрунзе на необхідність терміново вигнати Махна з Полтавщини до однієї з голодних губерній, якщо неможливо його швидко ліквідувати» [3, с. 11]. На Правобережжі повстанські загони триваліший час виявляли свою активність. Цьому сприяв той факт, що сусідні держави дозволяли повстанцям переховуватися на своїй території. Найзначнішими стали партизанські рейди, здійснені за сприяння урядів Польщі та Румунії загонами генерал-хорунжого військ Директорії Ю. Тютюника та полковника Палія в жовтні – листопаді 1921 р. Хоча окремі повстанські загони

чинили опір ще довго. До прикладу, в Лебединському районі Сумської губернії партизани діяли до 1928 р., продовжував боротьбу і загін із 20 повстанців на Київщині тощо [21, с. 79].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок щодо розгортання на території України достатньо потужного повстанського руху. Добре організовані й мотивовані повстанські загони роками вели успішні бойові дії з регулярною армією. Зауважимо також, що населення бачило в повстанцях не «бандитів» (як десятиліттями маніфестувала радянська пропаганда), а захисників і рятівників від російської комуністичної окупації. Звідси й певна безпорадність червоних командирів у боротьбі з повстанцями, а також і те, що будь-яка боротьба з «куркульським бандитизмом» негайно і неминуче перетворювалася на боротьбу з українським селом. Важливо також наголосити на тому факті, що гасло здобуття незалежності Україні об'єднувало повстанців усіх регіонів країни. Лише поєднанням репресивних заходів, найжорсткішого терору проти всіх, хто надавав будь-яку допомогу повстанцям, з штучним голодомором 1921 р. вдалося перемогти повстанський рух або загнати його в найглибше підпілля.

Список літератури:

1. Банда Каминюка. *Пролетарий* (м. Дебальцеве). 1921. 5 липня. С. 2.
2. Белаш А. В., Белаш В. Ф. Дороги Нестора Махно. К. : РВЦ «Проза», 1993. 592 с.
3. Білокінь С. І. Нові студії з історії большевизму. К. : Інститут історії України НАН України, 2006. 312 с.
4. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років / під заг. ред. В. Лободаєва ; авт. кол.: Д. Архирейський та ін. Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 400 с.
5. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія «Історичні зошити». К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. 42 с.
6. Гіроакі Куромія Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агєєв ; передм. Г. Немирі. К. : Основи, 2002. 510 с.
7. Глушко Ф. Напрасные попытки возродить бандитизм в Старобельском уезде. *Всероссийская кочегарка*. 1923. 1 липня. С. 3.
8. Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. М. : Политиздат, 1980. 1 т. 335 с.; 2 т. 399 с.
9. Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів / упоряд. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева ; відп. ред. С. В. Кульчицький. К. : Наукова думка, 1993. 240 с.
10. Горбуров Є. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України 1917–1944 рр. Херсон : ОЛДІ-плюс, 2003. 340 с.
11. Греченко В., Ярмиш Я. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). Харків : Вид-во НУВС, 2001. 276 с.
12. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). Ф. Р-1146. Оп. 2. Спр. 47. 30 арк.
13. ДАДО. Ф. Р-1146. Оп. 2. Спр. 91. 306 арк.
14. ДАДО. Ф. Р-1146. Оп. 2. Спр. 214. 92 арк.
15. ДАДО. Ф. Р-1146. Оп. 2. Спр. 288. 520 арк.
16. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). Ф. Р-152. Оп. 2. Спр. 40. 24 арк.
17. ДАМО. Ф. Р-161. Оп. 2. Спр. 4. 41 арк.
18. Державний архів Полтавської області. Ф. Р-1503. Оп. 1. Спр. 69. 106 арк.
19. Державний архів Харківської області. Ф. Р-192. Оп. 1. Спр. 1. 141 арк.
20. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 2 т. Т. 1 (1918–1941). К. : Політвидав України, 1976. 1007 с.

21. Конквест Роберт Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Н. Волошинич, З. Корабліної, В. Новак; Літ. Опрацювання А. Криштальського. Луцьк : ВМА «Терен», 2007. 456 с.
22. Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. XX ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 13. С. 183–201.
23. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К. : Основи, 1996. 396 с.
24. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). К. : Альтернатива, 1999. 336 с.
25. Ленін В.І. Заключне слово на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії. 15 жовтня 1920 р. *Повне зібрання творів*. Т. 41. С. 344–348.
26. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). К. : Вид. дім «Альтернативи», 2003. 512 с.
27. Нікітенко К. Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії. Львів : Левада, 2017. 604 с.
28. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архірейський та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. К.: Наукова думка, 2002. 952 с.
29. Полянський О. Український рух опору в 1921–1939 роках. Тернопіль : «Підручники & посібники», 2004. 64 с.
30. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920) : зб. док. і матеріалів / редкол. : М. А. Рубач (відп. ред.) та ін. К. : Вид-во АН УРСР, 1957. 1083 с.
31. Трифонов І. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.). Л. : Изд. Лен. Ун-та, 1964. 311 с.
32. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 1999. 482 с.
33. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. К. : Абрис, 1997. 607 с.
34. Щербатюк В. Повстансько-партизанський рух селян України 1921 р. та його характерні риси у працях сучасних вітчизняних дослідників. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2010. № 1. С. 301–336.
35. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.

Nikitenko K. V. ON THE QUESTION OF THE LIQUIDATION OF THE REBELLION MOVEMENT IN THE EARLY 1920s.

The studio is dedicated to the analysis of the features of the struggle and liquidation of the rebel units of the early 1920s in Ukraine. The policy of “war communism” introduced by the Soviet authorities led to a sharp deterioration of the political situation in the countryside, and caused mass resistance of the peasantry. Lots of armed groups, numbering from a few people to several thousand, operated in the republic. The Soviet authorities gave the official name of the “gangs” to all these formations. Although almost all sections of the village participated in the insurgent movement (except, perhaps, the poorest), Soviet propaganda interpreted this resistance as “Kurkul” (Kurkul (historical) – a rich or supposedly rich peasant, targeted during Soviet collectivization, especially in the context of Ukraine or Ukrainians). And therefore, the solution to the problem of the peasant rebels was seen only in the strengthening of repressions. The study emphasizes that the insurgent movement covered the entire territory of the URSR. Even in the eastern regions, where natural and geographical conditions are unfavorable for partisan struggle, active resistance was organized. The fact is important that the insurgents set not only economic, but also political goals, that is the creation of an independent Ukraine, which united insurgents from all regions of the country. According to the documents, the majority of the population did not consider the rebels as “bandits”, but, on the contrary, perceived them as saviors and protectors. Even the official press of that time had to state that the decisive factor was the “full support of the peasant population” of the rebel movement. This statement finally destroys the myth of the “banditry” of the insurgents. The commanders of the Red Army units reported on the “hiding of bandits” by the population, the “complete passivity” of the villagers in matters of assistance to the Red Army. It has been proven that the “elimination of banditry” turned into massive punitive actions against the peasants. We conclude that only by a combination of repressive measures, the most severe terror against all those who provided any help to the rebels with the artificial famine of 1921, it was possible to defeat the rebel movement or drive it into the deepest underground.

Key words: *insurgent-partisan movement, “kurkul banditry”, repressions, terror, famine.*

УДК 311.212:351.862.4]323.13:316.647.6:35.077.7Блок“1970”
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.17>

Паска Б. В.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

ТАЄМНІ АГЕНТИ КДБ У БОРОТЬБИ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В 1970-Х РР.

Метою статті є комплексний аналіз агентурної мережі Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) у 1970-х рр. в контексті її використання проти українського дисидентського середовища. Основою джерельної бази статті є розсекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), а також навчальні посібники для підготовки працівників КДБ. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс зазальнонаукових та спеціально-історичних методів. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дана проблема досі не стала предметом повноцінного вивчення в сучасній українській історіографії. Автор приходить до висновку, що агентурна мережа відіграла ключову роль у системі позасудових оперативних методів боротьби КДБ проти українського національного руху в 1970-х рр. Працівники спецслужби приділяли значну увагу процесу вербування таємних агентів, їх ідеологічній обробці, розробці для них лінії поведінки в дисидентському середовищі. У середині 1970-х рр. під час оперативних заходів за справою «Блок» для боротьби проти українських дисидентів було залучено більше двох сотень агентів, із яких бл. 100 осіб відзначалися активною й ефективною роботою на спецслужбу. Основними завданнями агентурної мережі були надання працівниками КДБ сучасної інформації про антирадянську діяльність учасників національного руху; оперативний контроль за поведінкою об'єктів розробки, поширенням самвидавної літератури; здійснення впливу на діяльність дисидентів шляхом «приватної профілактики»; виконання спеціальних завдань оперативних працівників КДБ; переривання каналів зв'язку між дисидентським рухом та українськими діаспорними організаціями.

Ключові слова: Комітет державної безпеки (КДБ), агентурна мережа, український національний рух, український дисидентський рух, радянський режим, репресії, справа «Блок».

Постановка проблеми. Основним репресивно-каральним органом радянського режиму у 1950-х – 1980-х рр., який займався боротьбою проти українського національного руху, був Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Найбільш активні учасники руху піддавалися судовим переслідуванням за політичними статтями Кримінального кодексу. Водночас працівники КДБ проводили постійну секретну оперативну роботу проти дисидентського середовища, намагаючись встановити над ним повний контроль. Масштаби оперативних заходів були набагато більшими, ніж розмах відкритих судових репресій, адже вони розпочиналися задовго до офіційного початку слідства проти особи і не припинялися навіть після її звільнення з ув'язнення. Особливого розмаху використання працівниками КДБ позасудових методів проти українських дисидентів набуло у 1970-х рр., після т. зв. «генерального погрому» 1972–1973 рр. Ключовим інстру-

ментом секретної роботи КДБ проти українського національного руху була розгалужена агентурна мережа, постійному підсиленню якої керівництво спецслужби приділяло особливу увагу. Повноцінне наукове дослідження особливостей роботи таємних агентів, їх ролі та значення у протистоянні радянського режиму з дисидентами стало можливим після розсекречення документів і матеріалів, які зберігалися в архівах КДБ.

Аналіз основних досліджень. Вивчення секретних методів, які широко застосовувалися КДБ проти українського національного руху, тільки розпочинається в сучасній історіографії. Знаковою є монографія Сергія Плохія про вбивство Степана Бандери [12], у якій розкрито особливості використання агентів у 1950-х рр. Протистояння КДБ та закордонних центрів ОУН стало предметом статті Ярослава Антонюка та Володимира Трофимовича [1]. У розвідці Тараса Ковалевича представлено використання негласних співробітників КДБ проти українського

національного руху на основі аналізу спогадів самих дисидентів [9]. Проте проблема вивчення особливостей використання агентурної мережі КДБ у 1970-х рр. наразі ще не стала предметом всебічного дослідження. Основою джерельної бази статті є розсекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) [2–7], а також навчальні посібники для підготовки працівників КДБ [10; 11; 15].

Мета статті – комплексний аналіз агентурної мережі КДБ при РМ УРСР у 1970-х рр. в контексті її застосування проти українського дисидентського середовища.

Виклад основного матеріалу. У 1970-х рр. радянська влада взяла курс на повне придушення українського дисидентського руху, який вважався однією із ключових загроз для тогочасного режиму. Судові та позасудові репресії проти середовища шістдесятницького правозахисту в УРСР здійснювалися у першу чергу в рамках справи групової оперативної розробки «Блок», яка була започаткована влітку 1971 р. з ініціативи очільника республіканського КДБ Віталія Федорчука. Агентура КДБ поряд із службою зовнішнього спостереження, службою перевірки кореспонденції, використанням оперативної техніки була одним із основних засобів секретної роботи проти українського дисидентського середовища.

Агенти вербувалися працівниками КДБ, як правило, із числа учасників національного руху, їх рідних і близьких. При цьому використовувалися компрометуючі матеріали на особу або наявність у неї патріотичних почуттів щодо радянської держави [15, с. 228–229]. Досить часто вже завербовані агенти КДБ спеціально знайомилися з дисидентами, вдавали з себе їх однодумців і намагалися втертися в довіру. Агентурні позиції створювалися не тільки серед активних учасників руху, а також у середовищі інтелігенції та молоді – тих суспільних верств, які, на думку кадебістів, могли в першу чергу стати об'єктом поширення національних ідей [11, с. 167].

Перед вступом у контакт із кандидатом на вербування оперативний працівник мав в'ясувати його ставлення до національної політики комуністичної партії, особисті якості, відношення до національного руху. Під час вербування та подальшого використання агентів кадебісти займалися їх «ідеологічним вихованням», намагалися переконати в бущімто хибності і штучності ідей національного руху, «ворожості поглядів» та «антидержавній спрямованості» його учасників [10, с. 104].

Окремі агенти, які симпатизували дисидентам, намагалися саботувати виконання вказівок

КДБ, подаючи неточну або хибну інформацію про їх діяльність. Агентом-дворушником був, наприклад, львівський історик Ярослав Дашкевич, якого було зрештою виключено із агентурної межі КДБ [2, арк. 176]. Агенти «Ромашка» і «Василь», які працювали з колишнім оунівцем Петром Саранчуком наприкінці 1960-х рр., зуміли передати останньому інформацію про спостереження за ним зі сторони КДБ. Завданням оперативних працівників було недопущення такого «дворушництва» агентів шляхом посилення ідеологічного «виховання» та постійної перевірки їх діяльності [10, с. 106].

Для збільшення ефективності агентів для них спеціально розробляли лінію поведінки в дисидентському середовищі. Наперед визначалася роль, у якій агент мав виступати перед об'єктами розробки чи перевірки, а також способи і прийоми отримання потрібної інформації. Типовими ролями агентів були допитливий співрозмовник, який цікавиться національним питанням у радянському суспільстві; «земляк», що прагне дізнатися про життя та зміни, які відбулися в рідній місцевості; людина із власною думкою щодо національного питання в УРСР тощо. Оперативні працівники КДБ обумовлювали певні рамки ініціативності агента для того, щоб його поведінка не була занадто провокаційною та підозрілою. В ідеалі роль агента мала б передбачати підтримку з тим чи іншим учасником дисидентського середовища систематичні та ділові контакти протягом довгого періоду часу. Керівництво КДБ звертало особливу увагу працівників на необхідність вироблення вміння агентів діяти самостійно, активно та кваліфіковано [10, с. 106–108].

Орієнтовні масштаби агентурної мережі КДБ при РМ УРСР можна встановити на основі чотирьох узагальнюючих доповідних записок на адресу московського керівництва про результати роботи в рамках справи «Блок» за 1974–1976 рр. [2; 3; 4; 5]. За цією справою протягом 1971–1976 рр. в поле зору КДБ у якості об'єктів та їх контактів потрапили 1074 особи [5, арк. 125]. Станом на червень 1974 р. з їх числа в якості агентів було завербовано 105 осіб [2, арк. 184]; до березня 1975 р. – ще 53 особи [3, арк. 81]; до листопада 1975 р. – ще 28 осіб [4, арк. 74]; до серпня 1976 р. – ще 28 осіб [5, арк. 126]. Загалом протягом вказаного періоду працівникам КДБ вдалося залучити в якості агентів 227 зв'язків об'єктів справи «Блок» (21%). Фактично, кожен п'ятий представник середовища української дисидентської інтелігенції був агентом КДБ.

Під час текстуального аналізу вищезгаданих доповідних записок виявлено майже 100 кодових

імен агентів КДБ, які працювали з українськими дисидентами. У кожному з цих документів згадано про роботу від двох до чотирьох десятків представників агентурної мережі. Агенти фігурують, як правило, під кодовими іменами, що в умовах відсутності знищених на початку 1990-х рр. абсолютної більшості агентурних справ ускладнює їх ідентифікацію. У Києві та Київській обл. найбільш активно та ефективно діяльністю відзначалися агенти «Васильєв», «Овід», «Андрій», «Едельвейс», «Карпенко», «Майкл», «Янтарський», «Мирослава», «Тополь», «Борис»; у Львові та Львівській обл. – «Зигмунд», «Вікторія», «Гайдай», «Романов», «Автор»; у Одесі – «Остап»; в Івано-Франківській обл. – «Дон»; у Тернопільській обл. – «Львівський»; у Ворошиловградській обл. (нині Луганська обл.) – «Літератор» та ін. У мордовських та пермських виправно-трудовах колоніях під час роботи з українськими політ'язнями найбільшу активність виявляли агенти «Роксолана», «Травневий», «Ступій», «Кудря», «Данко», «Сагайдачний», «Ільїн», «Орехов».

Шляхом порівняння матеріалів різних доповідних записок КДБ, а також спогадів учасників дисидентського руху вдалося встановити справжні імена тільки окремих агентів. Наразі встановлено, що кодове ім'я «Васильєв» належало філологу Василю Яременку [7, арк. 82; 8, с. 205, 207, 238, 287, 302], «Овід» – Євгену Михайлоку [7, арк. 91; 8, с. 282, 285; 13, с. 224–235], близькому другу письменника Бориса Антоненка-Давидовича, «Роксолана» – Зої Діденко [2, арк. 182; 3, арк. 80; 6, арк. 303–304], «Травневий» – Любомиру Старосольському [2, арк. 183; 3, арк. 80; 14, с. 621–622]. Наприкінці 1973 – на початку 1974 рр., судячи із матеріалів доповідних записок, працівникам КДБ вдалося завербувати як агента Галину Чубай – дружину об'єкта справи «Блок», львівського поета Григорія Чубая [2, арк. 180]. Велася активна робота по вербуванню агентів із числа дружин дисидентів, які перебували в ув'язненні. Встановлення справжніх імен більшості агентів, які працювали в дисидентському середовищі, є перспективним напрямом для подальших досліджень.

Агентурна мережа КДБ відіграла ключову роль під час отримання спецслужбою сигналів про «ворожу» діяльність певних осіб в руслі українського національного руху. Агенти постачали працівникам КДБ цінну інформацію про діяльність дисидентів, їх наміри, контролювали поширення самвидавньої літератури. Зокрема, зусиллями агентів «Рубіна» і «Гармаша» наприкінці 1973 р. кадебісти дізналися про те, що київська

правозахисниця Оксана Мешко вдома зберігає нелегальні самвидавні документи [2, арк. 168]. Агент «Овід» на рубежі 1973–1974 рр. повідомив органи КДБ про написання Б. Антоненком-Давидовичем статті із критикою радянської дійсності та передачу її літературознавиці Михайлині Коцюбинській [2, арк. 167]. На початку 1975 р. лідеру львівських дисидентів Михайлу Гориню були підставлені агенти «Перов» і «Вікторія», які донесли в КДБ інформацію про його роботу над спогадами часів ув'язнення під назвою «Мій Христос» [3, арк. 70–71].

У першій половині 1974 р. агентів було залучено до збору інформації про осіб, яких КДБ вважав причетними до видання самвидавнього часопису «Український вісник»: агент «Анжеліка» працювала із Людмилою Шереметьєвою, «Вікторія» і «Надія» – із Любомирою Попадюк, «Васильєв» – з Атеною Пашко [2, арк. 183]. У листопаді–грудні 1974 р. агенти «Овід» і «Васильєв» отримали інформацію від дисидентів Юрія Бадзя та Бориса Антоненка-Давидовича інформацію, що місцем знаходження відновленої редакції «Українського вісника» було м. Львів [3, арк. 71]. Крім того, працівники КДБ завербували у мордовських колоніях одного із ув'язнених друзів лідера підпільної організації Український національно-визвольний фронт Зоряна Попадюка як агента «Травневого» (Л. Старосольського). Після звільнення з ув'язнення агент «Травневий» був підставлений матері З. Попадюка Любові Попадюк. У результаті організованої кадебістами зустрічі «Травневого» із Л. Попадюк КДБ отримав інформацію про імовірну причетність останньої до передачі номерів «Українського вісника» за кордон та її контакти із видавцями журналу [3, арк. 72–73]. У вересні 1975 р. за дорученням КДБ агентка «Едельвейс» здійснила передачу самвидавних документів для публікації в «Українському віснику» від київського журналіста Олеса Шевченка до львів'янина Романа Наконечного, в результаті чого в поле зору КДБ потрапили дисиденти, що були активними учасниками видання часопису [4, арк. 63–64].

Чимало агентів працювало з одним із лідерів київських дисидентів, літературознавцем і публіцистом Юрієм Бадзьом. Агенту «Янтарському», який увійшов в довіру до Ю. Бадзя, було доручено надавати йому допомогу та посередництво в підтриманні контактів з однодумцями з метою виявлення, перевірки та перехоплення самвидаву [2, арк. 171]. Агенти «Васильєв» і «Овід» у середині 1970-х рр. користувалися повною довірою дисидента. Публіцист почав розповідати їм про

свої плани щодо підготовки монографії із теоретично обґрунтованою вимогою відокремлення УРСР від СРСР та відповідною програмою дій (мова йшла про книгу «Право жити»). На початку березня 1975 р. Ю. Бадзьо навіть запропонував агенту «Васильєву» написати один із розділів цієї монографії, присвячений становищу української літератури в УРСР. У той же час агента «Овода» дисидент просив підшукати для нього надійну машиністку, яка б займалася друком праці [3, арк. 65–66]. Завдяки діяльності агентів КДБ встановив надійний оперативний контроль над діями Ю. Бадзя та мав усі можливості не допустити поширення його трактату «Право жити» через самвидав. Зрештою, на початку 1976 р. за активної участі агента «Васильєва» працівники КДБ отримали повний текст роботи Ю. Бадзя на бл. 1 тис. аркушів [5, арк. 110]. А у грудні 1977 р. той же «Васильєв» відіграв ключову роль в успішній спецоперації щодо таємного вилучення «Права жити» під виглядом інсценування квартирної крадіжки [7, арк. 82; 8, с. 238–239].

Досить часто агенти використовувалися для впливу і морального тиску на об'єктів справи «Блок» та їх контактів з метою свідомого припинення ними дисидентської діяльності. У термінології КДБ такі дії називалися «приватна профілактика». Агенти залучалися до «профілактичних» заходів у тому випадку, якщо це не загрожувало їх можливому розшифруванню і не відбивалося на виконанні інших завдань. Оперативні працівники КДБ навчали агентів спеціальним методам і прийомам полеміки в національному питанні [11, с. 168, 180]. Особливо успішними у «профілактичній» роботі, як правило, були родичі або близькі знайомі об'єктів розробки, а також т. зв. «агенти впливу» – таємні співробітники, які були краще розвинуті за об'єктів в інтелектуальному плані та користувалися в них авторитетом [11, с. 180–181].

Зокрема, «профілактичний» вплив на скульптора Івана Гончара здійснювали агенти «Роман» і «Кореспондент», на перекладача Григорія Кочура – «Іван» і «Тищенко», на літературознавця Віктора Іванисенка – «Арсен» і «Денисов» [2, арк. 175]. Математик Віктор Бондарчук, який симпатизував українському дисидентському руху та підписував листи до органів влади на його підтримку, під впливом агента КДБ «Карпенка» на початку 1975 р. погодився усно засудити свою діяльність, виступивши з цього приводу перед колегами в Інституті кібернетики Академії наук УРСР [3, арк. 77]. Поет із м. Вишгорода Київської обл. Володимир Комашков припинив контакти із середовищем шістдесятницького правозахисту

після спілкування з агентом «Прокопенком». У січні 1975 р. він звернувся в органи КДБ із завіренням, що більше не буде займатися дисидентською діяльністю [3, арк. 78].

Працівники КДБ досить часто намагалися через використання агентів та технічних засобів забезпечувати оперативний контроль за поведінкою дисидентів. Основною метою спецслужби в цьому випадку було недопущення відкритих виступів та активізації небажаних для влади дій зі сторони окремих учасників руху спротиву. Наприклад, у жовтні 1973 р. кадебісти організували службове відрядження інженера-геодезиста, об'єкта справи «Блок» Івана Русина з Києва до Чернівецької обл., де через наперед підготовлене агентурне середовище було забезпечено повний контроль за його поведінкою. У результаті вдалося зафіксувати вживання І. Русиним під час бесід «націоналістичних» висловів, отримано три наклепницькі заяви на нього від громадян [2, арк. 172].

Інколи за вказівкою працівників КДБ агенти зупиняли «небажані» дії зі сторони дисидентів шляхом звичайного переконання в ході бесіди. Зокрема, на початку 1975 р. Б. Антоненко-Давидович передав своєму знайомому московському літератору А. Кузнецову памфлет «Чистка», присвячений періоду сталінських репресій. Передачу здійснив один із близьких знайомих київського письменника – агент КДБ «Овід». Під час розмови із А. Кузнецовим він переконав останнього не публікувати та не поширювати вказаний памфлет для того, щоб «не погіршувати і без того складного становища Антоненка-Давидовича» [3, арк. 69]. Таким чином, спецслужба домоглася обмеження розповсюдження антирадянського твору без його вилучення і лишнього розголосу. Крім того, було закріплено довіру до агента «Овода» в середовищі дисидентів та покращено його агентурні позиції.

Однією із стратегічних цілей КДБ було недопущення контактів між дисидентами та представниками діаспори, які намагалися сприяти розгортанню в УРСР українського національного руху. За наказом КДБ завербовані агенти під виглядом учасників руху спротиву часто виходили на зв'язок із туристами-українцями, громадянами країн Західної Європи і Америки, які прагнули встановити контакти із середовищем шістдесятницького правозахисту. Наприклад, у березні 1974 р. агента «Мирославу» було в такий спосіб «підставлено» туристу-українцю із Канади З. Барчинському; органи КДБ здійснили заходи щодо перехоплення та взяття під контроль цього каналу зв'язку між дисидентством та діаспорою. Наступ-

ного місяця на прибулого із Канади туриста А. Семотюка, учасника Закордонного представництва Української головної визвольної ради (ЗП УГВР), вийшли агенти КДБ «Дніпровський», «Антуан» і «Перший». У квітні–травні 1974 р. громадянину США А. Чорнодольському в Одесі було «підставлено» агента «Остапа», а у Львові – агента «Вікторію» [2, арк. 186–188]. В усіх випадках органи КДБ намагалися закріпити контакти між агентами та прибулими з-за кордону українцями задля подальшої підстави агентів діаспорним організаціям. У такий спосіб створювалися передумови для зав'язування оперативних ігор із цими організаціями.

Отже, агентурна мережа відіграла ключову роль у системі позасудових оперативних методів боротьби КДБ проти українського національного руху в 1970-х рр. Працівники спецслужби приділяли значну увагу процесу вербування таємних агентів, їх ідеологічній обробці, розробці для них лінії поведінки в дисидентському середовищі.

У середині 1970-х рр. під час оперативних заходів за справою «Блок» для боротьби проти українських дисидентів було залучено більше двох сотень агентів, із яких бл. 100 осіб відзначалися активною й ефективною роботою на спецслужбу. Основними завданнями агентурної мережі були надання працівникам КДБ своєчасної інформації про антирадянську діяльність учасників національного руху; оперативний контроль за поведінкою об'єктів розробки, поширенням самвидавної літератури; здійснення впливу на діяльність дисидентів шляхом «приватної профілактики»; виконання спеціальних завдань оперативних працівників КДБ; переривання каналів зв'язку між дисидентським рухом та українськими діаспорними організаціями. До перспективних напрямів дослідження можна віднести встановлення справжніх імен таємних агентів шляхом порівняння документації КДБ зі спогадами учасників дисидентського руху та іншими джерелами; аналіз використання агентурної мережі проти підпільних груп та організацій.

Список літератури:

1. Антонюк Я., Трофимович В. Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.). *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 114–125.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 1035. 400 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. 377 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. 311 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. 326 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1059. 374 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1074. 362 арк.
8. Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага : *Спогади*. К. : Смолоскип, 2013. 920 с.
9. Ковалевич Т. Засоби тиску на український дисидентський рух та його дискредитація з боку КДБ. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019–2021. Спецвипуск. С. 423–435.
10. Оловянников Я., Золототрубов В., Нерушенко В., Чернов В. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов : Учебный материал. Москва, 1974. 140 с.
11. Оловянников Я., Шевчук В., Нерушенко В., Голушко Н. Чернов В. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов : учебное пособие. Москва, 1978. 200 с.
12. Плохій С. Убивство у Мюнхені. По червоному сліду. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 579 с.
13. Русин І. Невільничі мандри. Харків : Права людини, 2015. 284 с.
14. Рух опору в Україні : 1960–1990. Енциклопедичний довідник. К. : Смолоскип, 2010. 804 с.
15. Шульженко Б., Хамазюк І., Данько В. Украинские буржуазные националисты. Москва, 1963. 290 с.

Paska B. V. SECRET AGENTS OF THE KGB IN THE CONFRONTATION AGAINST THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE 1970S

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the agent network of the State Security Committee (KGB) under the Council of Ministers (CM) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR) in the 1970s in the context of its use against the Ukrainian dissident movement. The source base of the article is based on declassified materials of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU), as well as manuals for the training of KGB employees. The methodological basis of the article is the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a set of general scientific and special historical methods. The scientific novelty of the research lies in the fact that this problem has not yet become the subject of a full-fledged study in modern Ukrainian historiography. The author concludes that the agent

network played a key role in the system of extrajudicial operational methods of the KGB's struggle against the Ukrainian national movement in the 1970s. Employees of the special service paid considerable attention to the process of recruiting secret agents, their ideological processing, and the development of a line of behavior for them in a dissident environment. In the mid-1970s, more than two hundred agents were recruited to struggle against Ukrainian dissidents during operational measures on the case "Block", of which about 100 people were noted for their active and effective work for the special service. The main tasks of the agent network were to provide KGB employees with timely information about the anti-Soviet activities of the participants of the national movement; operational control over the behavior of objects of development, distribution of self-published literature; influencing the activities of dissidents through "private prevention"; execution of special tasks of operatives of the KGB; interruption of communication channels between the dissident movement and Ukrainian diaspora organizations.

Key words: State Security Committee (KGB), agent network, Ukrainian national movement, Ukrainian dissident movement, Soviet regime, repressions, the case "Block".

УДК 94(100)«1939/1945»:930-027.63](045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.18>

Рамазанов Ш. Ш.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Левітас Ф. Л.

Київський університет імені Бориса Грінченка

КЛЮЧОВІ ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРЕДОДНЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Друга світова війна закарбувала глибокий травматичний слід в історії людства. Тому дослідження подій однієї із найбільших трагедій ХХ століття залишається актуальною темою для теперішнього часу. Військові виклики ХХІ століття спонукають сучасних науковців продовжувати розвідки з цієї проблематики. Серед великої і різноманітної літератури актуальними залишаються праці, в яких висвітлюються чи реконструюються міжнародні відносини 30-х років, навколо яких продовжується гостра наукова полеміка. За час, що минув після завершення Другої світової війни, в зарубіжній літературі закономірно відбувся відбір праць авторитетних науковців в питаннях міжнародної політики, війни і військової справи.

Проведений авторами контент – аналіз показав суттєву відмінність досліджень західних істориків від заідеологізованих праць радянських дослідників. Ключові питання історії Другої світової війни досі активно обговорюються в науково-політичному дискурсі. Тоталітарний період унеможливив пошук і аналіз творів відомих зарубіжних авторів, серед яких були як безпосередні учасники, так і свідки воєнних подій. У вигляді значних творів У. Черчилля, Х. Болдуїна, Д. Фуллера, В. Ширера, А. Кларка, М. Гастінгса, Н. Верта, Л. Дейтона, В. Герліца, Х. Грейнера, Г. Кнопта та інших англо-американська та західноєвропейська історіографія створили потужний великий наратив для об'єктивного дослідження.

Метою статті є звернення до ключових питань історії Другої світової війни, які відображені в наукових розвідках англо-американської та західноєвропейської історіографії. На основі широкої джерельної бази безпосередні учасники подій та науковці повоєнного покоління об'єктивно й правдиво висвітлюють переддень світової катастрофи, аналізують причини і механізми однієї із найбільших трагедій людства. В центрі уваги відомих зарубіжних авторів міжнародна політика 30-х рр., яка з'ясовує і дає відповіді на найважливіші запитання: хто розв'язав Другу світову війну і чи можна було завадити планам нацистів. Особливу цінність для об'єктивної і панорамної оцінки подій мають засудження таємної дипломатії, секретних договорів з нацистами, політики «умиротворення» Гітлера. Наведені в публікації матеріали є аргументами в сучасному науковому дискурсі.

Ключові слова: зарубіжна історіографія, нацизм, Друга світова війна, політика «замирення», таємна дипломатія.

Постановка проблеми. Перші загальні, фундаментальні праці з історії Другої світової війни почали з'являтися у різних країнах світу одразу після завершення однієї з найбільш жорстоких і руйнівних воєн в історії людства. На відміну від радянської історіографії, яка від початку була побудована на сталінській ідеологічній концепції і, яка до речі, проіснувала до періоду перебудови в СРСР, західноєвропейська й американська історіографія намагалися показати події 1939–1945 рр. ті, що їм передували, як велику трагедію людства, як невикористаний шанс зберегти мир від убивчих

наслідків військової катастрофи. На відміну від заангажованих радянських науковців, які прагнули при всіх політичних режимах в СРСР зафарбувати історію війни в героїко-романтичні кольори, зарубіжні дослідники наполегливо шукали відповіді на головні питання: якою насправді була людина у вирі війни й чому демократичний світ не зміг знайти запобіжників і зупинити гітлерівську агресію. Звісно, є об'єктивна заувага: холодна війна та її наслідки, тією чи іншою мірою, тиснули на всіх авторів у різних країнах світу. Однак розлогий зарубіжний наратив про Другу світову війну

суттєво відрізнявся від радянського панорамною оцінкою військових подій, залученням до наукового обігу вагомому джерельного матеріалу та оригінальною оцінкою-інтерпретацією історичних подій і фактів. Незважаючи на значний масив різноманітних праць, який суттєво збагатив світову історіографію, зазначена тема не тільки залишається актуальною в дослідницькому полі істориків, а й вийшла на міждисциплінарний рівень політології, філософії, соціології, психології, журналістики тощо. Для сучасної України, яка бореться за державну незалежність, історична правда про минулу війну, хоч би якою жорстокою й суперечливою вона була, залишається також актуальним питанням, адже не тільки породжує наукові чи пізнавальні інтереси, а зберігає важливий безпековий характер для сучасного і майбутнього українського суспільства. З цього приводу відомий українсько-канадський історик С. Єкельчик пише: «Із погляду теперішнього зламу в політиці пам'яті, Друга світова війна стає ключовим моментом національного нарративу. Саме тому, стає важливим критичний гуманістичний аналіз щоденного досвіду війни, що наголошує важливість кожного людського життя, що визнає важливість прочитання війни як щоденник практик страждання і виживання» [11, с. 18].

Нові історичні реалії, в яких опинився світ після початку масштабного російського вторгнення в Україну, викликали нагальну потребу ще раз звернутися до трагічних уроків минулого. Відомий американський історик Т. Снайдер не без підстав стверджував, що, як виявилось, 1945 р. фашизм не було переможено остаточно і в цьому сенсі дослідження Другої світової війни, особливо її предтечі, мають бути продовжені з урахуванням сучасних викликів і загроз Третьої світової війни, що стала реальністю. Американський науковець вважає, що ці новітні дослідження, які, на відміну від попередньої описовості й констатації подій, мають бути прагматичні й прогностичні, позбавлені міфів та неправди [21, с. 96].

Метою дослідження є показати, як у працях зарубіжних авторів визначаються відповіді на головні питання історії Другої світової війни, щодо яких постійно точиться активна дискусія та які значущими для сучасного осмислення механізму зародження війн: мілітарна пропаганда, людиноненависницькі плани агресора, таємна дипломатія.

Аналіз досліджень. Гранд-нарратив історії Другої світової війни, особливо її передісторії, формувався доволі складно. Адже країни-переможці

над Гітлером та його союзниками з різних причин не поспішали включати до наукового обігу трофейні документи та матеріали III Рейху. Так, генеральний план «Ост» став відомим лише в 1950-ті рр. Щоденники начальника Генштабу Ф. Гельдера були видані лише в першій половині 1960-х рр., а щоденники бойових дій Вермахту – ще пізніше. Оригінали стенограм промов А. Гітлера побачили світ лише 1981 р. [4, с. 4]. Як стверджує відомий американський фахівець Д. Гланц, самі уряди країн антигітлерівської коаліції на десятки років засекретили архівні джерела, які, на їх погляд, могли негативно вплинути в разі публікацій на репутацію країн, армії й викликати небажані психологічні наслідки [6, с. 402]. Незважаючи на різноманітні проблеми та складнощі часу, нині маємо вагоме підґрунтя з наукових праць В. Черчилля, М. Олбрайт, У. Ширера, М. Гейстінгса, Х. Болдуїна, Д. Фуллера, А. Кларка, В. Герлиця, Г. Кноппа, Ю. Мазера, Т. Гунчака, С. Єкельчика та ін., завдяки яким зарубіжна історіографія оформила потужний гранд-нарратив, який одночасно є і вагомим джерелом, і слушним інструментарієм для осмислення важливих уроків Другої світової війни. Абсолютна більшість істориків у Європі та Сполучених Штатах Америки суголосні в думці: Гітлер і Друга світова війна народились у Версалі: немає сенсу розвивати цю тему, адже вона достатньо висвітлена в літературі [3, с. 289]. Більший інтерес представляє політичний блицкриг А. Гітлера, який фіюрер розпочав з руйнації залишків німецької демократії, з арештів чи фізичної ліквідації політичних опонентів. Він поставив на службу своїм маячливим ідеям ЗМІ, освіту, культуру, музику, театр, кіно, перетворивши мільйони німців на безумців, таких, яким був сам, консолідував націю. А. Гітлер запропонував німецькій нації всього дві речі: відновлення багаторічної величі німецького Рейху і знищення його ворогів. В умовах повномасштабної кризи, яка почалась у країні, породжена економічною стагнацією та політичним хаосом, – пише британський історик Я. Кершоу, – гітлерівська риторика постійно знаходила свою аудиторію [12, с. 74–75]. Соціальна демагогія і політичний блеф, який А. Гітлер використовував публічно, піднімаючись на політичний Олімп, неминуче штовхали Німеччину у прірву Другої світової війни. При цьому коричневий диктатор посилався на моральне право німців привласнювати чужі території і землі. В щоденниках він нотував: «Війна була самим незабутнім і величним етапом в моєму житті» [12, с. 7]. Оцінки політичного портрету А. Гіт-

лера його сучасниками і найближчим оточенням із генералітету доволі схожі на образи нащадків фашизму й диктаторів у ХХІ ст. Посилаючись на генерал-фельдмаршала А. Кесельринга, відомий німецький історик В. Мазер стверджує: «Основні накази віддавалося тільки однією особою – це був Адольф Гітлер». Приголомшують сучасників роздуми про Верховного Головнокомандувача генерал-фельдмаршала Є. Мільха: «Людина не в своєму розумі, людина психічно хвора. Я думаю скоріше про це могли дати довідку лікарі». І зрештою, Є. Ридер – гросс-адмірал ВМФ III Третього Рейху: «Гітлер говорив дуже багато, він починав промову здалеку, переслідуючи певну мету, в залежності від кола слухачів. Він був як майстер діалектики, так і майстер брехні» [15, с. 221–222]. Останнє доволі яскраво ілюструє факт із громадянської війни в Іспанії. Коли гітлерівська авіація вщент знищила іспанське селище Герніка, увічнене на картині П. Пікассо, міжнародне розслідування злочину так і не відбулося. А. Гітлер заявляв, що Німеччина не є стороною конфлікту, що люфтваффе не кидали бомби на місто, а взагалі це зробили самі республіканці [17, с. 85].

Виклад основного матеріалу. З утвердженням Гітлера при владі, націонал-соціалістична революція досягла апогею. Шестирічну хронологію основних подій дуже влучно передає відомий американський історик Б. Александер: від 1933 р., коли А. Гітлер прийшов до влади, він рішуче підкорив державу нацистській партії, яку сам очолив, у жовтні 1933 р. Він вивів Німеччину з Ліги Націй, а 1934 р. розпочав таємне масштабне розформування німецьких збройних сил, 1935 р. – поновив усупереч Версальському договору військову повинність, а 1936 р. – знову окупував демілітаризовану за умовами Версаля Рейнську область [1, с. 17]. Перелік подій є неповним, без урахування німецько-польського договору від 1934 р. та великої англо-німецької морської угоди, які не могли не вплинути на ходу історії. Відомий англійський історик У. Ширер розглядає німецько-польський договір як «акт самогубства» для другої Речі Посполитої. Цей договір, стверджує науковець, серйозно порушив відносини Польщі з її основним союзником – Францією, а також негативно вплинув на стан європейської політики колективної безпеки. Для Гітлера він означав важливу політичну перемогу: лояльність Польщі сприяли нацистам у захопленні Рейнської області та знищенню незалежності Австрії і Чехословаччини [27, с. 482–483].

Англо-німецька морська угода відкрила шлях для створення потужного військово-морського флоту III Рейху. Німецький історик В. Герлиць

подає читачеві приголомшливі факти. Угода між Берліном і Лондоном, так званий проект «Z», передбачала будівництво 10 великих бойових кораблів, чотирьох авіаносців, 158 есмінців, близько 250 підводних човнів і приблизно до 60 інших військових кораблів [5, с. 332]. Рейнська авантюра взагалі не зустрічала жодного спротиву. Світову реакцію на початок нацистського маршу по Європі аналізує британський історик Дж. Хоус: США не бажали втручатись у європейські справи, надаючи перевагу політиці ізоляціонізму. Радянська Росія, змучена громадянською війною і голодом, перебувала в зашморгу великого терору. Послаблена Велика Британія не вірила, що дії А. Гітлера можуть мати які-небудь серйозні наслідки. Франція, яка ще не залікувала рани Першої світової війни, була більше стурбована внутрішніми проблемами та конфліктами правих і лівих, тому більше боялася власних комуністів, ніж німецької армії [25, с. 199].

В цьому сенсі була важливою і реакція самого А. Гітлера: «Якби французи тоді вступили до Рейнської області, нам з прокляттями і ганьбою довелося б тікати». Німецький історик Г. Кноп пояснює можливі наслідки події. В той час Вермахт був іще слабким. У Франції з Англією в березні 1936 р. був беззаперечний шанс зупинити А. Гітлера без трагічних наслідків для всього світу. Можливо, це дало б змогу взагалі повалити гітлерівську диктатуру. Але шанс був легковажно змарнований [13, с. 297].

Наразі диктатор А. Гітлер не збирався зупинитись і разом зі своїм союзником – фашистським диктатором Італії Б. Муссоліні – втрутився в громадянську війну в Іспанії, підтримуючи заколот Ф. Франко. Відомий американський політичний та громадський діяч М. Олбрайт наголошує на тому, що для лібералів на Заході протистояння Іспанської республіки й Ф. Франко видавалося реальним шансом зупинити загрозливе поширення фашизму.

Добровольці з 54 країн укупі з трьома тисячами зі США утворили інтернаціональні бригади, щоб зупинити нацистів. Радянські війська й танки також з'явилися в Іспанії, воюючи без емблем і позначень. Деякі аспекти громадянської війни залишаються актуальними й нині, – вважає американський політик, підкреслюючи, що жодна зі сторін не брала в цій війні полонених [17, с. 84–87]. Втручання у громадянську війну в Іспанії було для нацистів реальним оглядом власних сил. Іспанський полігон став експериментальним майданчиком для А. Гітлера і Б. Муссоліні в перевірці стратегічних і

тактичних військових планів, комплексного використання танків, авіації й артилерії, в поєднанні дій військ на землі та в повітрі. Іспанський досвід дав потужний імпульс розвитку німецьких збройних сил, особливо в будівництві нового покоління літаків і танків, у підготовці майбутніх бліцкригів [2, с. 25]. Перемога фашистів в Іспанії посилила внутрішні та міжнародні позиції А. Гітлера. На порядок денний постали модернізація Вермахту й нові придбання в Європі. В цих питаннях еліта III Рейху, особливо генералітет, активно підтримувала плани фюрера. Офіцерський корпус був готовим вирішувати політичні питання військовим шляхом. А. Гітлер привласнив роль «збирача» німецьких земель. І тому після «аншлюсу» Австрії, в березні 1938 р., він проголосив утворення «Великого германського рейху». Тепер нова імперія висунула територіальні претензії до Чехословаччини, – наголошує німецький історик К. Деметр [9, с. 202–203].

У сучасному науковому дискурсі тема «Мюнхенської угоди» західних демократій з А. Гітлером є незручною сторінкою історії. Влучні оцінки події відомого канадського та українського історика Т. Гунчака вочевидь руйнують вигадані концепції й гіпотези та стверджують, що в столиці Баварії відбувся «продаж» Чехословаччини А. Гітлеру. І ця історія принципово змінила світ, наблизивши його до Другої світової війни, а для українських земель (Карпатська Україна) вона вже стала реальністю [7, с. 13].

В. Черчилль назвав рішення Мюнхена національно ганьбою для Англії. А договір, який підписав Н. Чемберленом з А. Гітлером і Б. Муссоліні щодо розподілу Чехословаччини – «нікчемним клаптиком паперу» [26, с. 56]. Насправді «Мюнхенська перемога» була неочікуваним подарунком для нацистів. Як стверджував англійський історик П. Педфілд, А. Гітлер від початку зустрічі з європейськими лідерами не вірив в успіх перемовин. Тому доручив В. Кейтелю розробити план нападу на Чехословаччину. Штаб Вермахту прорахував варіанти, якби на захист чехів і словаків виступили СРСР і Франція, пов'язані з офіційною Прагою трьохсторонньою угодою від 1935 р. Але мобілізація III Рейху не знадобилася. Н. Чемберлен і Е. Даладьє почали «замирювати» нацистського диктатора. П. Педфілд стверджує, що для світової спільноти А. Гітлер черговий раз видався триумфатором. Насправді було втрачено один із останніх шансів зупинити агресора колективними силами. Світ пройшов точку неповернення. Мюнхен перетворився на зразок нікчемності демокра-

тії й політичної зради. Рейтинги нацистського лідера перевершували можливу статистику. Політика обману, погроз і лицедійства спрацювала на найвищому рівні європейської дипломатії [18, с. 226]. Дві важливі ремарки до висновків британського історика. Відомий німецький танковий генерал Ф. Меллентин, звертаючись до подій 1938 р. навколо Чехословаччини, писав, що частина генералів Вермахту була не в захваті від авантюри А. Гітлера навколо чеської кризи, серйозно побоюючись, що вона спровокує війну в Європі з західними демократіями та СРСР. Наслідки війни для Німеччини були б катастрофічними. І тільки нерішучість Н. Чемберлена і Е. Даладьє надихала А. Гітлера на авантюри. І, власне, друге. Генерал Ф. Меллентин згадує, що, коли гітлерівська армія без перешкод уже просувалася по дорогах Чехословаччини, німецькі військові були вражені могутніми чеськими фортифікаційними спорудами. І кожний, від солдата до офіцера, тішився, що їх не треба було штурмувати, адже це коштувало б великої крові [16, с. 13].

З відстані часу як робочу гіпотезу можливо відзначити: «Що б сталося з А. Гітлером і III Рейхом, якби спрацював франко-радянсько-чехословацький союз, якби до нього долучилися ще США та Велика Британія й країни Центральної Європи?». Але, як відомо, історію переписати неможливо. Відомий британський історик Б. Ліддел-Гарт аналізує підсумки Мюнхенської угоди та її вплив на долю Європи й світу. Нацистська Німеччина захопила важливий геополітичний плацдарм у Європі, потіснивши Францію з економічного лідерства та охопивши флангом Польщу. Своєю політикою західні демократії, власне, підривали основи європейської архітектури безпеки, яку самі заклали після Першої світової війни. Наразі в А. Гітлера з'явилося бажання напасти на Польщу. В стратегічних намірах майбутньої агресії йому був терміново потрібний пакт про ненапад з Й. Сталіним, для того щоб у майбутніх подіях нейтралізувати СРСР [14, с. 252–253].

Пакту Молотова – Ріббентропа присвячено безліч наукових і науково-публіцистичних праць, де погляди істориків вочевидь контрастують. Тому є сенс спиратися на роздуми авторитетних безпосередніх учасників передвоєнних подій. Визнаним арбітром для дискусій і сучасних дискурсів беззаперечно є В. Черчіль із його історичною спадщиною. Перш, ніж звернутися до договорів А. Гітлера і Й. Сталіна, британський політик роз'яснює читачеві, чому було змарновано останній шанс зупинити А. Гітлера навесні 1939 р., де в атмосфері взаємної недовіри та особистих претензій

відбувались у Москві англо-франко-радянські переговори. Термінові рішення, які мали прийнятися, підмінилися довгими безплідними розмовами про варіанти майбутньої військово-політичної співпраці сторін. Зрештою виявилось, що західні посланці не мають повноважень обговорювати важливі військові деталі з радянською стороною. В Кремлі відверто дорікали делегаціям Англії та Франції за Мюнхенську угоду з нацистами, а сам хід переговорів Й. Сталін став розглядати як спробу «затягнути час». Вечері 19 серпня 1939 р. кремлівський володар повідомив Політбюро про намір підписати пакт із Німеччиною [26, с. 78–81].

Німецькі історики Г. Хильгер та А. Мейєр на ґрунті реальних подій стверджують, що підписання пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною було прямим наслідком Мюнхенської конференції. Після конференції в Кремлі було зроблено висновок, що західні держави не мають серйозних намірів чинити супротив нацистам і готові підтримати III Рейх у його просуванні на Схід [24, с. 35].

У сучасних оцінках пакт Молотова – Ріббентропа справедливо вважається брутальним порушенням норм міжнародного права, особливо додаток до нього – таємний протокол. Й. Сталін не тільки проводив демаркаційні лінії з А. Гітлером на карті Європи, а взагалі порушував принципи заперечення таємної дипломатії й таємних договорів, проти яких більшовики, хоч і на словах, виступали від жовтня 1917 р. Пакт від 23 серпня 1939 р. «про дружбу та договір про дружбу і кордони» дезорієнтували комуністичний і антифашистський рух. Відомий англійський історик та публіцист П. Джонсон наводить приголомшливі приклади з цього приводу. В усьому світі комуністичні партії змінили ставлення до антинацистської політики, сповідуючи мир з Німеччиною за будь-яку ціну й активно саботуючи військові зусилля на початку війни [10, с. 415].

Дуже влучну оцінку радянсько-німецькому договору дає британський історик Л. Рис. Він вважає зустріч Й. фон Ріббентропа і В. фон дер Шуленбурга з німецької сторони, Й. Сталіна і В. Молотова з радянської не були продиктовані спільними переконаннями, а, власне, обумовлені спільними інтересами [19, с. 254].

Від радянсько-німецьких переговорів дві сторони здобули значні дивіденди. А. Гітлер одержав свободу дій спочатку проти Польщі, а потім для «бліцкригу» на Заході, впевнений що до певного часу Й. Сталін виконуватиме домовленості й не завдасть «удару в спину». Хоча, як стверджують факти, «він був готовий і до такого розвитку

подій». Червоний диктатор одержав можливості без перешкод приєднувати до СРСР нові території: Західної України, Західної Білорусі, Балтії не тільки розширюючи кордони СРСР, а й одержуючи важливу «стратегічну глибину» на випадок війни з Німеччиною та її союзниками. Власне на цьому аспекті міжнародних і військових подій наголошує в розвідках В. Черчилль [26, с. 104]. Суголосні з роздумами британського прем'єра вже згадані У. Аллен та П. Муратов. Англійські науковці акцентують на тому, що в Кремлі безпомилково прорахували швидку поразку Польщі та прогнозовану позицію її союзників – гарантів безпеки. Існували реальні ризики виходу нацистів на кордони з СРСР на Заході й на Півночі. «Військові обставини в діях Росії представлені достатньо відверто», – стверджують англійські фахівці [3, с. 40]. Фактично підтримує версію британських колег американський історик Ю. Фельштинський. Посилаючись на секретні документи німецького МЗС, науковець стверджує, що початок нападу Німеччини на Польщу спричинив серйозні острахи в радянському суспільстві. Серед населення висловлювалися непоодинокі думки, що після розгрому Польщі Гітлер атакує Радянський Союз [23, с. 92].

Нацистський диктатор і його найближче оточення ніколи серйозно не сприймали договір з Й. Сталіним. Проекти, плани, стратегічні наміри нацистів на шляху до світового панування полягали в знищенні СРСР, фізичній ліквідації значної частини його населення і колонізації східних територій. У стенограмах промов і заяв А. Гітлера відверто говориться про бажання викреслити все те, що зветься Радянським Союзом, з історії та географії [22, с. 20].

Напередодні підписання пакту з Радянським Союзом А. Гітлер заявляв: «Все, що я роблю, направлено проти Росії. Якщо Захід досить глухий і сліпий, щоб зрозуміти це, то відтак я буду вимушений домогтися угоди з росіянами, розчавити Захід, а потім всю свою об'єднану міць я розгорну проти Радянського Союзу» [10, с. 415]. Після 23 серпня 1939 р. Й. Сталін відверто демонстрував задоволення і вважав, що переіграв А. Гітлера. Але кроки радянського очільника на європейській шахівниці прорахували нацисти. Одразу після підписання пакту Й. фон Ріббентроп стверджував, що в Берліні не мають сумнівів щодо справжніх намірів кремлівського диктатора. Він висловлював думку, що Й. Сталін уклав пакт з Німеччиною тільки для того, щоб підштовхнути фюрера до нападу на Польщу, добре розуміючи, що у військові події буде втягнуто Англію і Францію. В такій ситуації

радянське керівництво розраховувало повернути території на заході, які до Першої світової війни входили до складу Російської імперії. А, по-друге, війна в Європі вичерпає сили Німеччини та Західних демократій і це буде чудовий момент, щоб кинути всю міць Червоної Армії на подальшу більшовизацію Європи [20, с. 212–213].

Після 1 вересня 1939 р. Й. Сталін послідовно здійснював ганебне «замирення» Гітлера на політичному, економічному та військовому напрямках, натякаючи на «дружбу, скріплену кров'ю», але виконуючи, як свідчать історики, зовсім інші плани. Він поклав на терези абсолютно два різні виміри: політичний імідж країни, з одного боку, і жорстку військово-стратегічну доцільність, з іншого, зробивши вибір на користь другої. Так вважає один із найтитулованіших британських істориків М. Гейстінгс. Науковець стверджує, що Й. Сталін і А. Гітлер були не союзниками, а радше співниками-близнюками тоталітаризму.

Незважаючи на політичні та економічні здобутки, які тимчасово одержали дві сторони, військове зіткнення між Німеччиною та СРСР було неминучим. Війна між ними стала справою часу [8, с. 27]. Але в планах А. Гітлера на другу половину 1939 р. була виключно Польща. І нацистський фюрер просував цей політичний блеф.

30 січня 1939 р., під час виступу в Рейхстагу перед нацистською верхівкою, А. Гітлер підкреслив важливе значення дружби між Німеччиною і Польщею, назвавши цю дружбу «одним із найважливіших факторів політичного життя Європи». В квітневому зверненні до широкої аудиторії радіослухачів фюрер розкритикував міжнародну пресу, яка поширювала чутки нібито про можливий напад німців на Польщу: «Німеччина не мобі-

лізувала жодного солдата і не має ніяких намірів проти Польщі».

В другій половині травня керівництво Вермахту одержало точну дату нападу на Польську державу – 1 вересня. Трохи пізніше, 22 червня, А. ітлер підписав узгоджений план початку військових дій під кодовою назвою «Вайс» [27, с. 487, 491, 495, 514].

1 вересня 1939 р. потужні військові угруповання III Рейху атакували польські кордони. Так почалась одна з найбільших світових трагедій в історії людства.

Висновки. В історії не існує прямих аналогій. Але трагічний досвід Другої світової війни, особливо її переддень, є вагомим науковим полем для сучасних дослідників у різних країнах. Без зайвого перебільшення, об'єктивне осмислення цього досвіду має вберегти людство від воєн і нових військових конфліктів. У цьому контексті гранд-наратив, який створила зарубіжна історіографія, суттєво відрізняється від різноманітних ревізіоністських концепцій та ідеологем науковою новизною і значущістю. Він не може бути проігнорований у сучасному історичному дискурсі чи в сучасних «битвах за історію».

Зарубіжна історіографічна спадщина побудована на ґрунтовних наукових джерелах і розглядає події Другої світової війни не тільки з погляду бажання краще дізнатися про минуле. Актуальним є й застереження тим, хто планує нові війни в XXI ст., намагаючись надати історії зворотної ходи. Історія, як наука про людину та суспільство, завжди засуджує ті політичні системи, котрі висувають на вершину влади злочинців. Добре відомо, що переможного 1945 р. за солідарності демократичного світу в боротьбі з нацизмом, зло було покарано неминуче і незворотно.

Список літератури:

1. Александер Б. 10 фатальных ошибок Гитлера. Москва: Яуза-Эксмо, 2003. 448 с.
2. Аллен У. Э. Д., Муратов П. П. Русская кампания Германского Вермахта. 1941–1945. Взгляд из Лондона. Москва: Айрис-Пресс, 2005. 560 с.
3. Арон Р. Лекции по философии истории. Москва: Либроком, 2004. 336 с.
4. Безыменский Л. Разгаданные загадки Третьего Рейха. Москва: Новости, 1984. 368 с.
5. Герлиц В. Германский Генеральный Штаб. История и структура. 1657–1945. Москва: Центр Полиграф, 2005. 478 с.
6. Гланц Д. Восставшая из пепла. Как Красная Армия 1941 года превратилась в армию Победы. Москва: Яуза-Эксмо. 2009. 544 с.
7. Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни: зб. статей. Київ: Видавничка спілка ім. Ю. Липи, 2011. 225 с.
8. Гейстінгс М. І розверзлося пекло... Світ у війні 1939–1945. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 752 с.
9. Деметр К. Германский офицерский корпус в обществе и государстве. 1650–1945. Москва: Центрполиграф, 2007. 384 с.
10. Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. Москва: Анибус, 1995. Т. 1. 527 с.
11. Скульчик С. Український досвід Другої світової війни. Київ: Медуза, 2020. 268 с.

12. Кершоу Я. Гитлер. Ростов на Дону : Феникс, 1997. 320 с.
13. Кноп Г. Адольф Гитлер. Психологический портрет. Москва : АСТ ; АСТРЕЛЬ, 2006. 442 с.
14. Лиддел-Гарт Б. Энциклопедия военного искусства. Москва : АСТ, 1999. 656 с.
15. Мазер В. Адольф Гитлер. Легенда, миф, реальность. Ростов на Дону : Феникс, 1998. 608 с.
16. Мелетин Ф. Танковые сражения: боевые применения танков во Второй мировой войне. Санкт-Петербург : АСТ-Полигон, 2003. 437 с.
17. Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: засторога. Київ : Форс Україна, 2019. 352 с.
18. Педфилд П. Рейхсфюрер СС. Смоленск : Русич, 2002. 544 с.
19. Рис Л. Сталин, Гитлер и Запад. Тайная дипломатия великих держав. Москва : Астрель, 2012. 574 с.
20. Риббентроп И. Мемуары нацистского дипломата. Смоленск : Русич, Мысль, 1998. 448 с.
21. Снайдер Т. О тирании. 20 уроков XX века. Москва : АСТ ; CORPUS. 2018. 192 с.
22. Тревор-Ропер Х. Застольные беседы Гитлера. 1939–1944 гг. Москва : Центрполиграф, 2004. 655 с.
23. Фельштинский Ю. Оглашению подлежит: СССР – Германия. 1939–1941 гг. Документы и материалы. Москва : Московский рабочий, 1991. 367 с.
24. Хильгер Г., Мейер А. Россия и Германия. Союзники или враги? Москва : Центрполиграф, 2008. 415 с.
25. Хоус Дж. Краткая история Германии. Москва : Колибри ; Азбука-Атикус, 2021. 256 с.
26. Черчилль В. Вторая мировая война. Ростов на Дону : Феникс, 1997. 640 с.
27. Ширер У. Взлет и падение III Рейха. Москва : Эксмо, 2004. 1168 с.

Ramazanov Sh. Sh., Levitas F. L. KEY ISSUES OF INTERNATIONAL POLITICS ON THE EVE OF WORLD WAR II IN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Key issues of the history of World War II keep being in active scientific and political discourse. Totalitarian times made it impossible for researchers to get find out and analyze the works of famous foreign authors, among whom were both direct participants and witnesses of the war events. In the form of significant works by W. Churchill, H. Baldwin, D. Fuller, W. Shearer, A. Clark, M. Hastings, N. Wert, L. Dayton, W. Herlitz, H. Greiner, G. Knopp and others. Anglo-American and Western European historiography has created a powerful Grand Narrative for the study and objective investigation of the history of one of the greatest tragedies in human history. Scientific assessments of well-known military experts contain important facts, events, processes of international politics of the 1930s. Secret diplomacy, separate negotiations and agreements with the Nazis, the policy of appeasing Hitler – give a full understanding of the nature, causes and mechanisms of World War II. The works by foreign authors are prepared on the basis of important source material, they are distinguished by scientific methodology and unbiased assessment of events. The above researchers panoramically reflect on the course of historical processes and convincingly prove important truths: who really was at the origins of World War II, who was the aggressor and who was its victim, and whether the misanthropic plans of the Third Reich could have been prevented. Facts and historical events, which are the focus of the attention of foreign authors, provide a key to understanding the complex and contradictory historical processes. American and European contexts refute the ideological stereotypes and political ideologies on which some contemporary authors rely. The results of scientific research abroad are useful for modern debate in Ukraine.

Key words: *foreign historiography, Nazism, World War II, appeasement policy, secret diplomacy.*

Салук В. Б.

Київський національний університет будівництва і архітектури

ПРОПАМ'ЯТНІ ТАБЛИЦІ 1920–1930-Х РР. НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ, ПРИСВЯЧЕНІ ВОЇНАМ ПЕРШИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ: ІСТОРІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті, яка укладена на основі неопублікованих та опублікованих джерел і власних розвідок автора розповідається про відомі на даний час збережені пропам'ятні таблиці, які присвячені українським воїнам Перших визвольних змагань на Галичині (Українським Січовим Стрільцям та воїнам Української Галицької Армії). Йдеться про об'єкти культурної спадщини, які були виготовлені у 1920–1930-тих роках і встановлені у різних місцях Тернопільської області. Історія давніх таблиць подається на тлі подій, які вирували в міжвоєнній окупованій Галичині, а згодом в підрадянській та незалежній Україні.

Наукова новизна полягає в тому, що у розвідці вперше описано та охарактеризовано видову специфіку та особливості увічнення на Тернопільщині (1920–1930 рр.) українських воїнів на меморіальних таблицях. Автор особисто оглянув і заміряв більшість об'єктів, дізнавався на місцях історії, пов'язані з ними. Визначено хронологію, матеріали виготовлення, особливості художнього оформлення та аналіз сенсів зображень і тексту пам'ятних дощок, закладених галицькими українцями свого часу.

Зроблено висновок, що не зважаючи на незначну кількість збережених меморіальних таблиць, все ж наприкінці міжвоєнного періоду на Тернопільщині уже сформувався своєрідний культ пошанування героїв який відобразився у матеріальній та духовній спадщині народу.

Ключові слова: пам'ятні таблиці (дощки), культурна спадщина, Перші визвольні змагання, УСС, УГА, Тернопільська область, міжвоєнний період ХХ ст.

Постановка проблеми. Територія теперішньої Тернопільської області протягом 1914–1921 рр. опинилася у горнилі воєнних баталій. Спочатку краєм прокотилася Перша світова війна (1914–1918), потім польсько-українська (1918–1919), разом з тим частину території зачепили радянсько-українська війна (1917–1921) та польсько-радянська війна (1919–1920). Українці з Тернопільщини були мобілізовані до Збройних сил Австро-Угорщини, до лав Української Галицької Армії (УГА – війська Західноукраїнської Республіки /ЗУНР/) та Армії Української Народної Республіки (УНР). Частина мешканців пішли добровольцями до Легіону Українських січових стрільців (УСС – підрозділ австро-угорської армії), чисельність яких хоч не була великою через російську окупацію [18, с. 7], проте вони відіграли величезну роль в історії українського війська, пройшовши славний бойовий шлях від початку Великої війни і до завершення боротьби за незалежність українських держав (ЗУНР та УНР). Разом з тим, УСС від початку ставили собі за мету прагнення незалежної України і томи ми відносимо їх, разом з іншими, до учасників Перших визвольних змагань (далі ПВЗ) 1914–1921 рр.

Воєнні лихоліття і героїзм українських військових ПВЗ залишили глибокий слід в народній пам'яті. Для того щоб увічнити їх імена післявоєнна громадськість у 1920–1930-х роках вдавалася до різних способів, серед яких облаштування військових могил і кладовищ, спорудження надгробків, пам'ятних знаків, меморіальних таблиць. Власне, віднайдення і вивчення пропам'ятних таблиць галицького Поділля є цікавим в рамках вивчення знаків комеморації ПВЗ у міжвоєнній Галичині в умовах польської окупації. За аналізом наявних пам'ятних дощок ми можемо частково прослідкувати настрої суспільності і окремих громад щодо політики пам'яті, з'ясувати імена учасників визвольних змагань, закарбованих у віках.

Хронологічні рамки досліджуваного питання вибрані з огляду на тогочасні історичні реалії. Поява пропам'ятних таблиць українським воїнам-землякам на Тернопільщині фіксується на початку 1920-их років і триває аж до 1939-го року, який став для «визволених» мешканців краю початком тотального придушення прав і свобод українського населення радянським режимом. В подальшому через утиски не тільки припиняється в будь-якій

формі меморіалізація ПВЗ, але й відбувається нищення об'єктів української культурної спадщини, що нагадують про визвольну боротьбу. В той час вдалося вчасно демонтувати й заховати чи замаскувати багато меморіальних таблиць, але, на жаль, після відновлення незалежності не всі із них можливо було повернути зі сховків. Частина раритетів загублена через забуття, адже про таємні місця знали одиниці. Деякі таблиці не віднайдені, якісь могли піти на металобрухт.

Тому, так важливо було віднайти і дослідити ті пропам'ятні таблиці, які вціліли після багатьох років невідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зауважити, що дотепер не було в повній мірі зібрано відомостей про усі давні пропам'ятні таблиці Тернопільщини українським воїнам 1914–1921 рр. Наші нові розвідки [13, 17, 19, 29], участь в експедиціях Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини (далі Тернопільоблцентр ОНДПКС) [5, 9, 10, 15, 27, 28, 35], опрацьована література дозволили доповнити наявну інформацію, необхідну для систематизації та аналізу досліджуваного питання.

Попередньо ми уже публікували деякі відомості про пам'ятні таблиці Тернопільщини міжвоєнного періоду, описуючи пам'ятки культурної спадщини на Збаражчині і Теревовлянщині [30, 31].

Велику роботу в галузі краєзнавства, пам'яткознавства, зокрема пошуку, вивчення і публікування, взяття на державний облік пам'яток, пов'язаних з періодом ПВЗ проводить Тернопільоблцентр ОНДПКС. Ця установа випустила друком каталог пам'яток Стрілецької слави, а Людмила Строць у своїй оглядовій статті до цього каталогу дослідила різноманітні пам'ятні знаки ПВЗ, в тому числі таблиці [1].

Вагомий вклад в дослідження таблиць XIX–XX ст. на території Галичини зробив скрупульозний львівський дослідник, фалерист, краєзнавець Степан Пахолко, який має на своєму рахунку чимало опублікованих статей і книг [24, 25, 26].

Важливим джерелом з питання вивчення краєзнавства є трьохтомник «Тернопільщина. Історія міст і сіл», виданий у 2014 році. У ньому зустрічаються згадки про наявність пам'ятних дощок міжвоєнного періоду у деяких населених пунктах.

Формулювання цілей статті. У своїй статті ми ставили за мету визначити різновиди меморіальних дощок, художніх засобів, які використовувалися для створення інформативних об'єктів. Для повнішого опису пропам'ятних таблиць нам

необхідно здійснити порівняльний аналіз їхніх фізичних характеристик (матеріали, габарити, способи виготовлення). Важливим аспектом статті вважаємо вивчення історії постання, збереження й сьогодення цих матеріальних пам'яток минулого.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після завершення довгого періоду ПВЗ в Галичині сформувався культ пошанування Героїв. Йшлося про увічнення в різний спосіб загиблих в боях українських військових та померлих ветеранів.

Слід зауважити, що попри значний ступінь залучення населення Галичини до військових дій, високе піднесення духу після перемог в героїчних боях в 20-х рр. XX ст. практики комеморації не набули глибокого усвідомлення й не стали масовими в реалізації. Підтвердження такого невтішного становища знаходимо в рефераті, опублікованому в 1927 році членом «Товариства охорони воєнних могил» (ТОВМ) Іваном Німчуком. У своєму аналізі збереження національної пам'яті він писав: «Тільки в церквах або при церквах збереглися у нас тривалі пам'ятники: пропам'ятні таблиці, ювілейні або місійні хрести, пам'ятники на могилах померлих, панцизні хрести тощо... але які ж вони нечисленні, примітивні, занедбані». Тому, він також наголосив під час установчих зборів ТОВМ у Львові на важливості виготовлення по всіх місцевостях пропам'ятних дощок з іменами борців за волю України і поставив таке завдання перед активістами [21, с. 2].

Щоправда, за неповні три роки діяльності ТОВМ, станом на червень 1930 р. за сприяння товариства побудовано майже в кожному більш-менш діяльному культурному центрі краю як не пам'ятника, то хреста, пропам'ятних таблиць чи ін. [8, с. 17].

Як вислід проведеної просвітницької діяльності патріотичних товариств, за підтримки інтелігенції та церкви у 1930-х роках на Галичині суттєво поживавилася народна активність по меморіалізації осіб та подій ПВЗ.

Своєрідним видом комеморації ПВЗ, який побутував протягом 1920–1930-х років на Тернопільщині було встановлення пропам'ятних таблиць. На противагу монументам, виготовлення таких виробів було простіше і дешевше. Місце для встановлення вибиралося з огляду на певність щодо їхнього збереження. Саме тому більшість таблиць встановлювалися у церквах або на їх території, адже права греко-католицьких (= українських) громад були захищені спеціальним договором між урядом Польської Республіки і Апостольським Престолом (Конкордат 1925 р.)

[4]. Також на деякий захист для таблиць можна було очікувати на території кладовищ, які мали би стримувати від вандалізму. Бували випадки коли дошки встановлювалися на пам'ятних знаках чи на будинках «Просвіти».

Визначальним було смислове навантаження закладене у тексті і зображенні на пропам'ятній таблиці. Були таблиці де сміливо розміщували текст «Поляглим за волю» чи «УГА», зображення тризуба. В інших випадках могла бути своєрідна конспірація, коли над списком імен загиблих виписували роки «Великої» чи «Світової війни» з розширеним датуванням: «1914–1920» (розуміється із включенням років української війни з окупантами). Або ж окремо зазначалася дата «1918–1920», яку слід розуміти як хронологію ПВЗ. Таким чином у цифрах були зашифровані періоди визвольних воєн, а під ними імена їх учасників.

Матеріалом для виготовлення дощок слугували різного роду кам'яні плити (піщаник, мармур, граніт) на яких викарбовувалися тексти та металеві сплави (латунь/бронза, чавун ін.), з яких в ливарних майстернях можна було б виготовити будь-які форми.

Найбільш поширеними були пропам'ятні дошки на честь воїнів-земляків, які померли в боях або були учасниками воєн протягом 1914–1921 рр. Ці пам'ятки по суті містили списки померлих (імена / роки життя / військові звання / інколи місце народження, вік), подібно до тих, що складають за церковною традицією в молитвах за упокій [2, с. 3–4]. Імена померлих воїнів священники зачитували на великопостових Богослужіннях (а також могли їх згадати до річниці Листопадового чину та на Зелені свята (Трійцю), коли традиційно влаштовувалися походи до могил Героїв ПВЗ). На деяких таблицях вказувалися фундатори, виробники, дата тощо.

Невідомий дослідник Б. Г. у Літописі Червоної Калини за травень 1939 р. стверджував, що йому вдалося скласти список більше 70-ти пропам'ятних таблиць в Галичині, більшість з яких були розміщені в інтер'єрах церков [2, с. 3].

Зазначимо, що географія поширення пропам'ятних таблиць ПВЗ на території Тернопільської області є нерівномірною. В північній (волинській) частині регіону, яка входила до складу УНР не збереглося давніх дощок, присвячених діячам чи воїнам УНР. Натомість, вони присутні в центральній (Тернопільський район) і південній (Чортківський район) частинах області, які були у складі Австро-Угорщини, Польщі та ЗУНР

і, відповідно, там були увічнені легіонери УСС, воїни УГА й діячі українського державотворення.

На даний час нам відомо про 25 таких пропам'ятних таблиць, які були виготовлені для Тернопільщини. За допомогою опрацьованих літературних джерел, архівних матеріалів, проведених опитувань, участі в експедиціях Тернопільоблцентру ОНДПКС нам вдалося з'ясувати чи доповнити історії, видові відмінності та скласти характеристику пропам'ятних дощок.

Найдавніша пропам'ятна таблиця ПВЗ в Тернопільській області (із фіксованою датою) була встановлена у м. Чортків, в інтер'єрі церкви Покрови Богородиці в 1924 р. На мармуровій дошці розміром 49x33 см золотими літерами викарбований напис: «Борцям за волю України. Чортківські Українці 1/ХІ 1924 р. Б.». В роки радянської окупації таблиця, задля збереження від комуністів, була заштукатурена [35]. Після віднайдення вона була відреставрована у 1992 р. [36]. Цікаво, що сучасний публіцист О. Степаненко зустрів інформацію, що зусиллями Комітету¹ у Покровській церкві було встановлено мармурову таблицю «...з іменами стрільців, котрі загинули у Чортківському повіті» [32]. Наразі нам не відомо чи вціліла таблиця могла бути фрагментом більшої, чи, можливо, була ще якась інша.

Через один рік після Чорткова 15.11.1925 р. було відкрито пропам'ятну таблицю воїнам УГА, уродженцям села Нагірянки (тепер у складі м. Бучач). Вона виготовлена з білого мармуру (140x70 см) в Івано-Франківську скульптором М. Антоном на замовлення місцевого аматорського гуртка читальні «Просвіта».

Ця таблиця є найбільш сміливо оформленою. Можливо це через те, що на той час в польській державі, ще не так жорстко діяла цензура. Зверху таблиці поміж датами польсько-української війни «1918*1919» розміщений тризуб, зображення якого було заборонене.

Вражає патріотичний текст присвяти, який неможливо не процитувати. Заголовок: «ГРОМАДЯНАМ НАГІРЯНКИ упавшим за Рідний Край». Далі йде перелік 23-х імен військових. Після цього возвеличується героїчний жертвний чин земляків: «...Тим, що йдучи до ідеалу світла правди полягли на пересяклому кровю шляху по всіх усядах **УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ**, в кривавих зусиллях за народ в обороні його волі, Тим, котрих перемогли голод, холод, п'ятнистий тиф серед дощів, снігів, по шпиталях без лікарів і ліків –

¹ Можливо тут ідеться про Крайовий комітет охорони військових могил, який діяв у 1921–1926 рр. на Чортківщині

складає на сім місци терневий вінець посвяти...», «...клонить свої голови перед Вашою найбільшою Жертвою ціною молодого життя відданого за безталанну Вітчину. Спіть спокійно найліпші Сини України, най Вам земля, де лиш спочиваєте, пером буде, а слава Ваша не вмре, не загине! Вічная Вам пам'ять найблагородніші **ДІТИ НАЦІЇ**, бо Ви своєю кров'ю народ від заглади окупили!» [5]. Усі викарбувані на дошці написи і рамка пофарбовані в золоті барви.

В радянський час, коли атеїстична влада закрила церкву, був намір знищити патріотичну таблицю. Але її вдалося зберегти завдяки твердій позиції радянського функціонера, який відмовився нищити українську реліквію і наказав акуратно її заштукатурити. Під час польської та радянської окупації тризуб був заклеєний папером [26]. На початку 1990-х церковна громада зняла штукатурку, яка прикривала дошку [5].

У тому ж 1925 р. в с. Залуччя на Борщівщині громадянами села з ініціативи старшини УГА Гната Козака було відкрито пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан [1, с. 8]. Він складався із земляного насипу і хреста на постаменті, на якому була металева таблиця (50x40 см). Пам'ятник зведено в честь 21-го воїна (які згадані поіменно) та «Прочим невідомим синам нашої Вітчизни». Зверху таблиці напис: «Вічна їм пам'ять от рода в род!», «1914–1918–1920», а далі: «Тим, що впали в нерівнім бою за нашу – ХХХ -» (останнє слово повністю зішкрябане і нечитабельне). Зі слів Ольги і Миколи Стасюків, які доглядають пам'ятник, дошка була порубана червоноарміємцем у вересні 1939 р. [10].

Пам'ятний знак із Залуччя, на якому розміщена меморіальна таблиця взятий на державний облік у 2017 р. як щойно виявлений об'єкт культурної спадщини (історії) Тернопільської області [28].

У 1926 р. з ініціативи Івана Прокопова і сприяння селян та емігрантів у с. Чернихів на Зборівщині встановлений пам'ятник «Поляглим за лучшу долю народу в рр. 1914–1919» [6, с. 141]. На пам'ятнику розміщені металеві плити (45x30 см) з іменами воїнів, уродженців Чернихова. На одній – імена 32-х воїнів УГА (10-ї і 18-ї бригад), які загинули за Збручем у боях з більшовиками і денікінцями або померли від тифу. На іншій таблиці – імена учасників Першої світової війни [34, с. 133]. Дошка і пам'ятник були пошкоджені під час лихоліття Другої світової війни.

Чернихівський пам'ятник із давніми таблицями від 1992 р перебуває на державному обліку

й має статус пам'ятки історії місцевого значення (охоронний номер 1521) [27].

І.ІХ.1929 у с. Товстолюб, що за 15 км від Тернополя, відкрито пропам'ятну дошку на пам'ять жертвамвоєн 1914–1920 рр. На дошці розміром 92x58 см викарбуваний перелік 39 імен воїнів. Внизу таблиці гасло: «Вічная ім. пам'ять». В останній стрічці записано імена священників о. О. Мироновича (служив у селі 1918–1920 рр.) та о. М. Кордубу (служив у 1922 р.) [23, с. 112]. Не зрозуміло чому саме згадано цих священників, адже вірогідніше, що це не вони її освячували у 1929 р. Разом з тим відомо, що о. Мирон Кордуба (1894–1980) був воїном УСС, підхорунжим УГА.

Дошка розміщена в інтер'єрі товстолюбської церкви св. Юрія-Переможця у втопленій ніші стіни, можливо вона сформована поверх штукатурки або ж встановлена так, що не помітно кріпильних отворів. Ця таблиця у 2000-х роках мала чорне тло, але під час останньої реставрації пофарбована білою фарбою, літери завжди були золотистими.

На початку 1920-х рр. в с. Залав'є (Теребовлянщина) у церкві Святої Трійці встановлено меморіальну таблицю на честь чотирьох односельців, воїнів УГА, які не повернулися з фронту [12, с. 262]. На кам'яній дошці (48x48 см) викарбувані імена Петра Якиміва, Григорія Скальського, Павла Гумінецького, Павла Перхалука й посвята «усім тим, що віддали життя» [9].

В 1930-тих роках стараннями скалатського товариства «Просвіта» в церкві Преображення Господнього встановлено гранітну пропам'ятну таблицю «Славної пам'яті воїнам визвольних змагань 1918–1920. Скалатська земля» [16, с. 60] з габаритами 48x48 см. Але в радянський час дошку демонтували. Тепер вона зберігається у фондах музею Скалатського замку [13].

У с. Ігровиця (тепер Тернопільський район) у міжвоєнні роки Ілля Юник (вірогідно ветеран УГА) встановив в пам'ять про своїх друзів мармурову плиту з викарбуваними іменами та віком 54-х воїнів (розмір 105x65 см). Напис зверху: «Найкращим синам, що впали за волю України. 1914–1920», під іменами уривок з пісні Богдана Лепкого: «Спіть хлопці спіть / про долю волю сніть / про долю волю Вітчизни / чи можуть бути кращі сни.». За інформацією, наданою відділом культури Білецької сільської ради ця таблиця спочатку висіла на забутій могилі цвинтаря протягом 1920-х до 1990-х рр., а в 1993/1994 р. її встановили на новому пам'ятному знакові полеглим за волю України біля церкви св. Параскеви.

На Підволочисьчині в міжвоєнні роки у двох сусідніх селах Коршилівка [7, с. 123] та Клебанівкани церковних стінах розмістили досить подібні кам'яні пропам'ятні таблиці учасникам Першої світової війни та ПВЗ. Власне, ці прямокутні вироби мають великі габарити та подібне художнє оформлення (золоті літери на чорному тлі). Зміст і стилістика тексту теж схожі. На заголовках викарбовано «Жертвам/жертви/ Великої війни 1914–1920», нижче виписані і пронумеровані імена військових. Гадаємо, що автори дошки свідомо «продовжили» на 2 роки хронологію Великої (Першої світової 1914–1918) війни, адже воїни-односельці брали участь також в польсько-українській війні (1918–1919) (про яку уникається згадка) та були у складі Червоної УГА (1920 р.).

Щоправда, клеванівська дошка (розмір 118x80 см) більш інформативна, на ній вказані роки життя (біля дат знаки «*» та «+»), військове звання (десятник, чотар ін.), армія (УГА; австро-угорські воїни). Першим у списку йде «Тадей Федорович (*1849+28.V.1919) – патрон Клебанівки», за ним – «чотар 33 С.П. Лицар Ж. корони Лев Копистянський (1898+30.III.1918)», а далі імена інших 28 воїнів.

Коршилівська дошка містить лише список 16 воїнів з іменами та прізвищами та напис «Вічна їм пам'ять!» внизу таблиці.

Ще одним видом пропам'ятних таблиць можна вважати надмогильні таблиці. До прикладу, подаємо відомі нам такого роду металеві вироби.

У 1930 р. в с. Джурин на Чортківщині з ініціативи філіалу ТОВМ, українська громадськість звела величезний надгробок на могилі Миколи Шанайди (1900–1919), загиблого в бою четаря УГА. На пам'ятнику було встановлено металеву таблицю, на якій було зазначено, що він помер «За в(д)олю Ук...». Через цей патріотичний напис в 1947 р. дошка була розстріляна більшовиками. В роки Незалежності краєзнавець Юхим Мако-терський зібрав розкидані рештки таблиці і передав їх на зберігання до Чортківського краєзнавчого музею [3, 19, 20].

В місті Бережани на кладовищі у міжвоєнні роки на могилах визначних українців були встановлені металеві надгробні знаки. Так на могилі Осипа Ковшевича (1852–1919) (полковника УГА і лікаря) зазначено, що він був також окружним командантом, щоправда без уточнення про це відбувалося період ЗУНР. Друга подібна таблиця розміщена на могилі визначного громадсько-політичного діяча, організатора мобілізації до лав УСС, функціонера ЗУНР Тимотея Старуха (1860–1923)

[1, с. 16]. На дощечці виписані займані посади померлого та зазначено, що він був членом «усіх українських інституцій і товариств». До слова, такого ж типу надмогильні таблички українським діячам чи воїнам зустрічаються в інших місцях. Наприклад, у Винниківському краєзнавчому музеї зберігається екземпляр: «Володимир Гарух хорунжий У.Г.А.» [24, с. 131].

Обидві надгробні таблиці в Бережанах, як складові могил, перебувають на державному обліку з 2012 р. в статусі щойно виявлених об'єктів культурної спадщини (історії) Тернопільської області [28].

У с. Нараїв на Бережанщині на фасаді церкви Воздвиження Чесного Хреста прикріплена дошка пам'яті підполковника УГА, «начального духовника Укр. Галицької Армії» о. Івана Дидика (+1927 р.) та «Поляглих стрільців за волю українського народу 1918–1919». Внизу напис: «Сучасним на вічну пам'ять поколінням на науку. Родимці». Металева таблиця (80x40 см) складається із двох акуратно припасованих частини, скручених гвинтами. Припускаємо, що нижня частина із написом «...за волю українського народу 1918–1919 рр.» могла бути дочеплена до частини дошки отцю Дидику, або ж її відрізали з метою приховати патріотичний зміст тексту.

В окрему групу виділимо вилиті з бронзи пропам'ятні таблиці «Поляглим за волю». Вони були поширені на території Галичини, зокрема нам відомо про 11 примірників, які були виготовлені для населених пунктів сучасної Тернопільської області.

У Львові в 1938 р. утворилася спілка (фірма) «Мемор», яка пропагувала створення пам'ятників та пропам'ятних таблиць на увічнення визначних подій та осіб української історії, зокрема через поширення пропам'ятних таблиць в честь полеглих героїв. Ними був виготовлений ескіз «Поляглим за волю», за яким згодом відливалися металеві таблиці для різних населених пунктів [25, с. 22]. На деяких дошках з Тернопільщини помітно частину підпису автора цього малюнку: «В. Кона...». Є припущення, що власником «Мемору» був Петро Олійник (командир округи УПА під псевдо «Еней») [1, с. 11], але в більшості згадок про «Енея» вказується, що в його власності була з ідентичною назвою юридична фірма.

Втіленням проєкту «Мемору» протягом двох років займалася львівська арт-відливарня Михайла Брилинського, яка також займалася виготовленням дзвонів та інших патріотичних

меморіальних таблиць. Ця кооперація була придушена з приходом радянської влади [24, с. 129].

Більшість таблиць «Поляглим за волю» (1938–1939 рр.) виготовлялися за шаблоном розміром 50х40 см. На кожній був зазначений відповідний населений пункт, рік виготовлення та списки воїнів 1 св. в. та ПВЗ.

На барельєфному малюнку виготовлених дощок у верхній частині зображені крилаті діви (ангели), які тримають у вінку стилізований тризуб з палаючою лампадою. До цього вінка стрічками з написом «Поляглим за волю 1917» підв'язаний терновий вінок із хрестом. Під стрічкою викарбуваний список імен. Унизу таблиці зображений військовий із обламаною шаблею, який сурмить на честь героїв, поруч похідний барабан. Дощка оформлена у вигляді рамки, на вершині якої по центру розміщена стрілецька шапка-мазепинка з перехрещеними шаблями, а по боках – двокольорові стяги, дубове листя і зброя (гармата, гвинтівки). На первісному ескізі було більш деталізовано промальшовано тло за воїном (видно вибухи, згарище, падаючі поранені), а на вилитих дошках бачимо на тлі тільки стовпці з колючим дротом.

Кожну із тих пропам'ятних таблиць спіткала нелегка «доля» після приходу радянської влади, тому подаємо їхні історії та особливості.

Розглянемо спочатку відмінну від решти пропам'ятних таблиць, яка знаходиться в с. Нижчі Луб'янк на Збаражчині. Таблиця виготовлена у 1939 р. тією ж ливарнею Брилинського (про що зазначено на рамці) і має трохи більші розміри – 82х58 см. Разом з тим у неї трохи видозмінений дизайн. Змінилися обриси ангелів, на тлі солдата-сурмача з'явилася гармата (як у первісному ескізі), але чомусь зникла мазепинка на вершині рамки, а по її периметру залишився тільки рослинний орнамент. В текстовій частині викарбовано: «Полягли за волю», «У СВІТ. ВІЙНИ 1914–1918.», «У.Г.А. 1918–1920».

У розмові зі старшим братом церкви Павлом Кретом [17] ми дізналися, що таблиця в радянський час була знята з пам'ятника «Борцям за волю, долю неньки України» (1927 р.), що стояв на подвір'ї церкви Покрови Пресвятої Богородиці [22, с. 6; 11, с. 6]. Історичну реліквію заховали у церкві (вірогідно в підвалі). Після віднайдення, відреставрована на заводі «Ватра» і розміщена у 1992 р. (1993 р.?) на старому пам'ятному знаку. Встановлення меморіальної дошки у 1939 р. ймовірно пов'язане із тим, що кам'яна таблиця з іменами українців була посічена поляками під час пацифікації 1930 р. [33, с. 129].

В інтерв'ю з громадським діячем села Саранчуки (Бережанщина) І. Родіоновим ми з'ясували, що в центрі їхнього села в міжвоєнні роки стояла висока символічна могила Січовим Стрільцям. На ній височів дубовий хрест із бронзовою таблицею воїнам ПВЗ. З приходом радянської влади хрест повалили, але згодом таблицю із хреста таємно занесли до церковного паламаря А. Горошка. Той вирішив закопати дошку у своїй stodолі на глибині 0,5 м, розмістивши її вертикально аби її неможливо було віднайти під час обшуків залізним щупом. У 1993 р. дошку віднайшов Г. Горошко (онук чоловіка, який вперше зняв і заховав дошку). Окислену дошку віддали на відновлення на тернопільський завод. У 2000-х роках дошку встановили у церкві Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста [29].

У с. Вербівці на Теребовлянщині пропам'ятна таблиця українським воїнам розміщена в інтер'єрі давньої церкви св. Миколая Чудотворця. У 50-х роках ХХ століття приміщення церкви перетворили на музей. Всі художні роботи знищено, церкву розграбовано, але дошку вдалося зберегти (згідно книги «Храми УПЦ Київського патріархату. Тернопільщина»).

На Гусятинщині у селі Паївка на відновленому у 1990 р. пам'ятному знаці УСС розміщена пропам'ятна таблиця воїнам ПВЗ, яка виготовлена у 1939 р. за шаблоном із викарбуваним підписом арт-ливарні Брилинського.

Велику дослідницьку роботу щодо встановлення відомостей про давні бронзові таблиці здійснив С. Пахолко. Для доповнення сукупної історичної картини викладемо витяги з його публіцистики [24, с. 73–74, 127–133].

Таблиця у с. Конюхи (тепер Козівська громада) була встановлена на стіні церкви Успіння Богородиці, але, задля забезпечення її від агресії комуністичних активістів, була захована під церковною банею, де вона перебувала до кінця радянської влади [37, с. 5]. Віднайдену таблицю у 1991 р. встановили на пам'ятному знакові відновлення незалежності України. У 2017 р. дошку повернули на первісне місце у церкві.

У 1938 р. в с. Росохуватець (тепер Купчинська громада) на символічній могилі УСС та УГА було встановлено бронзову пропам'ятну дошку. Після руйнувань більшовиками «могили» у 1947 р., селяни таємно закопали таблицю на кладовищі с. Ішків. У 1990 р. таблицю віднайшли і встановили в наступному році на відновленому пам'ятному знакові воїнам Перших визвольних змагань.

Дошка в Соснові (тепер Золотниківська громада) спочатку могла бути встановлена на будинку (чи в інтер'єрі) товариства «Просвіти». Після переховування (1970–1990-ті рр.) таблицю встановили на могилі хорунжого УСС Северина Яремкевича у 1991 р.

У с. Козівка (тепер Козівська громада) таблиця ПВЗ теж була на будинку «Просвіти». Місцевий житель в радянський час таємно закопав таблицю на своєму городі. В роки Незалежності віднайдену історичну реліквію у 2006 р. помістили при вході до церкви Переображення Господнього.

В с. Різдяни (тепер Микулинецька громада) пропам'ятна таблиця була розміщена на хресті (як казали місцеві «фігури») у центрі села. В 1950-х рр. комуністи скинули цей хрест в річку. Але таблицю вдалося заховати місцевому мешканцю у себе на горищі аж до встановлення її на новому пам'ятному знакові «Борцям за волю України» у 1990 р.

Збереглися ще дві пропам'ятні таблиці, які були виготовлені у 1938 р на ливарні М. Брилинського для сіл Заставче (тепер Підгаєцька громада) і Кошляки (тепер Скориківська громада), але замовники не встигли їх отримати з якихось причин. Після закриття радянською владою арт-ливарні М. Брилинського, у 1945 р. його сини задля порятунку дощок закопали їх у власному підвалі, а в 1970-х уже онуки ливарника таємно викопали ці дошки і вони досі зберігаються в родині Брилинських [24, с. 72].

Висновки. Не зважаючи на складні умови життя в окупації різними режимами, українці на Тернопільщині зуміли зберегти пам'ять про своїх героїв ПВЗ,

увічливши їх в матеріальних знаках – пропам'ятних таблицях, які стали своєрідним явищем комеморації і поширилися у 1920-1930-х роках по різних закутках області (окрім ментально й історично відмінної північної частини). Через довгу окупацію Галичини від 1939 р. пропам'ятні таблиці взагалі опинилися під загрозою зникнення. Але завдяки кмітливості й сміливості патріотичних мешканців певну частину з них вдалося зберегти, а після відновлення української незалежності повернути на належне місце. Збережені таблиці дають нам уявлення про різноманітні форми пропам'ятних таблиць від простих кам'яних з викарбуваними короткими текстами до високохудожньо оформлених бронзових примірників. По змістовному наповненню і з огляду на те, що пропам'ятні таблиці розміщувалися у храмах, найбільш сакральному місці для українців, можна судити, що для тогочасних обивателів Тернопільщини пам'ять про воїнів ПВЗ, їх матеріальне увічнення мають велике значення. Та й для сучасників ця пам'ять важлива, про що свідчать відновлені давні пропам'ятні таблиці та встановлені у сьогоденні.

Вважаємо, що усі збережені пропам'ятні таблиці повинні бути обліковані та захищені на державному рівні, оскільки наразі таких об'єктів є тільки три.

Загалом, вважаємо, що тема не є вичерпно досліджена, багато фактів не є відомими, частина джерел не опрацьовані. Тому вважаємо, що є перспективи подальших досліджень, нових відкриттів, відновлення історичних цінностей, якими безумовно є пропам'ятні таблиці військовим.

Список літератури:

1. А ми тую стрілецьку славу збережемо...: фотокаталог пам'яток і пам'ятних знаків, присвячених Українським січовим стрільцям, на Тернопільщині. Тернопіль : Джура, 2016. 88 с.
2. Б. Г. Культ померших і поляглих як засіб плекання традиції. *Літопис Червоної Калини*. 1939. Ч. 5. С. 3–4.
3. Базалінський А. Чортків – це слава відомої Чортківської офензиви. *Золота пектораль* : веб-сайт. URL : <https://cutt.ly/jNy2pQI> (дата звернення 20.09.2022)
4. Баран С. Церковне питання у б. Польщі. *Краківські вісті*. 1940. 11 червня. URL : <https://zbruc.eu/node/35374> (дата звернення 25.09.2022).
5. Бучач. *Архів Тернопільоблцентру ОНДПКС*. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини Бучацького району 2008–2022 рр.
6. Герман О. Від хати до хати: Історико-культурний нарис про село Чернихів. Тернопіль : Воля, 2009. 424 с.
7. Дембійський Д., Петраш Б., Уніят В. Коршилівка. *Тернопільщина. Історія міст і сіл : у 3 т.* Тернопіль : Терно-граф, 2014. Т. 3. С. 122–123.
8. З Товариства Охорони Воєнних Могил. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч 6. Червень. С. 17–18.
9. Залав'є. *Архів Тернопільоблцентру ОНДПКС*. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини Тербовлянського району 2008–2022 рр.
10. Залуччя. *Архів Тернопільоблцентру ОНДПКС*. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини Борщівського району 2008–2022 рр.
11. Збаражчина. Пам'ятник поляглим у війні з Лубянок Нижчих. Діло. 1927. 23 жовтня. С. 6.

12. Івахів Г., Козак В., Уніят В. Залав'є. *Тернопільщина. Історія міст і сіл : у 3 т.* Тернопіль : Тернограф, 2014. Т. 3. С. 262.
13. Катрусак В. Таблиця воїнам визвольних змагань 1918-1920 : телефонне інтерв'ю 13.02.2021 / опитувач Салук В. *Приватний архів Володимира Салука*.
14. Каштанюк. А. Комасація воєнних могил. (Комунікат філії Т-ва Охорони Воєнних Могил у Львові). *Діло*. 1930. № 98. 7 травня. С. 3–4.
15. Козівка. *Архів Тернопільоблцентру ОНДПКС*. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини Козівського району 2008–2022 рр.
16. Корицький Г., Осінчук Г. Пам'ять на п'єдесталі (Короткий ілюстративний історичний нарис про пам'ятники та пам'ятні місця Підволочиського району). Тернопіль : Тернограф, 2004. 170 с.
17. Крет П. Про історію давньої пам'ятної таблиці воїнам-односельцям в с. Нижчі Луб'янки: телефонне інтерв'ю 03.10.2022 / опитувач Салук В. *Приватний архів Володимира Салука*.
18. Лазарович М. Чин легіону Українських січових стрільців на Тернопіллі (друга половина 1915 – початок 1918 р.). Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. 224 с.
19. Макотерський Ю. Могила Миколи Шанайди у с. Джурин і пам'ятна дошка: телефонне інтерв'ю 12.06.2020 / опитувач Салук В. *Приватний архів Володимира Салука*.
20. Макотерський Ю. У селі Джурин Чортківського району похоронений четар УГА Микола Шанайда. *Золота пектораль* : веб-сайт. URL : <https://cutt.ly/UBbGJVR> (дата звернення: 10.09.2021).
21. Німчук. І. Культ поляглих героїв. *Діло*. 1927. Ч. 104. С. 2.
22. Пам'ятник поляглим у війні борцям у Луб'янках Нижчих. *Діло*. 1927. Ч. 237. 23 жовтня. С. 6.
23. Парафія с. Товстолуг. Церква святого Юрія Побідоносця. *Тернопільсько-Зборівська архієпархія. Парафії, монастирі, храми. Шематизм* / автор концепції Куневич Б.; керівник проєкту, науковий редактор Стоцький Я. Тернопіль : Новий колір, 2014. 520 с.
24. Пахолко С. Визначні постаті українців, закарбовані у бронзі й граніті. Львів: Растр-7, 2019. 196 с.
25. Пахолко С. Пам'ятні таблиці вшанування Маркіяна Шашкевича. *Пам'ятки України: історія та культура*, 2013. № 4. С. 22–25.
26. Пахолко С., Гребеньовський В. До історії меморіальної таблиці воїнам УГА в церкві св. Архистратига Михаїла в місті Бучач та її автора. *Бучацькі новини*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/eBiiZbz> (дата звернення: 11.09.2022).
27. Перелік пам'яток історії Тернопільської області не занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. *Тернопільоблцентр ОНДПКС*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/XNlnlkX> (дата звернення: 10.09.2022).
28. Перелік щойно виявлених об'єктів культурної спадщини (історії) Тернопільської області. *Тернопільоблцентр ОНДПКС*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/INy9mvs> (дата звернення: 10.09.2022).
29. Родіонов І. Історія віднайдення пам'ятної таблиці 1938 р. : телефонне інтерв'ю 05.08.2021 / опитувач Салук В. *Приватний архів Володимира Салука*.
30. Салук В. Б. Пам'ятки про Перші визвольні змагання на Збаражчині. «Збараж. Історія міста через призму життя його видатних представників» : Круглий стіл, м. Збараж, 10 верес. 2021 р. Збараж, 2021. С. 60–62.
31. Салук В. Пам'ятки Стрілецької слави та Української революції 1917-1921 рр. на Теребовлянщині. *Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля»*. Збараж, 2020. № 10. С. 223–230.
32. Степаненко О. Володимир Електорович: «Боровся за незалежну Україну, визнаю!». *Гельсінська ініціатива – XXI* : веб-сайт. URL : <https://cutt.ly/2NuMKY7> (дата звернення 20.09.2022).
33. Село моє, для мене ти єдине, для мене ти найкраще на землі (3 історії населеного пункту Збаражчини села Нижчі Луб'янки / упорядник Тверда М. Вид. 2-ге, доповнене. Збараж, 2014. 179 с.
34. Українська Галицька Армія: у 50-річчя її участі у Визвол. Змаганнях : у 5 т. / видав Микитюк Д. Вінніпег, 1968. Т. 4. 291 с.
35. Чортків. *Архів Тернопільоблцентру ОНДПКС*. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини Чортківського району 2008–2022 рр.
36. Чортківський район. Історична довідка. *Чортківська районна рада* : веб-сайт. URL: <https://chortkivrr.gov.ua/37> (дата звернення: 11.09.2022).
37. Штокало-Пархомчук Я. Ішли хлопці в бій кривавий Україну боронить. *Вільне життя плюс*. 2017. № 85. С. 5.

Saluk V. B. COMMEMORATIVE PLAQUES OF THE 1920S–1930S IN THE TERNOPIIL REGION (OBLAST) DEDICATED TO THE SOLDIERS OF THE FIRST LIBERATION MOVEMENT: HISTORY AND CHARACTERISTICS

The article, which is compiled on the basis of unpublished and published sources and the author's own research, tells about the currently known preserved commemorative plaques dedicated to the Ukrainian soldiers of the First Liberation Movement in Halychyna (Ukrainian Sich Riflemen and soldiers of the Ukrainian

Galician Army). These are objects of cultural heritage that were made in the 1920s and 1930s and installed in different places in the Ternopil region. The history of the ancient plaques is presented against the background of the events that raged in the interwar occupied Galicia, and later in Soviet and independent Ukraine.

The scientific novelty lies in the fact that the research for the first time described and characterized the species specificity and features of the immortalization of Ukrainian soldiers on commemorative plaques in the Ternopil region (1920-1930). The author personally inspected and measured most of the objects, as well as having learnt the stories associated with them on the spot. Also, there have been determined chronology, manufacturing materials, the features of the artistic design and the analysis of the meanings of the images and text of the memorial plaques which were laid by the Halychian Ukrainians of their time.

It has been concluded that despite the small number of preserved commemorative plaques, at the end of the interwar period in the Ternopil region, a peculiar cult of honouring heroes was already formed, which was reflected in the material and spiritual heritage of the people.

Keywords: *commemorative plaques (tablets), cultural heritage, First liberation movement, USS, UHA, Ternopil region, interwar period of the 20th century.*

Уварова О. О.

Одеський національний медичний університет

УЧАСТЬ ГРЕЦЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У СТВОРЕННІ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ФОРМУВАННІ МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ОДЕСИ У ХІХ СТ.

Базуючись на принципі історизму та загальнонаукових, спеціально-історичних і біографічному методах, у статті висвітлено участь грецьких переселенців у створенні міського середовища та формуванні міської культури Одеси у ХІХ ст., проаналізовано внесок греків-підприємців в економічне зростання міста, охарактеризовано діяльність греків Одеси в культурній сфері.

Відмічено, що специфіка Одеси як міста-порту вплинула на формування етнічного складу населення, частину якого становили грецькі переселенці. Представлено відомості про підприємницьку активність одеських греків, яка стала економічною запорукою появи будівель житлового, соціального і релігійного призначення. Успіхи у торгівельній діяльності давали змогу грецьким купцям долучатися до процесу модернізації, комерційного підйому та покращення благоустрою міста. Проілюстровано дотичність греків до громадської, меценатської та філантропічної діяльності, внаслідок якої у місті з'явилися церкви, навчальні заклади, благодійні товариства тощо. Греки входили до складу міських організацій, які опікувались соціальними проблемами бідних, сиріт, немічних, хворих, а створені в Одесі грецькі навчальні заклади стали центрами збереження мови, культури та ідентичності.

У висновках відзначено, що протягом ХІХ ст. грецька громада Одеси та її окремі представники брали динамічну участь в економічній, громадській й і культурній сферах розвитку міста. Греки Одеси, зберігаючи тяжіння до своєї етно-релігійної групи, поступово набирали на себе міську ідентичність та інтегрувалися до соціальної спільноти міста. Одеські греки доклали зусиль до розвитку міського самоврядування, брали участь у створенні та функціонуванні філантропічних і наукових товариств, міських комітетів, фінансових установ, друкарень, тим самим зробили вагомий внесок у формування міського середовища та культури.

Ключові слова: міська культура, міське середовище, греки, Одеса, купецтво, благодійність.

Постановка проблеми. Протягом ХІХ ст. внаслідок урбанізаційних процесів на Півдні України серед інших постало місто Одеса. Фактором його потужного розвитку була наявність порту, а характерною ознакою – багатонаціональне населення. Запланована як військова гавань «разом з купецькою пристанню», Одеса сформувалась як торгівельно-економічний та адміністративно-культурний центр, перетворившись на розвинуте європейське місто. Спокуса швидкого збагачення та реальні можливості приваблювали до міста переселенців з-за кордону, у тому числі – греків. Актуальність урбаністичних студій обумовлює ретроспективний огляд присутності етнічних громад у різних сферах розвитку південноукраїнських міст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи з кінця ХХ ст. і до сьогодні в історіографії особливо наявна тематика багатоетнічності регіону. Діяльність одеських греків відображена

і у загальних працях щодо історії міста – роботи П. Герлігі [32], Е. Сіфнеос [34], і у спеціальних дослідженнях, проведених К. Авгітідісом [1], Н. О. Терентьевою [26; 27], В. Томазовим [29], Л. Г. Білоусовою [2], І. Пепеласіс-Міноглу [33], А. В. Гедьо [31], Я. Волковою [35], І. С. Гребцовою [8], С. Решетовим [22] та ін. Урбанізаційні процеси досліджували В. Константинова [17], Л. В. Сергієнко [23], О. З. Главацький [7], Я. В. Верменич [3].

Мета статті – проаналізувати діяльність грецьких переселенців у соціально-економічному, громадському і культурному напрямках, що вплинуло на створення міського середовища та формування міської культури Одеси у ХІХ ст. Для цього було вирішено такі завдання: простежити характерні риси урбанізації для Одеси, які обумовили появу грецьких переселенців; проаналізувати внесок греків-підприємців в економічне зростання міста та формування його інфраструктури; охарактеризувати діяльність греків Одеси в освітній, благо-

дійній, громадській сферах. Під час проведення дослідження було дотримано принципу історизму і методів: загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція), спеціально-історичних (історико-порівняльний, історико-системний, історико-критичний) та біографічного.

Виклад основного матеріалу. Урбанізація – це цілісний процес зміни соціальних функцій міської концентрації населення, нарощування економічного потенціалу і зростання культурної діяльності і, якщо подивитися на місто як на соціокультурний феномен у вигляді єдності території, соціокультурного простору, способу життя і типу особистості, то можна охарактеризувати особливу сферу життя людини у місті – міське середовище [7, с. 61, 62, 71]. У цьому дослідженні міське середовище – це предметно-просторове оточення, що створює умови для діяльності людської спільноти, і, у свою чергу, є результатом економічної, соціальної, культурної діяльності сукупності людей.

Укріплене поселення Хаджибей, від якого бере початок Одеса, у другій половині 1780-х рр., перебуваючи під владою Османської імперії, мало певні ознаки міста і багатоетнічні околиці [18, с. 158–160]. Відійшовши до Російської імперії, Хаджибей став іменуватися в документах Одесою, а запрошені до міста греки були серед власників відкритих листів на будівництво вже у 1794 р. [16]. Зауважимо, що аналізуючи внесок певної етнічної групи у розвиток міста, важливо розділяти ініціативи окремих осіб і діяльність громади як такої. Все ж таки, особисті активності не обов'язково і не завжди пов'язані з етнічною належністю. У той час як грецькі торгові дома, благодійні організації, школи тощо є ознаками саме т.зв. діаспорної спільноти («diasporic community») [35, с. 273].

Становлення Одеси як міста-порту, розташування на перетині торгових шляхів обумовило економічну специфіку, чисельність, поліетнічність та культурне різноманіття містян. У 1795 р. греки становили 10% населення Одеси (224 з 2349 осіб); на околицях на той час ще й було утворено Грецький дивізіон, який складався переважно з греків і албанців і станом на 1797 р. мав 337 осіб [24, с. 48, 62]. Переважно грецькі іммігранти зараховувалися до міщанського стану, працювали у порту, займалися ремеслами. Чисельно зростаючи протягом XIX ст., грецька спільнота зменшувалась відносно населення міста і на кінець століття становила приблизно 1,3%. Згідно Першому загальному перепису населення Російської імперії у 1897 р., коли

місто нараховувало вже 403815 осіб, визнали рідною грецьку мову 5086 осіб (1,3%, 3206 чоловіків, 1880 жінок) [21, с. IV, VI]. Можна погодитися з Е. Сіфнеу, що етнічних греків наприкінці XIX ст. було в Одесі більше, але нащадки грецьких першопоселенців, або діти від змішаних шлюбів розмовляли російською, через що вказали під час перепису цю мову рідною [32, р. 45–46]. Крім того, у місті могли перебувати греки-піддані турецькі, австро-угорські, англійські, грецькі тощо.

Окрім кількісної характеристики – концентрація населення, урбанізація характеризується якісними змінами – формуванням міської культури, яка ілюструється, наприклад, діяльністю міських органів. Греки увійшли до складу першого одеського магістрату (1795 р.), помітно проявили себе у складі т.зв. «іноземного» магістрату (1797 р.), який було відкрито за клопотанням іноземних переселенців в Одесі. Враховуючи, що магістрат для іноземців створювався на тих самих підставах, як в містах Ризи, Ревелі, в яких діяло магдебурзьке право, можна розглядати рецепцію цих норм і в Одесі [28, с. 47–48].

Протягом XIX ст. серед одеських міських голів п'ятеро були греками: купці Іван Кафеджі (1800–1803), Іван Амвросіо (1806–1809, 1821–1824), Дмитро Інглезі (1818–1821), Костянтин Папудов (1842–1845) і найвідоміший – багатий Григорій Маразлі (1878–1895). І. Кафеджі був членом Комісії для відбудови одеської гавані [13, арк. 1–3]. І. Амвросіо влаштував поблизу Одеси завод для вилучення із фруктів горілки та дистилювання її [20], а як міський голова приділяв увагу створенню системи водопостачання міста [11, арк. 10, 160; 20] та піклувався облаштуванням Одеського міського шпиталю [10, арк. 62, 63; 12, арк. 1, 11, 26–28; 20]. Д. Інглезі входив до складу будівельного комітету, сприяв спорудженню церкви при міському шпиталі, організувавши збір пожертвувань [19], у 1820-х рр. входив до спеціальної Комісії з облаштування в Одесі порто-франко [14, арк. 18зв.], у 1830-х рр. сприяв доставці з-за кордону каменю для заміщення одеських вулиць [15, арк. 2]. К. Папудов – власник одного з найбагатших торгових домів і засновник чорноморського пароплавства як один з трьох керівників Чорноморського акціонерного товариства пароплавів (1833 р.). За час перебування Г. Маразлі на посаді міського голови у місті сталося багато змін: відкриття першої лінії конки, використання електричного освітлення, продовження будівництва водогону і каналізації, спорудження будівлі Міського театру, зростання

кількість лікарень і навчальних закладів, притулків тощо [22].

Важливо, що згадані міські голови-греки були купцями, а Г. Маразлі нащадком свого батька-купця 1-ї гільдії. Негоціанти були зацікавлені у впровадженні загальних проектів з освоєння міського простору. На рубежі XVIII – першій половині XIX ст. грецькі прізвища не часто зустрічалися серед власників фабрик і заводів. Все ж таки основною сферою діяльності була торгівля, успіхи в якій давали змогу включатися у процес модернізації міста. З початком XIX ст. до Одеси все більше переселялися багаті грецькі купці. Вони мали співпрацю з моряками регіону, як правило, з власної батьківщини, які могли гарантувати безпечне транспортування вантажів та часто володіли самим засобом пересування [34, р. 68]. Упродовж десятків років відігравали провідну роль у торгових операціях в Одесі та інших південноукраїнських містах фінансово-промислові клани вихідців з егейського о. Хіос – родини Маврокордато, Родоканакі, Петрококкіно, Раллі, Аверіно, Севастопуло, які займалися благодійною й меценатською діяльністю, фінансували грецьке книгодрукування й освітні заклади [29]. Дослідниця Т. Водотика називає підприємців «людьми фронтиру», які відображали міське середовище і докладали зусиль до створення пореформених міст, де поступово розгорталося будівництво, покращувався благоустрій [4, с. 143].

Греки-купці від дрібних до заможних у першій третині XIX ст. долучилися і до справи визволення своєї батьківщини, увійшовши до складу, або роблячи пожертви на користь «Філікі Етерія» («Дружнє товариство») – революційної організації, яка підготувала Грецьку революцію за незалежність 1821-1829 рр. Атмосфера певного міського публічного простору – Грецького базару – створила умови для виникнення таємної організації [34, р. 81]. Оформлення базару (нині – Грецька площа) почалося у 1800-х рр. Назва говорить сама за себе – серед більшості власників лавок значилися греки.

Фінансова могутність грецьких купців похитнулася у другій половині XIX ст. внаслідок низки зовнішніх причин, до яких доєдналася конкуренція на внутрішньому ринку. Якщо у 1833 р. близько двох третин одеських комерційних фірм були грецькими, то у 1894 р. серед п'яти найбільших експортерів греків не було [33, р. 91]. На Грецькому базарі наприкінці XIX ст. лише двоє з тридцяти чотирьох роздрібних торговців були греками, інші були росіянами та євреями [34, р. 76].

Однією з проблем міського середовища стають

міжетнічні протиріччя, які, нажаль, не оминули Одесу. Бо кожне місто, а тим більше – портове, збираючи звідусіль людей різних, але змушених співіснувати один з одним, перетворюється на «плавильний котел народів і культур» [17, с. 406]. І цей простір комунікації ставав територією зіткнення різних ідентичностей і місцем соціальних конфліктів. Неприємною сторінкою етно-конфесійного життя міста стали єврейські погроми 1821, 1859, 1871 рр., які мали вигляд протистояння греків і євреїв. Основна причина цих явищ – конкуренція у торгівлі зерном і успіхи євреїв, особливо у другій половині XIX ст. [34, р. 117–121].

У важкі для грецьких оптових торговців роки нові можливості для отримання прибутку з'явилися в секторі будівництва та нерухомості в Одесі, інвестиції в землю та будівництво багатоквартирних будинків стало з 1860-х рр. напрямом, яким пішов грецький інвестиційний капітал, відійшовши від торгівлі пшеницею [34, р. 121]. Особливо динамічним видом житлового будівництва стали прибуткові будинки, власники яких, конкуруючи між собою, впроваджували нові технології, підвищували комфорт і слідували моді на оздоблення. Архітектура як маркер міста стала формою впливу підприємців на міський простір. Серед власників нерухомості домінуючою інвестиційною групою були комерсанти, багато з яких отримали звання почесних громадян міста: С. Раллі, Г. Маразлі, О. Кумбарі, Ф. Родоканакі, К. Папудов, Ф. Маврокордато, Є. Севастопуло, Г. Аверіно, М. Ксіда та ін [29, с. 105; 34, р. 122–123] С. Раллі, наприклад, на 1881 р. серед своєї власності мав сім будинків в Одесі загальною вартістю 490 тисяч руб. [29, с. 105]

Одеські купці, як пише П. Херліхі, не перетворилися на потужних промислових підприємців, тим не менше, деякі з них розширили свою діяльність. Список підприємств, у які греки інвестували після 1860 р., вражає своєю різноманітністю: будівельні фірми, бавовняно-прядильні та ткацькі фабрики, парові борошномельні, буряко-цукрові заводи, винокурні, друкарні, пакувальні заводи, виробництво шампанського, коньяку, вина та шкіряних товарів [32, р. 161, 177]. Ф. Родоканакі вклав гроші у заснування в Одесі джутової фабрики, шкіряного заводу, вино-горілчаного заводу. До речі, на початку 1860-х рр. він входив до складу спеціального комітету для влаштування бруківки та водостоків [18, с. 248]. Іншим джерелом доходів греків стала участь у банківській справі. Ф. Родоканакі був серед засновників одного з перших на теренах України Одеського комер-

ційного банку (1870 р.). Він, його син Перикл, а також Г. Маразлі були серед засновників Бессарабсько-Таврійського земельного банку (1872 р.), правління якого знаходилось в Одесі; у 1890-х рр. Одеський обліковий (дисконтний) банк (1879 р.) очолював С. Раллі, а серед членів правління був М. М. Маврокордато [30, с. 82–84].

Більшою мірою, аніж промисловість, визначала обличчя міста, а для другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – ступінь його модернізованості, сфера послуг, яка перетворювалася на стартовий майданчик для подальшого економічного зростання і сприяла формуванню загальної культури підприємництва [4, с. 153]. У 1896 р. у центрі Одеси на Грецькій вулиці у збудованій цього ж року будівлі було відкрито новий магазин торгового дому «Брати Петрококіно». Магазин мав 11 відділів, у яких можна було придбати різноманітні товари від іграшок до спортивних тренажерів. Для зручності клієнтів на всю довжину фасаду магазину був улаштований виріз тротуару для під'їзду екіпажів, а перед входом – залізний навіс на чавунних колонах [2, с. 146]. Сама ж вулиця Грецька аж до 1919 р. майоріла вивісками з грецькими прізвищами, перелік яких подає дослідниця Л. Г. Білоусова: «Бакалійна і колоніальна торгівля Мавроматіса», «Пивна крамниця Каліфотіді», «Перукарня Тесеоглу», «Ресторан Складареса», «Швацька майстерня Кіріако», «Виноторгівля Потаміаноса», «Корсети Стафікопуло» та ін. [2, с. 146]. Греки-дрібні підприємці тримали у різних місцях міста кондитерські та булочні (П. Костанді, П. Пантазопуло), магазини східних солодоців (К. Амбарзакі, П. Параскева), торгували вином (Д. Апостоліді) [6, с. 59, 61, 91, 218]. Відомі були кав'ярні (Захарато, Левкопуло, Маландракі, Тріфоніді), магазини халви (П. Георгіаді, Л. Дуварджоглу) [5, с. 264]. На початку ХХ ст. серед імен підприємців зустрічається помітна кількість грецьких прізвищ. Наприклад, А. Амбатьєло утримувала ресторан, Х. Афанасато, Г. Кастріуді та І. Кукуракі – трактири, І. Споріді – готель, П. Капітанакі – аптеку, П. Панделі – кав'ярню [25, с. 5, 9, 51, 52, 60, 82, 95].

Комерційний успіх зумовив філантропічні і меценатські ініціативи, які були невід'ємною рисою представників грецької громади. У 1821 р. одеські греки створили Грецьке філантропічне товариство з метою допомоги повсталій Греції [9, арк. 17-18]. У 1871 р. на чолі з купцем Ф. Родоканакі було засновано Грецьке благодійне товариство для допомоги Грецькій церкві, комерційному училищу і членам громади [26, с. 239]. Високий

рівень урбанізації, соціальна та економічна влада, заснована на торгівлі, і, як наслідок, розвиток буржуазної свідомості серед греків середнього класу зробили їх домінуючими фігурами в громаді та обумовили існування Грецького благодійного товариства [34, р. 162].

Греки також входили до складу міських громадських організацій, які опікувались соціальними проблемами бідних, сиріт, немічних, хворих. Як от діючого з 1830-х рр. Жіночого благодійного товариства, членкинями якого були М. Іпсиланті, З. Маразлі, К. Інлезі, Г. Родоканакі, А. Папудова, Є. Маврокордато, Е. Севастопуло та ін. Дипломат, мислитель, громадський діяч О. Стурдза разом зі своєю сестрою Р. Едлінг став фундатором Одеської богадільні жалісливих сестер, яка була відкрита у 1850 р. на пожертви містян. На будівництво грецького дівочого училища у 1870-х рр. значну суму грошей пожертвував заможний купець Ф. Родоканакі [26, с. 211-212]. Відомий благодійник М. Ф. Маврокордато у 1892 р. пожертвував для потреб Одеського училища сліпих частину території своєї дачі разом з будинком на Французькому бульварі.

Дві основні складові міста – територія з «фізичним оточенням» («міський простір») і громада (мешканці, що заселяють цей простір) – зв'язуються між собою культурою у всій її різноманітності [17, с. 342]. Духовним центром для одеських греків була Грецька Свято-Троїцька церква, збудована у 1808 р. У місті до сьогодні збереглися релігійні споруди, збудовані коштом заможних греків: церква святих Миколи і Ариадни у пров. Удільному, збудована М. М. Маврокордато (1902 р.); церква святих Матвія і Євгенії на Французькому бульварі (сьогодні – Адріана і Наталії) (1899 р.) і Церква св. Миколи при 2-ій чоловічій гімназії на Старопортофранківській вул. (1889 р.), збудовані М. Ф. Маврокордато; церква святителя Григорія Богослова і мучениці Зої при 2-ій жіночій гімназії на Старопортофранківській вул., збудована Г. Г. Маразлі (1896 р.).

Навчальні заклади, створені місцевими греками в Одесі, стали центрами збереження мови, культури та ідентичності. У 1800 р. колезьким асесором Врето була заснована школа, яка пропрацювала три роки [18, с. 621]. У 1811 р. серед навчальних закладів згадується училище при Грецькій церкві; учнів нараховувалося близько 70 [18, с. 630-631]. Училище знаходилось під керівництвом та на утриманні місцевих грецьких купців, стараннями яких у 1817 р. воно отримало статус комерційного і проіснувало понад ста років, ставши одним зі значних освітніх закладів.

До початку 1820-х рр. учні училища ставили в аматорському театрі патріотичні твори. Купецькою ініціативою стало заснування в 1827 р. в приміщенні училища друкарні [1, с. 6]. У 1816 р. утримували школи іноземний грек І. Стамелопуло та грек М. Прусевс, в 1825 р. іноземний грек Х. Констандініді відкрив школу для хлопчиків [18, с. 633–634]. У всіх цих навчальних закладах навчали грецькій мові.

Модернізація Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. однією зі складових мала зростання ролі науки. Після заснування Одеського товариства історії та старожитностей його активним учасником, а з листопада 1844 р. – віце-президентом став дипломат О. Негрі. До складу товариства входили М. Палеолог О. Панагіодор-Никовул, К. Стаматі, Г. Геннадіос, С. Серафімов, С. Пападимітріу, К. Базилі, І. Вучіна, Г. Маразлі, І. Фундуклей. Іван Вучіна – купець 1-ої гільдії, домовласник і меценат – був засновником у 1872 р. премії свого імені, яка надавалася автору кращого драматичного твору російською мовою для народного театру. Через деякий час він вніс пропозицію, що подаватися на розгляд могли б твори українською [26, с. 239]. В Одесі у 1886 р. була відкрита перша в імперії і друга у світі бактеріологічна станція, що вплинуло на розвиток санітарної справи. Проблему відсутності у станції постійного приміщення вирішив у 1894-1895 рр. міський голова Г. Маразлі, надавши на будівництво особисті кошти [22, с. 181].

Пожвавлення культурного життя сприяло будівництву приміщень для лікарень, навчальних закладів, театрів, музеїв, бібліотек тощо. Згаданий вище Г. Маразлі увійшов до історії міста як відомий меценат і філантроп. За його матеріальної підтримки змогли функціонувати такі заклади культури і освіти: Міська публічна бібліотека, народне училище на Куяльницькому лимані, школа садівництва на Малому Фонтані, Музей витончених мистецтв, міська народна читальня з училищем, Нова аудиторія для народних читань на Слобідці-Романівці, а також кілька богаділень, дешевих їдалень, притулків та ін. [22] Важливо, що серед перелічених закладів були й такі, що розташовувалися у віддалених від центра міста районах, що створювало умови для культурно-освітнього розвитку їхнього населення. У 1890 р. за ініціативою Г. Маразлі було організовано «арену для дитячих ігор у Дюковському саду з метою надати можливість дітям бідних мешканців Молдаванки, Слободки-Романовки та інших прилеглих місцевостей збиратися для фізичних вправ та спільних

ігор» [18, с. 687].

Культура читання змінювала запити міських спільнот. Грецькою та іншими мовами друкувалися видання у друкарнях, які утримувалися греками. З 1861 р. орендував міську друкарню та літографію Х. Алексоматі, отримавши у 1881 р. її у власність після вирішення з містом певних фінансових суперечок [27, с. 279]. У 1881 р. в Одесі з'явилась приватна друкарня з літографією та палітурною майстернею, власником її був Н. Хрісогелос, а пізніше його дочка Е. Хрісогелос. У період з 1906 по 1917 рр. тут виходили грецькі газети: «Космос», «Еллінікос Астир», «Анагенніс», «Іліос». У 1894 р. грекиня А. Капарі відкрила власну друкарню, з 1911 р. функціонувала друкарня С. Скарлато. Власну друкарню мали греки М. Лаганопуло та М. Каплан, а палітурну майстерню – К. Палеолог [27, с. 280]. Видавнича діяльність пожвавилася на початку ХХ ст. Протягом 1906–1917 рр. в Одесі виходило п'ять грецьких газет: «Космос» («Світ», 1906–1913), «Фос» («Світло», 1909–1911), «Еллінікос Астир» («Грецька зірка», орган греків Росії, 1913–1916), «Анагенніс» («Відродження», 1917), «Іліос» («Сонце», 1916–1917) [1, с. 19]. Газети сприяли збереженню національної ідентичності греків.

Отже, протягом ХІХ ст. грецька громада Одеси та її окремі представники брали динамічну участь в економічній, громадській і культурній сферах розвитку міста.

Висновки. Для Одеси ХІХ ст. рушійними силами урбанізації були загальні процеси – зростання міграції населення, збільшення продуктивності праці в сільському господарстві, науково-технічний прогрес, розвиток світового ринку зерна і виробництва, пожвавлення культурної діяльності тощо. Як наслідок, створювалося міське середовище – побутові, економічні, соціальні, культурні умови життя у місті. За цей час активно проявили себе у багатонаціональному місті і грецькі поселенці. Аналіз розвитку грецької громади Одеси схиляє до висновку, що греки, зберігаючи тяжіння до представників своєї етно-релігійної групи, поступово набирали на себе міську ідентичність та інтегрувалися до соціальної спільноти міста.

Комерційна і благодійна діяльність греків Одеси обумовила появу освітніх та громадських закладів, нових будівель житлового, соціального та релігійного призначення. Одеські греки доклали зусиль до розвитку міського самоврядування, брали участь у створенні та функціонуванні різних філантропічних і наукових товариств, міських комітетів, фінансових установ, друкарень. Тобто зробили вагомий

вносок у формування міського середовища та новленні інфраструктури та благоустрою Одеси як культури. Подальші розвідки можна спрямувати одних з ознак міського образу життя. на виявлення участі грецьких підприємців у ста-

Список літератури:

1. Авгитидис К. Г. Издательская деятельность греков Одессы (1829–1917). Одесса : Астропринт, 2003. 128 с.
2. Білоусова Л. Г. Торговий дім «Брати Петрококіно» в Одесі: внесок в економічний розвиток Російської імперії (XIX – початок XX ст.). *Наукові праці / ЧДУ імені Петра Могили*. Т. 74. Вип. 61. С. 143–148.
3. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К. : Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
4. Водотика Т. Урбаністичне середовище та підприємництво: парадигми співіснування та взаємодії в підросійській Україні в добу імперських модернізаційних перетворень. *Регіональна історія України* : збірник наукових статей. 2018. Вип. 12. С.141–156.
5. Вся Одесса. Адресная и справочная книга на 1908 г. Одесса, [1907]. 294 с.
6. Вся Одесса. Иллюстрированная справочная книга на 1899 г. Одесса, 1899. 304 с.
7. Главацкий О. З. Поняття та структура міського середовища. *Містобудування та територіальне планування*. 2015. № 55. С. 60–72.
8. Гребцова І. Греки Одеси у соціокультурному житті регіону першої половини XIX ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету* : збірник наукових праць. Серія «Історичні науки». 2019. Вип. 40. С. 53–60.
9. Державний архів Одеської області. Ф. 1, оп. 221, спр. 4, ч. 4. (1821 р.).
10. Державний архів Одеської області. Ф. 59, оп. 1, спр. 24.
11. Державний архів Одеської області. Ф. 59, оп. 1, спр. 26.
12. Державний архів Одеської області. Ф. 59, оп. 1, спр. 256.
13. Державний архів Одеської області. Ф. 59, оп. 2, спр. 3.
14. Державний архів Одеської області. Ф. 268, оп. 1, спр. 2.
15. Державний архів Одеської області. Ф. 268, оп. 1, спр. 16.
16. Застроение города Гаджибея, теперь Одессы, в 1794 году. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1853. Т. 3. С. 590–594.
17. Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя : АА Тандем, 2010. 596 с.
18. Одесса 1794–1894. К столетию города. Одесса: Тип. О. Шульца, 1895. 836 с.
19. Одесский вестник. 1846. № 41.
20. Одесский вестник. 1853. № 8.
21. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. 47: Город Одесса. СПб., 1903. XIX, 167 с.
22. Решетов С., Ижик Л. Григорий Григорьевич Маразли: Честь паче почести. Одесса : ТЭС, 2012. 352 с.
23. Сергієнко Л. В., Войціцька К. М. Сутність, особливості та стадії розвитку урбанізації. *Економіка, управління та адміністрування*. 2019. № 4. С. 207–213.
24. Скальковский А. Первое тридцатилетие города Одессы. Одесса, 1837. 296 с.
25. Справочная книга о купцах первой и второй гильдии и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1913 г. купеческие и промысловые свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. Одесса : Тип. «Славянская», 1913. 154 с.
26. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). К. : Аквилон-пресс, 1999. 352 с.
27. Терентьева Н. Культурно-історична діяльність грецьких громад в Україні: грецькі друкарні в Одесі в XIX – на початку XX ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. Вип. 10. 2007. С. 270–284.
28. Тиганій К. А. Правові засади формування інституту міського самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах міста Одеси). Одеса : Юридична література, 2011. 368 с.
29. Томазов В. В. Греки-хіосці в Російській імперії: соціальна адаптація та національна самоідентифікація. *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 100–108.
30. Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). К., 2010. 266 с.
31. Hedo A., Sarajeva O. Greeks in Odessa (end of the 18th – beginning of the 20th century): historiographical dimension. *Схід*. 2020. № 6. С. 42–48.
32. Herlihy P. *Odessa Recollected: The Port and the People*. Boston, 2018. 256 p.
33. Pepelasis Minoglou I. The Greek Merchant House of the Russian Black Sea: A Nineteenth-Century Example of a Traders' Coalition. *International Journal of Maritime History*. Vol. X. No.1. 1998. P. 61–104.
34. Sifneos E. *Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities*. Brill, Leiden, Boston. 2018. 286 p.

35. Volkova Ya. The role of diasporic communities in the development of the Odessa region. *Studies on South East Europe*. Vol. 22. P. 273–288.

Uvarova O.O. PARTICIPATION OF GREEK IMMIGRANTS IN THE CREATION OF THE URBAN ENVIRONMENT AND FORMATION OF URBAN CULTURE OF ODESA IN THE 19TH CENTURY

Based on the principle of historicism and general scientific, special-historical and biographical methods, the article highlights the participation of Greek immigrants in the creation of the urban environment and the formation of the urban culture of Odessa in the 19th century, analyzes the contribution of Greek entrepreneurs to the economic growth of the city, characterizes the activity of the Greeks of Odessa in the cultural sphere.

It was noted that the specificity of Odesa as a port city influenced on the ethnic composition of the population, part of which were Greek immigrants. Information about the entrepreneurial activity of Odesa's Greeks, which became an economic guarantee for the appearance of residential, social and religious buildings, is presented. Success in trade allowed Greek merchants to participate in the process of modernization, commercial growth, and improvement of the city's amenities. The involvement of the Greeks in public and philanthropic activities, as a result of which churches, educational institutions, charitable societies, etc. appeared in the city, is illustrated. Greeks were members of city organizations that took care of the social problems of the poor, orphans, the infirm, and the sick, and the Greek educational institutions created in Odesa became centers for the preservation of language, culture, and identity.

The conclusions noted that during the 19th century the Greek community of Odesa and its individual representatives took a dynamic part in the economic, social and cultural spheres of the city's development. The Greeks of Odesa, while remaining attracted to their ethno-religious group, gradually acquired their urban identity and integrated into the social community of the city. Odesa's Greeks made efforts to develop city self-government, participated in the creation and functioning of philanthropic and scientific societies, city committees, financial institutions, printing houses, thereby making a significant contribution to the formation of the city environment and culture.

Key words: urban culture, urban environment, Greeks, Odesa, commerce, merchant, charity.

УДК 336.531.2(477.62)«1965/1985»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.21>

Шимко О. В.

Донбаська державна машинобудівна академія

ХАРЧОВІ ВИДАТКИ НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1965–1985-Х РОКАХ

У статті на основі аналізу архівних матеріалів та літературних джерел розглядаються важливі питання розподілу видатків та харчування населення Донеччини у середині 1960 – середині 1980-х років. Дається визначення та обґрунтування теоретичного підходу до поняття споживчих видатків. Визначаються темпи приросту грошових видатків населення області у 1965–1985-х роках по п'ятирічкам. Аналізуються внески грошей у ощадні каси. Проводиться дослідження грошових видатків населення на купівлю товарів, оплату послуг, обов'язкові платежі, добровільні внески та приріст заощаджень у банках, облігаціях та інших цінних паперах. Деталізується інформація по фондах споживання населенням основних продуктів харчування за досліджуваний період: м'яса та м'ясопродуктів, молока та молочних продуктів, яєць, хлібних продуктів, овочів та багатанних. Також дається характеристика середньорічного споживання основних продуктів споживання на душу населення по соціальним прошаркам суспільства: робітники, службовці, колгоспники та все населення. Наведені дані про продаж алкогольних та безалкогольних напоїв загалом, по соціальним прошаркам та на душу населення. Аналізується ситуація з підприємствами громадського харчування, появою нових їх різновидів та реформуванням старих, зокрема таких як фабрику-кухні, їдальні, ресторани, буфети та кафе. Детально розглядається поява та розвиток мережі кулінарій – магазинів, що торгували напівфабрикатами та готовою їжею, які були у кожному районі, мали різноманітний асортимент продукції та доступні ціни. У зазначений період також з'являється мережа робітничих їдалень, що значно полегшило побут усіх категорій працівників. Досліджуються їдальні на підприємствах чорної металургії, вугільної промисловості, їхні позитивні риси та недоліки. Загалом робляться висновки про значний розвиток харчових видатків населення радянської Донеччини у 1965–1985-х роках, але повністю забезпечити попит та норми споживання усіх видів продовольчих товарів у досліджуваний період не вдалося.

Ключові слова: *Донецька область, видатки, продукти харчування, споживання, гроші, ощадні каси, фонд споживання, кулінарія, їдальня.*

Постановка проблеми. Потреби людей дуже різноманітні. Для визначення рівня життя населення необхідно враховувати ступінь задоволення його потреб у продуктах харчування, одязі, взутті, різних предметах культурно-побутового та господарського призначення. До основних потреб, від ступеня задоволення яких залежить рівень життя населення, належать також потреби в житлі, послугах охорони здоров'я, дозвілля тощо. Але споживання не обмежується задоволенням тільки матеріальних потреб. Не можна обійтися без показника споживання послуг, здійснюваних комунальним господарством, пасажирським транспортом, зв'язком, різними культурно-просвітницькими, побутовими та іншими закладами.

Мета. Метою даної статті є детальний, на основі архівних матеріалів та широкого кола літературних джерел, розгляд харчових видатків населення Донецької області у середині 1960 – середині 1980-х років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Досліджувана тема є мало вивченою. Окремі аспекти, зокрема доходи населення СРСР, аналізували В. Е. Комаров та У. Г. Чернявський [5], статистику сімейних бюджетів досліджували Н. Белова та І. Дмитричев [1]. Набагато обширнішою є джерельна база даної теми, яка представлена документами, які зберігаються у фондах Державного архіву Донецької області (ДАДО), численними статистичними збірниками [4; 6], матеріалами журнальних статей [13] та даними Донецького обласного управління статистики [2]. Також була використана іноземна література [10]. Проте усі ці публікації мають безсистемний характер, частина з них, радянського періоду, дуже заангажована та однобока, архівні матеріали у повному обсязі раніше не публікувалися, а сучасних наукових розвідок із зазначеної проблематики даного періоду немає взагалі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, споживчі видатки населення – це частина родинного бюджету, яка використовується населенням для купівлі товарів та отримання послуг [1, с. 65]. Головним показником, який характеризує видатки населення Донеччини за різними видами є темпи їхнього приросту в відсотках, наведені в таблиці 1.

Темпи приросту грошових видатків населення Донеччини постійно зменшувалися. Абсолютні показники зменшення видатків за всіма видами склали за двадцять розглянутих років майже половину, товарів було куплено менше на 46%, оплачено послуг майже на половину, зроблено обов’язкових платежів та добровільних внесків на 45,7%, а приріст заощаджень у банках, облігаціях та інших цінних паперах зменшився на 61,1%. Якщо дивитися за п’ятирічками, то найбільше зниження витрат сталося в другій половині 1970-х років. Взагалі приріст заощаджень у банківських внесках, облігаціях та інших цінних паперах до початку 1980-х років тільки зменшувався, у першій половині 1970-х рр., наприклад, на 82,5%. Але в першій половині 1980-х рр. відбулося значне його зростання – у сімнадцять разів. Такий приріст заощаджень свідчив про наявність великої суми готівки на руках населення, яку не можна було реалізувати в товарах та послугах, а це, у свою чергу, призводило до постійного зниження витрат на ці види видатків.

Якщо характеризувати лише внески населення Донецької області в ощадні каси, то вони становили, наприклад, у 1965 р. 419 млн. крб., у 1970 р. – 105,6 млн. крб., у 1975 р. – 196,6 млн. крб., а у 1980 р. – 3524 млн. крб. [3, с. 223]. Отже, на початку 1970-х років внески знижувалися, а з середини десятиріччя почалося поступове їх нарощування і вже у 1980-х рр. ситуація змінилася кардинально, тому населенням було внесено на рахунки на 79,2% більше, ніж у попередній період.

У 1965–1985-х роках спостерігалось збільшення грошового обсягу видатків населення Донеччини, що видно з таблиці 2. Абсолютне зростання за двадцять років склали за всіма видатками 108%, купівлею товарів та оплатою послуг – 101%, обов’язковими платежами та добровільними внесками – 163%, приростом заощаджень у банківських внесках, облігаціях та інших цінних паперах – 133,8%.

Найбільше видатки зросли в десятій п’ятирічці. Таке значне збільшення їх у грошовому еквіваленті поряд із значним зменшенням темпів приросту свідчить про збільшення маси грошей в обігу, поступове знецінення карбованця та суттєву інфляцію, наявність якої влада офіційно спростовувала.

Основним пунктом витрат у кожній родині завжди були продукти харчування. Критерієм для оцінки рівня споживання продуктів та ступеня задоволення потреб у них є науково обґрунтовані

Таблиця 1

Темпи приросту грошових видатків населення Донецької області (%) [2, с. 27]

Види видатків	У середньому за рік			
	1966–1970	1971–1975	1976–1980	1981–1985
1. Грошові видатки всього	5,5	4,8	3,8	2,8
2. Купівля товарів	6	5	6	3,2
3. Оплата послуг та інші видатки	6,9	6	4,2	3,5
4. Обов’язкові платежі та добровільні внески	8,3	7,9	5,5	4,5
5. Приріст заощаджень у внесках у банках, облігаціях та інших цінних паперах	22,9	4	0,5	8,9

Таблиця 2

Грошові видатки населення Донеччини (млн. крб.) [4, с. 35]

Види видатків	У середньому за рік			
	1966–1970	1971–1975	1976–1980	1981–1985
1. Грошові видатки всього	3618	4776	6175	7540
2. Купівля товарів та оплата послуг	3100	4027	5076	6232
3. Обов’язкові платежі та добровільні внески	379	560	778	997
4. Приріст заощаджень у внесках у банках, облігаціях та інших цінних паперах	133	189	321	311

норми калорійності харчування та компонентів, які входять до його складу, так звані фізіологічні норми. За часів СРСР набір цих продуктів розроблявся з урахуванням економічних умов виробництва, економічних та соціальних факторів, які зумовлювали особливості споживання в окремих зонах країни. Інститут харчування Академії медичних наук СРСР визначав фізіологічні норми споживання для дітей, дорослого працездатного населення та для дорослих у непрацездатному віці. Середньодушова добова норма, розроблена Інститутом харчування Академії медичних наук СРСР, становила 3023 ккал, зокрема білків – 97,6 г, зокрема тваринного походження – 58 г (60%), жирів – 96,5 г, вуглеводів – 420,9 г [5, с. 116].

Значну роль у радянському побуті відіграло громадське харчування. Влада приділяла його розвитку значну увагу, оскільки його розвиток мав звільнити жінку від рутинної та важкої домашньої роботи, яка займала ліву частку вільного часу жінки. Для виконання цього завдання збільшувалася мережа закладів громадського харчування та кількість проданої продукції. Так, наприклад, у 1965 р. підприємства громадського харчування Донецької області випустили 641 млн. страв, а через п'ять – уже 802 млн. [6, с. 103], що було на чверть більше. Вагомим показником був також товарообіг у громадському харчуванні, який у 1965 р. становив по області 235,7 млн. крб., а в 1970 р. дорівнював вже 308,9 млн. крб., тобто на третину більше. Причому для Донецька були характерні більш високі темпи зростання товарообігу, ніж у цілому по області. Наприклад, кількість підприємств громадського харчування в місті зросла за п'ять років з 768 до 939, тобто на 22,2%; а кількість посадочних місць у них – з 34,4 тис. до 47,3 тис. [7, с. 10], тобто наполовину.

Основними типами підприємств громадського харчування були фабрики-кухні, їдальні, ресторани, кафе, буфети, магазини напівфабрикатів та кулінарії, палатки та кіоски. Зміни в їхній кількості можна простежити в таблиці 3.

Як ми бачимо, кількість фабрик-кухонь на Донеччині зросла вдвічі, їдальень та ресторанів у 1,6 разів.

Причому кількість фабрик-кухонь, ресторанів та їдальень зростала постійно. А кількість буфетів та кафе спочатку зростала, і до середини 1970-х років їх побільшало майже на 3%, а в 1980-ті їх ставало з кожним роком все менше.

У результаті проведення політики скорочення цих найбільш доступних для населення закладів громадського харчування на кінець періоду їх стало навіть на 7% менше, ніж на початку. Цілком очевидно, що мережа закладів громадського харчування не задовольняла потреб мешканців області. У деяких містах, особливо невеличких та новозбудованих, взагалі не було кав'ярень та буфетів. Місцева влада або не могла налагодити роботу закладів громадського харчування, або просто не приділяла цьому питанню належної уваги, вважаючи його другорядним.

Скарги робітників та службовців на незадовільну роботу закладів громадського харчування були постійними, але влада довгий час не звертала на них ніякої уваги. Лише на початку 1980-х років сталися позитивні зрушення в цьому напрямку і Донецьке обласне статистичне управління почало проводити дослідження на тему ролі громадського харчування в житті трудящих та їхньому щоденному харчуванні. Так, у 1982 р. результатом такого опитування стали дані про незадоволення закладами громадського харчування 84% трудящих Донеччини, які користувалися його послугами. Причинами такого незадоволення 59,4% відвідувачів назвали низьку якість їжі, майже чверть – довгі черги, 7,1% – незручне місце розташування закладу, 2,3% – низьку культуру обслуговування, 6,2% високу вартість їжі, 0,6% – інші причини [9, с. 21].

Одним із нововведень досліджуваного часу, яке дивувало навіть іноземців, були кулінарії – магазини, що торгували напівфабрикатами та готовою їжею. Кулінарії були в кожному районі, продукти там продавалися за досить низькими цінами й мали суттєвий асортимент страв [10, с. 25]. Це було порятунком для працюючих жінок, які мали змогу купити в них щось, наприклад, на вечерю. Але загалом таких закладів було дуже мало. Гарних ресторанів було

Таблиця 6

Кількість підприємств громадського харчування в Донецькій області (одиниць) [8]

Види підприємств	Роки				
	1965	1970	1975	1980	1985
Фабрики-кухні	3	7	6	6	6
Їдальні, ресторани	2079	2654	3047	3246	3466
Буфети, кафе	2367	2454	2435	2397	2209

обмаль, а ресторанів швидкого харчування не було зовсім, тому більшість громадян харчувалося вдома.

У громадському харчуванні здійснювалися спроби застосувати прогресивні форми обслуговування – організовувалися комплексні сніданки, обіди, вечері, меню робилося більш різноманітним за рахунок ширшого застосування овочевих та молочних продуктів. Особливо помітно ці процеси відбувалися наприкінці 1970-х та на початку 1980-х років. Так, наприклад, у 1975 р. підприємств, переведених на відпуск скомплектованих обідів, було в Донецькій області 440, а в 1980 – 1471, тобто відбулося зростання більше, ніж у три рази. За методом самообслуговування працювало 1981 р. 2687 підприємств громадського харчування, а в 1975 р. – 2426 [11, с. 20], таким чином збільшившись на 10,7%.

Але все одно в 1980-х роках стає помітною низка істотних недоліків у галузі, які влада не могла вирішити. З 1981 р. в цілому по області тільки на промислових підприємствах було не введено в дію їдалень більше, ніж на 1,4 тисячі посадочних місць. Не виконано завдання з їхнього будування у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, профтехучилищах, загальнодоступній мережі. Особливо погано ці питання вирішувалися в Горлівці, Дружківці, Краматорську, Макіївці, Слов'янську, Харцизьку, Сніжному [12, с. 10–11, 21].

Також важливою була організація спеціального – дієтичного або лікувального харчування. Цьому питанню місцева влада приділяла недостат-

ньо уваги. Майже у всіх містах та районах Донбасу дієтичних відділень та кутків було значно нижче за норму. Наприклад, у Ровеньках та Антрациті Луганської області в 1976 р. не було жодної дієтидальні, хоча планами передбачалося побудувати там цих закладів на 350 місць [13, с. 3]. Через недостатньо розвинену мережу спеціальних закладів лікарське харчування доводилося організовувати у звичайних їдальнях, а це не завжди приносило результат та користь через брак спеціалістів-поварів та необхідних продуктів. Також незадовільним був контроль за станом лікарського харчування.

Висновки. Отже, на аналізі архівних матеріалів та літературних джерел в цілому можна зробити висновок, що харчові видатки населення Донецької області у середині 1960 – середині 1980-х років розподілялися нерівномірно. В основному ці видатки витрачалися на найдешевші та найнеобхідніші групи товарів. Розвитку громадського харчування в Донецькій області в 1960-80-х роках радянська влада приділяла значну увагу, збільшилася кількість їдалень, ресторанів, місць у них. Але кінцева мета досягнута не була – кількість місць залишалася недостатньою, а чисельність деяких видів закладів громадського харчування, зокрема буфетів та кафе, навіть зменшилася. Незадовільним було забезпечення гарячим харчуванням гірників, не вистачало місць у їдальнях підприємств інших галузей промисловості. Таким чином, ми бачимо, що в цілому проблема безперебійного та достатнього постачання товарів населенню регіону забезпечена владою не була.

Список літератури:

1. Белова Н. Ф., Дмитричев И. И. Семейный бюджет: Статистический аспект. (Социальная статистика). Н. Ф. Белова, И. И. Дмитричев. М.: Финансы и статистика, 1990. 143 с.
2. Основные показатели баланса народного хозяйства Донецкой области. Донецк, 1992. 50 с.
3. Державний архів Донецької області (ДАДО). Ф. Р-4249, оп. 7, спр. 2317. Статистический сборник облстатуправления об основных показателях развития народного хозяйства, росте материального благосостояния и культурного уровня жизни населения области за 1913-1980 годы. 1980 г.
4. Основные показатели баланса народного хозяйства Донецкой области. Донецк, 1992. 50 с.
5. Комаров В. Е., Чернявский У. Г. Доходы и потребление населения СССР. М.: Наука, 1973. 240 с.
6. Народное хозяйство Донецкой области: Стат. сб. Общ. ред. Н. Г. Пономарева. Донецк: Донбасс, 1981. 138 с.
7. Сфера культурно-бытового обслуживания населения в социалистическом обществе (Методические советы в помощь лектору и пропагандисту). Донецк: Б. И., 1972. 28 с.
8. Таблица складена автором за даними: Державний архів Донецької області. Ф. Р-4249 Статистичне управління Донецької області, оп. 7, спр. 2317. Статистический сборник облстатуправления об основных показателях развития народного хозяйства, росте материального благосостояния и культурного уровня жизни населения области за 1913-1980 годы. 1980 г. арк. 203. Там само: спр. 6604. Статистический сборник № 3/83 облстатуправления о развитии торговли в области за годы одиннадцатой пятилетки (1981-1985). 1985 г., арк. 35.
9. Державний архів Донецької області. Ф. 326 Донецький обласний комітет Комуністичної партії України, оп. 11, спр. 269. Справки, информации работников отдела торговли и бытового обслуживания обкома Компартии Украины, горкомов, райкомов партии, облисполкома, облстатуправления, облсовпрофа: по

вопросам торговли и общепита; о ходе завоза, закладки и переработки картофеля, овощей и фруктов. Переписка с министерствами по вопросам торговли. 1982 г.

10. Davidow M. *The Soviet Union Through the Eyes of an American*. M. Davidow. Moscow: Novosti Press Agency Publishing House, 1974. 29 p.

11. Державний архів Донецької області. Ф. 326 Донецький обласний комітет Комуністичної партії України, оп. 114, спр. 269. Справки, информации работников отдела торговли и бытового обслуживания обкома Компартии Украины, горкомов, райкомов партии, облисполкома, облстатуправления, облсовпрофа: по вопросам торговли и общепита; о ходе завоза, закладки и переработки картофеля, овощей и фруктов. Переписка с министерствами по вопросам торговли. 1982 г.

12. Державний архів Донецької області. Ф. 326. Оп. 121, спр. 77. Протокол № 12 заседания бюро Донецкого обкома Компартии Украины от 12 июля 1984 г. 1984 г.

13. В Облсовпрофе. *Ворошиловградская правда*. № 16. 1976.

Shimko O. V. FOOD EXPENDITURES OF THE POPULATION OF THE DONETSK REGION IN 1965–1985

Based on the analysis of archival materials and literature sources, the article considers important issues of distribution of expenditures and food of the population of Donetsk region in the mid-1960s and mid-1980s. The definition and substantiation of the theoretical approach to the concept of consumer spending is given. The growth rate of money expenditures of the population of the region in 1965–1985 is determined by five years. The contributions of money to savings banks are analyzed. The study of monetary expenditures of the population for the purchase of goods, payment for services, mandatory payments, voluntary contributions and the growth of savings in banks, bonds and other securities. Details of the funds of the population's consumption of basic foodstuffs for the study period are detailed: meat and meat products, milk and dairy products, eggs, bread products, vegetables and melons. It also describes the average annual consumption of basic consumer goods per capita by social strata of society: workers, employees, collective farmers and the general population. Data on the sale of alcoholic and non-alcoholic beverages in general, by social strata and per capita are given. The situation with public catering establishments, the emergence of new varieties and the reform of old ones, in particular such as kitchen factories, canteens, restaurants, cafeterias and cafes, is analyzed. The emergence and development of a network of culinary shops selling semi-finished and ready-made food, which were in each district, had a wide range of products and affordable prices. During this period, a network of workers' canteens also appeared, which greatly facilitated the life of all categories of workers. Canteens at the enterprises of ferrous metallurgy, coal industry, their positive features and shortcomings are studied. In general, conclusions are drawn about the significant development of food expenditures of the population of the Soviet Donetsk region in 1965–1985, but to fully meet the demand and consumption rates of all types of food products in the study period failed.

Key words: Donetsk region, expenditures, food, consumption, money, savings banks, consumption fund, cooking, canteen.

Шолк О. М.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЗАЛУЧЕННЯ ЄВРЕЇВ ДО УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

У статті розглядається проблема залучення євреїв до служби в українській армії в період Центральної Ради. Після Лютневої революції розпочався активний єврейський військовий рух, зокрема це стосується і території України, де проходила службу абсолютна більшість євреїв-воjakів. Восени 1917 р. єврейський військовий рух почав формувати власні інституції та військові підрозділи, із метою захисту іудейського населення Російської імперії в умовах розгортання громадянської війни і етнічних конфліктів. Центральна Рада намагалась залучити єврейські підрозділи на свій бік і підпорядкувати їх Народному Міністерству єврейських справ. Однак ця ідея так і не була реалізована. На думку автора, це сталося через пасивність євреїв-воjakів щодо українського руху та поширений серед українських селян антисемітизм. УЦР вважала селянство своєю соціальною базою, а тому закривала очі на погроми та антисемітські акції деяких українських загонів, зокрема і вільних козаків. Проте, навіть в умовах початку першої війни з більшовиками, у Києві було сформовано загін єврейської самооборони для боротьби з погромами, в Одесі створений із добровольців 1-й єврейський батальйон. Але аналіз архівних джерел показує, що чисельність цих загонів була невеликою. Зокрема, у 1-му єврейському батальйоні було менше 300 воjakів та офіцерів. Однак загоми єврейської самооборони, що виникали у єврейських містечках та великих містах із числа мобілізованих іудеїв, несли гарнізонну службу і підпорядковувались українському командуванню.

В умовах теперішньої російсько-української війни надзвичайно актуальним є вшанування пам'яті героїв визвольних змагань, зокрема і тих, хто належав до єврейської общини України. Середо офіцерів і воjakів армії Української Народної Республіки у 1917 р. числились євреї, котрі добровільно вступали на військову службу, задля захисту своєї Батьківщини, своїх родин і майна.

Ключові слова: Військові підрозділи, євреї, Народне Міністерство єврейських справ, самооборона, Союз євреїв-воjakів, Центральна Рада.

Постановка проблеми. Сьогодні, в умовах російської агресії, на боротьбу з ворогом піднялися не лише українці, а й представники інших національностей, котрі воюють в лавах Збройних Сил України, становлять значну частку в складі Національної гвардії, Територіальної оборони тощо. Окрім того, на захист незалежності України зголосилися іноземці, з яких сформовано окремий підрозділ. У цьому плані цікавим видається звернення до досвіду минулого, зокрема часів Центральної Ради, коли до захисту української державності долучилися представники єврейського населення.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу нашої статті складають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), а також опубліковані документи і матеріали, розміщені в збірці, присвяченій діяльності Центральної Ради та тогочасна періодична преса. Перші дані щодо залучення євреїв до українського вій-

ська за часів Центральної Ради були зроблені ще у 1920–1960-ті роки (І. Чериковер, О. Гольдвейзер, С. Гольдельман). Однак розробка цієї проблеми розпочалася лише після проголошення незалежності України в 1991 році. До цього процесу долучилися як вітчизняні історики (В. Голубко, Я. Тинченко, В. Гриневич і Л. Гриневич), так і зарубіжні (О. Будницький). Однак цілісно і ґрунтовно зазначена в заголовку тема ще не досліджувалася.

Метою статті є висвітлення процесу залучення Центральною Радою до оборони української державності євреїв, що проживали на теренах України.

Виклад основного матеріалу. Напередодні Лютневої революції 1917 року, єврейське населення Російської імперії перебувало у вкрай важкому становищі. Іудеї зазнавали дискримінації як на державному, так і на місцевому рівні від християнського населення: обмеження пересування і поселення («смуга осілості», проживання у селах); заборона займатись деякими видами професій (сільським господарством, офіцерською та

адміністративною службою високого чину), володіти землею за межами міст; отримувати спадковий титули (деякі євреї отримували особисте дворянство).

З початком Першої світової війни до лав російської армії було мобілізовано близько 500-600 тис. євреїв [10, с.11]. На одному лише Південно-Західному фронті на лютий 1915 року нараховувалось 180 тис. солдат-іудеїв. Бойові втрати на всіх фронтах склали понад 100 тис. солдат і офіцерів [2, с.176]. Євреї на полі бою довели свою лояльність царському трону, проливаючи власну кров. Десятки іудеїв стали «георгіївськими» кавалерами [2, с.169]. В той же час, військове командування здійснювало і антисемітські дії. Так, генерал М. Алексєєв забороняв приймати євреїв-лікарів на службу.

Лютнева революція кардинально змінила становище російських євреїв, в тому числі військових. В березні 1917 року Тимчасовий уряд відмінив будь-які обмеження і дискримінацію за національним чи релігійним принципами. Це сильно вплинуло на свідомість євреїв, серед них піднявся рівень патріотизму. Досить частими стали випадки, коли студенти-євреї університетів та училищ і навіть учні гімназій йшли добровольцями на фронт (під час мобілізації 1914 року, навпаки, багато євреїв намагались уникнути служби). 30 березня 1917 року вони отримали дозвіл на навчання в військових училищах, школах, офіцерських курсах [10, с.12–14]. Так, лише у Київському військовому училищі у червні 1917 року 131 євреї отримав офіцерське звання, пройшовши пришвидшені курси підготовки. Влітку в Одесі офіцерське звання отримали 160 євреїв-юнкерів [2, с.178]. Близько 600 євреїв у 1917 році стали прапорщиками [10, с.14]. Це була вже серйозна сила та вагома складова тогочасної російської армії.

Революція і рівноправ'я мали й інші наслідки для: Тимчасовий уряд почав процес «демократизації армії», що швидко призвело до її розвалу і військової катастрофи. В результаті необдуманих дій уряду, країна була наповнена мільйонами озброєних і некерованих солдат. Постійне життя в окопах, нелюдське ставлення з-боку вищих чинів призвело до нівелювання цінності людського життя в їх очах. Давились взнаки і антисемітські настрої, що переважали до революції: крайною прокотились погроми. Більшість їх припала саме на Правобережну Україну [4, с. 6–7]. Однак тепер погромникам могли дати відсіч євреї-солдати. Тисячі озброєних іудеїв стали на захист

своїх єдиновірців, придушуючи спроби погромів та грабунків. Фактично єврейський військовий рух виріс не із необхідності національного представництва і створення власних збройних сил, а з банальної необхідності виживання єврейського народу в державі, що швидко розпадалась на воюючі сторони, котрі, в кращому разі, ставились до євреїв нейтрально.

У березні 1917 року з утворенням у Києві Центральної ради на теренах України з'явився новий політичний гравець. Враховуючи наміри останньої дотримуватися демократичних відносин та принципів рівноправності, взаємне зближення українців і євреїв.

В Україні єврейські організації доволі швидко налагодили відносини із українським рухом. У квітні 1917 року, під час проведення Національного з'їзду-конгресу, відбулась зустріч голови Центральної Ради М. Грушевського з представниками єврейської спільноти, які запевнили свою прихильність до українського руху [5, с. 9]. У липні, після проголошення II-го універсалу, було призначено і квоту для євреїв у Центральній Раді: 6% депутатів [12, с. 66]. Але окрім них, євреями були і деякі депутати всеросійських та українських партій.

Навесні 1917 року стихійно починають з'являтися об'єднання єврейських солдат та офіцерів. У червні засновується перша військова організація – Рада євреїв-воїнів із числа солдат та офіцерів петроградського гарнізону. Але більшість єврейських вояків перебувала у гарнізонах Київського та Одеського військових округів. Уже в серпні цього ж року в Чернігові, з числа солдат місцевого гарнізону, з'явилася перша єврейська військова організація в Україні – Союз євреїв-воїнів (СЄВ), згодом такі ж союзи заснуються в Києві, Черкасах, Москві, Одесі [6, с. 6].

У липні 1917 року за підтримки Петроградського СЄВ у Києві формується Тимчасовий виконавчий комітет Союзу. 5 вересня на зборі євреїв-солдат Київського військового округу було офіційно затверджено створення осередку Союзу [6, с. 6]. Саме українські гарнізони стали центрами єврейського військового руху. Причина цього – мала чисельність євреїв-солдат у столицях (Петрограді та Москві). До осені 1917-го усю армію охопило дезертирство і десятки тисяч євреїв покидали лінію фронту, повертаючись додому, як правило в Україну або Білорусь. Саме Київ став тимчасовим центром усього єврейського руху на території колишньої Імперії, оскільки в місті євреї мали сильний вплив [12, с. 69].

На цьому ж зборі було затверджено статут СЄВ КВО. Згідно нього, членами Союзу могли бути усі солдати і офіцери (дійсні чи відставні) а також сестри милосердя єврейського походження. Організація повинна була захищати права євреїв на території Округу, вести агітаційну та просвітницьку роботу серед них, не допускати погромів, підтримувати єврейські громадські організації, допомагати пораненим, інвалідам, сім'ям військовослужбовцям та загиблим. Усіма справами СЄВ займався виконавчий комітет, який очолив Іона Гоголь – шкільний учитель із Бендер, котрий брав участь у Російсько-японській і Великій війнах, а також входив до складу Київської обласної організації сіоністів [6, с. 6-7].

Єврейські організації постійно ставили на порядок денний питання про припинення погромів і вели відповідно перемовини із Центральною Радою. Однак сама Рада не мала реального контролю над військовими частинами, особливо неукраїнськими. Єврейські діячі часто звинувачували лідерів українського руху в пасивності у питанні погромів [12, с. 65]. Тоді євреї вирішили діяти самостійно.

30 вересня 1917 року на засіданні виконкому Київського Союзу євреїв-воїнів було прийнято резолюцію про створення загонів самооборони із числа солдат, задля недопущення і припинення погромів. Була також створена спеціальна комісія, котра повинна була представляти єврейську самооборону при Генштабі та Військовому міністерстві [10, с. 25].

10 жовтня у Києві відбувся всеросійський з'їзд СЄВ, на якому головував Йосип Трумпельдор (діяч сіоністського руху, офіцер британської армії). Усі проекти Київського союзу були схвалені, більше того прийнято резолюцію про створення відділень СЄВ у всіх військових частинах та проведення агітації серед солдат і офіцерів [6, с. 81–82]. 15 жовтня утворено Тимчасовий центральний комітет СЄВ, який очолив Іона Гоголь [6, с. 14]. На 15 січня було призначено Всеросійський з'їзд Союзу у Києві. Окрім ідеї створення самооборони для захисту від погромів, були окреслені ще два напрямки діяльності Союзу: проведення військових єврейських з'їздів у частинах на фронті і в тилу; утворення єврейських національних частин.

Досить скоро, СЄВ досяг успіху у сфері агітації серед військових, як у фронтових, так і тилових частинах. Відділення Союзу створювались в гарнізонах, окремих частинах: фронтах, арміях, корпусах, дивізіях, полках. Євреї-воїни відправляли своїх делегатів до Києва, Петербургу

і Москви – центрів єврейського руху. Так, на території України були проведені військові з'їзди у Рівному, Кам'янці-Подільському, Проскурові, Києві та Одесі [10, с. 28].

У той же час, ідея утворення національних єврейських частин одразу стикнулася з величезними труднощами. Парадоксально, але на заваді цьому стали самі єврейські організації. Так, соціалісти були активними противниками створення окремих єврейських формувань. При цьому, вони вважали можливим створення загонів самооборони для захисту від погромників. Сіоністи підтримували ідею створення окремих єврейських формувань [6, с. 11].

Відповідно до зазначеного, лідери Центральної Ради, котрі поступово почали відходити від міліцейського принципу захисту революційних надбань і переходити до загально визнаного за допомогою війська, не могли не звернути увагу на єврейський військовий фактор. Так, секретар військових справ, Симон Петлюра, прямо заявив, що не бачить жодних перепон у справі створення єврейських збройних формувань [10, с. 32].

На території України, у розташуваннях Південно-Західного і Румунського фронтів проходили службу більшість солдат-євреїв. У той же час, за її межами служили тисячі їх одноплемінників, котрі були родом з України [9, арк. 9]. Вони подавали документи із проханням перевести їх до Київського військового округу, щоби продовжити службу на Батьківщині. Так, зокрема, було подано список із 12 офіцерів, що побажали продовжити службу в Україні, із них 8 служило за її межами (місце служби інших – не зазначено) [9, арк. 10–11].

У листопаді 1917 року СЄВ отримав від С. Петлюри згоду на створення власних військових формувань. Але єврейських військовий рух одразу ж зіткнувся з рядом труднощів, оскільки деякі частини, де служило багато євреїв, уже були українізовані. Окрім того, під час спроби більшовицького заколоту в Києві деякі єврейські загони виступали на боці червоних, а тому виглядали нелояльними в очах Центральної Ради.

Більш вдало для євреїв склались умови у Південно-Західному і Румунському фронтах. Тут ще з літа почався процес розпаду війська на окремі національні частини. Досить багато частин росіян, татар, кавказців, козаків уже почали покидати територію України, повертаючись додому. Серед тих, хто взявся за формування власних національних формувань були і єврейські солдати, котрі отримали активну підтримку

з боку ССВ. Окрім проведення військових з'їздів, їм вдалося створити та озброїти декілька загонів. Такі підрозділи було створено єврейські загопи у Кам'янці-Подільському та Овручі. В Києві та Одесі з'явилась доволі чисельна самооборона. Зокрема, в Києві самооборона нараховувала близько 200 бійців [6, с. 19]. Варто окремо зупинитися на єврейських загонах в Одесі.

1 грудня 1917 року за наказом Генерального Секретаріату в Одесі були роззброєні усі неукраїнські формування. Стосувалося це і загону єврейської самооборони. Останні зброю віддавати не бажали, боячись погромів. Була утворена Єврейська військова організація (ЄВО), котра закликала усіх євреїв, що мають зброю або досвід військової служби, вступати до самооборони [10, с. 49–50]. В результаті подальшого конфлікту із українцями, вояки ЄВО все ж віддали зброю, але після скарги до Центральної Ради, отримали її назад. Євреї оголосили про нейтралітет у конфлікті між Центральною Радою і Раднаркомом.

Увесь грудень в місті проходили постійні засідання ССВ та ЄВО, створювалися нові загопи, приймалися делегати від армійських частин. Так само, як і київське відділення ССВ, одесити звернулись до Центральної Ради за дозволом на створення власних частин. Але отримали відмову, через протест євреїв-соціалістів. Але одеський ССВ просто проігнорував заборону Центральної Ради і почав створювати військові загопи самостійно. 22 грудня почав роботу з'їзд євреїв-воїнів Румунського фронту та Одеського – округу. 29 грудня на засіданні з'їзду було прийнято резолюцію про створення власних військових формувань і про створення «Євріді» – виконавчого комітету, що мав займатись створенням цих формувань. 30 грудня з'їзд призначив юнкера Маркіза Клячка комісаром з питань формування єврейських частин [10, с. 52]. Так почалась історія 1-го єврейського батальйону.

Формування батальйону в Одесі тривало протягом січня-лютого 1918 року. Причиною його появи стала невдача створення військових частин євреїв на Румунському фронті і розпад останнього. Вояки-євреї почали прибувати в Одесу. В умовах конфлікту між Центральною Радою і Раднаркомом євреї справедливо побоювались погромів, а тому вирушили до міста, щоби захистити своїх одноплемінників. «Євріді» і ССВ офіційно оголосили про свій нейтралітет у цьому конфлікті, хоча й продовжували співпрацювати із секретаріатами військових та національних справ. Офіційно, батальйон було утворено наказом від 1-го лютого 1918 р. [7, арк.1].

1-й єврейський піхотний батальйон був батальйоном лише на папері. Всього у ньому було дві піхотні роти, загальною чисельністю у 240 вояків [1, арк.1-26]. Варто зазначити, що чисельність батальйону постійно змінювалась. Він поповнювався новими бійцями, але також зменшувався за рахунок демобілізованих або дезертирів. Декотрі вояки вступали до червоної гвардії або загонів анархістів, котрі перебували в Одесі. Але підрозділ виконував надзвичайно важливу функцію охорони порядку в місті, особливо після відступу червоної гвардії, коли почалися грабежі і вбивства. Батальйон взяв під охорону банк та інші важливі приміщення, очікуючи підходу австрійських військ. Демобілізація батальйону відбулась наприкінці березня 1918-го року [10, с. 75].

Тим часом у Києві тривали перемовини між керівництвом ССВ та Центральною Радою про створення загонів єврейської самооборони. Нарешті, 20 січня 1918 року було погоджено утворення самооборони [8, арк.1]. У тексті постанови йдеться, що єврейська самооборона підпорядковується Народному Міністерству єврейських справ і лише воно призначає командира дружини. Штат самооборони визначався у 1 тис. бійців, а також 4 ротних офіцери, 18 молодших офіцерів. При командирі також мав бути ад'ютант і начальник господарської частини. Єврейська дружина мала квартируватись у містах та містечках Київського військового округу. Бійці самооборони отримували казенні кошти і майно на своє утримання, а у місцях дислокації – припаси від місцевого інтендантства [8, арк.1-2]. Таким чином, єврейська дружина стала першим офіційним підрозділом в армії УНР із числа євреїв. Але тоді ж за нез'ясованих обставин загинув Іона Гоголь – керівник Київського ССВ, євреї звинувачували в його загибелі вільних козаків, але жодних доказів цього не існує [12, с. 78].

У січні Центральна Рада також приймає закон про національно-персональну автономію, за якою росіяни, поляки та євреї мають право на створення національних союзів – об'єднань за національною ознакою, що мають право відправляти своїх представників до органів влади. Утворення національних автономій було прийнято позитивно **з-боку** євреїв [12, с.72].

В інших містах також з'являлись єврейські підрозділи, котрі виконували охоронні функції. Так у Кам'янці-Подільському іще в грудні було сформовано єврейський загін чисельністю близько 100 осіб, саме завдяки його існуванню у місті не сталося погромів. Існував єврейський загін і в Овручі,

створений вояками місцевого гарнізону. Але про його чисельність і бойову діяльність немає точних свідчень. Відомо, що він виконував функції самооборони і захищав єврейську громаду. Загони самооборони існували також в Миколаєві та Катеринославі, вони діяли паралельно із загонами червоної гвардії і не допускали погромів. Однак єврейська самооборона, одразу по прибуттю австро-німецьких військ, була роззброєна.

Висновки. Таким чином, лідери Центральної Ради, відійшовши від міліцейських принципів організації оборони революційних надбань, усвідомивши необхідність війська, почали, в умовах назрівання конфлікту з більшовицькою Росією, шукати можливості залучити на свій бік всіх, хто міг їй допомогти. Однією із них стали євреї України, в середовищі яких було достат-

ньо багато колишніх військових російської армії. Окрім того, для захисту від погромів вони самоозброюючись створювали загони самооборони. Проголошенні українською владою демократичні принципи знайшли у них підтримку. Їх представники були членами Центральної Ради. Тому можливість співпраці у військовому питанні була не випадковою. Цьому сприяла і прихильна позиція з боку військового керівництва Центральної Ради (С. Петлюри). Однак залучити належним чином євреїв на захист української ідеї не вдалося. Вдалися взнаки повільність самого процесу з боку Центральної Ради, не одностайність в середовищі українського і єврейського політикуму. Але найбільш негативну роль, на наш погляд, відіграв факти учасності частини євреїв на боці російських і українських більшовиків.

Список літератури:

1. Алфавітна книга солдат 1-го єврейського піхотного батальйону. ЦДАВОВУ. Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ). Ф. 1688. Оп. 1. Спр. 8. 26 арк.
2. Будницький О.В. (2005) Российские евреи между красными и белыми (1917–1920). Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 552 с.
3. Голубко В. (1997). Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. утворення та боротьба за державу. Львів : Кальварія, 275 с.
4. Гольдельман С. І. (1963) Жидівська автономія на Україні (1917–1920). Мюнхен, 109 с.
5. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний, 1917–1921. Революция на Украине по мемуарам белых.
6. Гриневич В., Гриневич Л. (2001) Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917–січень 1918 рр.). Київ, 150 с.
7. Накази по 1-му єврейському піхотному батальйону. ЦДАВОВУ. Ф. 1688. Оп.1. Спр.1. 132 арк.
8. Проект положення дружини для боротьби з антиєврейськими погромами при Союзі євреїв-воїнів Київського воєнного округу. ЦДАВОВУ. Ф. 1076. Оп. 3. Спр. 24. 2 арк.
9. Протокол засідань комісії Генерального секретарства єврейських справ і листування з Генеральним секретарством військових справ про призов євреїв до війська, списки євреїв-офіцерів. ЦДАВОВУ. Ф. 1854. Оп. 1. Спр. 5. 21 арк.
10. Тинченко Я. Під зіркою Давида. Єврейські національні формування в Україні в 1917–1920 роках : науково-популярне видання. Київ : Темпора, 2014. 168 с
11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали, (т.І). Нац. акад. наук України, Ін-т історії України / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1996. 589 с.
12. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918, 1923. 335 с.

Sholk O. M. INVOLVEMENT OF JEWS IN THE UKRAINIAN ARMY DURING THE TIMES OF THE CENTRAL SOVIET: THEORY AND PRACTICE

The article examines the problem of recruiting Jews to serve in the Ukrainian army during the period of the Central Rada. After the February Revolution, an active Jewish military movement began, particularly in the territory of Ukraine, where the absolute majority of Jewish soldiers served. In the autumn of 1917, the Jewish military movement began to form its own institutions and military units, with the aim of protecting the Jewish population of the Russian Empire in the context of the unfolding civil war and ethnic conflicts. The Central Council tried to attract Jewish units to its side and subordinate them to the People's Ministry of Jewish Affairs. However, this idea was never implemented. According to the author, this happened because of the passivity of the Jewish soldiers in relation to the Ukrainian movement and widespread anti-Semitism among the Ukrainian peasants. The UCR considered the peasantry to be its social base, and therefore turned a blind eye to the pogroms and anti-Semitic actions of some Ukrainian units, including free Cossacks. However, even in the conditions of the beginning of the first war with the Bolsheviks, a Jewish self-defense unit was formed in Kyiv to fight pogroms, and the 1st Jewish battalion was created from volunteers in Odesa. But the analysis of archi-

val sources shows that the number of these units was small. In particular, the 1st Jewish battalion had less than 300 soldiers and officers. However, the Jewish self-defense units, which arose in Jewish towns and large cities from among the mobilized Jews, performed garrison duty and were subordinate to the Ukrainian command.

In the conditions of the current Russian-Ukrainian war, commemoration of the heroes of the liberation struggles, in particular those who belonged to the Jewish community of Ukraine, is extremely relevant. Among the officers and soldiers of the army of the Ukrainian People's Republic in 1917 were Jews who volunteered for military service to protect their Motherland, their families and property.

Key words: Military units, Jews, People's Ministry of Jewish Affairs, self-defense, Union of Jewish soldiers, Central Council.

Якубовський І. В.

Київський національний університет архітектури і будівництва

«ПРАВИ ЗАКРУТИ» VS «ХЛІБОЗАГОТІВЛЯ ЗА БУДЬ-ЩО»: СТРАТЕГІЇ РОЗМИВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА РЕПРЕСІЇ ПІД ЧАС ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КАМПАНІЇ 1931–1932 РР. У ПОСТАНОВАХ РАЙОННИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ КИЇВЩИНИ

Мета дослідження полягає в тому, щоб шляхом аналізу районних постанов Київської області з'ясувати ключові підходи влади до перекладення на рядових виконавців відповідальності за репресивні методи хлібозаготівлі під час кампанії 1931–1932 рр. Методологія дослідження передбачає поєднання джерелознавчого, контекстуального аналізу, проблемно-хронологічного, порівняльного. Наукова новизна статті визначається тим, що вперше з'ясовано інформаційний потенціал постанов районних органів влади для дослідження стратегій влади у питанні застосування репресивних методів під час хлібозаготівлі 1931–1932 рр. Доведено, що влада упродовж цієї кампанії апробувала механізм проведення репресій з одночасним розмиванням власної відповідальності за них, який згодом був використаний для камуфлювання цілеспрямованої організації Голодомору 1932–1933 рр. Висновки. Постанови, ухвалені районною владою в другій половині і 1931 – на початку 1932 рр., є ключовим джерелом для з'ясування реального курсу влади в українському селі. Відображаючи наміри влади забезпечити виконання хлібозаготівельного плану будь-якою ціною, постанови водночас демонструють прагнення перекласти відповідальність за реалізацію репресій на рядових виконавців – голів колгоспів та сільрад, сільських комуністів, уповноважених, членів буксирних бригад. Позірне засудження репресивних методів як «перекручення лінії партії», судове переслідування частини обвинувачених виконувало подвійну функцію. По-перше, це дозволяло ідеологічно відмежуватися від найодіозніших проявів вилучення зерна в колгоспів та одноосібників. По-друге, було сформовано коло повністю залежних від влади рядових виконавців, на яких можна було чинити у подальшому психологічний тиск, змушуючи під загрозою кари за попередні «праві закрути» виконувати нові злочинні розпорядження.

Ключові слова: влада, Київська область, постанови, районні газети, репресії, хлібозаготівлі.

Постановка проблеми. Під час організації Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. влада цілеспрямовано прагнула приховати свій задум вбивства голодом мільйонів українських селян. Розпорошення відповідальності за скоєне на якомога ширше коло суб'єктів, особливо на різні групи населення, простежуються у багатьох сферах. Своїми коріннями такі підходи сягають хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 рр., яка стала своєрідним тестовим майданчиком для апробації ефективності комплексу методів, сума яких викликала штучний голод в українському селі. Водночас, спровокувавши на весну – початок літа 1932 р. масовий голод щонайменше в 100 адміністративних районах [2, с. 354], така апробація стала першим актом Голодомору.

Зважаючи на вказане, важливо подивитися на перебіг кампанії 1931–1932 рр. також крізь призму того, якими засобами влада намагалася роз-

мити відповідальність за використання репресивних методів хлібозаготівлі. Неоціненне значення мають постанови районних органів влади з приводу хлібозаготівлі. Саме там відображені практичні кроки з утілення загального курсу, відображеного в нормативних документах вищих ешелонів влади. Водночас зміст постанов є неспростовним підтвердженням відповідальності владної вертикалі від Москви до району за опрацювання та втілення відображених у них заходів, позбавляючи можливості прикритися перекрученням лінії рядовими виконавцями. Зрештою, брак на місцях достатньої кількості кваліфікованих кадрів суттєво ускладнював оформлення рішень у частині формулювань, що збільшувало шанси на промовисті обмовки. Аналіз під таким кутом постанов районних органів влади Київської області (в тогочасних адміністративних межах) дозволить виявити закономірності та створити

робочу модель, яку можливо застосувати для з'ясування особливостей в інших областях УСРР

Аналіз останніх досліджень. Репресивна складова хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 рр. як відправного пункту Голодомору неодноразово привертала увагу дослідників [2 с. 348–353; 13, с. 78–80, 99–100, 124–126; 14, 2010; 15, с. 195–214]. Також ретельно досліджувався курс влади на використання чинника «порушення революційної законності» [15, 160–163]. Водночас ні постанови районних органів влади як такі, ні відображення в них стратегій влади з камуфлювання відповідальності за наслідки репресивних методів хлібозаготівлі не були об'єктом дослідження. Зокрема, і районні постанови з Київської області. Більше того, такі постанови не були об'єктом археографічних публікацій. Усе це актуалізує необхідність спеціального дослідження порушеної проблеми.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб шляхом аналізу районних постанов Київської області з'ясувати ключові підходи влади до перекладення на рядових виконавців відповідальності за репресивні методи хлібозаготівлі під час кампанії 1931–1932 рр. У зв'язку з суттєвими втратами архівів місцевих органів влади виявлення постанов проводилося шляхом фронтального обстеження тогочасних районних газет, де більшість цих постанов були оприлюднені оскільки призначалися для ідеологічного впливу на широкий загал.

Виклад основного матеріалу. Виявлені постанови районних органів влади Київської області (в тогочасних межах) періоду хлібозаготівлі 1931–1932 рр. демонструють повсюдне прагнення місцевої влади відмежуватися від наслідків застосування нею ж нав'язуваних репресій. Імпульс до таких дій таких дій низи отримували з документів ЦК КП(б)У. Спершу це були директиви, не призначені для оприлюднення. Одна з них, від 4 жовтня 1931 р., проголошувала репресивні методи хлібозаготівлі «грубими порушеннями лінії партії». А вже 20 жовтня чергова таємна директива вимагала «посилити репресії за приховування хліба, обман, крадіжки в колгоспах» (Романець, с. 161, 163). У січні 1932 р. на хвилі масового застосування репресивних методів ЦК КП(б)У вирішив прилюдно засудити їх, але при цьому вимагати... продовження репресій. Зокрема, 14 січня секретар ЦК КП(б)У С. Косіор виступаючи у Білій Церкві на кущовій нараді секретарів 13-ти райпарткомів Київщини, зауважував: «Багато районів допустили неприпустимі методи в хлібозаготівлі, а районне керівництво крізь пальці дивилося на це, узаконюючи ці методи. Приклади масових обшуків це таж стара історія. Тільки класовий ворог шкідник може підказати такі методи хлібозаготівель. Це не настановлення ЦК, не політика. В багатьох районах керівництво стало на шлях голих адміністративних заходів, що цілком зрозуміло викликало розгубленість серед колгоспників, та бідняцько-середняцької маси, активу села, відштовхнули їх від нас. Треба зробити негайний рішучий поворот. Нам потрібно зараз же переглянути свої помилки, мобілізувати на боротьбу за хліб здоровий колгоспівський і бідняцько-середняцький актив». Але далі С. Косіор промовисто закликав будь-що виконати хлібозаготівельний план, заради чого підняти всіх на «боротьбу проти куркуля та його агентури, викликати у маси, збудити революційний запал» [5, 17 січня 1932. № 8]. Тобто, насправді така настанова не залишала іншого виходу як продовжити репресивні заходи.

Починаючи з січня 1932 р. у постановах з більшості районів Київської області затавровані «праві закрути», голе адміністрування, застосування сили тощо. Навзамін пропонувалося переконати селян віддати останнє за допомогою активної масово-політичної роботи з ними, роз'яснення політики партії, завдань п'ятирічки, складного міжнародного становища. Проте у тих самих текстах містилися пункти, які закликали до репресій. Друкувалися й просякнуті подібною ж риторикою редакційні статті та матеріали з місць. Це виразно свідчить про зрежисованість дійства верхніми щаблями влади – на місцях просто відтворювали вимоги Харкова та Москви.

Крім того, виявлено районні постанови, які намагалися демонстративно показувати загалу начебто прагнення влади «бити по руках» уповноважених та посадовців за перегини та завдання шкоди селянам, чим кинути відповідний відсвіт справедливості на всі репресивні рішення: мовляв і вони опираються на реальні підстави. У таку обгортку, зокрема, загорнули своє крутіство в Тальному. Постанова місцевого райкому КП(б)У від 5 січня 1932 р. засуджує методи хлібозаготівлі, використані в селах Петраківці, Лоташове, Кайтанівці, Радчисі, Гуляйполі, Поташах. Зокрема, уповноважений Лавріненко у Кайтанівці «допустився масових обшуків, трусів, забирання хліба у контрактантів, що отримали хліб за вироблені трудодні». В інших селах ситуація булане кращою, адже постанова забороняє застосовувати так звану «майданецьку методу», яка полягає у викликові твердоздавців для «проробки» на засідання сільради. Як покарання постанова вимагає

притягнути до суду секретаря парторганізації с. Петраківці Шкуренка, відкликати згаданого Лавріненка та ще одного уповноваженого Добровольського (с. Гуляйполе). Водночас вимагалось «будь-що забезпечити протягом місяця цілковите виконання хлібозаготівельних планів», чого просто неможливо було досягти без щойно затаврованих у тексті методів. [12, 8 січня. № 3].

Гідних конкурентів на ниві крутіїства Тальнівському райкому не бракувало. Одним із них був, наприклад, Рокитянський райком, який у постанові від 11 лютого 1932 р. помістив поруч взаємовиключні тези. Спершу документ гнівно таврував «більшість партійних КСМ осередків, радянських, колгоспних, кооперативних організацій» за те, що вони стосовно селян «припустили праві закрати – адміністрування, обшуки, залякування». Але далі постанова вимагала кинути «всі сили на хлібозаготівлю в лютому, на негайне очищення колгоспів від куркульсько-ворожих елементів, мобілізуючи колгоспні та бідняцько-середняцькі маси на виконання хлібозаготівлі та рішучий наступ на куркуля, даючи нещадну відсіч його агентурі правим і лівим опортуністам і примиренцям до них» [10, 13 лютого. № 16].

Бориспільський райком КП(б)У 1 січня 1932 р. у постанові «Про посилення темпів хлібозаготівель» засуджував «перекручення лінії партії», «підмінювання масової роботи голим адмініструванням», Водночас тут таки вимагав «рішучої боротьби проти куркульських елементів, їх підривної роботи, нещадно трошити «лівих» опортуністів куркульських агентів, що сіють зневіру у можливість виконання плану» [7, 4 січня 1932. № 2].

У постанові Білоцерківського райкому КП(б)У від 6 червня, яке констатувалося: «За брутальне перекручення лінії партії, знуцання над селянами під час хлібозаготівель, адміністрування над колгоспами разом з прокуратурою негайно притягти до партійної і судової відповідальності голову сільради с. Пинчуків т. Шевченка. За шкідливі дії в колгоспному господарстві, за годування селян макухою при наявності хліба доручити Контрольній комісії та прокуратурі негайно притягнути до судової і партійної відповідальності завгосподарства колгоспу т. Лопуху. Прокуратурі негайно виїхати у село Вільшанську Новоселицю для притягнення до відповідальності був. голову сільради Поліщука за розтрату до 10000 крб., що затримує розрахунки з колгоспниками та за знуцання над колгоспниками під час хлібозаготівель та колективізації. Прокуратурі негайно притягти до відповідальності винних по селу Пологи – за знуцання над колгоспниками під час хлібозаготівель, за

розтрату грошей, бійку колгоспників, голову сільради Бадзюка негайно зняти з роботи і притягти до відповідальності» [5, 9 червня. № 75].

У сусідньому Сквирському районі 4–5 червня показово було ухвалено постанову «Про наслідки перевірки перекручення політики партії та викривлення класової лінії під час хлібозаготівель в селі Шамраївці», яка стала місцевим варіантом загальноукраїнської постанови по драбівській справі. Призначений продемонструвати пильність та «справедливість» влади документ є яскравим зразком інформаційних можливостей репресивних постанов стосовно сутності Голодомору та життєвого вибору тогочасної людини. Заодно постанова показує відсутність верхньої межі цинізму влади, яка своїми діями – і навіть на рівні обов'язкових для виконання нормативних актів – вимагала послідовно вживати для виконання хлібозаготівельного плану ті заходи, за які потім декого (не всіх!) демонстративно карала задля камуфлювання своїх справжніх намірів.

У постанові розлого перелічуються різновиди нехтування «революційною законністю» з метою обґрунтувати необхідність проведення в селі показового судового процесу над порушниками: головою сільради Григоренком, його заступником Зеленським та парторгом Ковалем. Цими особами «було допущене грубе викривлення політики партії, клясової лінії в робота та свавільне порушення революційної законності, яка полягає – в адмініструванні, масових обшуках, арештах та розпродажі середняцьких господарств. Методи, які вживали керівники села під час хлібозаготівель були: організація червоних токів, на яких провадився обмолот огульно без всякого обліку і контролю, організація в адміністративному порядку червоних валок, якими самовільно хліб вивозився на пункти вивозу хліба одноосібників-бідняків і середняків без будь-якої їх згоди на це. В числі куркульсько-заможної групи тверді завдання доводились також і середняцьким господарствам та за невиконання ними доведених завдань – ці господарства розпродувались. Обліку зданого хліба по одноосібним господарствам не проводилось й грошей за зданий хліб господарства не одержали. В сільраді замість грошей виявлено облігації на суму 1040 крб., що о цього часу не закріплені. Сільрада рахує ці облігації як позику, яку потрібно розрахуватись з селянами за здану с-г. продукцію. Під час хлібозаготівлі з колгоспу було виключено – 40 господарств, з цього числа 24 господарства (середняцьких) розпродано. Так політика Шамраївського керівництва – є по суті куркульська

політика, бо була спрямована на підлив радвлади та колгоспного будівництва» [11, 10 червня. № 62].

Важливо, що в районних постановах наводяться конкретні приклади використання репресивних заходів щодо селян. Перелічуються різновиди переслідувань, називаються села, колгоспи, а часами й виконавці. Це робить постанови цінним джерелом для з'ясування особливостей репресивної складової хлібозаготівлі 1931–1932 рр., складу тогочасних виконавців Голодомору, життєвих стратегій останніх. А наявність в районних газетах статей з цієї тематики дозволяє відтворити подієве та психологічне тло, на якому ухвалювалися постанови, суттєво розширюючи емпіричну базу для подальших узагальнень.

Водночас районні постанови, які містили позірне засудження «правих закрутів», а також численні матеріал газет подібного ж спрямування розчищали дорогу до показових процесів над злісними порушниками «революційної законності», проведених (що дуже показово) напередодні переходу влади до вирішальної фази організації Голодомору. Наочним прикладом стала так звана «драбівська справа», коли ЦК КП(б)У 25 травня 1932 р. ухвалила нищівну постанову «Про масові викривлення політики партії в Драбівському районі» із засудженням репресивних практик виконання хлібозаготівельного плану у Драбівському районі Київської області [1, с. 182–184]. Постанову передрукували майже всі районні газети, слід гадати для промовистого засвідчення нібито неприйнятності для влади подібних підходів до вилучення хліба. А опісля з цією справою не раз порівнювали методи вибивання хліба в різних куточках України, зокрема і на Київщині. Так, білоцерківська «Радянська нива», аналізуючи проведення в районі хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 рр., зазначала, що «методи хлібозаготівель тут багато були подібні до способів драбовських адміністраторів, що допускали сваволлю й самоуправство» [5, 1932. 4 червня. № 71]. У багатьох районах явно за вказівкою «згори» ухвалювали власні постанови, які в очах селян засуджували практики, які застосовувалися під час хлібозаготівлі та формування насінневих фондів у Драбівському районі [8, 1932. 15 травня. № 48].

Окремим блоком у районних постановах з хлібозаготівлі йде репресивна складова. Без неї не обходиться жодна з постанов, що свідчить про повсюдність застосування різноманітних стягнень та покарань. Суб'єктами останніх у постановах є селяни-одноосібники, голови колгоспів, сільрад, уповноважені, комуністи та комсомольці.

Стосовно одноосібників, вимагалось притягнути до суду та виселяти за межі України. Посадовцям, а також рядовим комуністам та комсомольцям постанови накладали наступні стягнення: попередження, зняття з посади, виключення з партії / комсомолу, порушення клопотання про притягнення до судової відповідальності. В мотивації крізь риторику нерідко пробивалися як справжні гнітючі реалії розкручування маховика Голодомору, так і поведінкові стратегії конкретних людей. Не підлягає сумніву, що районні постанови є також важливим джерелом для дослідження проблеми екзистенційного вибору різних прошарків, а головне осіб, яких влада перетворювала на виконавців Голодомору.

Наведемо кілька прикладів, які демонструють багатство інформаційного потенціалу у цих ділянках видрукованих у районних газетах місцевих постанов. Ось який вигляд має, приміром, репресивна складова постанови Богуславської РКС від 10 січня 1932 р.: «Вилучити з управління МТС та закрити всі кредити колгоспові «Червоний Травень» с. Росави, попередивши правління колгоспу та всіх колгоспників що в разі якщо протягом п'яти днів не буде дійдено зламу у вивершенні плану хлібозаготівлі РКС змушена буде вжити щонайсуворіших заходів... За невиконання плану хлібозаготівлі за злочинне обдурювання держави подачею фіктивного рапорту, за свідоме розбазарювання хліба, правління колгоспу «Перемога» с. Яцюків розпустити і притягнути до суворої відповідальності, позбавивши колгосп всіх пільг та кредитів. Зобов'язати колгосп протягом п'яти днів завершити хлібозаготівлю» [6, 1932. 14 січня. № 6].

У постанові Бахмацького райкому КП(б)У від 21 січня читаємо: «Секретар Івангородського пл/о Непийвода неодноразово запевняв що забезпечить виконання хлібозаготівлі, а сам опортуністично нічого не робив і за 20 днів січня село не дало жодного кілограма – Непийводу з партії виключити, голову с/р Перетятко з роботи зняти, справу передати до РКК... Уповноваженим РПК с. Фастовка – Щепітко, с. Мартинівка – Басенко, с. Варварівка – Хатуцький – за припинення хлібозаготівлі в січні – сувору догану, за решту січня мають досягти 100% виконання... Голову Стрільницької с/р Десятника – за самовільний виїзд з села на 12 днів, за пияцтво, село за січень не дало жодного кг – з партії виключити, з роботи зняти [4, 1932. 22 січня. № 48].

Широке представництво сюжетних ліній, пов'язаних з репресіями, маємо у спільній постанові Білоцерківського райкому КП(б)У та райвиконкому,

надрукованій 16 лютого 1932 р.: «Черненко – голова колгоспу села Піщаної, незважаючи на неодноразові запевнення від РПК про цілковите виконання хлібозаготівель, спромігся виконати лише 95 відс. річного завдання без зустрічного, а протягом грудня, січня та початку лютого хлібозаготівлі зовсім припинив. Ставши явним агентом глитаю, потрую чи глитаїні, забезпечував розкуркулених будинками, сам одружився з дочкою розкуркуленого глитає, оселившись у його хаті, щоб захистити куркульське майно. Черненка як агента глитає, зривника хлібозаготівель – з лав партії виключити, зняти з роботи голови колгоспу та віддати до суду. Надзвичайному уповноваженому РПК у цьому селі Каменеву висловити сувору догану за те, що й досі не забезпечив більшовицького керівництва виконання плану та не виконав директиви РПК про обмолот соломи. Голову сільради села Храпачів тов. Глушак, що протягом останнього місяця не заготовив жодного центнера хліба, ігнорує директиви РПК про вивершення плану хлібозаготівель, – як запеклого опортуніста та куркульського підспівувача з лав партії виключити, попередивши, що коли не буде виконано цілковито пляна хлібозаготівель – його буде передано до суду... Тов. Толяровського, що дезертував з хлібозаготівель (з села Устимівки) – з лав партії виключити... Голову колгоспу – Безкрилого, що категорично відмовляється виконати хлібозаготівельний план – передати до суду. Уповноваженим РПК т.т. Ярошу та Ганкіну за самовільний виїзд села без виклику РПК – висловити догану...» [5, 1932. 16 лютого. № 25].

У Малині, постанова бюро райкому КП(б)У, відзначаючи жалюгідні 2,8% виконання зустрічного плану наклала низку стягнень, прикриваючись загальними фразами про «опортунізм» та брак результатів. Конкретизовано тільки провину уповноваженого Савельєва. І вона кидає світло на життєвий вибір частини уповноважених і призначених на виконавців Голодомору взагалі, демонструючи інформаційні можливості як постанов, так і районної преси: «Зважаючи на те, що т. Савельєв, призначений уповноваженим до с. Владівки, категорично відмовився їхати до села, заявляючи, що «не вміє говорити з селянином», вбачаючи грубе порушення партдисципліни, свідоме й вперте небажання працювати на селі і виконувати важливіші політично-господарські завдання партії, особливо на сучасному вирішному етапі соціалістичного будівництва та загостреної класової боротьби, що таке відмовляння є яскравий прояв правого опортунізму, пряме потурання глитаєві та його

прибічникам, т. Савельєва з лав партії влучити і з роботи зняти» [9, 1932. 29 лютого. № 22].

Постанова Баришівського райкому КП(б)У від 20 січня вимагала «під персональну відповідальність начміліції тов. Богачева сформувати всі справи подані з сіл на злісних незадців хліба, а суду в декадний строк розглянути їх» [3, 1932. 22 січня. № 9].

Наявні в постановах районних органів влади різновиди покарань перегукуються з тими, що пізніше будуть використані під час хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр., яка стала кульмінацією стратегій організації Голодомору. Фактично восени 1931 – навесні 1932 рр. були випробувані основні елементи репресивної викачки хліба, включно зі складовими механізми «чорних дощок». Вони не тільки дали змогу позбавити значну частину українських селян запасів зерна, а й викликали голод в Україні, підготувавши підґрунтя для майбутнього вбивства голодом мільйонів.

Висновки. Для розуміння стратегії влади з організації Голодомору 1932–1933 рр. важливим джерелом є прагнення у районних постановах під час хлібозаготівлі 1931–1932 рр. продемонструвати засудження репресивних методів виконання хлібозаготівельних планів, на позір назвавши їх «перекрученням лінії партії». Провину за використання таких методів постанови районних органів влади поклали на рядових виконавців на місцях: голів колгоспів та сільрад, сільських комуністів та комсомольців, уповноважених, членів буксирних бригад. У такий спосіб влада намагалася відмежуватися від жахів вибивання хліба з селян.

Однак при ближчому розгляді з'ясовується, що ті ж такі постанови зіткані з протиріч. Їхній текст еклектично поєднує в собі протилежні за спрямуванням тези, покликані вирішувати взаємовиключні завдання. З одного боку, документи містять суворі заклики будь-що забезпечити негайну ліквідацію відставання з виконанням плану хлібозаготівлі, відкинути м'якотілість і виявити рішучість, а також погрози покарати винних. З іншого ж – постанови проголошують ворожими репресивні заходи, застосовувані для реалізації перелічених вище завдань. Рядові виконавці опинилися на своєрідному смисловому шпагаті. Адже виконати план, витягнувши з селян рештки зерна, було просто неможливо без використання психологічного тиску, обшуків, погроз та інших репресивних заходів. До останніх підштовхували і постійна риторика на кшталт «зруйнувати куркульські гнізда», «добити куркуля», «ліквідувати куркульський саботаж», «очистити колгоспи від ворогів» тощо.

Однак у будь-який момент рядовий виконавець міг виявитися цапом відбувайлом у прагненні влади відбілити себе від цих репресій. З усією ясністю це було продемонстровано паралельно до розкручування маховика хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 рр. Газети районів Київщини наповнені інформацією про притягнення осіб до різних форм відповідальності, часом й судової, не тільки за невиконання планів хлібозаготівлі, а й за так звані «праві закрути». Наразі бракує фактичних підстав стверджувати, що влада в Москві та Харкові заздалегідь потурбувалася про те, щоб

сформувати представницьке коло осіб, які під час хлібозаготівель 1931–1932 рр. неодноразово були змушені порушувати закон, чим потрапили в цілковиту залежність. Однак по факту більшість із тих, кого втягнули до хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 рр., стали заручниками. На них можна було чинити у подальшому психологічний тиск, змушуючи під загрозою кари за попередні «праві закрути» виконувати нові злочинні розпорядження. Безумовно, під час вирішальної фази Голодомору 1932–1933 рр. такий стан речей однозначно відповідав інтересам влади.

Список літератури:

1. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упор. Р. Я. Пиріг. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. 1128 с
2. Кульчицький, С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ : Темпора, 2013. 628 с.
3. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Прапор Колективіста*. Баришівка. 1932. № 1–126.
4. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Прапор комуні*. Бахмач. 1932. № 41–154.
5. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Радянська нива*. Біла Церква. 1932. № 1–184.
6. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Шлях колгоспника*. Богуслав. 1932 р. № 1–151.
7. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Колективіст*. Бориспіль. 1932 р. № 1–124.
8. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Колективіст Глухівщини*. Глухів. 1932, № 1–178.
9. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *За більшовицькі темпи*. Малин. 1932 р. № 1–149.
10. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Колгоспник Роки-тянщини*. Рокитне. 1932. № 1–157.
11. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Колективне село*. Сквиря. 1932 р. № 1–146.
12. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *За суцільну колективізацію*. Тальне. 1932 р. № 1–136.
13. Папакін Г. «Чорні дошки»: Антиселянські репресії (1932–1933). Київ : Інститут історії України, 2013. 412 с.
14. Подкур, Р. Ю. За повідомленнями радянських спецслужб. Київ : Рідний край, 2000. 230 с.
15. Романець, Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). Кривий Ріг : Видавець Роман Козлов, 2014. 456 с.

Yakubovskyy I. V. “RIGHT TURNS” VS “GRAIN PROCUREMENT IN ANY CASE”: STRATEGIES ON CAMOUFLAGE OF RESPONSIBILITY FOR REPRESSION IN THE DIRECTIVES OF LOCAL AUTHORITIES OF KYIV REGION DURING GRAIN PROCUREMENT OF 1931–1932

The article aims to research the directives of district authorities of Kyiv region as an indicator of the power's approaches to the transferring of the responsibility to the ordinary executors in the field of using the repressive mechanism of grain procurement during campaign of 1931–1932. The research methodology includes the combination of number of historical methods: comparative, source studies, contextual analyses, structural and functional analyses. The scientific novelty. The article is a pioneer research of the informational potential of local directives related to the above-mentioned problem. It was argued that in the course of grain procurement campaign of 1931–1932 the authority adopted the repressive mechanism that will be used to the doing of Holodomor of 1932–1933. Conclusions. The directives adopted by local authorities are key source to the investigation of real power's course in regard with Ukrainian village. Reflecting the intentions of power

related to the doing of grain procurement plan by any means the directives show its aspirations to the disperse the responsibility for the implementation of the repressions to ordinary executors. They are heads of collective farms and village conceal, village communists, members of the tow brigades etc. Demonstrative punishments of ordinary executors, for arbitrariness and allegedly unmotivated repressions with the legal persecution of somebody played the double role. First, it enabled to ideologically demarcate from the most odious cases aimed to deprive the farmers and collective farmers of a significant part of their grain. Second, it was formed the numerous groups of ordinary executors who could be became the victims of psychological press under the danger punishment for their previous repressive practices, and to implement a new authorities` orders.

Key words: *authority, directives, grain procurement, Kyiv region, local media, repression.*

УДК 94(479.24)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.24>**Аббасзаде Н. М.**

Бакинский Славянский Университет

ПОВЫШЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНОГО БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ КАК ОДНА ИЗ ВАЖНЫХ ОСНОВ УКРЕПЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ (2003–2017 ГОДЫ)

Встановлено, що завдяки проведеній економічній політиці була забезпечена стабільність макроекономічного розвитку Азербайджану, досягнуті темпи зростання, яких багато держав не могли досягти тривалий час. Сьогодні в результаті проривного розвитку і численних досягнень в економіці Азербайджан вийшов на якісно новий рівень – етап модернізації. У той же час стратегічні інфраструктурні проекти міжнародного значення успішно реалізуються завдяки постійно зростаючим фінансовим можливостям країни, які створюють умови для модернізації транспортної інфраструктури не тільки в Азербайджані, але і в регіоні в цілому. Збільшення грошових доходів населення, водночас стабільність макроекономічної стабільності, реформування банківського сектору, збільшення з року в рік розміру фонду страхування вкладів створили умови для підвищення довіри населення до банку. В результаті успішної реалізації інфраструктурних проектів і програм регіонального розвитку в останні роки була сформована міцна база для економічного розвитку Азербайджану. Розвиток нафтового сектору потребує також посилення заходів, що стимулюють розвиток підприємництва. Для цих цілей активізація процесу надання державою пільгових кредитів підприємцям створить умови для розвитку в країні як приватного бізнесу, так і уповноважених банків. Завдяки успішно проведеній економічній політиці країна розвивається високими темпами по лінії модернізації, а сформована в даний час економічна база, фінансові ресурси і людський капітал дозволяють Азербайджанській державі швидше рухатися до досягнення нових, великі цілі, які попереду в найближчі роки. Доведено, що усе це сприяє зміцненню державної незалежності, формуванню нових засад зміцнення регіонального становища країни, її місця у світовому порядку.

Ключові слова: матеріальний добробут, соціально-економічний розвиток, дохід, забезпеченість, рівень життя.

Введение в проблему. Из мирового опыта известно, что повышение материального благосостояния граждан зависит, прежде всего, от последовательного и пропорционального развития всех сфер экономики. С одной стороны, в Азербайджане, как государства, только что восстановившего национальную независимость, было очень важно добиться серьезного возрождения и развития в других сферах экономики условиях, когда аграрный сектор доминировал в экономике на протяжении долгое время, с другой стороны, и формирование населения и бюджета за счет нефтяных доходов стало традицией.

Степень исследованности проблемы. Вопросы государственной независимости в рамках до-

стижения определенных экономических показателей являются стратегическими с точки зрения политической науки. В этом плане проблема является объектом внимания многих исследователей как общественных, так и гуманитарных наук [6; 7; 8]. Вместе с тем исследование вопросов, связанных с повышением уровня жизни населения, имеют большое значение в условиях постоянных изменений в политической и экономической ситуации, связанной с международными процессами, как в регионе, так и за его пределами.

Целью данной статьи является дать общий обзор роста материального благосостояния населения Азербайджанской Республики в указанные в заголовке годы, сделать необходимые обобщения

и выводы, связанные с государственной независимостью страны. Привлечены статистические материалы, тексты государственных документов, а также материалы исследований отдельных авторов.

Основное содержание

Политически предпосылки роста уровня благосостояния населения страны. С избранием Ильхама Алиева Президентом Азербайджанской Республики в октябре 2003 года экономическое развитие, являющееся одним из основных направлений государственной независимости, пошло высокими темпами, и в результате этого особо следует отметить работу, проделанную для улучшения материального благосостояния населения.

Заявление И.Алиева о том, что «человеческий фактор является для нас самым важным» зне было просто обещанием; глава государства уделяет особое внимание повышению уровня жизни наших граждан. Открываются новые рабочие места, растут возможности материального обеспечения.

Хотя деятельность И.Алиева в качестве Президента Азербайджанской Республики началась в октябре 2003 года, с начала августа того же года он также осуществлял полномочия Президента в качестве Премьер-министра, и, как и в других областях, начал с первых же дней усиленно работать для эффективного решения всех социально-экономических задач. Поэтому мы сочли целесообразным разделить путь, ведущий к превращению Азербайджанской Республики в сильнейшее государство региона, примерно на 3 этапа (2003–2007, 2008–2012 и 2013–2017 годы) и проанализировать наиболее важные и памятные достижения каждого из этих периода отдельно.

Главный вывод работы, проделанной в указанном нами направлении в первые пять лет, заключался в том, что по сравнению с предыдущими 12 годами независимости в социально-экономической и культурной сферах нашего государства произошли глубокие изменения, достигнуты важные результаты, влияющие и на дальнейшее укрепление государственности.

Среди конкретных фактов, свидетельствующих об улучшении благосостояния населения в первый указанный период, следует отметить 25-процентное повышение заработной платы работников всех предприятий, финансируемых из бюджета. «Следует отметить, что денежные доходы на душу населения, являющиеся одним из основных показателей финансового благополучия, увеличились на 38 процентов по сравнению с 2006 годом до 1670 манатов, а среднемесячная заработная плата увеличилась на 42 процента до 214 манатов» [8, стр.110].

В последующем результаты, достигнутые за предыдущие пять лет во всех сферах социально-экономического развития Азербайджанской Республики, особенно в сфере повышения материального благосостояния населения, еще более возросли, новые показатели и достижения сменяли друг друга. Созданная солидная материально-техническая база, эффективное использование валютных резервов обусловили укрепление и стремление нашей экономики к более высоким целям.

Следующую фазу эффективной деятельности 2013–2017 гг., направленную на дальнейшее повышение благосостояния народа в деле укрепления государственности, мы считаем наиболее продвинутой и анализируем ее несколько шире.

Экономические предпосылки развития уровня жизни в 2013–2017 годах. В 2013–2017 годах важная часть проделанной работы в направлении существенного улучшения материально-бытового положения явилась результатом целенаправленной и последовательной деятельности, проведенной в стране, и их результаты не заставили себя ждать.

Одним из основных показателей материального благополучия общества являются те, что связаны с уровнем занятости населения. Тяжелое положение, сложившееся в этой сфере в годы после восстановления государственной независимости, с одной стороны, Карабахской войны, а с другой стороны, преодоления кризисной ситуации, вызванной переходом к рыночной и свободной экономике, было устранено. Переломный период в этой области относится к 2003–2017 годам (хотя процесс пошел еще в период деятельности Президента Г. Алиева).

Усиление законотворческой деятельности в направлении повышения уровня занятости населения также находится в центре внимания. В последние годы в этой сфере принят ряд масштабных законов и программ.

Реализация «Программы на 2011–2015 годы в целях ускорения реализации государственной программы «Стратегия занятости Азербайджанской Республики» [2, с. 2] и других нормативно-правовых актов обеспечила улучшение материального благосостояния граждан.

В результате работа, проделанная в 2013–2017 годах, была особенно обнадеживающей. Только за эти годы деятельность сотен перерабатывающих и производственных предприятий, которые были построены и введены в эксплуатацию преимущественно в регионах и обеспечили открытие десятков тысяч новых рабочих мест, также значительно

улучшила материальное положение населения. В декабре 2014 года была утверждена «Государственная программа развития промышленности Азербайджанской Республики на 2015–2020 годы» [3, с. 3161]. За первые 3 года реализации программы были достигнуты важные успехи. Программа в значительной степени способствовала увеличению доли нефтегазового сектора в экономике, увеличению количества экспортной продукции, значительному улучшению финансового благополучия.

Эффективные стороны деятельности главы нашего государства в направлении повышения материального благосостояния можно оценивать с многих точек зрения. В общей экономической политике, в частности, особое внимание уделялось созданию баланса в уровне развития наших регионов, находящихся в запущенном состоянии на протяжении десятилетий и имеющих низкие возможности развития наиболее распространенных культурно-бытовых услуг, повышению реальных доходов населения за счет обеспечения их новыми рабочими местами.

В начале этих результативных результатов хотелось бы отметить важность полного выполнения задач, предусмотренных 3-мя крупными государственными программами, подготовленными по поручению И. Алиева, а также некоторые моменты, которые были упущены в ходе реализации этих программ.

Как мы уже говорили, реальные результаты реализации трех больших государственных программ обеспечили стабильность темпов развития экономики и ее дальнейшее повышение, и в частности существенно помогли в полной мере обеспечить население продуктами питания, актуальными в мире. С другой стороны, превращение нашей страны из импортера в экспортера продовольственных товаров, несомненно, является еще одним доказательством эффективности указанных государственных программ.

Повышение материального благосостояния общества как одного из основных направлений социально-экономической политики, в целях получения высокоэффективных результатов чрезвычайно важной государственной политики, всестороннее использование как международного опыта, так и внутренние возможности, а также достижения сильного социально-экономического развития были в центре внимания страны все эти годы.

Кстати, было бы уместно упомянуть и мнение главы нашего государства, которое показывает, что во всех его выступлениях этот вопрос имеет

особое значение. Так, И. Алиев заявил, что «следующий этап развития нашей экономики не зависит от более активного участия частного сектора, и в этом направлении мы готовы выполнять свои обязанности» [5, с. 20].

Следует отдельно отметить, что особую роль в этой сфере играет расширение предпринимательской деятельности как важной области, одновременно ускоряющей социально-экономический прогресс и повышающей уровень материального благосостояния. Всесторонняя поддержка развития предпринимательства сыграла уникальную роль в прогрессе нашей страны, идущей по пути рыночной экономики. «В результате принятых мер в области улучшения бизнес-среды и развития предпринимательства в нефтегазовом секторе в 2003–2017 годах нефтегазовый экспорт нашей страны увеличился в 4,1 раза, увеличилось количество экспортируемых товаров – в 2,6 раза. При этом количество субъектов предпринимательства увеличилось в 4,2 раза, юридических лиц – в 1,9 раза, малых предприятий – в 2 раза, число индивидуальных предпринимателей – в 5 раз. За этот период в экономику страны было привлечено более чем в 2,6 раза больше иностранных инвестиций» [7, с. 12].

Сегодня уровень материального благосостояния населения поднялся на достаточно высокий уровень. Идет благоустройство наших городов и сел. Различные социально-экономические проблемы, остававшиеся на десятилетия или не решавшиеся до конца, были решены в период 2003–2017 гг.

Следует отметить регулярные встречи главы государства с представителями предпринимателей, частых встречах руководителей профильных министерств и ведомств с предпринимателями и поддержке в решении их проблем, постоянном совершенствовании нормативно-правовых документов для нормальной работы. Также следует отметить создание Апелляционных советов при местных органах власти и их эффективной работы, согласно Указу от 3 февраля 2016 года о создании Апелляционных советов в местных органах исполнительной власти [4, с. 2].

Развитие отдельных сфер социально-экономической деятельности. Как уже упоминалось, хотя использование средств информационно-компьютерных технологий (ИКТ) среди показателей материального благополучия населения является совершенно новым по сравнению с другими социальными сферами, мы уже имеем много инноваций и достижений в этой области. Несомненно,

мненно, главной причиной этого является всеобщее внимание и поддержка данной области на государственном уровне. Благодаря становлению в Азербайджане информационного общества ИКТ стали неотъемлемой частью повседневной жизни людей, основой формирования электронных государственных услуг, словом, наращивания нашего потенциала в этой сфере год от года. Иногда сравнивают эту отрасль с нефтяной отраслью, которая считается на сегодняшний день первоочередной.

Создание в эти годы в Азербайджане широкой туристической сети и рост туризма среди граждан является одним из наглядных доказательств повышения уровня материального благосостояния государства.

В годы, охватываемые периодом исследования, открытие крупных туристических объектов способствовало росту числа отдыхающих, в основном иностранных гостей. В этом деле важную роль сыграл Указ Президента Азербайджанской Республики И. Алиева «Об утверждении Плана мероприятий по объявлению 2011 года «Годом туризма» в Азербайджанской Республике» от 20 июля 2011 года [1, с.1]. Это способствовало получению новых доходов, открытию новых рабочих мест, что еще раз показывает, что государство неизменно уделяло этой области внимание.

Одним из основных условий, определяющих финансовое благополучие населения, является охрана здоровья населения и состояние системы здравоохранения. В охваченные исследованием годы, в частности, в 2003–2012 гг. вопросы дальнейшего развития здравоохранения всегда находились в центре внимания государства, а средства, выделяемые из государственного бюджета на эти цели, из года в год росли. Все это способствовало тому, чтобы коренным образом улучшить текущую ситуацию в этой области. Так, «с 2005 года принято 11 программ по приоритетным направлениям здравоохранения и в настоящее время успешно продолжается их реализация. В целом на реализацию программ за эти годы было потрачено 387,7 млн манатов» [9].

За эти годы было вновь построено или отремонтировано более 500 новых медицинских учреждений, оснащенных самым современным лабораторным оборудованием и медицинскими принадлежностями. Среди них – Национальный онкологический центр, Национальный офтальмологический центр имени З. Алиевой, Республиканская больница урологии имени М. Джавадзаде, Клинический медицинский центр, Центр научной

хирургии имени М. Топчубашова, Республиканская детская поликлиника и десятки подобных медицинских учреждений, организованных по самым современным мировым стандартам, созданы условия для организации медицинского обслуживания населения на желаемом уровне.

В последнее время в юридической, экономической и политической литературе можно встретить информацию и дискуссии об азербайджанской модели экономического и политического развития государства [6, с.2]. в целом нынешняя ситуация и реалии нашей страны дают основания это говорить. Если бы это было не так, то государственная независимость Азербайджана не была бы такой стабильной, как сегодня, а финансовое благополучие населения не находилось бы на таком высоком уровне.

Если оценить основные результаты последовательной и многоотраслевой деятельности, проведенной в 2003–2017 годах в направлении повышения уровня жизни и материального благосостояния населения Азербайджанской Республики, то можно сказать, что в области социально ориентированной экономической политики, проводимой на государственном уровне и постоянно актуализируемой в нашей стране, в эти годы значительно улучшились условия жизни людей, повысился уровень заработной платы, расширилась деятельность культурно-просветительских объектов, были построены и введены в эксплуатацию различные инфраструктуры (мостов, автомобильных переездов), множество жилых домов и т.д.

В результате проделанной работы нынешнее социально-экономическое развитие Азербайджанской Республики, по словам знающих Азербайджан и приезжающих сюда гостей, совершенно по-новому представило Азербайджан миру. Фраза «азербайджанская модель развитого сильного государства», которую сейчас часто употребляют экономисты, может быть воспринята как подтверждение того, что наша страна переживает ренессансный период экономического развития и материального благосостояния людей, как это происходит сегодня во всех сферах.

Также очень важна роль усиления мер по борьбе с бедностью в государственной политике, что определяет уровень благосостояния в обществе и способствует улучшению ситуации в этой сфере. Очень важна была в этом отношении полная реализация «Государственной программы по сокращению бедности и устойчивому развитию в Азербайджанской Республике на 2008–2015 годы» [10, с.1].

В результате успешной реализации государственных программ, предусматривающих достижение серьезного развития и высоких показателей в экономической и социальной сферах, условия жизни населения сегодня стали динамично улучшаться. Закономерным результатом проводимой многогранной работы по дальнейшему повышению социального и материального благосостояния населения стало снижение

уровня бедности. Расходы государственного бюджета на социальную защиту и социальное обеспечение выросли в 11 раз, до 2,4 миллиарда манатов» [7, с. 12].

Выводы. Таким образом, за 14 лет достигнут динамичный рост расходов по самым основным показателям бюджета, связанным с финансовым благополучием, значительно улучшились жилищные и социальные условия жизни населения.

Список литературы:

1. "Azərbaycan Respublikasında 2011-ci ilin "Turizm ili" elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planının təsdiq olunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 20 iyul 2011-ci il. Azərbaycan. 2011, 21 iyul. S. 1.
2. "Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 15 noyabr 2011-ci il. Azərbaycan. 2011, 16 noyabr. S. 2.
3. "Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 26 dekabr 2014-cü il. Bakı : Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. 2014. № 12. S. 3161.
4. "Azərbaycan Respublikasının mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında Apellyasiya Şuralarının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 3 fevral 2016-cı il. Azərbaycan. 2016, 4 fevral. S. 2.
5. Əliyev, İlham. İnkişaf – məqsədimizdir: [108 cilddə] / İ.Əliyev. Bakı: Azər nəşr. 2-ci kitab. 2009. 432 s.
6. Qasımov, Alış. Azərbaycan modern inkişaf yolunda inamla irəliləyir. Azərbaycan. 2010. 21 avqust. S. 2.
7. Mehdiyev, R. Ə. Azərbaycan 2003-2008: zaman haqqında düşünürkən. R. Ə. Mehdiyev. Bakı : Şərq-Qərb, 2009. 240 s.
8. Zeynalov, İ.X. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və regionların sosial-iqtisadi inkişafı (2003–2008-ci illər). Bakı : Tarix və onun problemləri, 2009. № 1–2. S. 107–112.
9. 2003–2012-ci illəri əhatə edən sürətli iqtisadi inkişaf dövrü: [Elektron resurs]. URL: <https://www.stat.gov.az/source/others/H.Aliyev/Pdf/272-296.pdf>
10. "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 15 sentyabr 2008-ci il. Azərbaycan. 2008, 16 sentyabr. S. 1.

Abbaszade N. M. IMPROVEMENT OF MATERIAL WELL-BEING OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AS ONE OF THE IMPORTANT BASIS OF STRENGTHENING STATE INDEPENDENCE (2003–2017)

Thanks to the implemented economic policy, stability was ensured in the macroeconomic development of Azerbaijan, growth rates were achieved, which many states could not achieve for a long time. Today, as a result of breakthrough development and numerous achievements in the economy, Azerbaijan has reached a qualitatively new level – the stage of modernization. At the same time, strategic infrastructure projects of international importance are successfully implemented thanks to the constantly growing financial capabilities of the country, which create conditions for the modernization of the transport infrastructure not only in Azerbaijan, but also in the region as a whole. The increase in cash income of the population, at the same time the stability of macroeconomic stability, reforms in the banking sector, the increase in the size of the deposit insurance fund from year to year created the conditions for increasing the trust of the population in banks. As a result of the successful implementation of infrastructure projects and regional development programs in recent years, a solid base for the economic development of Azerbaijan has been formed. The development of the non-oil sector also requires the strengthening of measures that stimulate the development of entrepreneurship. For these purposes, activation of the process of providing preferential loans to entrepreneurs by the state will create conditions for the development of both private business and authorized banks in the country. Thanks to the successfully implemented economic policy, the country is developing at a high pace along the line of modernization, and the economic base, financial resources and human capital formed at the present time allow the Azerbaijani state to move faster towards the achievement of new, big goals that are ahead in the coming years. All this contributes to the strengthening of state independence, the formation of new foundations for the strengthening of the regional position of the country, its place in the world order.

Key words: material well-being, social-economic development, income, security, level of life.

Адигезалова М. З.

Институт Истории имени А. А. Бакиханова
Национальной Академии Наук Азербайджана

ОСОБЕННОСТИ БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКИ США НАКАНУНЕ «АРАБСКОЙ ВЕСНЫ»

Після Другої світової війни, коли європейські країни втратили своє колоніальне панування в Африці та Азії, США, значно проникнувши на Близький Схід, стали головним центром сили регіону і нині зберігають тут своє домінуюче становище. Після терористичного акту в США 11 вересня 2001 р. офіційний Вашингтон радикально змінив політику щодо Близького та Середнього Сходу, використовуючи політичний тиск, санкції та військове втручання проти «країн-ізоїв (зла)». Пріоритетним напрямом стало привнесення до регіону демократичного управління шляхом повалення влади, боротьби з тероризмом та країнами, що підтримують терористів (війну). Одним із найбільш серйозних факторів, що впливають на формування військово-політичної стратегії США на Близькому Сході, є фактичне географічне положення регіону, що перебуває на перетині транспортних коридорів, що з'єднують Європу, Азію та Африку. В останні роки Сполучені Штати використовують термін «Великий Близький Схід» саме у цьому сенсі. Крім того, країни регіону активно розвиваються соціально та економічно. Доходи від експорту нафти, туризму та інших сфер економіки роблять окремі близькосхідні країни безплатним джерелом фінансування. Перетворення Близького Сходу на ринок для американських виробників і джерело інвестицій в економіку США вимагає від Вашингтона враховувати цей фактор при розробці та реалізації своєї близькосхідної військово-політичної стратегії.

Починаючи з початку ХХІ століття, інтервенція у країнах Близького та Середнього Сходу була основою зовнішньої політики США. Під прикриттям «недемократичних режимів» у регіоні військово-політична інтервенція в цих країнах та повалення їхньої влади, прагнення принести в цей регіон демократію і, головне, війна з тероризмом становили один із основних напрямів політики США на Близькому Сході в цей період.

Ключові слова: Близький Схід, офіційний Вашингтон, доктрина Дж. Буша, боротьба з тероризмом, арабська весна.

Введение в проблему. Прежде всего, хотелось бы отметить, что ближневосточная политика США как сверхдержавы мира, всегда находилась в центре внимания исследователей. После 1950-х годов Вашингтон направил свою мощь на Ближний Восток и, обладая большим политическим влиянием, стал главным силовым центром региона. Это было связано с геостратегическим значением региона, в первую очередь его богатыми энергоресурсами, и нестабильной политической обстановкой, нередко сопровождавшейся собственной инициативой США. Обеспечение энергетической безопасности США на Ближнем Востоке, американо-израильский альянс и борьба США с терроризмом в ближневосточном регионе составляли основное направление ближневосточной политики США [1, с. 5–6]. После событий 11 сентября 2001 г. США радикально изменили свою ближневосточную политику. Это проявилось в политике США в Ливии и Сирии. Что это

были за изменения? Проявлялось ли это только в отношении Ливии и Сирии? Или речь идет о трансформации ближневосточной политики США после теракта 11 сентября? На наш взгляд, накануне «арабской весны» отношения США с Ливией и Сирией продолжались в контексте ближневосточной политики, содержание американской внешнеполитической стратегии, реализуемой в отношении отдельных стран указанного региона, не менялось. В данной статье будут рассмотрены геополитические и концептуальные основы ближневосточной стратегии США в начале ХХІ века, а также историко-политические аспекты и особенности этого этапа ближневосточной политики указанной страны.

Степень исследованности проблемы. Вопросы внешнеполитической деятельности США, как ведущей геополитической силы мира, представляют интерес для многих исследователей. Помимо того, что стратегия и тактика этой

страны во внешнеполитической деятельности является предметом изучения и практических выводов многих стратегических центров самой страны, данный вопрос изучается также и в историческом плане. Исторический подход важен с точки зрения последовательного развития этапов политики США в различных регионах мира, в том числе на Ближнем Востоке.

Цель данного исследования – на основе реальных событий и их оценки экспертами и политиками выявить факторы, обусловившие возникновение интереса США к ближневосточному региону, а также определить дальнейшие шаги этой ведущей страны мира в указанном политическом пространстве.

Основное содержание

Факторы, обусловившие возникновение интереса США к ближневосточному региону. После Второй мировой войны вся внешнеполитическая доктрина США основывалась на постулате о том, что Америка остается единственным государством, обладающим глобальной силой и влиянием во всех сферах – политической, экономической и военной. Реализация американской внешнеполитической доктрины достигается за счет противопоставления отдельных стран региона («недружественных стран») другим «цивилизованным» государствам и использования давно отработанных политических технологий.

Одним из наиболее серьезных факторов, влияющих на формирование военно-политической стратегии США на Ближнем Востоке, является фактическое географическое положение региона, находящегося на пересечении транспортных коридоров, соединяющих Европу, Азию и Африку. В последние годы Соединенные Штаты используют термин «Большой Средний Восток», «Большой Ближний Восток» именно в этом смысле.

Основной транзитный путь из Красного моря в Средиземное море через Суэцкий канал в районе Персидского залива, проходящий через Ормузский пролив, значительно сокращает морской путь из Средиземного моря в Индийский океан, и далее – в Азиатско-Тихоокеанский регион.

Еще одним международно-политическим фактором, влияющим на формирование военно-политической стратегии США на Ближнем Востоке, является ближневосточный конфликт, продолжающийся уже более полувека.

Этот конфликт имеет сложную структуру. Эта сложность объясняется особым сочетанием территориальных, политических, экономических, международно-правовых, национально-этнических,

религиозных и культурных противоречий. Не следует забывать, что на Ближнем Востоке после Второй мировой войны продолжается этноконфессиональный конфликт между арабским и еврейским народами, который по своим особенностям является едва ли не самым сложным конфликтом современности.

В целом важнейшими структурными составляющими ближневосточного конфликта являются:

1. Палестинская проблема – отсутствие независимого государства палестинского арабского народа, тяжелое социально-экономическое положение жителей Палестинской автономии, контролируемой Израилем, и расселение многих палестинских беженцев в арабских странах;

2. Арабо-израильский военный конфликт, достигший своей острой стадии в арабо-израильских войнах (война 1948–1949 гг. и Суэцкий кризис 1956 г., Шестидневная война в июне 1967 г., Октябрьская война 1973 г., израильская агрессия 1982 г. в Ливане и др.)

3. Региональные конфликты в арабских странах региона. Их содержание определяется внутренними условиями каждой страны, однако их реальные причины находятся на уровне общего арабо-израильского конфликта, а также нерешенности ближневосточного конфликта в целом;

4. Вооруженные конфликты между странами региона и другими геополитическими субъектами. В данном случае речь идет о военных интервенциях США и их союзников против Ирака и Афганистана и т.д.

5. В ряде случаев происходят межрелигиозные, межконфессиональные конфликты, трактуемые как «столкновение цивилизаций». Это стало возможным из-за проводимой представителями экстремистских кругов ислама, иудаизма и христианства активной деятельности;

6. Террористическая деятельность экстремистских организаций, зачастую выступающих в качестве самостоятельных субъектов ближневосточного конфликта и неподконтрольных региональным государствам.

Стремление США получить прямую политическую, экономическую и военную выгоду от ближневосточного конфликта требует от Вашингтона обеспечения механизмов управления конфликтом при разработке своей военно-политической стратегии.

Основными экономическими и геополитическими факторами, определяющими военно-политическую стратегию США на Ближнем Востоке, являются наличие в регионе крупных

энергетических и финансовых ресурсов, а также возрастающая роль ближневосточных стран в мировой экономике. Расстановка геополитических сил в регионе определяется тем, что здесь сосредоточено 64% разведанных мировых запасов нефти, в связи с чем Ближний Восток, в первую очередь нефтедобывающие страны Персидского залива, сохраняют за собой статус главной мировой нефтяной пласты в ближайшем будущем [12, с. 21]. Поэтому США определили ближневосточный регион как важнейший вектор своей военно-политической стратегии в целях обеспечения своей энергетической безопасности.

Кроме того, страны региона активно развиваются социально-экономически. Доходы от экспорта нефти, туризма и других сфер экономики делают отдельные ближневосточные страны бесплатным источником финансирования. Превращение Ближнего Востока в растущий рынок для американских производителей и источник инвестиций в экономику США требует от Вашингтона учитывать этот фактор при разработке и реализации своей ближневосточной военно-политической стратегии.

Военно-стратегические геополитические факторы формирования военно-политической стратегии США на Ближнем Востоке связаны с нарастанием конфликтного потенциала региона, с частым переходом внутренних скрытых конфликтов в стадию прямого вооруженного противостояния. Постоянное присутствие сильных военных группировок США в Персидском заливе, содержание военных баз на территориях арабских стран, взятые США на себя союзнические обязательства по защите Государства Израиль, стремление Ирана развивать свою ядерную программу и т.д. – все это приводит к тому, что возрастает роль военно-силовой составляющей в военно-политической стратегии США на Ближнем Востоке.

Культурно-духовные и цивилизационные факторы формирования военно-политической стратегии США на Ближнем Востоке напрямую связаны с нарастанием глобального конфликта США и их союзников с исламским миром. Причем наиболее острые формы этот конфликт имеет на Ближнем Востоке. Обострение отношений между западными странами и мусульманскими государствами создает условия для субъективизации международного терроризма в современной системе геополитических конфликтов. Одним из наиболее опасных признаков этого явления в современных геополитических условиях является прямое участие международного

терроризма в глобальном геополитическом конфликте. Организаторы террористической деятельности и некоторые их противники, ссылаясь на то, что большинство террористических актов, имевших место в последние годы, совершено представителями мусульманских экстремистских организаций, пытаются интерпретировать последние события в мире как «столкновение цивилизаций», прежде всего как конфликт между исламской и христианской цивилизациями. При этом упоминается концепция С. Хантингтона «Столкновение цивилизаций». В соответствии с этим в ближневосточной военно-политической стратегии США особое место отводится борьбе с исламской политической традицией, которую Вашингтон считает главной причиной терроризма в современном мире, и реализации политики «демократизации Ближнего Востока».

Исторические этапы внешней политики США в регионе. Некоторые исследователи считают, что термин «Средний (Ближний) Восток» был впервые введен американским морским офицером Альфредом Маханом. Этот регион приобрел геополитическое значение только после Второй мировой войны. Активную внешнюю политику США на Ближнем Востоке условно можно разделить на следующие этапы:

1) 1945–1956 гг. С появлением социалистического лагеря и началом холодной войны администрация США сосредоточилась на «блокировке СССР». По мнению ряда американских стратегов того времени, проникновение Советского Союза в ближневосточный регион приведет к «резкому изменению глобального баланса сил». Кроме того, переход ближневосточной нефти под советский контроль «стал бы серьезным ударом по свободной мировой экономике» [3, с. 4–6].

В этот период США также вытеснили Англию из региона и укрепили там свои позиции. Встреча президента Ф. Рузвельта и короля Саудовской Аравии Абдулазиза на крейсере «Куинси» в 1945 г., создание Израиля в 1948 г. и превращение его в стратегического союзника на Ближнем Востоке, сближение США с Ираном в 1941–1953 г., кроме того, важными событиями этого этапа были Багдадский пакт США 1955–1979 гг., неофициальное участие в группировке СЕНТО, вступление Турции в НАТО в 1952 г.

После этого на Ближнем Востоке стали появляться многочисленные американские инициативы (доктрины).

2) 1957–1970 гг. В 1957 году, после египетской революции и Суэцкого кризиса, США решили

использовать все свои возможности для прямого вмешательства во внутренние дела стран региона с целью защиты Ближнего Востока от коммунизма («доктрина Эйзенхауэра»). Целью доктрины Эйзенхауэра было установление американского лидерства (западного фронта) в ближневосточных делах без посредничества Великобритании или Франции.

3) 1971–1979 гг. 1971 год можно условно принять за точку отсчета, когда США достигли своих прежних целей, а позиция Великобритании в регионе изменилась. В указанном году Лондон потерял все свои колонии на Ближнем Востоке (в 1967 году независимость обрел Южный Йемен, в 1971 году – Оман, Катар, Бахрейн и Объединенные Арабские Эмираты). Президент Ричард Никсон принял стратегию, радикально отличавшуюся от британской политики «устрашения». Эта стратегия предусматривала создание в регионе «столпов» – сильных союзных региональных держав – Израиля, Египта, Турции, Саудовской Аравии и Ирана. Вашингтон усилил своих союзников в военном и политическом отношении, за исключением Египта, что привело к усилению позиций этих стран в регионе.

4) Четвертый этап (1979–2001 гг.) характеризуется коренным изменением стратегии США – политикой прямого военного вмешательства на Ближнем Востоке и вовлечения в военные конфликты. Переломным стал 1979 год. В это время в Иране произошла революция, разрушившая один из столпов американской политики; Началась афганская война; в Эфиопии произошла марксистская революция [13, с. 23]. Под влиянием этих событий в 1980 г. возникла доктрина Дж. Картера, подчеркивавшая возможность американской военной интервенции на Ближнем Востоке. Позже, в период президентства Р. Рейгана, была разработана доктрина «конфликта низкой интенсивности», которая рассматривает региональные конфликты как непосредственную угрозу безопасности США и их союзников и видит в них важнейшее направление оппозиции к СССР. Стратегия также была результатом действий местных государств (в том числе Ирана) и применялась к случаям региональной нестабильности. Военное присутствие США в зоне Персидского залива ведется с 1987 г., когда флот США вошел в залив, а ирано-иракская война вступила в «танкерную фазу» [11, с. 143]. Наконец, коалиция во главе с США прочно закрепилась во время подготовки операции «Буря в пустыне» в Персидском заливе в 1990–1991 годах. Также война в Кувейте привела к появлению новой стратегии США в регионе – политики «двойного

сдерживания», то есть Ирана и Ирака. Распад Советского Союза был важным фактором, давшим Соединенным Штатам дополнительные возможности, включая благоприятную внешнюю политику на Ближнем Востоке.

5) 2002–2010 гг. Наиболее заметная стратегия военного вмешательства («доктрина Буша») возникла в начале XXI века, когда неоконсерваторы – Дик Чейни, Дональд Рамсфелд, Кондолиза Райс, Пол Вулфович и другие – доминировали во внешней политике США в период его президентства (сын Джордж Буш). В то время США перебрасывали многотысячные воинские контингенты (вместе с коалиционными силами) в Афганистан (2001 г.) и Ирак (2003 г.), соответственно, эти военные силы достигали от 118 тыс. человек [15] до не менее 183 тыс. человек [4].

В то же время в 2002 г. в Вашингтоне под названием демократизации была разработана концепция «Большого Ближнего Востока», направленная на управляемое извне изменение региона. Об этом речь пойдет чуть позже.

6) Шестой этап внешней политики США на Ближнем Востоке начался в первые годы президентства Б. Обамы. Этот этап характеризуется несколькими основными тенденциями. Во-первых, произошла смена приоритетов, в результате чего отказались от полномасштабной вооруженной агрессии, как основного средства. Тот факт, что США вывели основную часть своих сил из Ирака в 2010–2011 годах, можно считать своеобразным ориентиром новой эпохи. Затем в 2014 году основной контингент был выведен из Афганистана.

Но было бы неправильно говорить, что США полностью отказались от Ближнего Востока. Прежде всего следует отметить, что США не вывели полностью свои вооруженные силы с Ближнего Востока, включая Ирак и Афганистан. Так, с Афганистаном было подписано соглашение, позволяющее США до 2024 года размещать авиабазу Баграм и не менее восьми других баз. В Сирии и Ираке в первой половине 2016 года наблюдалось увеличение контингента американского спецназа (это происходит без соответствующего разрешения законного правительства и фактически считается незаконным вмешательством в дела иностранного государства). Отказ США от прямого военного вмешательства в Ливию в 2011 г. и в Сирию в 2013 г. также соответствует этой тенденции.

Во-вторых, Вашингтон начал использовать «арабскую весну» и опосредованную войну как альтернативу прямой военной агрессии. В результате в четырех странах региона (Тунис, Египет,

Ливия, Йемен) были свергнуты лидеры. Войны продолжаются в Сирии и Ираке. Целью является создание демократических, экономически процветающих, открытых и толерантных обществ в указанных странах. По мнению М. М. Раби, этот проект напоминает Хельсинкский Заключительный акт 1975 г., подготовленный США и союзниками по НАТО с целью распространения демократии, обеспечения прав человека и кардинальных экономических преобразований в СССР и Восточной Европе [10, с. 78–79]. В этих отчетах рассматривался кризис, охвативший арабское общество, и препятствия на пути подлинного прогресса в гуманитарной сфере в различных арабских странах. На основе информации, содержащейся в этих двух докладах, отражающих отсталость и слабость арабских обществ, в Плате Большого Ближнего Востока ситуация в регионе охарактеризована как «плачевная». По мнению авторов проекта, такая ситуация приведет к еще большему распространению экстремизма, терроризма, международной преступности и нелегальной миграции, подчеркнув, что это будет убедительный призыв найти серьезные пути защиты от оставшихся «угроз» [10, с. 79]. Предложенный путь заключался в проведении реформ.

В рамках изменений были предложены: 1) продвижение демократии и полезного эффективного управления, 2) построение информационного общества, 3) расширение экономических возможностей и раскрепощение женщин.

В целом США основывали свою внешнюю политику на интервенции в странах Ближнего и Среднего Востока. Под предлогом наличия «недемократических режимов» в регионе военно-политическая интервенция в этих странах и свержение их властей, стремление принести в этот регион демократию и, главное, война с терроризмом составляли одну из основных направлений политики США на Ближнем Востоке в начале XXI века.

Появление региона «Большого Ближнего Востока» во внешней политике США можно считать серьезным изменением внешней политики Америки в регионе. В США до прихода к власти Дж. Буша словосочетание «ближневосточный конфликт» использовалось, как правило, для описания конфликта между Израилем и соседними странами, а также между Израилем и Западным берегом и сектором Газа.

Придя к власти, Дж. Буш изменил подход к ближневосточным проблемам. В отличие от Б. Клинтона, Дж. Буш заявил, что посредничества между Израилем и Палестиной, а также между

Израилем и его ближайшими соседями недостаточно для успеха мирного процесса на Ближнем Востоке. Для этого необходимо уничтожить политические режимы в странах Ближнего Востока, поддерживающие терроризм в Палестине, и начать это следует с Ирака. Согласно его мнению, мир между Израилем и Палестиной будет недостижим, пока в Ираке существует режим С. Хусейна. Соответственно, уничтожение режима С. Хусейна расценивалось как один из шагов, предпринятых в направлении ближневосточного урегулирования. Кроме того, по мнению американского лидера, демократизация Ирака после ликвидации режима С. Хусейна будет способствовать демократизации не только в соседних с Израилем странах, но и в странах Северной Африки на всем «Большом Ближнем Востоке» [1].

Таким образом, в этой стратегии главными угрозами национальной безопасности США были названы международный терроризм и распространение оружия массового поражения (ОМП). В стратегии была объявлена концепция превентивных мер по недопущению того, чтобы государства (названия стран не уточнялись) и террористические группировки начинали угрожать США и их союзникам применением ОМП: «Америка будет действовать против возникающих угроз, не дожидаясь их полного формирования» [2]. Кроме того, США оставляли за собой право действовать в одиночку в случае необходимости. Помимо борьбы с терроризмом, документ провозгласил целью распространение демократии и прав человека (политическая и экономическая свобода, уважение человеческого достоинства), развитие открытых обществ, расширение сотрудничества с другими глобальными центрами силы, в том числе с Россией. В 2002 году было заявлено, что США и Россия больше не являются стратегическими врагами. США выразили готовность сотрудничать с Россией на новом уровне.

В Стратегии национальной безопасности, опубликованной в марте 2006 года, говорится, что Соединенные Штаты находятся в состоянии войны с международным терроризмом. Как и предыдущий документ, стратегия 2006 г. по сути была стратегией США по борьбе с терроризмом как внутри страны, так и за рубежом (с сохранением принципов упреждающего подавления угроз и действий в одиночку в случае необходимости). Как и в Стратегии 2002 г., в документе важное место отводилось развитию демократии в мире и предотвращению распространения ОМП. Главными врагами США были Иран, который Вашингтон обвиняет в разработке ядерного оружия и укрывательстве терро-

ристов, и КНДР, представляющая угрозу в плане распространения ядерного оружия. Деспотические режимы приписывались Сирии, Кубе, Белоруссии, Мьянме и Зимбабве [12].

В объявленной администрацией Барака Обамы в мае 2010 года стратегии на первое место выдвигались «обеспечение безопасности граждан США», укрепление военной мощи страны и в первую очередь сохранение «глобального лидерства». Как подчеркивается в документе, «вооруженный конфликт должен быть крайней мерой», и к нему следует прибегать только в случае неудачи дипломатических усилий. Партнерские отношения с союзниками и другими странами должны играть важную роль в предотвращении распространения ядерного оружия и терроризма. Кроме того, в 2010 году США отказались инициировать превентивные меры против террористов и так называемых «стран-изгоев», что означало отход от политики Джорджа Буша-младшего. Помимо борьбы с международным экстремизмом, в новой доктрине впервые подчеркнута важность борьбы с внутренним терроризмом. В документе говорилось, что Россия «вновь предстает сильным игроком в международном мире» [7].

Национальные интересы и приоритетные задачи, определенные администрацией Барака Обамы в 2010 г., были следующими: ослабление движения «Талибан» и ликвидация террористической организации «Аль-Каида», подрыв ее инфраструктуры путем оказания военно-политической помощи Афганистану и Пакистану. С завершением формирования суверенитета Ирака и полной передачей всей власти этому государству следовало обеспечить вывод американских войск, мирное урегулирование ближневосточного конфликта между Израилем и его арабскими соседями, обеспечить безопасность Израиля и одновременно реализовать законное желание палестинцев создать собственное государство. В более широком смысле, следовало обеспечить содействие политическому партнерству с исламским миром, обеспечение устойчивого развития как США, так и мировой экономики в целом, в том числе восстановление экономической мощи посредством взаимовыгодного участия в «Группе 20» и других международных организациях и форматах. Имелось в виду также продвижение прав человека и общечеловеческих ценностей во всем мире, тесное взаимодействие с западными демократиями, диалог и всемирное распространение информационных технологий, формирование нового порядка в международном мире,

отвечающего национальным интересам США и глобальной вызовы и угрозы, следовало требовать ответственного подхода к решению глобальных проблем, особенно таких, как изменение климата, бедность, болезни, и т.д. [7]. Основным отличием стратегий Барака Обамы и Джорджа Буша младшего можно считать разный подход к сотрудничеству с союзниками и партнерами США. То есть, если в «доктрине Буша» говорится о возможности определенных односторонних действий в интересах США, то в документе Б. Обамы делается упор на многостороннее сотрудничество и совместные действия под руководством США. Во многом такой подход связан со стремлением восстановить утраченное доверие союзников и международного сообщества после вторжения США в Ирак и Афганистан и других односторонних действий. Под партнерами и союзниками подразумевались страны-члены ЕС и НАТО.

Кроме того, американцы считали, что имеют право свергнуть любое правительство, которое «угрожает» национальной безопасности США. Военные географы (Бернард Л., Ральф П., Рабин Р.) подготовили серию карт Ближнего Востока для практических целей. Границы штатов на этих картах отличаются от реальных границ. Примечательно, что хотя эта концепция в настоящее время широко не обсуждается и в целом считается плодом работы предыдущих администраций, об ее отмене не объявлялось [14, с. 32]. Концепция «Большого Ближнего Востока» предполагала, что процесс изменений в регионе займет 30–35 лет.

Военные действия в Ливии в 2011 г. напоминают о «войне до победы» под руководством Дж. Буша [8, с. 42]. и заявления о готовности поддержать оппозиционные силы в борьбе за демократию против диктатуры, не имели как бы отношения к глобальной стратегии администрации Б. Обамы, то есть он не давали ни малейшего представления о продолжении данного направления политики. Эта форма далека от лидерства. Продолжать политику в формате, выраженном словами «мировая полиция (или шериф)», «благожелательная империя», «незаменимая нация», проводимую в разное время, или идентифицируя себя как один из центров силы и не на словах, а на деле, хотя и не вполне соответствует американскому видению, не позволяет другим державам участвовать в формировании основ мироустройства.

В 2011 г. были сомнения, что Б. Обама и его администрация принесут в США что-то новое, отличное от предыдущих администраций, и действительно выполняют все обещанное.

Выводы. Таким образом, по окончании «холодной войны» в регионе Ближнего Востока и Северной Африки традиционно наблюдаются 4 фактора американской стратегии: 1) контроль над нефтяными ресурсами; 2) необходимость гарантировать рынки сбыта в регионе; 3) обеспечить безопасность Израиля; 4) довести до необходимого окончания конфликт с исламистским Ираном. С сентября 2001 года администрация Дж. Буша младшего добавила сюда борьбу с международным терроризмом. Столкнувшись с двумя политическими линиями – поддержкой Израиля и деспотических ближневосточных режимов в недопущении прихода исламистов к власти, США начали пересматривать свое отношение к последним. Контроль над ближневосточной нефтью был важен для Соединенных Штатов в свете их растущей стратегической конкуренции с Китаем, крупным потребителем углеводородов. Контролируя сырьевые ресурсы, можно было регулировать экономическое развитие китайской экономики и военно-промышленного комплекса.

Следует отметить стремление США создать однополярный миропорядок в обход Совета Безопасности ООН, применяя военную силу против суверенных государств, используя право вмешательства во внутренние дела других стран, монополизировав функции разрешения международных конфликтов разной интенсивности, в итоге международные отношения коренным образом меняются. В глобализованном мире под влиянием геополитических процессов существенно

изменился характер региональных конфликтов: на первый план все чаще выходят факторы, порождающие экономические, национально-этнические и цивилизационные конфликты. Появляются новые акторы, которые пытаются выступать в роли посредников и миротворцев как между непосредственными участниками конфликтов, так и между силами вне региона.

В последние годы наблюдается военное вмешательство США в дела отдельных регионов, попытки давления на отдельные страны с целью изменения их политических систем, влияния на них и применения собственных моделей социально-политического и экономического развития. Появление региона «Большого Ближнего Востока» во внешней политике США можно считать серьезным изменением внешней политики Америки в регионе. До прихода к власти в США Дж. Буша термин «ближневосточный конфликт» обычно использовался для описания конфликта между Израилем и соседними странами, а также между Израилем и Западным берегом и сектором Газа. С появлением нового мирового порядка этот конфликт также в определенной степени изменил свой характер и масштабы. Эти изменения привели к смене политических режимов в этих странах в результате иностранной интервенции, и хотя он в западной прессе назывался «Арабская весна», на самом деле официальный Вашингтон занимает уникальное место в процессах, принесших изменения в страны Ближнего и Среднего Востока.

Список литературы:

1. Əsgərova N.N. Müasir mərhələdə ABŞ-in Yaxın Şərq siyasəti. Tar. üzrə fəl. dok.dissert. avtoreferatı. Bakı : 2018. 28 s.
2. Bush G.W. President's News Conference with Prime Minister Tony Blair of the United Kingdom. – Crawford, Texas. – April 6, 2002.
3. Campbell J. Defense of the Middle East: Problems Of American Policy. New York : Harper, 1960
4. Coalition Forces in Iraq // <http://usiraq.pdrocon.org/>
5. National Security Strategy 2002 // National Security Strategy Archive. 2002. 17 September. <http://www.state.gov/documents/organization/63562.pdf>
6. National Security Strategy 2006 // National Security Strategy Archive. 2006. 16 March. http://nssarchive.us/?page_id=29.
7. National Security Strategy 2010 // National Security Strategy Archive. 2010. 27 May. http://nssarchive.us/?page_id=8.
8. Woodward R. Bush at War. N.Y., 2002
9. Арунова М.Р., Иваненко В.И. Афганская политика США в 1945–2014 гг. М. : РИСИ, 2015. С. 201–203.
10. Ашвад А. Ближний Восток в стратегии США // Журнал Вестник РУДН. Серия : Политология. 2008. № 1. С. 74–81.
11. Братерский М. В. США и проблемные страны Азии: обоснование, выработка и реализация политики в 1990–2005 гг. М. : Московский общественный научный фонд ; Институт США и Канады РАН, 2005.
12. Гусейнов В. А. и др. Большой Ближний Восток: стимулы и предварительные итоги демократизации. М. : ОЛМА Медиа групп, 2007.

13. Звягельская И. Д. Политика США в конфликтах на Ближнем и Среднем Востоке при администрациях Дж. Картера и Р. Рейгана (1977–1989 гг.) : диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук : 07.00.15. Институт востоковедения АН СССР. М., 1990. С. 23.
14. Ланко Д. А. «Региональный подход» в международной политике: сравнительный анализ внешнеполитической российской и американской практики : автореферат на соиск. уч. степени докт. полит. наук. СПб. : 2015. 47 с.
15. Сатаров В. Иностранное военное присутствие в Афганистане // <http://pentagonus.ru/> анализ российской и американской внешнеполитической практики 2000–2008 гг. : дисс. ... док. пол. наук. Санкт-Петербург, 2015, 358 с. publ/inostrannoe_voennoe_prisutstvie_v_afganistane_2010/104-1-0-2548
16. Стратегия национальной безопасности США 2010 года. <https://constitutions.ru/?p=5602>

Adigezalova M. Z. FEATURES OF US MIDDLE EAST POLICY ON THE EVE OF THE “ARAB SPRING”

After the Second World War, when European countries lost their colonial dominance in Africa and Asia, the United States, having significantly penetrated into the Middle East, became the main center of power in the region and currently retains its dominant position here. After the September 11, 2001 terrorist attack on the United States, official Washington radically changed its policy regarding the Near and Middle East, using political pressure, sanctions and military intervention against “rogue states (evil)”. The priority was to bring democratic governance to the region by overthrowing the government, fighting terrorism and countries that support terrorists (war). One of the most serious factors influencing the formation of the US military-political strategy in the Middle East is the actual geographical location of the region, located at the intersection of transport corridors connecting Europe, Asia and Africa. In recent years, the United States has used the term “Greater Middle East” in this sense. In addition, the countries of the region are actively developing socially and economically. Revenues from oil exports, tourism and other sectors of the economy make individual Middle Eastern countries a free source of funding. The transformation of the Middle East into a growing market for American manufacturers and a source of investment in the US economy require Washington to take this factor into account when developing and implementing its Middle East military-political strategy.

Since the beginning of the 21st century, intervention in the countries of the Near and Middle East has been the basis of US foreign policy. Under the guise of “non-democratic regimes” in the region, military-political intervention in these countries and the overthrow of their authorities, the desire to bring democracy to this region and, most importantly, the war on terrorism constituted one of the main directions of US policy in the Middle East during this period.

Key words: *Middle East, official Washington, George Bush doctrine, fight against terrorism, “Arab Spring”.*

Азизага Гани-заде

Национальный университет обороны
Министерства обороны Азербайджанской Республики

ВОЕННЫЙ ЛИЦЕЙ ИМЕНИ ДЖАМШИДА НАХЧЫВАНСКОГО НА СТРАЖЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

У статті на основі авторитетних джерел та літератури вивчається діяльність Військового лицю імені Джамшида Нахчіванського, одного з перших військових навчальних закладів Азербайджану з моменту його створення до 2003 року.

Військовий лицей імені Джамшида Нахчіванського, заснування якого було закладено в 70-х роках ХХ століття, з часів незалежності і досі має виняткові заслуги у галузі підготовки професійних національних військових кадрів, зокрема, який відіграв важливу роль у підвищенні авторитету військової професії у суспільстві, був створений з особистої ініціативи та під безпосереднім керівництвом Загальнонаціонального лідера азербайджанського народу Гейдара Алієва. У той час у рамках Радянського Союзу ініціатива, спрямована на підготовку національних офіцерських кадрів у найсуворіший період радянської ідеології, прийняття такого незвичайного рішення та прагнення його реалізації, були показником великої сміливості.

Випускники цього навчального закладу, яким великий лідер приділяв особливу увагу, зробили цінний внесок у справу формування та зміцнення Азербайджанської Армії, бої за відновлення територіальної цілісності нашої країни завжди перебували на передньому краї. Випускники школи, виявивши велику мужність в Афганістані, а також у Першій та Другій Вітчизняній війні, були удостоєні звань “Національний герой Азербайджану” та “Герой Вітчизняної війни”, нагороджені орденами та медалями. Випускники Військового лицю і сьогодні із честю виконують свій обов’язок перед Батьківщиною. В даний час більшість офіцерів, які проходять службу в Азербайджанській армії, є випускниками Військового лицю імені Джамшида Нахчіванського.

Ключові слова: Гейдар Алієв, будівництво армії, військова освіта, роки незалежності, війна.

Введение. Армия-символ независимости. Для того, чтобы народ жил в мире, чтобы государство было независимое, у него должна быть сильная современная армия, отвечающая требованиям своего времени. А такая армия не создается сама по себе. Если первым условием для этого является укрепление государства, увеличение его экономических возможностей, то вторым условием является организация армейского строительства, управление армией, а также ее материально-техническое укрепление, оснащение профессиональными военными кадрами. Очевидно, что без подготовки профессионального офицерского корпуса, владеющего современным военным искусством, невозможно управлять армией, выполнять поставленные перед ней задачи, а главное – обеспечивать независимость, территориальную целостность и суверенитет страны.

Если проанализировать военное строительство, проводимое в нашей республике, во второй

раз обретшая свою историческую независимость в октябре 1991 года, то видим, что большая часть здорового и профессионального офицерского корпуса-выпускники Военного лицей имени Джамшида Нахчыванского, фундамент которого был заложен еще во второй половине ХХ века.

Тот факт, что Азербайджан, веками подвергавшийся нападкам со стороны наших неблагонадежных соседей под предлогом территориальных претензий, не имел национальных офицерских кадров, указывал на большие бедствия, которые могут произойти в будущем. С этой точки зрения, фундамент работ по открытию военно-учебных заведений в Азербайджане был заложен великим лидером, дальновидным политиком Гейдаром Алиевым в самые суровые времена советской власти. В те годы, когда свирепствовал шовинизм, требовалась большая воля, мужество и дальновидность, чтобы приступить к созданию школы имени Джамшида Нахчыванского, которая служила бы базой для

подготовки национальных военных кадров. Великий лидер Гейдар Алиев справился с этой трудной и ответственной задачей, рожденной необходимостью и желанием нашего народа продолжать национальные воинские традиции. Вот почему наш народ всегда будет благодарен Гейдару Алиеву, основателю нашей армии, который является гарантом нашей независимости.

До прихода к власти великого лидера азербайджанских офицеров в воинских частях Советской Армии можно было пересчитать по пальцам. Ежегодно Азербайджан отправлял в армию около 60 000 юношей [47, с. 3–4]. Только 15 процентов азербайджанцев служили в боевых частях, а остальные 85 – в строительных и других воинских частях. Более половины из 15 процентов, служивших в боевых частях работали в столовых, парикмахерских и местах общего обслуживания этих частей. Руководство Союза было обеспокоено тем, что высокопоставленные военные из тюркоязычного и мусульманского населения страны составят большинство в армии. По этому поводу английский историк Джеффри Хоскинг пишет, что среди высших офицеров Советской армии не было ни мусульман, ни грузин, ни прибалтов [29, с. 140]. Цель была ясна – не допустить подготовки профессиональных военных, глубоко овладевших военным делом, из числа азербайджанцев [28; 38].

С годами в представлении Г. Алиева углублялся мнение о том, что необходимо уделять внимание к подготовке национальных военных кадров в Азербайджане, имеющем большие воинские традиции. В одном из своих выступлений великий лидер так оценил причину этого плана: «Когда я работал в органах госбезопасности, я был хорошо знаком с воинскими частями во всем Азербайджане, а также в СССР. У меня были с ними отношения, я встречался с ними. Однако меня каждый раз беспокоило, что на офицерских должностях нет азербайджанцев... Вообще, в высшие военные училища СССР могли поступать, в основном, русские, украинцы, белорусы. Поступление молодежи остальных национальностей в военные училища можно было бы расценить как очень редкое событие. Увидев это, подумав об этом, я подумал: Ну, мы равноправная союзная республика, у нас большие полномочия. Почему мы изолируемся от армии? Поэтому необходимо было принять дополнительные меры, чтобы преодолеть это препятствие и выдвинуть азербайджанцев на должности командиров и офицеров в армии. Поэтому после того, как я был

избран главой Азербайджана в 1969 году, я занимался им в 1971 году [26, с. 4; 44, с. 107].

16 июня министр просвещения Азербайджанской Республики Мехти Мехдизаде направляет письмо в ЦК КП Азербайджана. В письме был отражен проект постановления «О реорганизации 8-летней школы-интерната № 2 в поселке Зыг города Баку, как средней школы-интерната военного назначения республики», согласованный с Министерством просвещения, военным комиссариатом Азербайджанской ССР и ЛКСМ Азербайджана [37, с. 22–24; 10; 40, с. 6–7].

После обсуждения проекта постановления 20 июля того же года под руководством Гейдара Алиева ЦК КП Азербайджана принял решение следующего содержания:

1. Разрешить Министерству просвещения Азербайджанской ССР перестроить под 8-летнюю школу-интернат № 2 в поселке Зыг города Баку в 1971–1972 учебном году. Организовать прием 70 человек, в том числе 2 пятиклассников, в эту школу-интернат;

2. Поручить Совету Министров Азербайджанской ССР рассмотреть и решить вопросы о финансировании бесплатного обеспечения оборудованием воспитанников средней военной школы-интерната Республики;

3. Шефство над указанной школой возложить на Бакинское высшее общевойсковое командное училище имени Верховного Совета Азербайджанской ССР;

4. Министерству просвещения совместно с Военным комиссариатом Азербайджанской ССР подготовить в 3-месячный срок и представить на утверждение «Положение о республиканской военно-средней школе-интернате» [37, с. 22–24; 10; 40, с. 6–7].

Согласно принятому бюро ЦК КП Азербайджана решению, главной задачей специальной школы-интерната должна была стать подготовка желающих поступить в высшие военные училища [44, с. 110]. Таким образом, начинается горячая работа по созданию республиканской средней школы-интерната военного назначения, в которой с большим энтузиазмом обучается молодежь. В требуемое время положение готовится и представляется на утверждение. Ведется работа по укомплектованию педагогического коллектива, технического персонала и контингента обучающихся. Таким образом, в отличие от общеобразовательных школ, на совершенно новых основаниях закладывается основа образовательного учреждения. Естественно, что все

работы осуществлялись под особым контролем лично Гейдара Алиева, по согласованию с ним.

На основании распоряжения Совета Министров Азербайджанской ССР от 15 ноября 1971 года № 311 Министерству финансов Азербайджанской ССР из республиканского бюджета было поручено выделить Министерству просвещения 50 тысяч манатов для обеспечения школы оборудованием и принадлежностями [9; 14; 16].

Первые годы деятельности только что созданной на берегу Каспия республиканской средней школы-интерната военного назначения имени Джамшида Нахчыванского были годами формирования и поиска. Существовали определенные трудности в комплектовании педагогического коллектива, подборе и расстановке кадров. За первые три года сменилось три директора школы.

В 1972–1973 учебном году происходит первый выпуск школы. Известие о том, что пять человек успешно сдали экзамен и поступили в вузы страны в том году, всех радует [40, с. 7–8]. Возрастающая из года в год популярность школы-интерната в Союзе раздражает официальную Москву, инициатива о подготовке национальных военных кадров в Азербайджане не была воспринята однозначно, а к кратковременным успехам спецшколы-интерната отнеслись с завистью. Даже новость о незаконном открытии этой школы, вызвавшая большой резонанс в союзе, распространялась и обсуждалась решения относительно ее скорейшего закрытия. Комиссия из Москвы настаивала на том, что создание такой школы в Азербайджане не так важно. «Если вы хотите привлечь к военному обучению подростков, направляйте их в школы им. Суворова и Нахимова» [44, с. 112].

Гейдар Алиев своей умелой политикой предотвратил эти протесты из Москвы. Он сослался на то, что азербайджанские ученики не могут получить хорошее образование в этих школах, потому что плохо знают русский язык. И он выразил важность того, чтобы они учились на своем родном языке и с этой целью создали военную школу в Азербайджане. Великий руководитель своей решимостью, терпением и выдержкой убедил комиссию из Москвы в том, что эта школа в основном является средней общеобразовательной школой. Здесь ученики изучают общеобразовательные предметы, в совершенстве овладевают русским языком, приобретают знания в области военного дела. Все это облегчает их прием в военные вузы [42; 43; 48].

29 сентября 1981 года Гейдар Алиев, единолично защищавший созданный им школу и уделявший особое внимание его развитию в те годы,

29 сентября 1981 года написал секретное письмо № 20/518 в ЦК Коммунистической партии Советского Союза, в котором просил провести юбилей по случаю 10-летия основания школы и укрепить его материально-техническую базу и добился результата [1, с. 167–168]. О проведении юбилея и некотором укреплении материально-технической базы к 10-летию создания школы, он добился этого в короткий срок [1, с. 167–168].

Военный лицей имени Джамшида Нахчыванского – один из самых грандиозных памятников, созданных великим лидером во имя счастливого, беззаботного и свободного будущего нашего народа.

С первых дней восстановления независимости Азербайджанской Республики школа-интернат была передана в распоряжение Министерства обороны и переименована в Бакинскую начальную военную школу имени Джамшида Нахчыванского [34, с. 3].

В 1992–1993 учебном году штат училища был определен на уровне кадров военной службы Министерства обороны.

В том же году план приема в школу был значительно увеличен, значительное количество курсантов было направлено в соответствующие военные лицеи братской Турецкой республики для продолжения обучения. Уже в отличие от предыдущих лет воспитатели – командиры и их заместители назначались из числа профессиональных военных.

Обучение ведется в основном на трех курсах, состоящих из 9, 10 и 11 классов. Каждый курс комплектуется из двух рот. На курсах назначались начальники курсов и психологи, а в подразделениях – командиры и их заместители по работе с личным составом.

После передачи в распоряжение Министерства обороны командование в штатных структурах было организовано в основном из следующего состава:

- Начальник школы;
- I заместитель начальника школы;
- Заместители начальника школы по военно-физической работе, по социально-политической работе и по материально-техническому обеспечению;
- Начальник учебного отдела;
- Начальник отдела физической культуры и спорта [36, с. 98–99].

Основные задачи школы характеризуются следующим образом:

1. Воспитывать чувство любви к Родине, укреплять готовность к защите суверенной республики;

2. Улучшение состояния физкультурной работы с целью обеспечения их физического развития, здоровья для поступления в высшие военные учебные заведения республики [32, с. 100].

После восстановления Азербайджаном государственной независимости в октябре 1991 года создание национальной армии с целью обеспечения территориальной целостности страны считалось одним из самых актуальных вопросов. В условиях непрерывных нападений армянских вооруженных сил на территорию Азербайджана это была неотложная задача. После возвращения к руководству страной во второй раз в октябре 1993 года Гейдар Алиев уделил особое внимание подготовке военных кадров как составной части армейского строительства. В результате мудрости и дальновидности великого лидера в нашу страну было приглашено значительное количество офицеров, которые с первых времен служили за пределами нашей независимой республики – в разных частях бывшего СССР. В те годы, используя знания и навыки сотен профессиональных офицеров, окончивших в свое время Военный лицей имени Джамшида Нахчыванского, была проделана большая работа по формированию Азербайджанской Армии [30].

Также работы, проводимые в области военного образования, вызвали важные изменения в военно-учебных заведениях республики, в том числе и в жизни военного училища имени Д. Нахчыванского. За короткий срок школа была приведена в соответствие с современными требованиями, укреплен педагогический потенциал, расширена образовательная сеть. На одном из встреч с курсантами военного лицея великий лидер подчеркивал: «Стремление азербайджанской молодежи к высшим военным учебным заведениям свидетельствует об их высоком патриотизме и убеждает в желании помочь в укреплении обороны страны» [36, с. 92]. Несомненно, все эти шаги были реальным результатом заранее просчитанных мер, предпринятых на государственном уровне.

В период режима прекращения огня Гейдар Алиев неоднократно посещал этот лицей, интересовался там ходом военного образования.

24 ноября 1997 года распоряжением Верховного лидера школа была переименована в Военный лицей имени Джамшида Нахчыванского. В том же году в лицее началось обучение и учебный процесс в соответствии со стандартами НАТО, было принято важное решение о том, что языком обучения будет азербайджанский

[36, с. 1, 3]. Многие офицеры, служащие сегодня в Азербайджанской армии, являются воспитанниками этой школы. Более 20 из более чем 12 тысяч выпускников лицея дослужились до генеральских званий [11].

В годы независимости выпускники военного лицея всегда были в авангарде армейского строительства и борьбы за защиту территориальной целостности нашей республики. В целом, участие подготовленных за время существования военного лицея кадров в Карабахской войне является одним из важнейших факторов. Более 70 процентов выпускников школы участвовали в боевых действиях за нашу территориальную целостность, более 100 выпускников за проявленную храбрость награждены орденами и медалями, 11 человек удостоены почетного звания Национального Героя Азербайджана [39].

19 апреля 2003 года великий лидер Гейдар Алиев в последний раз посетил созданный им военный лицей, встретился с личным составом и пожелал им успехов в почетной и ответственной службе. Этот исторический день ежегодно отмечается в школе как «День военного лицея имени Джамшида Нахчыванского» [2; 12; 23].

При всем этом великий лидер не забывал и о родном Нахчыване, с трех сторон граничащем с Арменией, где обстановка, положение народа, особенно уровень боевой подготовки в воинских частях, всегда были в центре его внимания. Конечно, его не могла не беспокоить историческая судьба Нахчывана. Именно с этой целью общенациональный лидер 13 марта 1998 года, как продолжение строительства армии, в целях удовлетворения потребностей Азербайджанской армии в профессиональных военных кадрах, а также создания благоприятных условий для получения молодым человеком военного образования в Нахчыванской Автономной Республике, посетил город Нахчыван. Подписал распоряжение о создании филиала военного лицея им. Д. Нахчыванского [3; 27; 33, с. 4].

Участвовавший в церемонии открытия 13 октября 1999 года Гейдар Алиев сказал: «Нахчыван, являющийся составной частью Азербайджана, живет в условиях блокады. Но я знаю, что в Нахчыване исторически был очень высокий интерес к военной профессии. В Нахчыване всегда было много молодежи, желающей получить военную профессию, стать офицером. Отдаленность Нахчывана от Азербайджана и очень сложные

связи во многих сферах, безусловно, создают трудности для поступающих молодых людей в военный лицей имени Джамшида Нахчыванского в Баку. Это нужно было продумать, знать и вовремя организовать. Поэтому создание здесь филиала Военного лицея было очень необходимо. Обращаясь к молодежи, которая здесь начинает учиться, я говорю, что в обществе каждая профессия необходима, уважаема, полезна для общества. Но профессия защиты родины выше всех этих профессий» [32, с. 225].

С целью обеспечения выполнения в кратчайшие сроки задач, вытекающих из этого распоряжения великого лидера, в Нахчыване были приняты срочные меры. Трехэтажное здание общежития, принадлежащее городской школе-интернату № 8, было отведено под военный лицей. В короткие сроки в здании была проведена реконструкция и капитальный ремонт, обеспечен высокий уровень оснащения необходимой мебелью и оборудованием, учебниками и униформой для курсантов [31].

Для лицея, который в первые годы своего существования начал функционировать с одним корпусом, были возведены дополнительные здания, проведены ландшафтно-строительные работы, сформирован городок со всеми условиями для обучения и обучения, а также отдыха.

В лицее курсанты, помимо овладения военными знаниями, изучают и другие предметы в классах и предметных кабинетах с богатой материально-технической базой. В Военном лицее имени Гейдара Алиева были созданы два языковых кабинета по 15 компьютеров в каждом. Цель состоит в том, чтобы помочь курсантам, обучающимся в лицее, лучше овладеть международным языком английским, создать словарный запас с использованием современных методов и привить разговорные навыки. В первый год заявки на поступление подали 72 юноши из Нахчывана, хотя план приема в школу составлял 50 человек.

В 2001 году состоялся первый выпуск Нахчыванского филиала военного лицея. В том же году 49 из первых 50 выпускников филиала поступили в высшие военные училища [7, с. 36].

В 2002 году во время очередного визита великого лидера Гейдара Алиева в Автономную республику по случаю Дня национального спасения 17 июня он также посетил Нахчыванский филиал военного лицея, на встрече с курсантами дал им поручения и рекомендации и сказал: «глядя на вас, я вижу прекрасное будущее Азербайджана.

Будущее Азербайджана принадлежит молодежи. Мы доверяем будущее Азербайджана молодежи. Дорогие наши дети, мы вам доверяем. А вы должны оправдать эти надежды, мечты. Я верю, что вы подтвердите» [24, с. 130]. Высоко оценив деятельность филиала, Гейдар Алиев в своих выступлениях отметил, что Нахчыванский филиал за короткое время заложил основу для создания здесь нового военного лицея [50].

Вопрос о превращении филиала в самостоятельный военный лицей был реализован Президентом Азербайджанской Республики, Главнокомандующим Ильхамом Алиевым. Распоряжением от 27 февраля 2004 г. Нахчыванский филиал военного лицея имени Дж. Нахчыванского был упразднен, а военный лицей имени Гейдара Алиева получил на его основе удостоверение на жизнь [25; 49].

«Независимый Азербайджан должен иметь очень сильную армию сегодня и в будущем. Наши земли не должны быть оккупированы впредь. Каждая пядь наших земель должна быть защищена. Пусть будут военачальники независимого Азербайджана, подобно полководцам, занявшим большое место в мировой истории». Благодаря мудрости и дальновидности общенационального лидера в нашей стране создана мощная национальная армия [49, с. 17].

Заключение. Все это еще раз подтверждает, что и Военный лицей имени Джамшида Нахчыванского, и Военный лицей имени Гейдара Алиева заняли достойное место в истории армейского строительства Азербайджана. Главная цель – участвовать в защите территориальной целостности Азербайджана и доверить будущим поколениям независимый Азербайджан, который великий лидер Гейдар Алиев подарил нашему народу. Оба лицея функционируют на равных основаниях. И военный лицей имени Дж. Нахчыванского, и военный лицей имени Г. Алиева являются полными средними учебными заведениями интернатного типа, находящиеся на государственном обеспечении. Общенациональный лидер Гейдар Алиев, любивший военное училище не меньше собственного ребенка, говорил: «Нахчыванский лицей для меня – ребенок». Если мы на мгновение подумаем, что если бы эта школа не была создана великим лидером, если бы не потенциал выпускников этого военного лицея, какие бедствия могли бы ожидать нашу республику в войне с Арменией. Историческое значение этого дальновидного решения подтвердилось временем.

Список литературы:

1. Архив политических документов Аппарата Президента Азербайджанской Республики, ф.1, оп. 68, д. 95/96, лл. 167–168.
2. Фонд Азербайджанского военно-исторического музея, ДК 3270 – Cəmşid Naxçıvanski adına Bakı ibtidai hərbi məktəbi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri. 24 noyabr 1997-ci il, № 696.
3. Фонд Азербайджанского военно-исторического музея, ДК 2434 – Heydər Əliyev adına hərbi liseyin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri. 27 fevral 2004-cü il, № 103.
4. Фонд Азербайджанского военно-исторического музея, ДК 3272 – Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseyin Naxçıvan filialının açılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri. 13 mart 1998-ci il, № 762.
5. Фонд Азербайджанского военно-исторического музея, ДК 3271 Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseyin 25 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri. 13 mart 1998-ci il, № 761.
6. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı, Elm, 2008, 608 s.
7. Budaqov B. Ə., Heydər Əliyev fenomeni – Bakı, “İsmayıl” Nəşriyyat-Poliqrafiya Müəssisəsi, 2002, 144 s.
8. Cabbarlı Ələkbər, Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri, Naxçıvan, “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2015, 232 s.
9. Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseydə ilk yubiley tədbiri keçirilib 20.04.2021 // <https://sputnik.az/news/20210420/426747430/Cemid-Naxvanski-adna-hrbi-liseyd-ilk-yubiley-tdbiri-kecirilib.html>
10. Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi lisey – Azərbaycanda hərbi lisey // https://az.wikipedia.org/wiki/Cəmşid_Naxçıvanski_adına_hərbi_lisey
11. Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyə media-tur təşkil olunub http://www.yeniazerbaycan.com/SonXeber_e79349_az.html
12. Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi lisey 27 March 2021 // <https://www.ens.az/az/cemsid-naxcivanski-adina-herbi-lisey>
13. Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseyin 30 illik yubileyi haqqında Azərbaycan respublikası prezidentinin sərəncamı, Bakı şəhəri, 19 noyabr 2002-ci il, № 1093 // <http://www.e-qanun.az/framework/942>
- 13a. Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseydə ilk yubiley tədbiri // https://www.youtube.com/watch?v=g867-Ho_6Hw
14. Əzimova Sara “Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey: mətinlik və mübarizlik məktəbi”, 04.04.2013 // <http://www.serqqapisi.az/index.php/idztimai-siaysi/950-heydaer-aeliyev-ad-na-haerbi-lisey-maetinlik-va-e-mubarizlik-maektaebi.html>
15. Fərəcova Zöhrə, Qəhrəmanlar yetişdirən təhsil ocağı // Azərbaycan, 29.07.2021 // <https://www.azerbaijan-news.az/index.php/posts/detail/qehremanlar-yetisdiren-tehsil-ocagi-1627505502>
16. Gənclərin hərbi vətənpərvər ruhda tərbiyə olunmasında hərbi təhsil müəssisələrinin rolu // “Olaylar”, 19–28 mart, 2016-cı il. S. 15. // <http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2016/mart/482260.htm>
17. Əliyev Heydər: Dövlət xalq üçündür. (kəlamlar, sitatlar, aforizmlər). Bakı, adiloğlu nəşriyyatı, 2008, 400 s. 91–136.
18. Heydər Əliyev və ordu quruculuğu. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2006, 480 s.
19. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusudur. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2006, s. 272
20. Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey kursantlarının buraxılış mərasimi keçirilib // <http://din.nmr.az/2019/06/19/heyder-aliyev-adina-hərbi-lisey-kursantlarinin-buraxilis-mərasimi-kecirilib>
21. H. Ə. Əliyevin C. Naxçıvanski adına internat məktəbin 10 illiyinə həsr edilən təntənəli yığıncaqda nitqi // Kommunist qəzeti, 11 dekabr 1981, № 285 (17919).
22. Heydər Əliyev adına və Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseylərin nizamnamələri təsdiqlənib 6 Avqust, 2015 // <https://report.az/herbi/heyder-eliyev-adina-ve-cemsid-naxcivanski-adina-herbi-liseylerin-nizamnameleri-tesdiqlenib/>
23. Heydər Əliyev Azərbaycanda dövlət quruculuğunun banisidir. Müəhazirələr toplusu. Bakı, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Bilik fondu, 2017, 160 s.
24. Heydər Əliyev adına Hərbi Liseyin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı // Respublika, 28 fevral, 2004, № 048(1986).

25. Heydər Əliyev: Mən Cəmşid Naxçıvanski adına məktəbi yaradarkən həsrətində olduğum arzuma çatmışam, ona görə də özümü çox xoşbəxt hesab edirəm. //Azərbaycan qəzeti, 22 aprel 2003-cü il № 89(3402), s. 1–4
26. İxtisaslaşdırılmış hərbi ali təhsil müəssisələri // <https://www.seferberlik.gov.az/az/military/menu/detail/249>
27. İsmayılova Rübabə, Heydər Əliyev və Azərbaycanda ordu quruculuğu, 2020-05-08 // <http://www.goran-boy-ih.gov.az/news/848.html>
28. Qasımlı M., Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 608 s.
29. Qasımova Mehri, Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey: Ulu Öndərin adının əbədiləşdiyi ilk ünvan 01.03.21 // <https://525.az/news/163291-heyder-eliyev-adina-herbi-lisey-ulu-onderin-adinin-ebedilesdiyi-ilk-unvan>
30. Qasımova Mehri, Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey ulu öndərin milli hərbi kadrlar yetişdirmək arzusunun təzahürü idi. // Xalq qəzeti, 10 mart 2011, s.5. // <http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2011/mart/162122.htm>
31. Qədim Naxçıvanda bayram – 75. Bakı, Azərbaycan, 1999, 288 s.
32. Qurbani A., Mən Sərkərdə olacağam, Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2005, 184 s.
33. Qurbani A., Güclü ordu-güclü dövlət, kitab-albom, Bakı, Apostrof, 2010, 368 s.
34. Qurbani A., Heydər Əliyev adına Hərbi lisey, Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 127 s.
35. Qurbani A., Heydər Əliyev və Azərbaycan ordusu. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2002, 390 s.
36. Qurbani A., Mənim hərbi liseyim, Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2002, 336 s.
37. Mahmudov Y., Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev dövrü // Azərbaycan qəzeti, 8 may 2016-cı il // <https://science.gov.az/az/news/open/3629>
38. Məhərrəmov Vahid, Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseydə təhsil alan sabahın zabitləri 23 Dekabr 2019 // <https://ordu.az/az/news/158941/cemsid-naxcivanski-adina-herbi-liseyde-tehsil-alan-sabahin-zabitleri>
39. Məlikov R., Mənim unudulmaz məktəbim, Bakı, Yazıçı, 1986, 96s.
40. Milli ordumuz üçün peşəkar zabit, komandir kadrları yetişdirmək vacib vəzifədir, // Azərbaycan ordusu, 21 oktyabr 1999-cu il, № 77 (466), s.2
41. 14 iyul 1969-cu il: Müstəqil və qüdrətli Azərbaycan dövlətinin təməlinin qoyulduğu gün 2020-07-14 – <http://www.nasimi-ih.gov.az/news/1729.html>
42. 14 iyul 1969-cu il: Tərəqqi yolunun başlanğıcı, müstəqil və qüdrətli Azərbaycan dövlətinin təməlinin qoyulduğu gün, 14 iyul // <http://www.aztv.az/az/news/512/14-iyul-1969-cu-il-tereqqi-yolunun-baslangici-musteqil-ve-qudretli-azerbaycan-dovletinin-temelinin-qoyuldugu-gun>
43. Süleymanov M. Azərbaycanda Ali Baş Komandanlıq institutunun Heydər Əliyev mərhələsi Bakı, Elm və təhsil, 2018, 728 s.
44. Süleymanov M. Hərb quruculuğunun yeni mərhələsi, Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1996, 312 s.
45. Süleymanov Mehman. Heydər Əliyev və Azərbaycanda ordu quruculuğu // Azərbaycan ordusu, 2 may 2018-ci il, № 33, s. 1, 3.
46. Talıbov Həbil, Məmmədov Əli, Heydər Əliyev Azərbaycan Ordusunun banisi və Hərbi təhsil sisteminin yaradıcısı // Hərbi bilik, iyul-avqust, 2010-cu il, №4(106).
47. Umudov Elsevər. Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi liseyin yaranması böyük uzaqgörənlik olmuşdur, 20-04-2021 // <https://aia.az/47609-cmid-naxcvanski-adna-hrbi-liseyin-yaranmas-boyuk-uzaqgornlik-olmudur.html>
48. Ümummillî liderin adının əbədiləşdirildiyi ilk ünvan – Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey // Şərq qapısı, 28 Fevral, 2016 -<http://qlobal.az/mummillli-liderin-adinin-ebedilesdirildi-ilk-unvan-heyder-eliyev-adina-herbi-lisey/#.YL4V1fkzbiU>
49. Verdiyev Ədalət. Ən şərəfli peşə kövrək çiyinlərdə: Onlar Naxçıvanski adına liseyin müdavimləridir! 16 Mart 2018-ci il, // <https://ordu.az/az/news/129009/en-serefli-pese-kovrek-ciyinlerde-onlar-naxcivanski-adina-liseyin-mudavimleridir>

Azizaga Gani-zade. MILITARY LYCEUM NAMED AFTER JAMSHID NAKHCHIVANSKY ON GUARD OF THE TERRITORIAL INTEGRITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Based on authoritative sources and literature, the article examines the activities of the Military Lyceum named after Jamshid Nakhchivansky, one of the first military educational institutions in Azerbaijan, from its inception until 2003.

The military lyceum named after Jamshid Nakhchivansky, founded in the 70s of the XX century, from the time of independence to this day, has exceptional merits in the field of training professional national military personnel, in particular, having played an important role in raising the authority of the military profession in society, was established on the personal initiative and under the direct supervision of the national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev. At that time, within the framework of the Soviet Union, the initiative aimed at training national officer cadres in the most severe period of Soviet ideology, the adoption of such an unusual decision and the desire to implement it, was an indicator of great courage. The graduates of this educational

institution, to whom the great leader paid special attention, made a valuable contribution to the formation and strengthening of the Azerbaijani Army, and have always been at the forefront in the battles for restoring the territorial integrity of our country. School graduates, having shown great courage in Afghanistan, as well as in the First and Second Patriotic Wars, were awarded the titles of “National Hero of Azerbaijan” and “Hero of the Patriotic War”, awarded orders and medals. Graduates of the Military Lyceum still honorably fulfill their duty to the Motherland. At present, most of the officers serving in the Azerbaijani army are graduates of the Jamshid Nakhchivan Military Lyceum.

Key words: *Heydar Aliyev, army building, military education, years of independence, war.*

Гахраманова Х. Дж.

Институт истории имени А. А. Бакиханова
Национальной Академии Наук Азербайджана

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ, ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ УКРАИНЫ

У суспільно-політичному, економічному та культурному житті України нині особливе значення має становище та роль азербайджанської діаспори. Наші співвітчизники, що проживають тут, працюють у найрізноманітніших сферах. Кожен із них своїм напрямком діяльності робить свій внесок у розвиток України. У той же час вони роблять все можливе для пропаганди досягнень нашої Батьківщини – Азербайджану. Серед наших співвітчизників, які проживають та працюють за кордоном, переважає інтелігенція. У статті згадуються деякі відомі лікарі, педагоги, художники, інженери та інші висококваліфіковані спеціалісти. Вивчаючи сьогоденні становище азербайджанців у суспільно-політичному, економічному та культурному житті України, насамперед необхідно звернути увагу на міграційний процес, що безперервно триває. Зокрема, щоб прояснити діяльність наших співвітчизників в Україні, важливо наголосити на інтелектуальному потоці, який характеризується як «відплив мізків» – одна з форм міграційного процесу. Деякі фахівці мігрують у зарубіжні країни, коли вони не можуть знайти бажану роботу у своїх країнах та вести спосіб життя, якого вони хочуть. Нині місце та роль азербайджанців у суспільно-політичному, економічному та культурному житті України мають особливе значення. Так, наші співвітчизники, що проживають тут, працюють у найрізноманітніших сферах. Кожен із них за напрямом своєї діяльності робить свій внесок у розвиток України. Водночас вони роблять все можливе для пропаганди нашої Батьківщини – Азербайджану. Освічені, інтелігентні люди, які іноді з якоїсь причини залишають свою Батьківщину, хоч і живуть за кордоном, діють більш зразково, щоб завжди тримати ім'я своєї Батьківщини на висоті, тобто вони хочуть гідно представляти Батьківщину. Тим самим вони підтримують суспільно-політичний, а також економічний та культурний розвиток країни, в якій живуть.

Ключові слова: Україна, Азербайджан, діаспора, основні напрямки діяльності, взаємини між двома країнами.

Введение в проблему. Понятие «утечка мозгов» было впервые представлено в отчете, подготовленном британским Королевским обществом. Именно в отчете 1962 года миграция инженеров, техников и ученых из Великобритании в Соединенные Штаты была названа «утечкой мозгов». Этот интеллектуальный поток можно оценить как положительное развитие, поскольку достижения людей, находящихся в поисках счастья в результате миграционного процесса, претендующих на полное раскрытие своих знаний и потенциала, ведут к росту общечеловеческих научных знаний, развитию научно-технического прогресса. Это – реальность, наблюдаемая на протяжении всей истории. Однако нет никаких сомнений в том, что наибольшую выгоду от результатов этих открытий получают страны, ставшие родиной этих открытий.

Утечка мозгов нежелательна по трем основным причинам:

- во-первых, граждане, которые не возвращаются в страну после учебы за счет средств страны и нации или покидают страну, вызывают потерю налоговых поступлений в стране, которую они покинули. И все же очень часто кадры с высшим образованием имеют возможность получить образование благодаря налогоплательщикам своей страны;
- во-вторых, миграция учителей и врачей в зарубежные страны негативно сказывается на других слоях общества. Образование будущих поколений буквально переживает кризис;
- в-третьих, утечка мозгов может привести к потере в различных областях науки, из-за направления образованных кадров на другие работы [6, с. 53–54]. Это происходит в тех случаях, когда, даже зная свою специальность, из-за невысокого уровня владения языком страны, в которую он мигрирует, там вынужден работать не по специальности, а в другой области, где требуется меньше языковых знаний. Таким образом,

потенциал (иногда даже высокий потенциал) этого специалиста, связанный с его специальностью, считается утраченным. А эта потеря приводит к потере науки в целом.

Цель настоящего исследования – анализ деятельности азербайджанской диаспоры в Украине на основе имеющихся фактов и событий. Отрадно, что число наших соотечественников, которые неравнодушны к своей Родине, немало. Для обоснования наших слов достаточно кратко ознакомиться с их деятельностью.

Основные направления деятельности азербайджанской диаспоры. Конечно же, в одной статье невозможно разместить информацию и факты о тех, кто проживает в Украине и достаточно хорошо известен своей деятельностью. В столице Украины Киеве, а также в других городах немало наших соотечественников, которые вносят свой вклад в популяризацию азербайджанской культуры и искусства. Так, Гурбан Аббасов в 2006 году распоряжением Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева был награжден медалью «Тереги» за деятельность в области расширения солидарности азербайджанцев мира, в 2005 году Указом Президента Украины ему было присвоено почетное звание «Заслуженный артист» Украины, а в 2009 году – «Народный артист» Украины [7, с. 5]. Гурбан Аббасов в 1992 году продолжил свою деятельность в качестве солиста ансамбля песни и пляски пограничных войск Украины, а с 1999 года начал работать руководителем ансамбля песни и пляски «Азербайджан», созданного при Конгрессе азербайджанцев Украины [14, с. 240].

Одним из наших соотечественников, достойно возвеличивающих имя Украины и Азербайджана в области культуры, является председатель Азербайджано-горловского культурного центра «Дружба» в Украине, президент Горловского джаз-клуба, награжденный орденами «Рыцарь Отчизны», «Королева Виктория» Эльдар Ибрагимов. Он также известен как бизнесмен, президент строительной компании «Донбасс-21» и успешно представлен на различных предприятиях и должностях в Украине [4, с. 178].

Олег Бабаев, бывший мэр Кременчуга, политик и бизнесмен, проживавший в Украине, начал свою карьеру, как мелкий предприниматель. Наш соотечественник, нашедший свое место в политике с 1999 года, до 2007 года был депутатом Кременчугского городского совета, а в 2007 году был избран депутатом Верховной Рады Украины. Олег Бабаев в 2010–2014 годах

был мэром Кременчуга (город в Полтавской области Республики Украина). После смерти Олега Бабаева, заслужившего своей деятельностью уважение всего населения, жители города три дня держали траур, присвоили имя Олега Бабаева парку, перестроенного по его инициативе, чтобы увековечить имя мэра в городе. В 2015 году в этом парке был установлен его памятник. Памятник, воздвигнутый при поддержке азербайджанской диаспоры в Украине, был изготовлен проживающим в Харькове азербайджанским скульптором Эльденизом Гурбановым [4, с. 42].

Одним из наших соотечественников, завоевавших широкую аудиторию в области медицины, является профессор Мамед Багиров. Профессор М. Багиров является одним из ведущих мировых специалистов в области реконструктивной торакальной хирургии. Результаты его научных исследований были признаны Европейской ассоциацией кардиоторакальных хирургов. В 1998–1999 гг. Американское и Английское биографические общества назвали М. Багирова одним из 100 лучших врачей мира. Под его руководством защищены 7 кандидатских и 2 докторские диссертации [5, с. 61–62].

Доктор медицинских наук, профессор Мамед Джафаров четырежды был награжден почетными грамотами Правительства Украины. Наш соотечественник, известный как автор спортивных тренажеров, электромеханических моделей, используемых в программном обучении студентов, указом президента Украины в 1999 году за заслуги в области медицины был удостоен почетного звания «Заслуженный врач» Украины, а в 2011 году Распоряжением Президента Азербайджанской Республики ему было присвоено почетное звание «Заслуженный деятель физической культуры и спорта». В июле 2013 года в Украине скончался выдающийся земляк, сын нашего народа Мамед Джафаров, автор 4 изобретений и 135 научных работ [9]. Другой наш соотечественник, доктор медицинских наук, профессор Фарман Гюльмамедов является академиком Академии Наук Украины, заслуженным деятелем науки и техники Украины, автором 16 изобретений и 32 рационализаторских предложений. Он написал более 550 научных статей и 3 монографии [5, с. 177–178].

Среди наших соотечественников, проживающих в Украинской Республике, доктор юридических наук, профессор Ариф Гулиев, работающий в области права, является активным членом азербайджанской диаспоры в Украине. Он был руководителем Украинско-азербайджанского образовательного,

научно-культурного, спортивного центра имени Гейдара Алиева, а также заместителем председателя общественного объединения «Конгресс азербайджанцев Украины» и «Киевской региональной организации конгресса азербайджанцев Украины» [15, с. 286]. В настоящее время Ариф Гулиев возглавляет общественные организации «Институт народной дипломатии» и «Ученый совет азербайджанцев Украины». Он является соучредителем общественной организации «Совет старейшин азербайджанцев Украины», членом Международной федерации журналистов (2012) и действительным членом Ассоциации юристов Украины (2007). Ариф Гулиев – первый азербайджанец, удостоенный почетного звания «Заслуженный работник образования Украины» Указом Президента Украины от 24 августа 2013 года за значительные трудовые достижения и высокий профессионализм [5, с. 289].

Народный художник Республики Украина, скульптор Сейфаддин Али оглу Гурбанов с 1992 года является членом Харьковской организации Национального союза художников Украины, в 2000–2003, 2005–2008 годах был главным скульптором Восточно-Украинской Академии бизнеса, в 2003–2005 гг. – главным скульптором Восточно-европейского центра инноваций. С.Гурбанов – народный художник Украины с 2005 года [5, с. 308]. Сейфеддин Гурбанов – автор ценных произведений искусства – скульптур, бюстов, увековечивший память многих выдающихся деятелей. Он является автором произведений, посвященных памяти общенационального лидера Гейдара Алиева, великого поэта Азербайджана Самеда Вургуня, известного офтальмолога, академика Зарифы Алиевой, скульптур «Скрипач на крыше», «Первый учитель», «Дорожный инспектор». Сейфаддин Гурбанов, активный член нашей диаспоры, в 2006 году был награжден Президентом Ильхамом Алиевым медалью «Тереги».

Бизнесмен, активно работающий в Украине, депутат Днепропетровского областного совета Фахраддин Мухтаров [11, с. 241] и глава Государственной фискальной службы Украины Роман Насиров – наши соотечественники, которые достойно представляют Азербайджан в Украине (последний 26 октября 2014 г. избран депутатом Верховной Рады Украины 8-го созыва) [10].

Можно привести еще десятки примеров наших соотечественников, сыгравших огромную роль в общественно-политической, экономической и культурной жизни Украины. Следует отметить имена доктора технических наук Мурада Омара, известного бизнесмена Огтая Эфендиева,

добившихся больших успехов в общественно-политической и экономической сферах в Республике Украина (последний в 2000 году был избран председателем Киевской областной организации Конгресса Азербайджанцев Украины – КАУ, и 13 марта 2006 года награжден Президентом Азербайджанской Республики орденом «Шохрат») [3, с. 370; 5, с. 391–392]. Официальный представитель корпорации «Индустриальный Союз Донбасса», объединяющей в себе 10 крупнейших металлургических предприятий Украины по Азербайджану Мохлат Гусейнов, почетный консул Азербайджанской Республики в Украине, депутат Сумского областного совета, бизнесмен, меценат Афган Фаган оглу Салманов (избран депутатом Сумского областного совета в 2003 году) являются активно действующими нашими соотечественниками [8].

Наши соотечественники, получив образование на высоком уровне, всегда стремились занять свое достойное место. Мы можем раскрыть позиции, занимаемые тысячами наших соотечественников в странах мира. К таким странам относится также и Украина. Украинско-азербайджанские связи всегда были на высоком уровне. Эти отношения продолжают и сегодня. Место и роль азербайджанцев, проживающих в Украине, в этих связях неоспоримы. А это свидетельствует о расширяющейся с каждым днем деятельности азербайджанской диаспоры в зарубежных странах. Даже в некоторые моменты азербайджанская диаспора переместила свою деятельность с позиции идеологической защиты в плоскость идеологического нападения. Следует отметить, что в последнее время наблюдается заметная активность в деятельности азербайджанских диаспорских организаций, действующих в Украине. Эта активность находит свое отражение в работе, направленной на доведение до сведения украинской общественности правды об армяно-азербайджанском Нагорно-Карабахском конфликте, который продолжался почти 30 лет и сейчас ведется необходимая работа по делимитации и демаркации границ между двумя странами. В 2010 году был показан фильм «Карабах в водовороте истории» совместного производства азербайджанских и украинских государственных телеканалов. После того, как фильм впервые был показан на государственном телевидении Украины, армяне направили Первому каналу письма протеста. Заявляя, что озвученные в фильме мнения и представленные соответствующие факты не соответствуют действительности, армяне также выдвинули требова-

ние осветить их позицию. А армянская диаспора, живя этой мечтой, неожиданно столкнулась со вторым ударом. Так, фильм «Карабах в водовороте истории» второй раз транслировался по украинскому государственному телевидению. Армяне гневно отреагировали на ретрансляцию фильма, особенно накануне 18-й годовщины Ходжалинского геноцида – 21 февраля.

Как известно, в Украине проживает более 500 тысяч наших соотечественников. Сегодня у нас есть соотечественники, которые успешно представляют Азербайджан на высоких государственных должностях в Украине. Председатель Объединенного Конгресса Азербайджанцев Украины Ровшан Тагиев, проживающий и достаточно известный в Украине, представлен в Совете по делам национальных меньшинств в составе Кабинета Министров Украины. Паша Илисуйский, Агия Ахундова, Роман Насиров, Рена Назарова, Араз Гулиев – наши соотечественники, представляющие Азербайджан на высоких постах в Украине.

2020 год стал для нашего народа годом победы. Это новая страница в истории Азербайджанской Республики! Каких бы успехов мы не добились в жизни, мы были унижены, и наша гордость была сломлена из-за находившихся под оккупацией наших земель. Освобождение земель нашей победоносной армией под руководством нашего Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева восстановило сломленную гордость и растоптанный дух более 50 миллионов азербайджанцев, проживающих в разных странах мира. Впервые за последние два века Азербайджан вышел победителем из войны не с потерей территории, а с восстановлением территориальной целостности. Азербайджанцы всего мира встали на борьбу под лозунгом президента Ильхама Алиева «Карабах – это Азербайджан!». Великий союз: государство, народ и армия доказали всему миру, на что способны идеология азербайджанства и патриотизм. Именно наши соотечественники, представляющие азербайджанскую диаспору в мире, являются одной из ветвей этого союза. Как отметил генеральный секретарь Рады азербайджанцев Украины Джейхун Мамедов, после начала Великой Отечественной войны здесь регулярно проходили встречи с украинскими политиками, политическими экспертами, депутатами и другими подобными лицами. Мы объясняли им правовую позицию Азербайджана. В этом вопросе они однозначно были на стороне Азербайджана. Они нас понимали, потому что с такой

проблемой столкнулась и сама Украина. Они так же радовались нашей победе, как и мы сами. Даже наша победа была для них стимулом ... [13].

Еще в сентябре 2020 года широкомасштабное наступление вооруженных сил оккупационной Армении на Азербайджан по всему фронту вызвало возмущение наших соотечественников, проживающих в Украине. Общественное объединение «Рада азербайджанцев Украины» направило обращение президенту Украины Володимиру Зеленскому, Верховной Раде Украины и различным другим государственным структурам, представителям международных организаций, действующих в Украине с подробной информацией о начавшейся 27 сентября широкомасштабной провокации со стороны государства-оккупанта. В обращении говорилось, что присутствие армянских войск в Нагорном Карабахе представляет серьезную угрозу миру и стабильности в регионе Южного Кавказа, вся ответственность за происходящее лежит на политическом руководстве Армении, которое игнорирует нормы международного права. Наши соотечественники призвали руководство Украины поддержать Азербайджанское государство, которое в соответствии с нормами международного права перешло в контрнаступление во имя обеспечения территориальной целостности и безопасности гражданского населения [11].

В Украине состоялась интересная акция под лозунгом «Карабах – это Азербайджан!». В ходе акции, инициированной и организованной Объединенной диаспорой азербайджанцев Украины (ОДАУ) в небо был запущен воздушный шар с лозунгом «Карабах – это Азербайджан!». За воздушным шаром можно было наблюдать из городов Киев и Житомир, а также из окрестностей [12]. Одним из важных направлений диаспоростроения является подготовка и реализация государственной политики в отношении азербайджанцев, проживающих за рубежом. И именно поэтому государственная политика успешно реализуется в деятельности Объединенного конгресса азербайджанцев Украины, а наши соотечественники отличаются среди представителей меньшинств во всех сферах.

Выводы. Сегодня в Украине проживает достаточно много наших соотечественников. Можно с гордостью сказать, что несколько лет назад в Киеве был воздвигнут величественный памятник общенациональному лидеру Гейдару Алиеву. Также в Ирпене построен парк имени выдающегося офтальмолога Зарифы Алиевой, установлен ее

бюст, ее именем названа школа, на одной из красивейших улиц Киева установлен бюст Муслима Магомаева, в Киеве сдан в эксплуатацию Азер-

байджанский торговый центр. Все это является ярким примером украинско-азербайджанской дружбы.

Список литературы:

1. Azərbaycan diasporuna dövlət qayğısı. Bakı : Çarşıoğlu, 2006. 301 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin generalı: Uzaq ellərdə tanınan alim Sadiq bəy Ağabəyzadə // Azadlıq. 2013, 31 yanvar. s. 14.
3. Azərbaycan diasporu (Ensiklopedik məlumatlar toplusu). Bakı: Çarşıoğlu, 2012. 654 s.
4. Babanlı Y.M. Ukrayna diasporumuz fəaldır // Palitra. 2008, 18 iyul. s. 7.
5. Bağıyeva M. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar. Qısa bioqrafik məlumat kitabçası. Bakı : Papyrus NP, 2016. 500 s.
6. Cəfərova R. “Beyin axını” prosesinin Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinə təsiri // Azərbaycan diasporu: transmilli əlaqələr. Bakı : “Avropa”, nəşriyyatı, 2018. s. 49–58.
7. Əsrlərimə incə notları Azərbaycanın zəngin ruhu verir. Müsahibəni apardı: S.Qaliboğlu // Mədəniyyət. 2016, 8 iyun. s. 12.
8. Xarkovda Azərbaycanın Fəxri Konsulluğu açılıb: [Elektron resurs] / 18 oktyabr, 2014. URL: news.milli.az/politics/303153.html
9. Ukraynada Azərbaycan diasporunun görkəmli nümayəndələri // Olaylar. 2013, 9–12 noyabr. s. 15.
10. Ukraynada azərbaycanlı nazirin həbs hekayəsi: Roman Nəsirov kimdir? [Elektron resurs] / 16 mart, 2017. URL: <http://enter.news/az/news/society/34002>
11. Ukraynadakı soydaşlarımız rəsmi Kiyevi Azərbaycanı dəstəkləməyə çağırıb. 05.10.2020 // <https://apa.az/az/xeber/diaspor>
12. Ukrayna səmasında “Qarabağ Azərbaycandır!” şüarı nümayiş etdirilib.07.09.2020 // <http://diaspor.gov.az/xeberler2020/x1721.php>
- 13 525-ci qəzet. 2021. 7 sentyabr. № 160. S. 10.
14. Азербайджанцы мира. Баку : Азербайджан, 2006. Т. 1. 423 с.
15. Гулиев А. Украинно-азербайджанские отношения: право, политика, дипломатия : сб. научных трудов. Харьков : Факт, 2017. Т. 3. 564 с.

Gakhramanova Kh. J. THE ROLE OF AZERBAIJANIS IN SOCIO-POLITICAL, ECONOMIC AND CULTURAL LIFE OF UKRAINE

In the socio-political, economic and cultural life of Ukraine, the position and role of the Azerbaijani diaspora is currently of particular importance. Our compatriots living here work in various fields. Each of them contributes to the development of Ukraine by their activity. At the same time, they are doing everything possible to promote the achievements of our Motherland – Azerbaijan. The intelligentsia predominates among our compatriots living and working abroad. The article mentions some well-known doctors, teachers, artists, engineers and other highly qualified specialists. Studying today the position of Azerbaijanis in the socio-political, economic and cultural life of Ukraine, first of all, it is necessary to pay attention to the continuously ongoing migration process. In particular, in order to clarify the activities of our compatriots in Ukraine, it is important to focus on the intellectual flow, which is characterized as a “brain drain” – one of the forms of the migration process. Some professionals migrate to foreign countries when they cannot find the desired job in their countries and lead the lifestyle they want. At present, the place and role of Azerbaijanis in the socio-political, economic and cultural life of Ukraine are of particular importance. So, our compatriots living here work in various fields. Each of them in the direction of their activities contributes to the development of Ukraine. At the same time, they are doing everything possible for the propaganda of our Motherland – Azerbaijan. Educated, intelligent people who sometimes for some reason leave their homeland, although they live abroad, act more exemplarily in order to always keep the name of their homeland on top, that is, they want to adequately represent their homeland. Thus, they support the socio-political, as well as economic and cultural development of the country in which they live.

Key words: Ukraine, Azerbaijan, diaspora, main activities, relations between the two countries.

UDC 94"04/15"; 94"16/18"

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.28>**Gurbanova S. A.**Institute of History named after A.A. Bakikhanov
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan**ACTIVITY OF THE EMBASSY HEADED
BY HUSEINALY BEY BAYAT IN SPAIN**

The main goal of the article is to show the importance of the activity of the embassy under the leadership of Huseinaly Bey Bayat in Safavid-Spanish relations

The presented research work analyzes the sending of the embassy under the leadership of Huseinaly bey Bayat to European countries, especially to the Kingdom of Spain during the reign of Shah Abbas I and their activities.

The methodology of the research involves using the qualitative methods including content analysis, analysis of documents and research papers, also methods of a systematic and integrated approach.

The scientific novelty of the article is that this research is the first study that examines the activities of the visit to European countries, especially Spain, under the leadership of Huseinaly Bey Bayat.

Conclusion. In the final analysis, the visit to European countries, especially Spain, under the leadership of Huseinaly Bey Bayat, who played an important role in the foreign policy of Shah I Abbas, the ruler of the Safavid state, and the results of his activities are studied in this article. While Shah Abbas I wanted to send the delegation only to Spain, later on the proposal of the Shirley brothers, he changed this plan and sent envoys to other European countries as well. This article clearly states the purpose and itinerary of the embassy's visit, meetings and negotiations with the rulers of European states.

Key words: Safavid, Shah I Abbas, embassy, Huseinaly bey Bayat, Spain.

Introduction. After Shah Abbas I came to power in 1587, the relations of the Safavid State with European countries, especially with Spain, significantly intensified. Shah I Abbas, continuing his attempts to create an alliance against the Ottoman Empire, decides to send a delegation to negotiate with European countries. The visit of Safavid ambassadors headed by Huseinaly bey Bayat to Europe, including Spain, and the activities of other ambassadors from both sides give grounds to note this.

The main goal of the article is to show the importance of the activity of the embassy under the leadership of Huseinaly Bey Bayat in Safavid-Spanish relations.

The methodology of the research. The direction of the embassy to Spain by Shah Abbas I was not accidental but was formed on the basis of a causal relationship. Methods of a systematic and integrated approach were used to clarify the reasons for certain aspects of the embassy's activities and demonstrate their results.

The scientific novelty. This research is the first study that examines the activities of the visit to European countries, especially Spain, under the leadership of Huseinaly Bey Bayat.

The reasons why the Safavid Shah sent an embassy to Europe

Shah Abbas I planned to send the embassy to Spain only through India. The main purpose of sending his delegation was to reach an agreement with Spain to start military operations against the Ottoman Empire at the same time. At the suggestion of Anthony and Robert Shirley brothers, Shah Abbas I changed the plan and decided to send ambassadors to other European countries as well as Spain [5, p. 83]. The well-known historian Yagub Mahmudov writes that "on the eve of the 1602–1612 war, Shah Abbas I appealed to other European states to form an alliance against the Ottomans [6, p. 103]. It was the Shirley brothers who played a major role in determining the route to represent. In 1599, the king of the Safavid State sent Huseinaly bey Bayat to Europe accompanied by Anthony Shirley [7, p. 312].

Huseinaly Bey Bayat headed the embassy sent by Shah Abbas I to Europe. The embassy also included 4 secretaries, 15 servants, 2 portuguese monks, one of the Sherley brothers – Anthony Shirley, 5 translators and 15 englishmen [1, p. 78]. Another ambassador and 300 people accompanying

him joined the embassy, which moved along the predetermined route. Shah Abbas I had previously sent this ambassador to negotiate with the Russian Tsar. The delegation also took letters and gifts to present to European rulers [1, pp. 79–80]. Huseinaly Bey Bayat had to present the proposals and letters of the Safavid Shah to the European monarchs. On the other hand, two Portuguese monks who were part of the delegation asked the king Shah I Abbas to give them a letter to present to the Pope of Rome and the King of Spain, and he, in turn, instructed to prepare the mentioned letters [4, p. 233; 1, pp. 78–79; 2, pp. 212–213]. The departure of Muslim and Christian groups within the embassy at different times, the presence of some disagreements between these two groups, the existence of certain competition between Anthony Shirley and the Portuguese monks, and other similar steps had a negative impact on the activity of the embassy in general. At the same time, while the embassy was on the way, there were frequent disputes between Antony Shirley and Huseinaly bey Bayat.

Embassy departure and European visits

In 1599, the embassy departed from Isfahan and arrived at Ghazvin and from there to Gilan, moving north along the Caspian Sea and reaching Mangishlag. After a sixteen-day stay at the first stop – Astrakhan as part of the Russian state, the embassy moved up the Volga and finally reached Moscow. The embassy was welcomed in Moscow at a high level and was received by Russian Tsar Boris Gudunov. There was a change in the composition of the embassy here, so four of the servants who entered the embassy returned, and one of the two monks disappeared in Moscow. After staying in Moscow for five months, the embassy continued its journey and reached Arkhangelsk. Oruj Bey Bayat assumed that the disappeared monk was killed by Anthony Shirley (for debt) and attributed their five-month stay in Moscow to difficult weather conditions [4, pp. 255–258; 1, pp. 79–89]. Luis Gil Fernandez stated that this was not only due to the rainy weather, but also because the Russians did not allow them to go to Poland [5, p. 93]. If we take into account the struggle between Poland (Rech Pospolitia) and Russia for supremacy in Eastern Europe in the second half of the 16th century and the beginning of the 17th century, then the reasons why the Russians did not leave the embassy to Poland become clear.

After leaving Arkhangelsk, the embassy moved in the direction of Germany. Moving along the river Elbe, the embassy passed through Emden, Aur, Friedeburg, Nienburg and many other cities and reached the city of Prague. The city of Prague was under Rudolph II, who was also the king of Germany,

Austria, Czechia and Hungary. Here, the ambassador of Shah Abbas I, Huseinaly Bey Bayat, presented his letter to the German Emperor Rudolph II, and after that, the embassy went to Italy in the spring of 1601 [4, pp. 266–271; 1, p. 90–94].

Gillien de San Clemente, the Spanish ambassador in Prague, particularly watched the activities of the embassy here. Even a few days after the embassy was accepted by Rudolph II, the Spanish ambassador received information about the contents of the negotiations and the proposals of Shah Abbas I from the friar Alfonso Cordero, who was part of the embassy [5, p. 99]. After that, Gillien de San Clemente sent information about this to Spain.

Rudolph II positively accepted the attitude and proposals of Shah Abbas I and expressed his gratitude to the Shah for his attitude towards Christians [5, p. 105]. After Prague, the delegation went to Italy. After visiting the cities of Mantua, Otranto and Verona, the embassy was to go to Venice and deliver the letter of Shah Abbas I to the Venetian doge Senera. However, at that time, the Doge of Venice refused to receive the Safaite representatives [1, pp. 95–97]. The reason for this was the fact that the Venetians were negotiating with the Ottomans. For this reason, the embassy did not go to Venice, but came to Ferrara, Florence and from there to Siena [7, p. 313]. There was an dispute between Huseinaly Bayat and Anthony Shirley. According to Oruj Bey Bayat, the main reason for the dispute was gifts for the Pope. When Huseinaly Bey Bayat wanted to choose a suitable gift for the Roman Pope, it became known that Antony Shirley had sold thirty-two boxes containing gifts to English merchants. The dispute was ended by the mediation of a cardinal sent by the Pope. The embassy was received by the Pope in Rome and two months later he left for Genoa. At this time, Antony Shirley and the Englishmen who came with him were separated from the embassy. Also, three muslim members of the embassy had accepted christianity and chose to stay in Rome [1, pp. 95–97].

The Safavid representatives, who stayed in Genoa for a week and met with the local dojo, later arrived in the city of Savona, from there they left for France, visited the cities of Avignon, Montpellier, Narbonne, Sale, and Perpignan in this country, and then entered the Spanish lands [1, p. 97]. While the embassy was still in Rome, they met with the French ambassador in this city and presented the letter of Shah Abbas I to the king of France [5, p. 124].

Embassy activity in Spain

While the embassy was still in Rome and was preparing to leave for Spain, the ambassador of the Spain King in

Rome made certain preparations for the ambassadors for their normal reception. On July 4, 1601, the ambassador of Spain wrote a letter to the viceroy of Catalonia – Lorenzo Suarez y Figueroa, and the viceroy of Aragon – Beltrán de la Cueva, in order to give proper attention to the envoys. Until they reached Valladolid, the capital of Spain at that time, he told them that it was important to appoint an escort. On July 8, the Spanish ambassador in Rome prepared and sent extensive information about the embassy to the King of Spain Philip III. Thus, on the basis of this information, the Spanish State Council discussed and put forward proposals regarding the reception of the ambassadors at a high level [5, p. 125–126].

The embassy's visit to Spain started from Barcelona. After staying in Barcelona for ten days, the embassy departed for Zaragoza. As mentioned earlier, the delegation was met by the Duke of Feria, Lorenzo Suarez y Figueroa in Barcelona, and by the Duke of Alburquerque, Beltrán de la Cueva, in Zaragoza. On August 13, 1601, the embassy, which stayed in Zaragoza for 3 days, reached Valladolid, the capital of the Kingdom of Spain [5, p. 126]. Huseinaly Bey Bayat and other representatives were received with great respect by mayordom of Philipp III – Luis Enrique and the royal men. Even the expenses of welcoming the embassy and staying in Valladolid were paid from the royal treasury [3, p. 110].

King Philip III of Spain received the embassy of Shah Abbas I on August 15, and Huseinaly Bey Bayat presented several documents containing letters and proposals of Shah Abbas I to the Spanish king. In the letter, Shah Abbas I expressed to the Spanish king that he wanted to establish friendship and alliance relations with him. On the return of the Safavid Shah's embassy, he proposed to send his own envoy with him, and to give an immediate answer to his proposals to Shah Abbas I through that envoy. Also among the proposals was to solve some problems with the Safavid state in the trade conducted through Hormuz [5, p. 128–129; 7, p. 337]. According to Oruj Bey Bayat, the offer of friendship of the Safavid state had a great impact on the Spanish king and he noted that he would happily fulfill everything they expected from him, and he said that he would send the answer to the letter later [4, p. 291; 1, pp. 97–98]. From this it can be concluded that at the beginning of the 17th century, Spain, which faced the Ottoman state in the Mediterranean region, and England and Holland in the Persian Gulf, was interested in expanding relations with the Safavid state.

After the documents presented by the embassy to King Philip III of Spain were discussed in the Council of State of Spain on 7 September, with the king's approval, it was decided that two ambassadors would

be sent to the Safavid state with an embassy upon his return. One of the ambassadors was supposed to be a clergyman, and the other a secular person [5, pp. 129–130]. Luis Pereira was chosen to be sent to the Safavid state as an ambassador [5, pp. 134–136]. Thus, he knows the Persian Gulf region well, where he could better protect the interests of the Spanish kingdom.

In his letter addressed to Shah Abbas I on October 8, Philip III stated that he agreed to combine efforts and act against the common enemy at the appropriate time, and accepted the offers of friendship and alliance. He stated that he would provide information about the details of the issues in a written reply both through the Spanish ambassador to be sent and through Huseinaly Bey Bayat [5, p. 131]. Philip III gave Huseinaly Bey Bayat a gold chain weighing 500 kroner as a gift, the members of the embassy gave a chain worth 3000 rials to each of the secretaries, and chains of relatively low value to others [1, p. 99]. Thus, Huseinaly Bey Bayat and other members of the delegation left Valladolid, the capital of Spain, on October 11, 1601, and set off for Lisbon. They had to return home by ship from Lisbon. However, they remained in Lisbon for several months due to the delay of the ship [5, p. 133]. It should be noted that the King of Spain allocated 1,000 ducats for the embassy's travel expenses to Lisbon, and 10,000 ducats for the travel expenses from there to Hormuz [1, p. 99].

Some members of the embassy of Shah Abbas I were influenced by Christianity during their stay in Rome and converted. Similarly, after arriving in Spain, some members of the embassy also converted to Christianity. One of them was Aligulu bek, a relative of Huseyn Ali bey, one of the secretaries of the embassy. He converted to Christianity in Valladolid and left the embassy. On the way from Valladolid to Lisbon, the embassy passed through Madrid, Toledo, Merida and several other cities. Upon reaching the city of Merida, the cleric who accompanied the embassy, Alfakix Amir, was killed by an unknown person. In order to properly inform the Spanish King Philip III about this, Huseinaly Bey Bayat sent Oruj Bey Bayat to Valladolid again. Arriving in Valladolid, Oruj Bey Bayat met here with Aligulu Bey and the members of the Society of Jesus to which he was a member, where he was influenced and accepted Christianity. Both were baptized in the royal church, with Philip III as their godfather and his wife Margarita as their godmother. Their names were also changed. Aligulu bey took the name Don Philip, and Oruj bey Bayat took the name Don Juan. After accepting Christianity, Oruj Bayat returned to Lisbon, but he tried to keep his conversion a secret from his friends. His main goal was to return to his homeland and return to Spain with

his wife and son. Soon his secret was revealed and his move was badly received by his friends, except one of his embassy secretaries, Bunyad Bey. After that, Oruj Bey Bayat returned to Valladolid with Bunyad Bey and convinced Bunyad Bey to convert to Christianity. His Christian ceremony took place in the royal church and he received the name Don Diego [4, pp. 292; 302, 1, pp. 98–103]. Thus, the members of the embassy who converted to Christianity remained in Spain under the protection of the Spanish king. In 1606, when the royal court moved from Valladolid to Madrid, they came to the new capital together with the court staff [8, pp. 14–16].

After these events, Huseinaly Bey Bayat left for Lisbon on March 16, 1602, passed through Goa and came to Hormuz from there. From here he went to Isfahan [5, pp. 141–142].

Conclusion. Shah I Abbas, who succeeded in strengthening the Safavid state through reforms, also implemented a successful foreign policy. At the

beginning of the 17th century, the embassy sent by Shah Abbas I under the leadership of Huseinaly Bey Bayat played an important role in the development of political relations of the Safavid state with European states, including Spain. The main goal of the Safavid Shah was to find allies in the fight against the Ottoman state. Although it was not possible to form an alliance against the Ottoman state, the fact that he received positive responses to the letters he sent to the European rulers, as well as to the Spanish king Philip III, suggests this. One of the reasons for the failure of attempts to create an alliance against the Ottoman state was more related to the competition between European states at that time.

Thus, although the embassy sent by Shah Abbas I negotiated to create a political alliance, no such agreement was signed between the European states and especially Spain and the Safavids. However, the European states did not hesitate to send their ambassadors and various gifts to the Safavid court, inciting it to war against the Ottoman state.

Bibliography:

1. Книга Орудж-бека Байата – Дон-Жуана Персидского. (Историко-географический трактат). (1988) Б. : Язычы, 216 стр.
2. Mahmudlu Y. (1996) Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, “Azərbaycan diplomatiyası” jurnalının nəşri, 289 s.
3. Cabrera L. C. (1857) Relaciones de Las Cosas Sucedidas en Al Corte de España Desde 1599 Hasta 1614. Madrid, Imprenta de J. Martin Alegria, 655 p. <https://bibliotecadigital.jcyl.es/es/consulta/registro.cmd?id=1966>
4. Don Juan of Persia: A shi`ah chatolic, 1560–1604 / translated and edited with an introduction by G. Le Strange. New York and London, Publishers Harper and Brothers, p. 389.
5. Fernandes L. G. (2006) El imperio Luso-Español y la Persia Safávida. Tomo I (1582–1605). Madrid, Fundación Universitaria Española, 318 p.
6. Махмудов Я. М. (1991) Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами / II половина XV – начало XVII века. Баку : Издательство Бакинского Университета. 264 с.
7. Nəcəfli T.H. (2020) Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti. Türkiyə tarixşünaslığında. Bakı, Turxan NPB, 520 s.
8. Россия и Европа глазами Орудж бека Баята – Дон Жуана Персидского. (2007) Санкт-Петербург : Издательство СПбГУ. 209 с.

Гурбанова С. А. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОСОЛЬСТВА У ГОЛОВІ З ГУСЕЙНАЛІ БЕК БЯТОМ В ІСПАНІЇ

Мета дослідження полягає у визначенні ролі посольства на чолі з Гусейналі беком Баятом у відносинах Сефевідів з Іспанією. У представленій дослідницькій роботі аналізується напрямок діяльності посольства під керівництвом Гусейналі бека Баята в країнах Європи, особливо в Королівстві Іспанія під час правління шаха Аббаса I.

Методологія дослідження передбачає використання якісних методів, що включають контент-аналіз, аналіз документів та наукових праць, а також методів системного та комплексного підходу.

Наукова новизна статті полягає в тому, що це дослідження є першим дослідженням, в якому розглядається діяльність візиту до європейських країн, насамперед до Іспанії, під керівництвом Гусейналі бека Баята.

Висновок. Кінець кінцем візит до країн Європи, особливо до Іспанії, під керівництвом Гусейналі бека Баята, який відіграв важливу роль у зовнішній політиці шаха I Аббаса, правителя Сефевідської держави, і результати його діяльності вивчаються в цій статті. Хоча шах Аббас I хотів направити делегацію лише до Іспанії, пізніше за пропозицією братів Ширлі він змінив цей план і відправив послів та інші європейські країни. У цій статті чітко вказано мету та маршрут візиту посольства, зустрічі та переговори з правителями європейських держав.

Ключові слова: Сефевіди, Шах I Аббас, посольство, Гусейналі Бек Баят, Іспанія.

УДК 94:061.2:272(438)''1867/1923''
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.29>

Журба М. А.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Приходько М. М.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ПОЛЬСЬКЕ ПЕДАГОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО ТІШИНСЬКОЇ СИЛЕЗІЇ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПISУ)

Подается інформація про досягнення тішинських педагогів, аналізується процес становлення їх національної свідомості, започаткуванню традицій які стали базовою складовою педагогічної культури польських працівників сучасної школи. Саме розуміння поступу педагогічного товариства у Польщі у добу відсутності незалежності надають нам мотиваційні стимули до розбудови сучасної української освітньої системи.

Це дослідження є спробою долучитися до тематичного дискурсу. Викладені в даній розвідці міркування не претендують на вичерпність та остаточність на шляху до заповнення усіх лакун в історії окресленої організації. Дана стаття обмежується лише актуалізацією низки тематично обраних сюжетів, досліджуваної теми, і демонстрацією на цьому тлі майже тридцятирічної діяльності Польського педагогічного товариства.

Прослідковано, що початки організованого професійного руху польських учителів у Верхній Сілезії слід шукати ще в часи, коли північна частина регіону опинилась в складі німецької держави, а південна частин – Тішинська Сілезія, була складовою багатонаціональної монархії Габсбургів. Саме на цьому клаптику землі в 1889 році завдяки зусиллям кількох польських педагогів була створена перша в Сілезії педагогічна організація – Польський педагогічний гурток, перетворений через кілька років на Польське педагогічне товариство (РТР).

Діяльність Польського педагогічного товариства вписана в історію освіти Тішинської Сілезії. Ця організація відіграла провідну роль у формуванні національної свідомості вчителів і в надиханні вчителів до підвищення кваліфікації, а також у розробці підручників і навчальних посібників.

Завдяки праці Товариства були створена платформа польської інтелігенції, яка в подальшому, в 1918 році змогла сформувати на своїй базі освітню мережу, адміністрацію та інші освітні установи у вільній польській державі.

Шлях, який привів тішинських педагогів від неорганізованих спроб персональних контактів, через несміливі спроби комунікації, до організації конференцій та перших форм самоорганізації, до заснування Польського педагогічного товариства.

Історія окресленої організації є гарним прикладом формування та розвитку одного з найважливіших сегментів польської інтелігенції, що бере свій початок переважно із селянського населення – місцевих педагогів.

Окреслені головні віхи діяльності організації, виділені найбільш знакові моменти її історії. На базі широкого масиву документальних джерел прослідковано організаційну, соціально-комунікаційну, фінансову функції Товариства.

Ключові слова: національна самосвідомість, польська педагогіка, видавнича діяльність, засоби комунікації, артикуляція інтересів, модернізація освіти.

Постановка проблеми. Недостатньо дослідженим залишається фінансовий аспект діяльності організації, кроки спрямовані на подолання помилок в структурі організації.

Огляд останніх досліджень. В праці Люції Давід «З історії Польського педагогічного товариства в Тішинській Сілезії» були описані початкові роки функціонування ППТ, виокремлені позитивні та негативні чинники в умовах яких діяло Товариство. А. Вашек в своєму доробку

«Польське педагогічне товариство в Тішинській Сілезії (Внесок до історії вчительського руху) відслідковує починання організації на шляху розбудови польського педагогічного простору. А. Зайонц в своїй праці «Польське педагогічне товариство в Тішинській Сілезії (1889–1924)» доводить історичну функцію ППТ, ідентифікував основні успішні кроки організації на шляху модернізації законодавства пов'язаного з функціонуванням польської школи.

Мета – висвітлити основні напрямки діяльності Польського педагогічного товариства.

Виклад основного матеріалу. Момент зародження польського професійного вчительського руху у Сілезії Тішинській, важко встановити через брак репрезентативних джерел. На підставі фрагментарних архівних матеріалів можна зробити висновок що вже близько 1840 р. однодумці-педагоги гуртувалися в гуртки з метою концентрації зусиль на шляху до розбудови польського освітнього простору. Вони відчували потребу підняти питання існуючих проблем в педагогічній галузі, шукати гуртом шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Вже більше століття від офіційного заснування Польського педагогічного товариства в Тішинській Сілезії, що випало на вересень 1896 р., наштовхує нас на рефлексії щодо місця і ролі цього об'єднання в історії місцевої освіти згадати славетні сторінки з минулого учительського руху в тішинському краї.

Дане дослідження є спробою висвітлити події тісне пов'язані із досліджуванним Товариством. Викладені в даній розвідці міркування не претендують на вичерпність з даного питання, обмежуються лише метою відновлення уваги до окремих фактів з минулого руху і відображення цьому тлі основних векторів діяльності Польського педагогічного товариства.

Подолавши численні формальні труднощі, 10 жовтня 1895 р. на позачергових зібраннях Польського педагогічного гуртка було прийнято постанову про його розпуск і створення Польського педагогічного товариства, яке було офіційно утворено 5 вересня 1896 р. після прийняття його статуту, затвердженого державним урядом в м. Опава і підготовленого Єжи Кубішом і Яном Гечкою. Відповідно до положень статуту, головною метою Товариства була боротьба за права польської мови в школі та підтримка вчителів регіону. Ці завдання досягалися шляхом організації конференцій, нарад, лекцій, професійного навчання членів організації та видання власного друкованого органу – «Miesięcznik Pedagogiczny» (Педагогічного місячника).

Часопис «Miesięcznik Pedagogiczny», був засобом комунікації Товариства з польською спільнотою, державними органами, інструментом артикуляції потреб членів організації та донесення їх до широкого загалу. Журнал Польського педагогічного товариства у Тішині, був єдиним періодичним виданням в Сілезії, присвяченим польській освіті.

Як офіційний часопис «П.П.Т.», «Miesięcznik Pedagogiczny» мав на меті бути відзеркаленням його поточної діяльності та квинтисецією колек-

тивної праці його членів, був своєрідним стягом за якими стояла плеяда згуртованих однодумців-педагогів [1, с. 1].

Тогочасні освітяни прагнули «просвітити розум» простого сільського люду. Наука мала підштовхувати польських селян до «міркувань в собі» – до рефлексії. Увесь багаж знань, на думку, діячів освіти мав бути утилітарним, тобто мав бути практично застосованим в повсякденному житті. Говорилося у часописі: «Все народне господарств було в полі зору, і способи лікування великої рогатої худоби, і ідеї розвитку міської промисловості, і необхідність гартування організму, і адаптація його до праці. Водночас навчання дівчат мало на меті – формування з них добрих дружин, матерів та домогосподарок. В домогосподарстві, особливу увагу має утримання будівель і дахів, а також безпека від пожежі» [2, с. 2]. Як бачимо з даного уривку, на думку членів П.П.Т. освіта в школі мала культивувати в першу чергу побутові навички польських селян, даний вектор мав бути головним, пересікаючись за ступенем важливості із закріпленням польської мови викладання в регіональних школах.

Піднімалось неодноразово в засіданнях Товариства і питання національної приналежності та упередженості контролюючих органів в освітньому сегменті регіону. Стверджувалося, що: «окружні інспектори – це насамперед німецькі чиновники, які навіть недостатньо володіють польською мовою, які переважно обтяжені канцелярською роботою, вони не здатні займатися найважливішими справами польської освіти. Навіть районні та національні конференції організуються таким чином, що німецька більшість відкидає найкращі пропозиції слов'янської меншини» [3, с. 3]. Дійсно, ситуація з доступом освітян з польської громади Тішинського краю була побудована таким чином, що німецька меншість цілком контролювала значущі процеси в освітній галузі та з показовою пасивністю відносилась до польських потреб.

Але не слід кваліфікувати «П.П.Т.» як анти-німецьку організацію, яка займала екстриміську позицію, щодо німецької меншості краю. Підкреслювалось, що: «При вивченні навиків рахування у дітей вся діяльність повинна проводитися не тільки рідною мовою, а й німецькою. Крім того, вчитель не має оминати жодної нагоди навчити дітей використовувати німецькі назви монет, мір, ваги, поділу часу, товарів» [4, с. 4]. Як бачимо, П.П.Т. рекомендувало максимально сприяти ознайомленню дітей з поширеною в торгівельній

сфері німецькою термінологією, що знову ж таки підтверджує принцип утилітарності навичок які учень засвоїв в школі.

Розглянемо державну позицію в питанні засад народної школи в Тішинській Силезії. Так, державний шкільний статут описує завдання народної школи таким чином: «Завдання народної школи полягає в тому, щоб: виховувати дітей морально, розвивати їхню духовну діяльність, озброювати їх знаннями і вміннями, потрібними для подальшої освіти на все життя, і, нарешті, закладати основи для виховання активних людей і членів суспільства» [5, с. 5]. З огляду на даний опис, можемо прийти до висновку, що принцип утилітарності освіти здобутої в народних школах був принциповим не лише для П.П.Т., але і декларувався офіційно владними структурами.

Нерівномірним був розвиток регіонів Австро-Угорської імперії в освітній галузі. Повідомлялося, що: «Наскільки гірші в цьому відношенні умови у нас у Силезії, де на понад 200 тис. польського населення немає навіть жодної польської восьмикласної школи. Серед існуючих народних шкіл для польського населення більшість – це школи слабо організовані, в яких класи переповнені, байдуже населення через бідність і невігластво відвідування учнями школи знаходиться на дні [6, с. 6]. Як інформує нас даний уривок, Тішинський край не мав жодної 8-класної коли, на відміну від інших регіонів імперії, в той самий час населення не вбачало в школі користі і учні не відвідували класи на належному рівні.

Вболівало П.П.Т. за популяризацію польської мови викладання в народних школах. Так, «що потішило нас, сілезьких учителів, поляків і чехів, у оголошеному регламенті, не розширення основної відпустки, не розмежування компетенцій, а параграф про другу національну мову» [7, с. 7].

Значні сподівання в питанні зміни відношення до освіти з боку учнів, П.П.Т. поклало на батьків і сільські (гмінні) органи влади. Зазначалося, що: «багато залежатиме від батьківських організацій та сільських громад. Допускалося, що німецька мова буде в принципі вільним шкільним предметом, батьки й опікуни зможуть, наприклад, звільнити дівчат, пастухів і нездібних дітей від цієї науки» [8, 12]. Даний інформативний фрагмент декларує нам, що німецька мова як предмет мав набути факультативного характеру, і на розсуд батьків від цього предмету могла звільнитися певна категорія учнів.

Обговорювались на засіданнях Товариства і юридичні нововведення Австрійської влади.

Підкреслювалося, що: «німецька мова навчання з політичних міркувань шкодить нашій рідній мові та нівелює статтю 19 «Положень про освіту» згідно з якими «кожній нації забезпечене право зберігати національність і мову» [9, с. 1]. Отже, члени Товариства проводили паралелі між німецьким викладанням в школах та майбутнім польської громади. Вбачали в цьому загрозу існування польскості в краї, прогнозували онімеччення польської молоді у стінах школи.

Так, «в указі від 19 вересня 1875 р. щодо кількості годин виділених на німецьку мову в народних школах зі слов'янськими мовами навчання можна прочитати наступне речення: «Хоча, кількість годин на німецьку мову в вищезгаданих (одно-, дво- і трикласних) школах середня, водночас має бути достатньо для вчителя годин викладання рідною мовою» [10, с. 2]. Як бачимо із даного уривку, німецька мова викладання корелюється в даному указі з «рідною» мовою навчання. Остання гарантувалася і кількість годин мав бути «достатнім». Дане законодавче формулювання могло бути дієвим інструментом боротьби, яку проводило П.П.Т. за права польської школи.

Іронічно відгукалися про стан освіти в краї на сторінках часопису організації. «Сьогодні ще несвідомий польський селянин – говорилося у часописі – у Силезії, посилаючи свого сина до німецької школи, наставляє свого дорогого сина «Іди синку і навчись добре по німецькі, і по польські говорити». Польський народ у Силезії не говорить польською, радше польсько-німецькою мовою, так званою «Vasserpolnisch». Це його рідна мова, а не грамотна польська. Чому польські діти, які вже не належать до польської нації, повинні вісім років вивчати в народній школі, яка не має практичного застосування в їхньому житті? Можуть говорити вдома польською 7 будинків, нехай вчать німецьку в школі» [11, с. 3]. Подібний прийом сарказму, був непоодиноким у публікаціях П.П.Т.

Яскраво характеризує наступний сюжет настрої педагогічного товариства в питанні самомотивації: «прискорення курсу вивчення німецької мови є нічим іншим, як зміною мови навчання, тим паче «Положення про освіту» надає право обирати мову навчання саме вчителям. Які б ми були щасливі, якби нам дозволили вирішувати, в якому обсязі викладати німецьку! Ми не маємо цього права: нам дозволено вирішувати лише, коли вилучати рідну мову зі шкільного вжитку, на першому році навчання чи трохи пізніше. Чим швидше нам вдасться позбутися даної проблеми,

тим більше ми виявимо «працелюбності, педагогічної майстерності» [12, с. 8]. Дані рядки резонують ще палаючою надією, сподіваннями на врегулювання мови викладання з перевагою терезів в бік тішинських поляків.

Не полишали спроби юридичної гармонізації чинного законодавства юристи П.П.Т., вказуючи на відсутність норми права, регулюючої діяльність польських народних шкіл. Про це йдеться у наступній заяві: «У Силезії на законних підставах діє лише народна школа з німецькою мовою навчання, народна школа з польської мови навчання не має навіть в планах. Освітні програми в Тішинській Силезії запроваджують народну школу для польського населення зі змішаною мовою викладання: німецько-польської. Це не зрівноважена школа з німецькою і польською мовами викладання, оскільки польська мова не має таких самих прав, як німецька, а переважно або виключно німецька школа, точніше кажучи, німецькомовна, з польською мовою в деяких класах [13, с. 21]. Висвітлені обставини демонструють нам занепокоєння польських педагогічних кіл, їх чітке усвідомлення невиконання законодавчих імперативів, нехтування державними гарантіями на практиці. Реалії тогочасного тішинського краю були неприхильні до розбудови польськомовної освіти.

Товариство пояснювало на шпальтах свого часопису історичні передумови, відділення Тішинського краю від Польщі наступним чином: «Відносини з Польщею носили комерційний характер. Сіль привозили з Польщі. Везли хутра, шкури, віск і волів у великій кількості, до того ж на польські землі привозили зі сходу, т. зв. східні товари: шовк і коріння. У XVI ст. столітті торговельні шляхи змінилися, весь торговельний потік повернувся після з'єднання каналу між річками Одра з Шпрее та Ельбою на північ у напрямку до Гамбурга, більше того, Силезія отримала пряме сполучення. У Силезії не було жодного вищого навчального закладу. Молодь, спрагла освіти, прямувала до Кракова, Праги та Лейпцига. Вроцлавський університет був заснований єзуїтами лише у 1702 р. Під час прусського та австрійського панування основною метою вищих шкіл була германізація [14, с. 8]. Таким чином, край був інтегрованим в німецький простір в торговельно-економічній галузі та науково-освітній.

Шкільна статистика в Тішинському повіті свідчить про 77 шкіл із 158 класами: 40 з них однокласні, 20 дво-, 7 три-, 3 чотири-, 5 п'яти- і 2 шестикласні школи, 67 шкіл з польською мовою

і 10 з польсько-німецькою мовою. мова навчання. Цей рік показав збільшення на 20 класів. Було 2 приватні школи, одна з них була п'яти, друга однокласна. У школі навчалася 12 462 дитини, а в народних школах – 12 206 дітей, середніх – 78. В них працювало 116 учителів [15, с. 13].

П.П.Т. наголошувало в свої діяльності, що «права рідної мови кожної національності в школі, як мови навчання, передусім досить чітко і виразно визначені в статті 19 конституція австрійської конституції, яка постановляє: усі національності держави рівні і кожна нація має непорушне право зберігати і плекати свою національність і свою мов [16, с. 1].

Детально визначено вирішення конфліктового питання в основному законі Австро-Угорщини: «В Силезії, населеній німцями, поляками і чехами, можуть бути тільки народні школи з мовами навчання німецькою, польською та чеською. Народні народні школи з двома мовами навчання, тобто так звані «утраквістичні» школи, не мають законної основи. (стаття 19 розд. 3 і 6 Державного шкільного статуту) [17, с. 3]. Як бачимо Товариство зауважує, що в Тішинській Силезії було порушення окресленої статті, школи з двома мовами викладання існували і домінуючою мовою викладання була німецька.

Вказували на необхідності дотримуватися положень закону з боку державних органів: «закон щодо права визначати мову навчання не може стосуватися суто польських гмін. Якщо в такій гміні місцева Шкільна Рада чи Гмінний департамент прийняли німецьку мову викладання, тоді державна шкільна влада повинна скасувати таку резолюцію, що суперечить основним законам і державному шкільному закону [18, с. 4]. Як бачимо, Товариство планувало діяти лише в законних межах чинного законодавства, обираючи інструментом свого впливу комунікацію з державними органами та спонукання їх до реагування.

Товариство констатувало, що законність в австрійській державі ігнорувалася на всіх владних рівнях. Так: «Завдяки шкільній політиці Силезької національної шкільної влади, сьогодні, після більш ніж 30 років існування закону про державну школу, ми знаходимося на початковій позиції захищаючи польську народну школу, ми повинні розпочати акцію із боротьби за справедливе й об'єктивне застосування державних законів до польського населення в Силезії, інакше кажучи, наше суспільство в країні має набути в державних службовців ті права, які вже стали

юридично обов'язковими на всій території країни [19, с. 5]. Даний інформаційний фрагмент описує абсолютну безкарність австрійських чиновників на протязі десятиліть та рішучість Товариства в обороні законних прав польського шкільництва.

Окремим видом діяльності П.П.Т. були роз'яснювальні лекції, які надавали концентровану інформацію, щодо найбільш актуальних проблем організації. Наприклад, повідомлялося що, «відбулася лекція колеги Адамчика про «необхідність юридичної допомоги вчителю» [20, с. 11], доповідач наголосив, що у вчителя ще багато ворогів, які свідомо прагнуть підірвати його авторитет, позбавити займаної посади вчителя, підірвати його позицію в соціальній ієрархії, яка йому надає законодавство. Він обґрунтував необхідність юридичної допомоги вчителям, а потім визначив позицію вчителя в кореляції з своєю нацією, гміною, депутатами, владою та урядом. Під час лекції розгорнулася жвава дискусія, в якій взяли слово доповідачі.

Зверталися до закордонного досвіду. В наступному сенсі: «Згідно з офіційною статистикою, у Швейцарії з населенням 3 130 000 осіб є 4634 народні школи, які відвідують 473 058 дітей. Чисельність вчителів і вчительок становить 10116, тобто в середньому на одного педагога припадає 46 дітей. Останнім часом щорічні витрати на народні школи склали понад 30 мільйонів франків [21, с. 3]. Як бачимо статистика Швейцарії яскраво демонструє нам набагато більш вигідні умови для навчання швейцарських школярів, де на вчителя припадало майже в два рази менше учнів ніж в Тішинській Силезії та задовільне фінансове забезпечення галузі. Тішинській край в окреслений період мав пройти довгий шлях аби наздогнати показники альпійської країни.

Повертаючись до проблеми мови викладання Товариство звертало увагу на повну невідповідність відсотку польського шкільництва і мови викладання: «У Тішині нікого не хвилювало, скільки дітей у першому класі взагалі не розуміють мови навчання. Школи німецькі, незважаючи на значний відсоток польських дітей. В інших місцях, наприклад у Яблонкові, є німецько-польська школа з німецькою мовою навчання з четвертого класу, хоча в Яблонкові, згідно з державною статистикою, 86% поляків і 14% німців». Дійсно, відсутність у дітей навіть початкового рівня володіння німецькою перетворював подібний процес в фарс, не в процес оволодіння знаннями з боку школярів, а в тотальну симуляцію.

Формує чітку картину і демонструє нам фундамент проблеми наступна сентенція: « За відсут-

ності будь-якої законної опіки над рідною мовою польської громади в містах із змішаним населенням і через цілковиту пасивність шкільної влади щодо мови викладання виник справжній хаос різних народних шкіл у мовному відношенні. Ми маємо лише німецькі та чеські школи з переважно польською молоддю, німецько-польські школи з переважною більшістю польської молоді, польсько-німецькі школи без німецьких дітей» [22, с. 6]. Дійсно, подібна могла занепокоїти будь-яку педагогічну спільноту, ситуація нагадувала заплановану антипольську політику з боку влади, яка націлено ігнорувала проблеми з метою онічення польської молоді.

Гаслом досліджуваної організації можемо вважати наступні рядки: «Тому наша позиція щодо мови навчання в містах зі змішаним населенням дуже проста і може бути підсумована коротким реченням, яке стало правилом у сусідній Моравії: «Польська дитина всюди належить до польської школи, німецька дитина належить до німецької школи». Скрізь, де є достатня кількість польських дітей, передбачена національним законом від листопада 1901 р., мусимо рішуче вимагати створення народної школи з польською мовою викладання» [23, с. 7]. Отже, вимога творення окремою польської школи де проживають польські школярі та перманентний тиск на владні структури були основою та інструкцією до дій в П.П.Т.

Розглянемо який мав бути підхід до визначення мови викладання в школі. «Мова навчання в першому класі залишається мовою викладання у всій школі і дає їй назву. Якщо, наприклад, виявиться, що є потреба ввести польську мову до викладання в першому класі, то вона повинна залишатися викладовою і в найвищому класі, і така школа має характер і назву польської школи» [24, с. 10]. Таким чином, зрозумілим стає методика долучення школи до мовної когорти регіону. Саме першокласники були тим індикатором, який конфігурував статус школи. Таким чином кожний рік статус школи міг змінюватись в залежності від переважаючої кількості першокласників, польсько, або німецькомовних.

Займалися дослідженням у напрямку епістемології та дидактики, оприлюднюючи результати своїх досліджень. Стверджувалося, що: «Уважне дослідження нашого власного психічного життя передбачає певну здатність до «абстрагування». Перш за все, це вимагає великих зусиль, щоб відірватися від наших думок, від захоплюючих видовищ і звуків зовнішнього світу, щоб зосередити їх на невидимих і недоторканих явищах свого

внутрішнього духовного світу» [25, с. 14]. Дані рядки характеризують організацію, як не лише гравця в практичній площині, але й як теоретика в царині педагогічної науки.

Сформувалася наступна позиція П.П.Т і до по-заорганізаційних вчителів. «На нашу думку, нова організація учителів семінарії не повинна послабити дружніх стосунків між учителями семінарії та народними вчителями. Викладачі-семінаристи повинні входити до складу «Педагогічного товариства» з метою поширення нових педагогічних ідей серед народних учителів і працювати над удосконаленням народної освіти» [26, с. 20]. Як бачимо, П.П.Т. було відкрито для всіх педагогів краю, які провадили навчання польською мовою. Відкритими двері організації були і для вчителів які закінчували новий на той час фаховий навчальний заклад з підготовки педагогів, який називався семінарією.

Проводилися Товариством численні наради по всім великим населеним пунктам краю. Так: «16 червня цього року відбулося чергове засідання Педагогічного гуртку в м.Устроїні в приміщенні 6-класній школі міста. Єжи Міхейда проводив лекцію із загальної історії на тему: «Тадеуш Костюшко»» [27, с. 26; 28, с. 27]. Як бачимо лекції з історії були звичайною практикою засідань Товариства. Лекції сприяли поглибленню знань широкого кола вчителів з історичних витоків польської громади. Тематика лекцій була акцентована на революційних подіях, національних героях, моментах консолідації польського суспільства.

Відбувалися виступи на засіданнях з тематики соціального захисту членів організації: Так: «З лекцією про касу взаємодопомоги виступив член Товариства Буковскі. Доповідач зауважив із самого початку, чому 8 років тому було засновано Фонд взаємодопомоги, пояснив його цілі на підставі статуту, визначив причини тимчасового застою, процитував, як потрібно буде розподіляти кошти на майбутнє, щоб забезпечити його розвиток» [29, с. 29]. Даний фрагмент інформує нас про існування органу соціальної підтримки організації, який діяв протягом майже десятиліття і знаходився в незадовільному стані.

Цікавилися члени організації і досвідом азійських держав. Так: «У Японії є 20 856 народних шкіл з 80 672 учителями та 12 227 вчительками. Їх відвідують 2 785 697 хлопчиків і 1 897 901 дівчат. У середньому це 50 учнів на педагога» [30, с. 30]. Як бачимо завантаженість японських вчителів наближається по показникам до швейцарських шкіл.

Діяльність П.П.Т. не оминала увагою і напрям добродійності, а саме утримання непрацевдатних членів організації. Декларувалося, що: «Головне ж завдання відділу – докласти всіх зусиль до збільшення фондів, щоб у найкоротші терміни відкрити у власному приміщенні притулок для хворих і недієздатних учителів. Тільки чинники, переважно мізерність коштів затуляє втілення в життя даної ідеї, гуманітарної мети нашої організації» [31, с. 14]. Інформують дані рядки нас про перші кроки в напрямку власної системи соціального забезпечення Товариства. Організація намагалась створити умови для вмотивованої праці вчителів, адже відчуття соціальної безпеки, належні умови життя у випадку непрацевдатності психологічно сприяли якості роботи педагогів – членів Товариства.

Повертаючись до закордонного досвіду прослідковуємо, наступне: «Скільки коштує на рік утримання одного учня в державних школах Нідерландів:

- в університеті 791'01 злотих;
- на політехніці 421'95 злотих;
- у молодшій школі 280'43 злотих;
- у семінарі 782 21 злотих;
- в народній школі 30'61 злотих;
- у приватних народних школах – 4,86 [32, с. 15].

Дана статистика інформує нас про нормальне забезпечення учнів в Нідерландах, водночас описує інтерес П.П.Т. до стану фінансування освітньої галузі Європи. Підтверджує, що моніторинг статистичних даних освітніх систем світу був базовим елементом діяльності Товариства.

Члени Товариства брали участь в міжнародних заходах. Так: «Відділ Товариства вислав на національний з'їзд, що відбувся у Львові 31 травня і 1 червня, двох делегатів, які вперше брали участь у секції національної оборони, де д-р. К. Врублевський прочитав лекцію «Національний рух у Тішинському князівстві» [33, с. 19]. Таким чином, не оминали представники П.П.Т. національні форуми педагогів не забуваючи під час участі про місію з донесення історичних відомостей про Тішинський край, про повстанську діяльність краю і культурну єдність з великим польським народом.

Інформативною була доповідь на віче в м. Опаві. Так: «Правління Силезького національного товариства вчителів в м.Опаві скликало 2, 3 і 4 червня цього року вчительське віче у Тишині. Доповідач підняв деякі поточні професійні питання і завершив свої аргументи такими резолюціями:

Таблиця 1

Рік	Кількість членів	Звичайних	Надзвичайних
1896–1897	33	28	5
1897–1898	35	30	5
1898–1899	38	33	5
1899–1900	38	33	5
1900–1901	40	34	6
1901–1902	49	43	6
1902–1903	60	52	8
1903–1904	71	62	9
1904–1905	84	70	14
1905–1906	100	86	14

1. При призначенні вчителів на вакантні посади шкільне керівництво має враховувати, перш за все, кваліфікацію та вислугу років;

2. Вчителі з-за меж Силезії, у разі призначення їх на посади в Силезії, повинні бути зараховані до статусу найнижчої категорії працевлаштування;

3. До років служби повинні бути залічені роки до кваліфікаційного іспиту;

4. Скасувати таємницю професійного кваліфікаційного іспиту та запровадити публічний кваліфікаційний іспит;

5. Департаментські школи і народні школи не повинні перебувати під спільним управлінням.

Збори ухвалили резолюцію одноголосно [34, с. 1]. Як можемо прослідкувати, важливими були на думку представників організації збереження статусу вчителів краю, гарантії при працевлаштуванні та прозорість доступу до професії, шляхом відкритості складання іспиту.

Про активність членів організації декларує наступний фрагмент: «Про цінність товариства слід судити з того, з яким бажанням і скільки членів того товариства йшло на роботу. Якого ефекту досягло товариство своєю роботою? Що стосується кількості відвідувачів, то тишинське коло не тільки не залишилось на минулорічному рівні, але й значно зменшилося. Минулого року рядових членів кола було 44. На збори приходило в середньому 19–48% рядових членів. Є 11 надзвичайних членів, з яких жоден не відвідував засідання. Коли постійні та надзвичайні члени збираються знову разом, кількість присутніх на зборах становить 36%, порівняно з 64% звичайних членів і 52% усіх членів минулого року. Сучасні показники відвідування вказують на те, що коло відійшло на крок назад [35, с. 6]. Прослідковуємо негативну тенденцію, відвідування засідань було на низькому рівні, надзвичайні члени взагалі не цікавились справами організації. Даний інформаційний фрагмент окреслює організацію, як химерну структуру, справжню участь в якій приймали одиниці реальних діячів.

З наступного фрагменту можемо прослідкувати на прикладі сегменту організації міста Фриштак кількість членів в розрізі за десятиліття. Відомо, що: «Число членів наприкінці 1905–1906 рр. було 100, а наприкінці 1904–1906 рр. – 84. Отже, протягом 1905–1906 рр. кількість членів збільшилася на 16 чоловік. Число членів від заснування Кола (8 жовтня 1896 р.) зростало наступним чином (див. табл. 1) [36, с. 7].

Отже кількість членів організації динамічно зросла на папері, протягом десятиліття. Активізу-

вався ріст з 1902 до 1906 рік. З щорічним приростом в 20–25%.

Проводили лекційні збори і в Яблоньковському Колі організації: «Було сім доповідей, а саме:

1. «Про Корнеля Уейського» (доповідач д-р Врублевський);

2. Індивідуальна та соціальна педагогіка (доповідач п. Бадур);

3. «Про потребу правової допомоги вчителям» (доповідач д-р К.Адамчик);

4. «Про тілесні покарання» (доповідач п. Матула);

5. «Про необхідність правової допомоги вчителям» (доповідач д-р Адамчик);

6. «Про психологію» (д-р. Канія);

7. «Природа як джерело естетичних вражень» (доповідач п. Юрса).

Практичних занять було три:

1. «Про Альпи» (доповідач п.Вальський).

2. «Малювання м'яча» (доповідач п.Войнар).

3. «Про тепло» (доповідач Ченчало) [37, с. 9].

Як можемо прослідкувати напрямки інтересів з огляду на теми доповідей були широкими. Доповіді буди присвячені як історичним сюжетам, психології так і соціальному забезпеченню членів організації.

«Революційним» був заклик Товариства до запровадження посади лікаря в народних школах. «Чути все більше голосів, які закликають до запровадження посади шкільного лікаря. Тому це питання не повинно зникати з порядку денного наших і чужих зібрань, і ми повинні стукати до совісті влади і громадськості від імені ввірених нам дітей, доки законна вимога не буде прийнята до уваги. Завжди ставимо знак оклику до слів шкільний лікар і позначаємо категоричний імператив необхідності» [38, с. 16]. Як бачимо з даних рядків організація цілком підтримувала створення посади лікаря і вважали її необхідно. Всіма

можливими для Товариства засобами намагалися донести цю нагальну потребу до влади.

Негативно оцінювалось Товариством запровадження в Швейцарії окремих шкіл для дітей з особливими потребами. З приводу цього заявлялось: «Відкрито в Женеві кілька років тому «Classes speciales d'anormaux» тобто для дітей чий розумові здібності, незалежно від того, чи він такий генетично, чи ослаблений в результаті хвороби, не розвивається нормально» [39, с. 21]. До даного факту, організація ставилася як до неприйняттого феномену, вважали що всі діти не зважаючи ні на що мають вчитися разом в стінах однієї школи.

Негативно ставилась організація і до тогочасної культури копіювання усього німецького до польського снобізму. Підкреслювалось, що: «Під час районної конференції, розмова ведеться польською та німецькою мовами, хоча вчителі цих шкіл працюють у школах з польською мовою навчання. Є такі, що соромляться вживати рідної мови з ганьбою для себе, а ще більша ганьба тим, хто приїхав на конференцію з Галичини і видає себе за німців» [40, с. 22]. Як бачимо, не полишали

члени П.П.Т. свою боротьбу з германізацію польського суспільства, особливу небезпеку вбачали в германізації педагогів, які були ретрансляторами культури молодому польському поколінню.

Висновки. ПТП залишив по собі чимало досягнень не лише в організаційному, а й у царині побудови смислів, формування громадської думки, світогляду польської громади. Діючи в часи національної неволі, Товариство сприяло розвитку польської освіти в краї та креації ефективної мережі осередків діяльності народних учителів. У Польщі Товариство займалося організацією просвітницьких заходів серед членів, акцентуючи увагу на професійній підготовці науково-педагогічного складу. Все це сприяло росту ініціативності і відданість викладачів, вмотивованості їх праці, зростанню дидактично-виховної роботи в школі. Організація залучала до власної практики досвід розбудови освітньої мережі країн Європи та Азії. Критикувала та комунікувала з державними інституціями з метою поліпшення ситуації з польською національною освітою.

Список літератури:

1. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 1. С. 1.
2. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 1. С. 2.
3. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 1. С. 3.
4. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 1. С. 4.
5. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 1. С. 5.
6. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 1. С. 6.
7. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 1. С. 7.
8. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 1. С. 12.
9. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 2. С. 1.
10. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 2. С. 2.
11. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 2. С. 3.
12. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". С. 8.
13. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 2. С. 21.
14. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 2. С. 8.
15. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 2. С. 13.
16. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 5. С. 1.
17. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 5. С. 3.
18. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 5. С. 4.
19. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 5. С. 5.
20. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 5. С. 11.
21. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 7–8. С. 3.
22. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 7–8. С. 6.
23. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 7–8. С. 7.
24. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 7–8. С. 10.
25. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 7–8. С. 14.
26. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 7–8. С. 20.
27. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". № 7–8. С. 26.
28. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 7–8. С. 27.
29. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 7–8. С. 29.
30. Miesiecznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. № 7–8. С. 30.

31. Miesięcznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1903. Nr. 4. C. 14.
32. Miesięcznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1903. Nr. 4. C. 15.
33. Miesięcznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". Cieszyn. Nr. 6. C. 19.
34. Miesięcznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". Cieszyn, czerwiec 1903. Nr. 6. C. 1.
35. Miesięcznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". 1906. Nr. 9–10. Cieszyn. C. 6.
36. Miesięcznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". Nr. 9–10. Cieszyn. C. 7.
37. Miesięcznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". Nr. 9–10. Cieszyn. C. 9.
38. Miesięcznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". Nr. 9–10. Cieszyn. C. 16.
39. Miesięcznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". Nr. 9–10. Cieszyn. C. 21.
40. Miesięcznik Pedagogiczny Organ "Polskiego Towarzystwa pedagogicznego w Cieszynie". Nr. 9–10. Cieszyn. C. 22.

Zhurba M. A., Prykhodko M. M. THE POLISH PEDAGOGICAL SOCIETY OF TYSHYN SILESIA IN THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURY (BASED ON MAGAZINE MATERIALS)

Information is provided about the achievements of Tiszyn teachers, the process of formation of their national consciousness, the initiation of traditions that have become the basic component of the pedagogical culture of modern Polish school workers is analyzed. It is the understanding of the progress of the pedagogical society in Poland in the days of non-independence that provide us with motivational incentives to build a modern Ukrainian educational system.

This research is an attempt to join the thematic discourse. The considerations set forth in this survey do not pretend to be exhaustive and final on the way to filling all the gaps in the history of the outlined organization. This article is limited only to the actualization of a number of thematically selected plots, the researched topic, and the demonstration against this background of almost thirty years of activity of the Polish Pedagogical Society.

It has been observed that the beginnings of the organized professional movement of Polish teachers in Upper Silesia should be traced back to the times when the northern part of the region was part of the German state, and the southern part, i.e. Tiszyn Silesia, was part of the multinational Habsburg monarchy. It was on this piece of land that in 1889, thanks to the efforts of several Polish teachers, the first pedagogical organization in Silesia was created – the Polish Pedagogical Circle, transformed a few years later into the Polish Pedagogical Society (PTP).

The activities of the Polish Pedagogical Society are inscribed in the history of education in Tiszyn Silesia. This organization played a leading role in the formation of the national consciousness of teachers and in inspiring teachers to improve their qualifications, as well as in the development of textbooks and teaching aids.

Thanks to the work of the Society, a platform of the Polish intelligentsia was created, which later, in 1918, was able to form an educational network, administration and other educational institutions in the free Polish state on its basis.

The path that led Tiszyn pedagogues from unorganized attempts at personal contacts, through timid attempts at communication, to the organization of conferences and the first forms of self-organization, to the founding of Polish Pedagogical Associations.

The history of the described organization is a good example of the formation and development of one of the most important segments of the Polish intelligent, which originates mainly from the peasant population – local teachers.

The main milestones of the organization's activity are outlined, the most significant moments of its history are highlighted. On the basis of a wide array of documentary sources, the organizational, social-communication, and financial functions of the Society were traced.

Key words: *national self-awareness, Polish pedagogy, publishing activity, means of communication, articulation of interests, modernization of education.*

Керимов Н.А.

Азербайджанський університет мов

ПОЛИТИКА ТУРКМЕНИСТАНА В ОТНОШЕНИИ ПРАВОВОГО СТАТУСА КАСПИЙСКОГО МОРЯ

У статті розглядається позиція Туркменістану щодо статусу Каспійського моря, яка вирізнялася суперечливістю та невизначеністю. Ставиться за мету відповісти на запитання, чому Туркменістан не відстоював ідею поділу Каспію на сектори, оскільки він також має вуглеводневі ресурси в Каспії, і вільний видобуток і продаж цих ресурсів, які відкриють великі можливості для розвитку економіки Туркменістану, що була на низькому рівні. Потрібно наголосити, що Туркменістан не тільки в перші роки незалежності, а й нині офіційний Ашхабад зазнає тиску Росії для проведення незалежних трубопроводів.

З часом ці дві тюркські держави, дуже близькі як з історичної, так і з культурної точки зору зрозуміли, що потрібно залишивши протиріччя в бік, потрібно підійти до вирішення проблеми більш прагматично. Після 44 деной Вітчизняної війни 21 січня 2021 року в Бішкеку було підписано Меморандум між урядом Туркменістану «Про спільну розвідку, розробку та видобуток вуглеводневих ресурсів у родовищі Кяпаз під назвою «Достлуг» у Каспійському морі.

Цікаво, що це родовище було виявлено азербайджанськими геологами ще за радянських часів у частині, що належить Азербайджану за секторальним поділом 1970 року, а потім була отримана ліцензія на початок попередніх робіт. Інша сторона зустрічала все це мовчанням і не протестувала в жодній формі. Навіть у перші роки незалежності офіційний Ашхабад не мав заперечень щодо цього питання ні до азербайджанської сторони, ні до відповідних міжнародних організацій. Принцип естонда відображено у статті 45 Віденської конвенції про міжнародне договірне право 1969 року. Відповідно до цього принципу, якщо одна із сторін міждержавних відносин постійно не висловлювала свого заперечення проти того, що сталося, і висловлювала свою згоду мовчанням, вона не може пред'являти позов щодо цього факту після певного періоду часу.

Згідно з цим договором передбачається спільна розвідка, розробка та видобуток вуглеводневих ресурсів із родовища «Достлуг», за умови, що 30% видобутих вуглеводневих ресурсів належатиме Азербайджану, а 70% – Туркменістану. Водночас, ресурси, здобуті з названого родовища, передбачається транспортувати трубопроводом, що належить Азербайджану.

Ключові слова: Туркменістан, Каспій, правовий статус, конвенція, нафта-газ, прикаспійські держави.

Постановка проблеми. Вопросы использования Каспия были регулированы договорами, заключенными в 1723 и 1735 годах между царской Россией и государством Сефевидов, затем договорами 1813, 1828, 1881, 1894 годов между Россией и государством Каджаров, а в советские годы договорами 1921, 1935, 1940 годов между СССР и Ираном. Поскольку эти соглашения были подробно проанализированы в наших предыдущих статьях, здесь мы просто ограничиваемся упоминанием их названия. Несмотря на то, что правовой статус Каспия в новом контексте и форме встал с приобретением независимости прикаспийских государств, входящих в состав СССР в 1991 году, однако данная проблема приобрела особая политическая актуальность благо-

даря подписанию «Контракта века», реализуемого Азербайджаном. Естественно, Туркменистан, как береговое государство, также должен был проводить активную политику по защите своих интересов на Каспии.

Позиция Туркменистана по статусу Каспийского моря выделялась противоречивостью и неопределенностью. Ожидалось, что Туркменистан будет отстаивать идею разделения Каспия на сектора. Хотя бы потому, что у него также есть углеводородные ресурсы в Каспи, и свободная добыча и продажа этих ресурсов откроют большие возможности для развития экономики Туркменистана, которая находилась на низком уровне. Однако, напротив, это государство с самого начала заняло позицию России и Ирана и продемонстри-

ровало политику о разделении их идеи на статус-кво Каспия. Даже после распада СССР влияние и давление Москвы на Ашхабад было огромным.

В частности, в советский период была создана инфраструктура по экспорту туркменского природного газа по российским трубопроводам, причем не только в первые годы независимости, но даже сегодня официальный Ашхабад не смог полностью избавиться от давления России на создание независимых трубопроводов. В 1990-е годы Туркменистан экспортировал свой природный газ только по российским трубопроводам [1, с. 19]. Даже Россия, которая старалась владеть монополией по экспорту газа на европейские рынки, покупала туркменский газ более низкой ценой прямо со скважины и превратившейся в его владельца, продала по более высокой цене старому континенту.

Позиция Туркменистана по правовому статусу Каспийского моря. В начале 1990-х годов наряду с Россией Иран стремился усилить свое политическое, экономическое и культурное влияние в Туркменистане. Это, безусловно, повлияло на позицию Туркменистана по правовому статусу Каспия с Россией и Ираном. «В первой половине 1990-х гг. туркменское руководство рассматривало Каспий как внутренний водоем-озеро, к которому не могут быть применены категории и принципы международного морского права и сепаратные разделы на национальные секторы и выступило за так называемый секторальный раздел Каспийского моря» [2, с. 237].

Туркменистан принял «Закон о государственной границе» № 876-ХІІ от 1 октября 1993 года в качестве своих территориальных вод в 12-м морских милах [3, с. 22].

VII статья документа дана под названием внутренних вод Туркменистана, и здесь показано, что некоторые порты и заливы на каспийском побережье Туркменистана относятся к территориальным водам Туркменистана. Здесь также туркменская сторона указывает способы для определения внутренних вод [4, № 5905; 5, с. 196-197; 6].

Вслед за этими решениями правительства Туркменистана – 23 декабря 1997 года было принято официальное ашхабадское внутреннее законодательство для определения координат прибрежных границ Каспийского моря и объявления о разведке и добыче нефти и газа в каспийском секторе в конце того же года и стал первым государством, которое «определило» территориальные воды Каспийского моря [7, с. 187; 8, с. 43].

По мнению заместителю министра иностранных дел профессора Е. Кепбанова, «заклучение дого-

вора Азербайджана с западными компаниями по поводу совместной разработки азербайджанских нефтегазовых месторождений на Каспии, а также подписание двусторонних соглашений между Россией и Казахстаном и Казахстаном-Азербайджаном также повлияло на изменение позиции Туркменистана [9, с. 29]. С одной стороны, официальные представители Туркменистана несколько раз заявляли, что они не против предложенного Ираном принципа раздела по 20 %, с другой стороны, нередко высказывали мнение о необходимости «широтного» раздела. Возникло недоразумение при нахождении средней линии, когда Туркменистан граничит с Азербайджаном в направлении меридиана [2, с. 237].

В интервью «Независимой газете» в июне 1998 года президент Туркменистана С.Ниязов подчеркивал, что «меняющаяся геополитическая ситуация и шаги, предпринимаемые прибрежными государствами в каспийском секторе, и их активное использование углеводородных ресурсов повлияло на изменение нашей позиции – на защиту секторального раздела Каспийского моря» [10]. Туркменистан в принципе принимает разделение Каспийского моря на национальные сектора по срединному принципу. Туркменская сторона настаивает на то, что в мировой практике существует практика учета «особых обстоятельств» при определении средней линии морей. С этой точки зрения и в Каспии образовалась «особая ситуация», созданная Апшеронским полуостровом и островом Чилор. Объясняя позицию Туркменистана по поводу средней линии простым языком, мы можем заключить, что, согласно их позиции, природный ландшафт Апшеронского полуострова и близлежащего острова Чилор не должны учитываться. А это противоречит принципам международного морского права ООН 1982 года [11, с. 36–40].

В 1996 году Туркменистан вместе с Россией и Ираном подписали меморандум «О совместной разведке и раскопках на прибрежных границах трех стран» [12, с. 72], что направлен против совместной деятельности Азербайджана и Казахстана в Каспии.

До 1997 года Туркменистан защищал идею признать за каждым государством 45-мильную зону, а остальное сделать нейтральным. И это ясно видно из речи министра иностранных дел Бориса Шихмурадова: Каспий можно разделить на сектора, выделив 45 миль каждому из прибрежных государств. Остальная часть 45-мильного диапазона должна рассматриваться как нейтральная акватория [13, с. 76–77].

В 1998 году президент Туркменистана Сапармурад Ниязов утверждал, что до определения статуса Каспия он предлагает брать за основу «договоры между Россией и Ираном в 1921 году и между СССР и Ираном 1940 года» [14, с. 12].

Как видно, позиции России и Ирана вновь отстаивается туркменским руководством. Интересно, что этим подходом не учитывается создание трех независимых государств, в том числе и Туркменистана (Азербайджан, Казахстан и Туркменистан) на побережьях Каспия и их доли на Каспии на полной правовой основе, а также секторное разделение, проведенное Министерством нефти и промышленности СССР в 1970 году, официально не учитывалось Ашхабадом.

Переговоры Азербайджана с западными нефтяными компаниями о совместной разработке месторождений нефти и газа и их контракты были встречены резкими возражениями со стороны Туркменистана. Кстати, и здесь Туркменистан вместе с Россией и Ираном выступает против энергетических проектов, реализуемых Азербайджаном.

С 1997 года Туркменистан предложил секторальное разделение, отказавшись от принципа общего пользования за пределами 45-мильной специальной экономической зоны. Это произошло именно в то время, когда Россия активно вела переговоры с Казахстаном о разделении дна северной части Каспия. Можно было ожидать, что Туркменистан в конце концов продемонстрирует конструктивную позицию. Однако и на этот раз официальный Ашхабад предложил «новую среднюю линию» в Каспии, заявив, что несколько месторождения Азербайджана ей принадлежат. В марте 2003-го года Туркменистан подписал соглашение с Ираном о разделе дна южной части Каспийского моря. Хотя обе стороны утверждают, что основаны на Конвенции международного морского права 1982-го года, однако, в действительности, имея долю в 20%, они выступали за равное распределение водоносного горизонта между прибрежными государствами.

Деятельность Туркменистана по определению водных границ с Азербайджаном на Каспии. В 1997 году на заседании Организации Исламская конференция, проведенная в Ашхабаде, туркменская сторона подала иск против месторождений Азери и Чираг, одного из самых перспективных месторождений Азербайджана. Было также предъявлено, что месторождение Кяпаз полностью принадлежит им. Продвинувшись еще дальше, Туркменистан переименовал

месторождения Азери и Чираг, назвав их Османом и Туркменбаши и попытался «торговаться» с Азербайджаном. Туркменские официальные лица заявили, что готовы отказаться от своих требований на месторождениях Азери и Чираг в обмен на определенную сумму компенсации [15].

25 января 1997 года в ответ на эту позицию Туркменистана министерство Иностранных дел Азербайджана направило письмо в одноименный орган, в котором содержалось исчерпывающее объяснение прав собственности на месторождения и что утверждения официального Ашхабада были беспочвенными как в международном праве, так и в истории [16, с. 76–77]. В письме также упоминается секторное разделение, проведенное Министерством нефтяной промышленности СССР в 1970 году, в котором наряду с тем, что точно указывается, что месторождения Азери и Чираг принадлежат Азербайджану, а также учитывая историческая, культурная и генетическая близость обеих сторон, было предложено создать совместную комиссию по разведке и идентификации этих месторождений.

Кяпаз является самым спорным месторождением между Туркменистаном и Азербайджаном. Отметим, что это месторождение было открыто азербайджанскими геологами в 1959 году и названо в честь одной из гор в нашей стране (Кяпаз).

В месторождении с 1983 года началось бурение и в 1988 году удалось достичь нефтегазового участка [17, с. 37]. Однако добыча этих запасов углеводородов из-за более глубоких слоев была отложена, так как это по тогдашним советским технологиям было невозможно. После резкого протеста туркменской стороны в августе 1998 года указом президента Гейдара Алиева была создана Специальная рабочая группа для решения этих вопросов.

Кстати, в августе 1997 года в результате протестов Туркменистана российские официальные лица в одностороннем порядке расторгли контракт по разработке месторождения Кяпаз в азербайджанском секторе Каспия Лукойла и Роснефти с ГНКАР. Затем 1 сентября того же года правительством Туркменистана было подписано соглашение с американской компанией «Мобил» на основе равной доли этого месторождения (Кяпаз), которое называлось Сардар, однако на этот раз в результате протестов азербайджанской стороны представители компании «Мобил» объявили о своем выходе из этого соглашения [18, с. 41]. В действительности, напряженность в отношениях между Туркменистаном и Азербайджаном и отсутствие

общего мнения скорее отвечали интересам России и Ирана. Для Москвы и Тегерана статус был скорее геополитическим и геоэкономическим, чем правовым. Пытаясь сохранить свою монополию на европейском газовом рынке, Россия не хотела разрешать экспорт туркменского газа по альтернативному трубопроводу. Самый оптимальный способ транспортировки туркменского газа в Европу это транспортировка через территорию Турции, проходя территории Азербайджана. Турецкое правительство часть своей нужды на природный газ хотел погасить именно за счет туркменского газа. Неслучайно, что в 1999 году в Стамбульском саммите ОБСЕ в соглашении по нефтепроводу Баку-Тбилиси-Джейхан, а также с президентом Сапармуратом Ниязовым была достигнута договоренность о транзите туркменского газа через Турцию. Однако на фоне давления со стороны России этот проект был заморожен. Транскаспийский проект актуален и сегодня. И сегодня Россия делает все возможное, чтобы этот проект не состоялся. Это также совпало с желанием Анкары стать центром транзита энергии, пользуясь преимуществами географических преимуществ. В то же время Иран также стремился взять на себя роль крупной транзитной страны в экспорте туркменского газа.

Однако напряженные отношения Ирана с западными странами и наложенные на него санкции не позволили ему. С другой стороны, хотя у нашего южного соседа больше запасов природного газа, чем у Туркменистана, он не смог свободно экспортировать его из-за санкций, и в этом отношении Ашхабад вынужден был конкурировать с Тегераном. В то же время, в случае согласия Туркменистана с Азербайджаном в статус-кво Тегеран, потеряв своего последнего союзника, такого как Москва, может остаться «один» на Каспии (с подписанием соглашения о статусе между Россией и Казахстаном в 1998 году).

Для урегулирования спора по месторождению Кяпаз правительство Азербайджана предложило совместную разработку месторождения, которое эксперты считали очень благоприятным для Туркменистана. Принадлежащие Азербайджану инфраструктурные и экспортные трубопроводы могут освободить противную сторону от дополнительных затрат, ответственности и потери времени. Кстати, месторождение Кяпаз расположено в 104 километрах от побережья Туркменистана. Интересно, что это месторождение было открыто азербайджанскими геологами в советское время на участке, который по

секторному разделению 1970-х года принадлежало Азербайджану, а затем получило лицензию на начало первоначальных работ. Все это было встречено противной стороной без возрождений. Даже в первые годы независимости официальный Ашхабад по поводу этого вопроса не возражал ни азербайджанской стороне, ни международным организациям. Принцип эстопада отражен в статье 45-ой Венской конвенции 1969 года о международном праве. Согласно этому принципу, если одна из сторон в межгосударственных отношениях постоянно не возражала против этого факта и выразила согласие с молчанием, она не может через некоторое время подать иск против этого факта [19, с. 150].

8 декабря 1997 года в рамках VIII саммита Организации Исламская конференция в Тегеране была заявлена необходимость создания совместной рабочей группы по укреплению взаимовыгодного сотрудничества между Азербайджаном и Туркменистаном по совместному освоению природных ресурсов Каспийского моря [20, с. 102; 21, с. 102]. Вслед за этим 6 января 1998 года Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев издал указ «О создании экспертной группы по переговорам между Азербайджанской Республикой и Туркменистаном по срединным координатам в Каспийском море». Согласно указу, президент ГНКАР Натиг Алиев назначен руководителем экспертной группы [22]. Аналогичный шаг был предпринят Президентом Туркменистана 13 января 1998 года и была создана экспертная группа под руководством министра нефтегазовой промышленности и минеральных ресурсов Туркменистана Б.Саржаева. Экспертные группы провели встречи в Ашхабаде и Баку, проводя обсуждения пытались найти пути решения спорных вопросов. В официальном сообщении экспертных групп говорится, что «стороны договорились, что прибрежные государства имеют исключительные права на использование природных ресурсов в соответствующих национальных секторах Каспийского моря». Стороны в соответствии международного права и международной практики, исходя из принципов разделения на национальные сектора и зоны юрисдикции, договорились продолжить переговоры по определению срединных координат с учетом практики на Каспии [21, с. 104; 22]. Хотя подобные заявления были озвучены другими туркменскими официальными лицами, серьезных шагов для решения проблемы предпринято не было, но иногда заявления ашхабадской военной риторики, а также угрозы военной эскалации уси-

ливали напряженність в отношениях между сторонами. Даже в 2001 году туркменская сторона отозвала своего посла в Азербайджане. Начинание сейсморазведочных работ на месторождениях Туркменистаном было встречено возражениями Азербайджана, и Министерство иностранных дел Азербайджана проинформировало противоположную сторону о том, что в одностороннем порядке, без какого-либо взаимного согласия, любая работа неприемлема для Азербайджана.

27 февраля 1997 года в Алма-Ате, в тогдашней столице Казахстана, президент Туркменистана Сапармурад Ниязов и президент Казахстана Нурсултан Назарбаев, обсудив вопрос о водной границе между двумя странами, пришли к выводу, что до принятия окончательной конвенции о правовом статусе Каспия, каждое государство согласно принципу разделения средней линии министерства нефтяной промышленности СССР 1970 года, может самостоятельно разведывать и добывать углеводородные ресурсы в рамках существующего сектора. Эти отмеченные вопросы отражены в итоговом заявлении, подписанном обеими странами [16, с. 77]. В то же время нестабильность в позиции Туркменистана продолжалась оставаться. Так, в июле 1998 года министр иностранных дел Ирана Кямаль Харрази посетил Баку, Алма-Ату и Ашхабад, чтобы обсудить состояние Каспийского моря и заинтересованность Тегерана в разработке и экспорте его углеводородных ресурсов. Во время переговоров первого иранского дипломата в Ашхабаде было достигнуто соглашение с Туркменистаном о принятии принципа сохранения национальных зон с общим разделением в качестве оптимального варианта для статуса Каспия и равного распределения каждого государства с разделением на сектора [16, с. 80].

В 2001 году напряженность в отношениях между Туркменистаном и Азербайджаном усилилась и послы были отозваны. Не результативность первого саммита глав прикаспийских государств, который состоится в Ашхабаде 23–24 апреля 2002 года, стал причиной напряженности в отношениях между Азербайджаном и Туркменистаном. Поэтому не случайно, президент Туркменистана Сапармурад Ниязов сказал, что Каспий пахнет кровью [24, с. 65].

После прихода Гурбангулы Бердымухамедова к политическому руководству в официальной позиции Ашхабада начал замечаться прагматизм. 19–20 мая 2008 года во время официального визита президент Гурбангулы Бердымухамедова

в Азербайджан [25], а 28 ноября 2008 года во время официального визита президент Ильхам Алиев в Туркменистан, были проведены широкие дискуссии по многим направлениям, в том числе и по правовому статусу Каспийского моря.

В ходе визита была достигнута договоренность о закрытии долгов, возникших у Туркменистана в 90-х годах прошлого века, и о приостановке разведки и добычи на месторождении Кяпаз до полного согласия сторон [26]. Несмотря на достигнутую договоренность, 19–20 июня 2012 году задержание судно Азербайджаном, якобы причастного к сейсмологическим и геологическим работам Туркменистана и официальное заявление Баку о том, что оно противоречило соглашению, достигнутому между двумя странами в 2008 году, вызвало недовольство противоположной стороны [6, с. 192–193].

Хотя Туркменистан, после долгих колебаний, согласился с разделением каспийского сектора, он не смог договориться с Азербайджаном по определению средней линии. По мнению туркменской стороны, Апшеронский полуостров и остров Чилор не должен учитываться при определении средней линии [27]. В ответ трехстороннему соглашению между Казахстаном, Россией и Азербайджаном в марте 2003 года в соответствии с нормами и принципами международного права между Туркменистаном и Ираном, в том числе одним из наиболее важных шагов по определению правового статуса Каспийского моря стал саммит глав прибрежных государств непосредственно по этому вопросу и первое подобное мероприятие проводилось в Ашхабаде 22–23 апреля 2002 года.

Ашхабадский саммит был значимым в нескольких отношениях. Во-первых, потому, что проблемы Каспия и особенно его правовой статус впервые обсуждались президентами прибрежных стран. С другой стороны, если до сих пор этот вопрос обсуждался в отдельных мероприятиях, то сейчас правовой статус Каспия являлась прямой темой саммита. А это можно принимать как показатель того, что соответствующие должностные лица прибрежных государств занимаются проблемой на более высоком уровне, а также оно является их внешнеполитическими приоритетами. Правда, что саммит в Ашхабаде закончился безрезультативно, но, тем не менее, ощущалось определенное смягчение на позиции Ирана.

На III Каспийском саммите, состоявшемся в Баку 18 ноября 2010 года, подход Туркменистана вызвал особый интерес. В своем выступлении президент Гурбангулы Бердымухамедов подчер-

квал, что достигнут консенсус по большинству положений Конвенции о правовом статусе Каспийского моря. Так как, вопросы безопасности на Каспии уже согласованы в пятистороннем порядке. Кроме того, подписание проекта Основы защиты морской среды следует считать успешным результатом наших переговоров. На бакинском саммите туркменская сторона вела себя более сдержанно и конструктивно. Наряду с этими главным вопросом был подход туркменской стороны к конкретному разделу Каспия. Касаясь к этому вопросу в своей вступительной речи, Гурбангулы Бердымухамедов подчеркивал, что делимитация каспийского моря должна основываться на общепризнанных нормах между-народного права, взаимного уважения и учета интересов партнеров и в конце своего выступления он добавил, что разногласию между сторонами (особенно между Азербайджаном и Туркменистаном) ни в коем случае нельзя придавать политическую окраску. Это следует воспринимать как юридическую, а не политическую проблему. Озвучивание идеи о том, что строительство трубопровода под Каспием должно осуществляться только с согласия сторон, которым проходит морское дно, была основным моментом в речи Бердымухамедова. Здесь следует отметить, хотя и не напрямую было сказано, а на самом деле разговор шел именно о Транскаспийском проекте.

Относительно разделения Каспийского моря на секторы на Бакинской встрече на высшем уровне, туркменская сторона предложила разделить этот закрытый водный бассейн на внутренние воды, территориальные воды и общее водное пространство. Соответственно, они настаивали на том, чтобы территориальные воды имели ширину 28 морских миль. Было указано, что территориальные воды должны находиться под полным суверенитетом каждого прибрежного государства, и внешняя линия указанной акватории должна приниматься в качестве государственной границы.

Окончательный правовой статус Каспийского моря: Наконец, окончательный статус Каспийского моря был подписан в 12–13 августа 2018 года на V саммите глав прибрежных государств в городе Актау Казахстана. В I статье этого документа не содержит четкого определения, что оспариваемый объект – это море или озеро. Каспийское море просто определяется как водораздел, окруженный засушливыми районами прибрежных государств [28]. В начале предложения представление море как водоем побуж-

дает большой интерес и, несмотря на подписание конвенции, видно, что природно-географические названия Каспия не ясны.

Вопросы, в рамках которых разделены Каспийское море, непосредственно отражены в V статье, где указано, что Каспийское море разделено на внутренние воды, территориальные воды, районы рыбной ловли и общие акватории.

В статье VI территориальные воды Каспийского моря принимаются как продолжение сухопутных и внутренних вод каждой из сторон. Дно, поверхность и воздушное пространство Каспийского моря принимались как территориальные воды.

В соответствии со статьей VII каждая из сторон имеет территориальные воды шириной не более 15 миль. Во 2-ом пункте этой статьи устанавливает границы территориальных вод. Здесь также отмечается, что с целью определения внешней границы территориальных вод постоянные и известные портовые сооружения, как часть системы морских портов, считаются продолжением побережья. Далее указывается, что береговые сооружения и искусственные острова не считаются постоянными портовыми сооружениями. Внешние границы территориальных вод являются государственной границей.

Как и в случае с сухопутными границами, здесь также отражена возможность делимитации акватории. Делимитация внутренних и территориальных вод между со граничными государствами осуществляется на основе их взаимного согласия с учетом принципов и норм международного права.

Согласно статье VIII, разделение на секторы нижней и подземных частей Каспийского моря осуществляется согласием соседних и противных стран с учетом общепринятых принципов и норм международного права.

Согласно IX статье, каждая сторона создаст рыболовную зону в пределах 10 миль от территориальных вод [28].

Делимитация рыболовных зон между государствами с прилегающими побережьями, как и в территориальных водах, проводится на основе их взаимного согласия с учетом принципов и норм международного права.

Заключение. В результате проведенного исследования мы заключаем, что у Туркменистана не было концептуального подхода к проблеме. Он в основном защищал позиции России и Ирана. Со временем, когда позиции прибрежных государств стали более ясными, и в частности

соглашение, достигнутое между Россией, Казахстаном и Азербайджаном, изменило позицию Туркменистана в лучшую сторону. Несмотря на то, что Туркменистан несколько раз продемонстрировал иную позицию, он в вопросе о правовом статусе в основном столкнулся с Азербайджаном. После прихода к власти Бердымухамедова был продемонстрирован более прагматичный подход к проблеме. Основной проблемой в правовом ста-

тусе двух дружественных и братских государств было установление средней линии на Каспии. Хотя окончательный правовой статус Каспийского моря был определен на V Каспийском саммите в Актау 12-13 августа 2018 года, мы считаем, что споры между двумя братскими государствами будут решаться созданными рабочими группами на основе международного права и практики, а также взаимного уважения.

Список литературы:

1. Джумаев Т.А. Внешняя политика Туркменистана в 1991–2006 гг. : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук Санкт-Петербург, 2013. Санкт-Петербургский Государственный Университет. 24 с.
2. Леухова М. Г., Пьянов А. Е. Проблема правового статуса Каспийского моря в отношениях прикаспийских государств в 1990-2000 г. *Вестник Кемеровского государственного университета. История*. Ч. 2. 2013. Т. 3. № 2.(54). С. 235–240.
3. Мантусов В. Б., Букин Д. В. Особенности и проблемы сотрудничества стран СНГ в Каспийском регионе. Элиста : АПП «Джангар» 2000, 128 с.
4. Türkmənistan prezidenti aktlarının və Türkmənistan hökuməti qərarlarının toplusu. Sayı 8, Qərar sayısı 5905, 1997.
5. Əliyev A.A. Sahilyanı dövlətlərin Xəzər siyasəti. *Tarix və onun problemləri*. Bakı : 2009, № 1–2. S. 191–201.
6. Nəbiyev V.A. Xəzər dənizinin statusu fonunda Türkmənistan-Azərbaycan əlaqələrində neft-qaz amili. *Tarix və onun problemləri*. Bakı : 2016. № 1. S. 191–195.
7. Mehdiyoun Kamyar. Ownership of Oil and Gas Resources in the Caspian Sea. *The American Journal of International Law-January*, 2000. Vol. 94. No1. Pp. 179–189.
8. Terzioğlu S. S. Hazarın statüsü hakkında kıyıdaş devletlerin hukuksal görüşleri. “OAKA”. 2008, Cilt – 3, sayı 5. S. 26–47.
9. Кепбанов Е. Туркменистан за равноправное и взаимовыгодное сотрудничество на Каспии. *Казахстан спектр*. 2006. № 2(36). С. 26–33.
10. Ниязов С. Туркменистан встречает XXI век с надеждой и верой в себя и в человечество. *Независимая газета*. 1998. 20 июня.
11. Kovalyov A. A. Beynəlxalq dəniz hüququ və onun tətbiqi praktikası. Bakı : Səda, 2006. 336 s.
12. Həsənov Ə.M. Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiqtisadiyyatı. *Azərbaycanın enerji siyasəti*. Bakı : “Zərdabi LTD” MMC, 2016. 296 s.
13. Темирбулатов А. М. Правовой статус Каспийского моря: позиции прикаспийских государств. *Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена*, 2016. № 4(16). С. 74–80. Допуск: // https://www.elibrary.ru/org_items.asp?orgsid=976
14. Кепбанов Y. A. The New Legal Status of the Caspian Sea is the Basis of Regional Co-operation and Stability. *Perceptions*. 1998. Vol. II. № 4. P. 8–16.
15. Həsənov Ə. M. Xəzərin hüquqi statusu məsələsi və Azərbaycanın geoiqtisadi maraqları. *Xəzərin Hüququ Statusu Probleminin tarixi* // 525-ci qəzet, 2010, 14 noyabr. S. 8–13.
16. İbrahimov M.N. Xəzər problemi sahilyanı dövlətlərin xarici siyasətində. *Tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya*. Bakı : 2016. 166 s.
17. Aidarbek Amirbek Soğuk Savaş Sonrası Hazar’ın Statusu ve Sınırlandırma Sorunu. *Karadeniz Araştırmaları Yaz*. 2015. Sayı 46. S. 23–48.
18. Bağırov E. M. Xəzər regionunda Azərbaycanın milli mənafeyinin prioritet istiqamətləri. *Siyasi elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya*. Bakı : 2001. 147 s.
19. Məmmədov A.V. Azərbaycan qlobal neft təchizatı sistemində. *Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru adı almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya*. Bakı : 2011. 164 s.
20. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə. III c. Bakı : Göytürk nəşriyyatı, 1999. 864 s.
21. Ruıntən S. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində. Bakı : Adiloğlu, 2005. 236 s.
22. “Azərbaycan” qəzeti, 7 yanvar 1998.
23. Xalq qəzeti, 1 aprel 1998.
24. Abilov Sh. Hazar’ın hukuki statüsü. *Hazar raporu*. Yaz 2013. S. 47–67.
25. “Azərbaycan” qəzeti, 21 may 2008.
26. “Azərbaycan” qəzeti, 6 mart 2008.

27. Туркменистан обнародовал свою концепцию делимитации Каспия 04.08.2009. Фергана. Информационное агентство

28. Конвенция о правовом статусе Каспийского моря / Kremlin.ru

Karimov N. A. TURKMENISTAN'S POLICY TOWARDS THE LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA

The policy of Turkmenistan towards the legal status of the Caspian Sea has been thoroughly analyzed in the article. Russia and Iran have a huge influence on Turkmenistan, so this caused Turkmenistan to take the same position towards the legal status of the Caspian Sea as these two countries. The article also deals with the border problems in the Caspian Sea between Turkmenistan and Azerbaijan. It can be concluded from the study that Turkmenistan's policy towards the legal status of the Caspian Sea has usually been contradictory.

As time passed, these two Turkish countries which have been close to each other in terms of history and culture, realized importance of putting aside the misunderstandings and having a pragmatic approach to the problems. Following the 44-day Patriotic war, on January 21, 2021 in Bishkek, Memorandum of Understanding on "joint exploration and development of hydrocarbon resources of the Kapaz field in the Caspian Sea which is called "Dostlug" field" was signed between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of Turkmenistan.

Interestingly, this deposit was discovered by Azerbaijani geologists back in the Soviet period in the part belonging to Azerbaijan according to the sectoral division of 1970, and then a license was obtained to start preliminary work. The other side met all this with silence and did not protest in any form. Even in the first years of independence, official Ashgabat had no objections on this issue either to the Azerbaijani side or to the relevant international organizations. The estopped principle is reflected in Article 45 of the 1969 Vienna Convention on International Contract Law. In accordance with this principle, if one of the parties to interstate relations has not consistently expressed its objection to what happened and expressed its consent in silence, it cannot bring an action in relation to this fact after a certain period of time.

According to this document, hydrocarbon resources of "Dostlug" field must be explored and developed together and Azerbaijan and Turkmenistan would get respectively 30% and 70% of produced hydrocarbon resources. At the same time it was meant to transport resources from the above-mentioned field through pipelines owned by Azerbaijan.

Key words: Turkmenistan, Caspian, legal status, convention, oil and gas, Caspian states

Куриляк В. В.

ПВНЗ «Український гуманітарний інститут»

Орловський Р. В.

Національний університет «Острозька академія»

ДИТИНСТВО ТА ЮНІСТЬ ЧАРЛЬЗА ТЕЙЗА РАССЕЛА – ЗАСНОВНИКА ТОВАРИСТВА ВАРТОВОЇ БАШТИ

У дослідженні сконцентровано увагу на період дитинства та юності Чарльза Тейза Рассела – засновника Товариства Вартової башти. Встановлено, що у ранні роки лідер Міжнародного руху дослідників Біблії, який згодом отримав назву Свідки Єгови пережив складні моменти із-за втрати рідних, особливо матері, що й сильно вплинуло на його подальше особистісне та духовне зростання. Встановлено, що тема Свідків Єгови висвітлена в вітчизняній літературі не достатньо глибоко, оскільки деномінація на теренах України почала свою діяльність відносно нещодавно, однак за період своєї діяльності є достатньо знайома, особливо в соціумі великих міст. Закцентовано увагу на наступних аспектах юності Рассела, а саме виявлено, що процес його виховання, залученість до роботи в бізнесі батька, втрата рідних та близьких у ранньому віці свідчить про те, що майбутній засновник Товариства Вартової башти отримав низку дитячих травм, які вмотивували його зосередити свою дослідницьку увагу на питаннях позаземної долі грішників та праведників. Виявлено, що увага юного Рассела до релігійних питань та посиленні пошуки відповідей на питання, які його турбували можуть бути пояснені тим, що його виховували в строгих релігійних принципах, про що свідчать уроки виховання надані йому, матір'ю Елізою Рассел. Окремий вплив справило на нього те, що свого часу представники церкви до якої він на той момент належав, не змогли задовільнити його допитливість у відповідях на питання, які його турбували, оскільки у Чарльза був внутрішній конфлікт, який полягав у неможливості гармонійного поєднання ідеї люблячого Бога та доктрини вічного пекла. Переживання за посмертну долю людей, які не чули про Христа, спонукала його до активної місіонерської активності. Однак після спілкування з одним скептиком щодо істинності Біблії, у юного Чарльза зародилися сумніви щодо правильності своїх поглядів. Беручи до уваги те, що існує певна складність у дослідженні біографії Рассела, особливо юних років із-за незначної кількості джерел та роздробленості свідчень, дане дослідження має на меті заповнити білі плями в академічних дослідженнях, які досі існують у вітчизняній науці щодо історії, діяльності та релігійних практик Свідків Єгови.

Ключові слова: пресвітеріанська церква, церква конгреціоналістів, Жан Кальвін, Свідки Єгови, доктрина вічних мук, вищий критицизм.

Постановка проблеми. Проблематика теми дослідження обумовлена тим, що Товариство Вартової башти є достатньо відомим на теренах України, особливо серед населення міст та в колі релігійних дослідників. Однак, якщо говорити про академічні праці, які б були присвячені цьому релігійному руху, то з цим є нестача, особливо в вітчизняній релігієзнавчій науці. Досі науковцями повно не було представлено доктрини, біографії засновників, історію поширення руху тощо. Тому в цій сфері є низка «білих плям», які частково почав вирішувати у своєму дисертаційному дослідженні на базі Національного університету «Острозька академія» – Роман Орловський [9; 10; 29]. Хоча коло не розкритих питань, пов'язаних з течією Свідків Єгови залиша-

ється достатньо великим викликом для дослідників історії та релігії в Україні. Одному із таких проблемних питань присвячене наше дослідження, а саме дослідження дитинства та юності Чарльза Тейза Рассела (1852–1916) – відомого як засновника та першого президента Товариства Вартової башти. Також він став засновником Міжнародного руху дослідників Біблії, який у 1931 році отримав назву Свідки Єгови. Ця деномінація на сьогоднішній день має більше 8.5 мільйонів прихильників, що провадить свою діяльність у більшості країн світу [28]. Саме тому, пропонуємо звернути увагу на ранні роки життя засновника цього релігійного руху та підмити окремі аспекти із його життя, які свого часу вплинули на його особистісне та духовне зростання.

Аналіз досліджень і публікацій. Одним із проблемних питань з яким ми стикнулися для того, щоб представити ранні роки життя Чарльза Рассела є незначний об'єм матеріалу щодо цієї теми. Існує описаний ним самим шлях власного духовного становлення як релігійного діяча, який декілька разів передруковувався у журналі «Вартова башта». Однак, варто зазначити, що тому документів також міститься незначний об'єм інформації щодо років дитинства та юності Рассела. При цьому певні епізоди з юних років свого життя Рассел згадує деяких інших своїх статтях, які були свого часу опубліковані в офіційному періодичному виданні Товариства Вартової башти. Подібні згадки також можемо знайти у його проповідях, що були оприлюднені у багатьох місцевих газетах на території США. Також певні відомості щодо дитячих та юнацьких років життя Рассела можна зустріти у писемних працях його співробітників, які мали з ним тісне спілкування. Крім того окрему інформацію можемо зустріти у низці наукових та конфесійних досліджень, що були присвячені історії розвитку Міжнародного руху Дослідників Біблії та релігійній організації Свідків Єгови в цілому.

Варто зазначити, що у джерелах існує певна суперечливість щодо датування тих чи інших подій із періоду юності Чарльза Рассела. Наприклад є різниця у датах відносно намагань по ночам займатися місіонерською роботою, пишучи у видних місцях крейдою слова перестороги щодо небезпеки потрапити до місця вічних мук. Так, Рассел повідомляє, що ця діяльність мала місце коли йому було 17 років, в той час як його співробітник Макміллан О. вказує, що йому було 14 років, а односторонній Стюарт Е. зазначає вік 15 років [8, с. 17; 12, с. 517; 21, с. 129]. Окрім того має місце певна неузгодженість у датуванні ранніх років навіть серед офіційних публікацій Товариства Вартової Башти виданих у другій половині ХХ століття. Тому власне дослідження ми ґрунтуємо головним чином на роках, які були подані у безпосередніх свідченнях самого Рассела. У тому числі використовуємо найбільш ґрунтовні праці з історії релігійної організації Свідків Єгови, опубліковані Товариством Вартової Башти в 1974 та 1993 роках [1; 6]. Варто додати, що іноді сам Рассел подає дати, які можуть не узгоджуватись з його іншими автобіографічними свідченнями. Також існує певна специфіка у визначенні членів його сім'ї. Дослідник Зігмунд Д. зазначає, що Чарльз Рассел у своїх численних працях не подає жодних відомостей про своїх рідних братів

та сестер. Тому, науковець стверджує, що вивчаючи його автобіографічні відомості може скластися враження, що Чарльз був єдиною дитиною в сім'ї. Для дослідження родинних зв'язків Рассела ми скористалися, зокрема, американськими генеалогічними онлайн-ресурсами [27, с. 192]. Окрім, того тематики по релігійній течії Свідків Єгови висвітлені в вітчизняній літературі не достатньо, включаючи біографії ключових представників цієї деномінації. Саме тому наше дослідження є однією із спроб заповнити окреслену тематичну нішу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чарльз Тейз Рассел народився 16 лютого 1852 року в місті Аллегейні поруч з Пітсбургом, штат Пенсильванія, США. Його батьки, Джозеф Літл Рассел та Еліза Берні-Рассел були шотландсько-ірландського походження. Вони у 1841 році емігрували у Сполучені Штати Америк. Ця родина пережила гіркі досвіди ранньої дитячої смерті. Так, дві доньки померли невдовзі після народження. Також хлопчик, названий на честь батька Джозеф Літл Рассел молодший (Joseph Lytel Russell Junior) не прожив й одного року. Серед дітей, які вижили, старшим був Томас, другою дитиною стала Майя Маргарет. А третім був – сам Чарльз Тейз. Його назвали на честь старшого брата Джозефа Рассела, Чарльза Тейза Рассела, який дістався у США ще у 1838 році і сприяв еміграції у цю країну сім'ї свого молодшого брата [7; 15, с. 12; 20, с. 373; 26, с. 21–24].

Втрату своїх трьох малолітніх дітей Еліза Рассел важко пережила. Крім того, коли Чарльзу виповнилося два роки, у п'ятирічному віці помер старший брат Томас. Можливо з бажання, щоб новонароджений Чарльз вижив, матір посвятила його на служіння Богові. Варто зазначити, що Джозеф Літл та Еліза були побожними членами пресвітеріанської церкви, і завдяки їхньому впливу Чарльз з ранніх років став відповідально ставитись до християнства та до віри в Бога [1, с. 35; 26, с. 24]. Про виховання Чарльза сказано, що його батьки: «тренували маленьку гілочку; і він зростав у напрямку Господа» [20, с. 373]. Згодом, коли хлопчик підріс і йому виповнилося сім років матір повторила свою обіцянку сказавши: «Чарльз, я хочу, щоб ти знав, що я присвятила тебе Господу, як зробила мати Самуїла» [18]. Тоді ж вона висловила бажання, щоб Чарльз став проповідником: «я сподіваюся і молюся, щоб за Божим провидінням ти міг стати служителем Євангелія». На ці слова маленький Чарльз відповів: «Мама, я думаю, що коли виросту, я вважаю за краще бути місіонером серед бідних язичників. Люди тут

мають багато проповідників, багато церков, тоді як бідні язичники їх мають мало» [18].

Виховання Чарльза відбувалося згідно правил християнської моралі. За його словами, він в дитинстві отримував п'ять разів тілесні покарання за свої провини. Мати Еліза Рассел для цієї мети тримала пару шотландських шкіряних ремінів. Удари від них були дуже болючими, однак не завдавали тілесної шкоди. Чарльз Рассел розповів про один випадок, який трапився з ним у п'ятирічному віці. Того дня Чарльз, можна сказати, не стільки збрехав, скільки повідомив дещо спотворену правду. Однак навіть за цей скоєний вчинок мати вважала, що її син повинен понести покарання. Вона наказала Чарльзу принести їй шкіряні реміні, а потім сказала йому: «Тепер сядь тут, а я прочитаю тобі щось із Біблії». Вона зачитала слова з книги Об'явлення, що майбутня доля усіх хто говорить неправду «в озері, яке горить вогнем і сіркою» (книга Об'явлення 21:8). Коли завершила читати звернулася до хлопчика з наступними словами: «Чарльз, я б не хотіла, щоб ти розділив долю з тими, хто буде в озері, що горить вогнем і сіркою, а мій обов'язок як твоєї матері покарати тебе, і я повинна це зробити». Також матір підкреслила, що не має бажання завдавати болю своєму синові, однак саме тілесне покарання зрештою піде йому на користь. І мати Еліза підсумувала: «Таке вчення Господнього слова про те, що на тебе чекає, якщо ти виростеш брехуном і станеш поганою людиною». Цей випадок глибоко вплинув на свідомість маленького Чарльза, що згодом й сформувало його характер збудований на християнській моралі. Материнські настанови, та її життєвий приклад назавжди закарбувалися у пам'яті майбутнього релігійного лідера [17; 23, с. 54–55].

У вересні 1859 року семирічний Чарльз пішов до державної школи. Перед тим в домашніх умовах він освоїв навик читання, а також мав здібність до розв'язання математичних завдань. Також повідомляється, що додатково він користувався послугами приватних вчителів. Чарльз здобув формальну освіту, закінчивши сім класів. Цей рівень освіти не вважався низьким, оскільки у другій половині XIX століття більшість американців отримували шестирічну освіту, а при навчанні у восьмому класі вже можна було стати вчителем [4; 26, с. 27, 34–35].

У 1860 року тяжко захворіла його мати, і наступного року вона померла, коли Чарльзу було дев'ять років. Смерть матері стала для хлопчика великим потрясінням та психологічним ударом. Втрата матері, старшого брата та попередньо

згадані ранні смерті інших дітей у цій сім'ї, стали визначними подіями, які спрямовували духовні та релігійні пошуки у подальшому житті Чарльза Рассела [1, с. 35; 13, с. 12; 22; 26, с. 25–26, 28–29].

Після смерті своєї дружини Джозеф Рассел особливим чином зосередився на вихованні свого сина. Згодом, через багато років, Чарльз Рассел зауважив, що з тих пір той благородно виконував обов'язки обох, батька і матері [17]. Джозеф Рассел володів галантерейним магазином і магазином чоловічого одягу. Саме на роботу до батька приходив після уроків молодий школяр і робив там свої домашні завдання. Вже в 11 років Чарльз виконував роль ділового партнера свого батька. Він вже допомагав батькові розкладати товари на магазинних полках, підписував угоди, згідно з якими діяло їхнє підприємство, також інколи особисто обслуговував клієнтів [6, с. 43; 26, с. 30–31]. А коли Чарльз досяг в 15-річного віку Джозеф Рассел довірив своєму синові, щоб він сам відправився у місто Філадельфія за оптовою закупівлею товарів. На той час їхнє підприємство ставало зростаючою мережею магазинів чоловічого одягу у різних містах США [6, с. 43; 24, с. 6] Сімейний бізнес розширився за межі рідного міста Алегейні і були відкриті філіали в сусідніх містах. Його сім'я мала амбітні плани щодо створення корпорації, яка б мала свої представництва по всій території Сполучених Штатів Америки [8, с. 19].

Однак поряд з зайняттям підприємницькою справою юний Чарльз багато сил віддавав релігійній сфері, оскільки перебував у духовних пошуках. Згідно його слів, з дитинства він вивчав «Короткий катехізис» Вестмінстерського визнання віри, однієї з основних книг пресвітеріанської церкви. Вже ставши відомим релігійним діячем, Чарльз Рассел, згадуючи свої дитячі роки, висловлював вдячність своїм батькам та членам цієї деномінації. Стверджував, що особистою великою перевагою стало визнання ними правдивості Біблії як Божого Слова і несприйняття постулатів теорії еволюції та вищого критицизму. Хоча він згодом вважав, що вчення пресвітеріанської церкви щодо природи покарання за гріхи було помилковим, однак Чарльз з ранніх років увібрав у себе основні біблійні теми, які в подальшому лежали в основі його релігійних переконань. Його дитячий інтерес до читання духовної літератури засвідчує один випадок. Коли хлопчині було 12 років, батько застав його у дві години після опівночі за роздумами над Біблійною симфонією (concordance). Чарльз був такий зацікавлений читанням, що втратив відлік часу [12, с. 657; 25, с. 53].

У п'ятнадцятирічному віці Чарльз прийняв рішення посвятити своє життя на служіння Богові, згідно отриманого ним на той час рівня духовних знань [5, с. 377]. Приблизно в той час він зацікавився поглядами церкви конгреціоналістів, зокрема тому, що, на його думку, ця деномінація мала більш вільні та ліберальні релігійні погляди. Він полишив пресвітеріанську церкву, бо вважав що її доктринальні погляди були «надмірно вузькими» та консервативними. Ставши конгреціоналістом прийняв на себе виконання обов'язків вчителя недільної школи. Маючи юнацький запал, з метою займатися місіонерською справою зі спасіння людей від вічної погибелі Чарльз приєднався до Християнської молодіжної асоціації (англійською YMCA). Там він має достатньо можливостей ділитися своїми релігійними поглядами з однолітками. Діяльність у цій молодіжній спільноті посприяла його зростанню як особистості [1, с. 35; 8, с. 17; 21, с. 129; 26, с. 33].

Важкі втрати, пережиті у дитинстві, позначилися на становленні релігійного світогляду Чарльза. Впродовж усього його життя прослідковується зацікавленість питаннями сутності смерті та посмертної долі людей, особливо його цікавила доктрина передвизначення реформатора Жана Кальвіна. Чарльз з дитинства був навчений що великий і добрий Бог, який створив людей безсмертними за своєю природою. І оскільки людина по-суті не може припинити своє існування, то Бог створив «озеро повне сірки та вогню, де він буде вічно мучити усіх, окрім тих, кого Він наперед визначив на спасіння» [18, с. 373]. Чарльз особисто був вдячний Богові за те, що сам належав до числа обраних на спасіння, ставши об'єктом Його милості. Однак, як згадувалось раніше, він з ранніх років співчував багатьом мільйонам осіб ще не чули про ім'я Ісуса Христа. Його лякало, що так багато людей ще не повіривши в Христа у цивілізованих та язичницьких країнах і після смерті потраплять у місце жадливих безкінечних страждань [12, с. 516]. Тому він з ранніх років позитивно та співчутливо ставився до християнських місій пов'язаних з проповіддю серед язичницьких народів [12, с. 168]. Турбота за тих хто не мав можливості почути вістку про Христа також в майбутньому стала однією з основ доктринальної системи Чарльза Рассела.

Саме це переживання і співчуття до інших побуджувало юного Чарльза до рішучих дій. Згідно його слів, він мав звичай після робочого дня в батьківському магазині, виходити по ночам у місто і кольоровою крейдою запису-

вати у видних місцях, зокрема на стінах будівель у місцях великого скупчення людей, слова перестороги, для того, щоб перехожі могли їх прочитати, і бути спасеними від вічної погибелі в пекельних муках [11, с. 133; 12, с. 517]. Співробітник Рассела, Макміллан О. додає, що Чарльз подібним чином увечері по суботам писав на тротуарі біблійні уривки зі словами перестороги відносно майбутніх вічних мук. Юнак робив це у місцях, де щонеділі зустрічалися робітники по закінченні трудового тижня, щоб відпочити і провести вихідний день у веселій компанії [8, с. 17]. Також він казав людям про обов'язок ходити щонеділі до церкви [21, с. 129]. Займаючись таким видом місіонерської діяльності Чарльз міркував наступним чином: чому всемогутній Бог не надсилає святих ангелів з трубами, щоб вони голосно та рішуче оголосили по цілому світу про майбутню страшну загибель, до якої, як він вважав, прямувало майже все людство? [12, с. 517].

Він був великим шанувальником славетного баптистського проповідника Чарльза Сперджена, відомого у християнському світі як «король проповідників». Юнака полонила чесність та відвертість цього проповідника, оскільки він зокрема посилено та постійно проголошував про небезпеку потрапити у пекельний вогонь. З іншої сторони, Рассел називав «сильно занедбаними» тих пасторів, які утримувались від проповіді про пекло, і не наголошували на небезпеці потрапити у місце вічних мук [12, с. 517]. Чарльз підкреслював, що проповіді Сперджена були «приправлені гарячим перцем», оскільки він постійно говорив, що якщо ти у щось віриш, то повинен це розповідати іншим з усіх сил. Саме цей принцип юний Чарльз Рассел намагався втілювати [21, с. 129]. Приязнь та повага до «короля проповідників» збереглися у Рассела, впродовж усього його життя. А уривки з проповідей Сперджена з'являлися у журналі «Вартова Башта». Підкреслимо, що навіть у 1907 році на піку своєї релігійної діяльності Рассел його назвав «великий Сперджен» [13, с. 109]. З іншої сторони науковець Пентон М. зазначає, що для юного Чарльза Бог був насамперед Отцем, оскільки у нього завжди були тісні, теплі та люблячі відносини зі своїм земним батьком Джозефом Расселом [14, с. 14]. Згодом саме конфлікт у свідомості Рассела між розумінням Бога як люблячого Отця та переконання, що нерозкаяних грішників чекають безкінечні страждання став згодом став причиною трансформації його релігійних поглядів.

З малих років Чарльз вірив, що Бог призначив особливе місце для грішників, яке назвав «ад»,

«пекло». Також у цьому ж місці Всевишній створив «загін вогнестійких дияволів» для того, щоб завдавати людям різноманітних тортур. Також Бог забезпечив достатньою кількістю паливних матеріалів, щоб ці катування тривали цілу вічність. Одного разу він мав можливість спостерігати за процесом переплавки металу у доменній печі. Дивлячись у спеціальне віконечко, він звернув увагу на місце в печі звідки виходило полум'я дуже високої температури. Побачене Чарльз екстраполовав на образ вічного пекла. Він уявляв, який би мав бути стан людини, якби вона перебувала в такому жакливому місці. Для нього було важко усвідомити як будь-хто може перебувати у такому місці хоча б одну мить, вже не беручи до уваги всю вічність. Однак згідно віровчення, якого притримувалась його деномінація та богослови, Бог зробить так, щоб грішники у такому середовищі продовжували жити без жодної надії померти впродовж нескінченних віків. Перебуваючи в таких умовах грішники приймають асбестоподібну оболонку, яка трохи захищатиме їх від вогню. Однак Бог буде відлущувати цю оболонку, і цей процес буде надмірно болючим. В дитинстві Чарльз намагався усвідомити, що таке покарання є справедливою відплатою для грішників, і Бог у такому разі залишається добрим та люблячим, що не завдав їм більшого покарання. Однак Чарльз визнав, що нічого гіршого від того, як описували богослови пекло, він придумати не зміг [12, с. 516; 16, с. 791–792].

У 1868 році в одному з випадків свого місіонерського запалу, шістнадцятирічний Чарльз намагався привести до християнської віри скептично налаштовану людину, яку назвав «невірним». Той скептик був обізнаний в біблійних текстах більше за Чарльза. Він легко оперував багатьма, на перший погляд, двозначними місцями Біблії та ставив складні питання. Таким чином повністю «розгромив молодого Рассела». Чарльзу не тільки не вдалося дати гідну відповідь на аргументи опонента, а навпаки юнака зародилися нові думки, які його стривожили та позбавили спокою. Той скептик посіяв у свідомості Чарльза насіння сумніву у правдивості його переконань. Внаслідок чого, як згодом сказав Рассел, що він й сам «став невірним», і перебував у такому стані майже рік [3; 23, с. 607].

Після спілкування з «невірним» у Чарльза більшою мірою загострилась внутрішня суперечність щодо дилеми люблячого Бога та доктрини про те, що небо буде нагородою тільки для вибраних на спасіння, а решту людства очікують вічні муки. Цей

традиційний погляд на долю грішників став діяти на нього як «рвотний засіб», і юнак рішуче відкинув доктрину, в яку раніше твердо вірив. Також, познайомившись з ідеями вищого критицизму, він почав вишукувати недоліки в біблійних текстах «від книги Буття до книги Об'явлення». Чарльз вирішив для себе: «Я більше не можу поклонятися уявному Богу мого дитинства, лютому, несправедливому, тиранічному, нелюблячому і немилу». Він визнав, що готовий скоріше віддавати поклоніння хорошій людині, аніж порочному Богу. Рассел виходив з тієї передумови, що Бог повинен бути втіленням усіх величних та благородних рис та якостей [19, с. 120].

Найбільше Чарльза турбувала доля тих, хто не мав можливості почути про Христа. Вірячи у цю доктрину, він розмірковував: якщо він сам, будучи недосконалою людиною, переживає за долю багатьох мільйонів, які не мають можливості вийти з духовної темряви; то тим більше, на його думку, було неймовірним, щоб Бог, який є повністю досконалим та всемогутнім, буде утримуватись від надання своїм творінням необхідної вістки для їхнього спасіння. І згодом спостерігати спокійно та споглядати на нескінченні страждання мільярдів людей. Після цих міркувань він дійшов наступного висновку: «Щось не так з Біблією та з нашими віровченнями, які ми побудували на ній [12, с. 168].

Однак коли Рассел розчарувався, він не міг тоді розділити церковні віровчення та саму Біблію, вважаючи, що сама Біблія вчить тим доктринам, які вважалися йому неприйнятними. Нарешті запитав він себе: «У що залишається ще вірити?.. Якщо всі різноманітні релігії, які я досліджував, не можуть представити ясну і зрозумілу картину Біблії, то сама Біблія повинна бути ненадійною, так навіщо в це вірити?» [8, с. 18]. Чарльз від природи володів допитливим розумом, тому не соромився церковним служителям ставити запитання, які його цікавили та турбували. Після зустрічі з «невірним», він почав більшою мірою думати самостійно, не опираючись на жодні релігійні авторитети [2].

Рідна сестра Чарльза, Маргарет, описала події, пов'язані з тим, як він полишив церкву конгреціоналістів. Чарльз задавав питання щодо малозрозумілих біблійних уривків служителям церкви. Він показував суперечливі уривки з Біблії, і просив служителів надати чіткі докази, що Біблія є Словом Божим, у якому прослідковується внутрішня гармонія. У відповідь Чарльзу сказали припинити дослідження цих питань, оскільки їх неможливо збагнути. Юнак у відповідь сказав, що чому ж

ці місця розташовані в Біблії? І якби Біблія була справді Божим словом, то Бог мав би вчинити так, щоб ця книга була зрозумілою для людей. В результаті було прийнято рішення скликати спеціальне церковне зібрання на якому будуть присутні богословські експерти. Одним з них був професор теологічної семінарії міста Алегейні. Метою зібрання стало обговорення заданих Расселом непростих питань та спроба довести істинність та обґрунтованість низки церковних доктрин. Ця зустріч закінчилась безрезультатно, оскільки було визнано що не можна надати задовільні відповіді щодо переліку пунктів, які висунув Чарльз. Зрештою Рассел виявив бажання відмовитися від членства у конгреціоналістській церкві, вказавши на причини свого рішення. Варто зазначити, що Маргарет не вказує ні безпосередній перелік пунктів, які висував Чарльз, ані причини його рішення покинути церкву [19, с. 12–13].

Саме тоді, Чарльз відкинув доктрини віровчення конгреціоналізму і Біблію, також перестав вірити у викупну жертву Христа. Однак саму віру в існування Бога він не втратив, і надалі продовжував йому молитися [3; 23, с. 607]. Розчарувавшись у Біблії та християнстві, Чарльз звернувся до релігій Сходу. Відкинувши Біблію як джерело істини, Рассел вирішив шукати духовну опору в інших релігіях. Розпочався процес дослідження з писемних праць китайського філософа Конфуція, засновника ісламу Мухаммеда, засновника буддизму Гаутами Будди, а також інших релігійних діячів. Однак ідеї та надії, які пропонували нехристиянські релігії, не задовільнили Рассела в інтелектуальному та у духовному рівнях, оскільки вони не містили відповіді на його питання [4, с. 356; 6, с. 43]. Вони навіть стали для нього менш прийнятними аніж Біблія, яку він перед тим відкинув [16, с. 797–798].

У свою чергу Макміллан О. зазначає, що Рассел у безрезультатних духовних пошуках істини зробив для себе наступний висновок: «Тепер мій батько працює тут, в Піттсбурзі, і в нього все добре. Немає сенсу намагатися дізнатися що-небудь розумне про майбутнє з будь-яких віровчень чи навіть з Біблії, тому я просто збираюся забути все це і приділити всю свою увагу справі. Якщо я зароблю трохи грошей, я зможу використовувати їх, щоб допомогти страждаючому людству, навіть

якщо я не зможу принести їм користь духовно» [8, с. 18]. Однак у 1869 році у Чарльза Рассела стала докорінна зміна пошуків, коли за його словами він «натрапив на адвентизм». Це ознаменувало нову сторінку у духовній біографії Рассела як майбутнього засновника Міжнародного руху дослідників Біблії [2; 6, с. 43].

Висновки. Отже, підводячи підсумки вище наведеному, варто ще раз акцентувати увагу на наступних ідеях. По-перше існує складність у дослідженні біографії Рассела, особливо юних років із-за незначної кількості джерел, роздробленості свідчень, відсутності повної картини юних років, які б містили власні свідчення Рассела та присутність деякої суперечливості в інформації про нього, особливо у датуванні ключових подій із життя Рассела. Також дитинство та юність Рассела, процес його виховання, його залученість у допомозі батьку, вплив сумних подій, а саме втрата рідних та близьких у ранньому віці свідчить про те, що майбутній релігійний лідер Свідків Єгови мав низку дитячих травм, які вмотивували його зосередити свою дослідницьку увагу на питаннях позаземної долі грішників та праведників. Більше того, пильна увага юного Рассела до релігійних питань та посиленні пошуки відповідей на питання, які його турбували можуть бути пояснені тим, що його виховували в строгих релігійних принципах, про що свідчать уроки виховання надані йому, матір'ю Елізою Рассел. Зміна релігійних поглядів у юного Рассела була спричинена тим, що представники церкви до якої він належав не змогли задовільнити його цікавість. У Чарльза був внутрішній конфлікт, який полягав у неможливості гармонійного поєднання ідеї люблячого Бога та доктрини вічного пекла. Переживання за посмертну долю людей, які не чули про Христа, спонукала його до активної місіонерської активності. Однак після спілкування з одним скептиком щодо істинності Біблії, у юного Чарльза зародилися сумніви щодо правильності своїх поглядів. Тому спочатку він взагалі відкинув християнство та Біблію почавши дослідження релігій Сходу. Однак визначним етапом становлення Чарльза Рассела як релігійного діяча стала зустріч з адвентистами, яка спонукала Рассела повернутися до дослідження Біблії. Тому період його співпраці із адвентистами є ще одним викликом для істориків релігії і метою подальших наукових пошуків.

Список літератури:

1. 1975 Yearbook of Jehovah's Witnesses. New York : Watchtower Bible and Tract Society, 1974. 261 p.
2. A Brief History of the development of Present Truth. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1890. Vol. 11, no. 6. P. 3.

3. A pastor in the making. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1912. Vol. 32, no. 1. P. 4947–4948.
4. Biography. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1916. Vol. 37, no. 23. P. 356–357.
5. Hope an Outgrowth of Confidence. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1914. Vol. 35, no. 24. P. 375–378.
6. Jehovah's Witnesses: proclaimers of God's kingdom – Brooklyn. Brooklyn, N.Y. : Watchtower Bible and Tract Society of New York, 1993. 750 p.
7. Joseph Lytel Russell. *FamilySearch*. URL: <https://ancestors.familysearch.org/en/MRHD-8W3/joseph-lytel-russell-1813-1897> (date of access: 15.09.2022).
8. Macmillan A. H. Faith on the March. Englewood Cliffs, NJ. : Prentice-Hall, Inc, 1957. 243 p.
9. Orlovskiy R. The Image of Jehovah's Witnesses in State Publications in the USSR. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42, no. 3. P. 33–52. URL: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2343>
10. Orlovskiy R. Religious Views of Charles Taze Russell and their Reflection in the Teachings of Jehovah's Witnesses. *The Scientific Quarterly Journal «Eminak»*. 2021. No. 4(36). P. 123–135. URL: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.4\(36\).561](https://doi.org/10.33782/eminak2021.4(36).561)
11. Pastor Russell. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1917. Vol. 38, no. 9. P. 132–136.
12. Pastor Russell's Sermons. Brooklyn : Peoples Pulpit Association, 1917. 799 p.
13. Patient Endurance in Adversity. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1907. Vol. 28, no. 7. P. 108–111.
14. Penton M. J. Apocalypse Delayed: The Story of Jehovah's Witnesses. 3rd ed. Toronto : University of Toronto Press, 2015. 547 p.
15. Redeker C. F. Pastor C.T. Russell: Messenger of Millennial Hope, Distinguished Founder of the Bible Students and His Legacy. Temple City, CA : Pastoral Bible Institute, 2006. 456 p.
16. Russell C. T. Harvest Gleanings / arr. by Chicago Bible Students Book Republishing Committee. Chicago : Chicago Bible Students Publishing. Vol. 2 : Newspaper Sermons. 865 p. URL: http://www.mosthollyfaith.com/beta/Bible/Newspaper_Sermons/Index.asp (date of access: 04.10.2022).
17. Russell C. T. Joseph L. Russell, deceased. *Zion's Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1898. Vol. 19, no. 1. P. 4.
18. Russell C. T. Our Convention Tour--No. 1. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1911. Vol. 32, no. 14. P. 211–212.
19. Russell C. T. Pastor Russell's Convention Discourses – 1906–1916. Chicago : Chicago Bible Students Publishing, 1979. 511 p.
20. Rutherford J. F. Oration at Evening Service. *The Watch Tower and Herald of Christ's Presence*. 1916. Vol. 37, no. 23. P. 373–374.
21. Stewart E. D. Life of Pastor Russell. *Overland Monthly*. 1917. Vol. 69, no. 2. P. 126–132. URL: <https://archive.org/details/overlandmonthly269sanfrich/page/126/mode/2up> (date of access: 03.10.2022).
22. Thomas B. Russell. *Find a Grave*. URL: <https://www.findagrave.com/memorial/36990515/thomas-b-russell> (date of access: 29.09.2022).
23. What Pastor Russell Said: Charles Russell Answers Hundreds of Questions Regarding His Faith / ed. by L. Jones. Chicago, 1917. 854 p.
24. Wisdom W. M. The Laodicean Messenger: Being the Memoirs of the Life, Works and Character of that Faithful and Wise Servant of the Most High God. Bible Students Book Store : Chicago, 1923. 332 p.
25. Woodworth C. J., Fisher G. The Finished Mystery. Brooklyn : International Bible Students Association, 1918. 252 p.
26. Zydek F. Charles Taze Russell: Jego życie i czasy. Człowiek, Millennium i posłannictwo. Białogard : Straż, 2016. 459 p.
27. Zygmunt J. F. Jehovah's Witnesses: A Study of Symbolic and Structural Elements in the Development and Institutionalization of a Sectarian Movement : PhD dissertation. Chicago, 1967. 978 p.
28. Звіт про всесвітню діяльність Свідків Єгови. 2021 службовий рік. *Онлайн-Бібліотека Товариства «Вартова башта»*. URL: <https://wol.jw.org/uk/wol/publication/r15/lp-k/syr21> (дата звернення: 29.09.2022).
29. Орловський Р. Рух міллеритів та постать його засновника у працях Чарльза Тейза Рассела. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. № 50. С. 56–61. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/50-7>

Kuryliak, V. V., Orlovskiy R. V. CHILDHOOD AND YOUTH OF CHARLES TAZE RUSSELL – THE FOUNDER OF THE WATCHTOWER SOCIETY

The study focuses on the period of childhood and youth of Charles Taze Russell, the founder of the Watchtower Society. It has been established that in his early years, the leader of the International Bible Students Movement, who later became known as Jehovah's Witnesses, experienced difficult moments due to the loss of loved ones, especially his mother, which greatly influenced his further personal and spiritual growth. It has been established that the topic of Jehovah's Witnesses is not sufficiently covered in domestic literature, since the denomination on the territory of Ukraine began its activity relatively recently, but during the period of its activity it is quite well known, especially in the society of large cities. Attention is focused on the following aspects of Russell's youth, namely, it was revealed that the process of his upbringing, involvement in his father's business, loss of relatives and friends at an early age indicates that the future founder of the Watchtower Society received a number of childhood traumas that motivated him to concentrate his research attention to the questions of the extraterrestrial fate of sinners and the righteous. It was revealed that the young Russell's attention to religious issues and the intensified search for answers to the questions that bothered him can be explained by the fact that he was brought up in strict religious principles, as evidenced by the lessons of education provided to him by his mother Eliza Russell. A separate influence was fused on him by the fact that at one time representatives of the church to which he belonged at that time could not satisfy his curiosity in answers to questions that bothered him, since Charles had an internal conflict, which consisted in the impossibility of a harmonious combination of the idea of a loving God and the doctrine eternal hell. The experience of the posthumous fate of people who did not hear about Christ prompted him to active missionary activity. However, after talking with a skeptic about the truth of the Bible, young Charles had doubts about the correctness of his views. Considering that there is a certain difficulty in the study of Russell's biography, especially of his early years due to the small number of sources and the fragmentation of evidence, this study aims to fill the gaps in academic research that still exists in Russian science on history, activity and religious practices Jehovah's Witnesses.

Key words: Presbyterian Church, Congregationalist Church, John Calvin, Jehovah's Witnesses, doctrine of eternal torment, supreme criticism.

Куриляк В. В.

ПВНЗ «Український гуманітарний інститут»

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ЗАСНОВНИКІВ В СТАНОВЛЕННІ ЦЕРКВИ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ

У статті здійснена спроба охарактеризувати біографічні довідки та значення найбільш відомих засновників Церкви Адвентистів сьомого дня. Обрані піонери адвентизму були відібрані за величиною їхнього внеску у будівництво, становлення та розвиток церковної організації на початковому етапі. Для аналізу обрано чотири ключові особи, які сформували основні доктрини, а також розвинули оздоровчу, видавничу та місіонерську діяльність. У процесі дослідження було з'ясовано, що Еллен Уайт була однією із засновниць, але не єдиною, як вважає окрема низка дослідників. Однак, стверджується, що Еллен Уайт вважається ідейною натхненницею цієї конфесії. Однак, доктринальні особливості адвентистів були обґрунтовані саме піонерами церкви, а не одноосібно Еллен Уайт, вона лише підтверджувала відкриті ними вчення. Виявлено, що Джеймс Уайт головував на зборах (1848-1849), які визначили суботу як день відпочинку, а також саме він став першим президентом Генеральної конференції, яка була створена 1863 році. З'ясовано, що Джеймс Уайт брав участь у засіданні, щодо вирішення питання структури організації, назви та порядку функціонування церковної структури. Саме він розвинув видавничу діяльність церкви та заснував у 1850 році видання «Адвент Рев'ю» для того, щоб утверджувати віруючих та розповсюджувати вчення адвентистів серед прихильників конфесії. Доведено, що на початку роботи церковного видавництва фінансування було не значним, однак шляхом об'єднання зусиль було створено інше видання, яке стало попередником сучасного адвентистського вісника «Adventist Review». З'ясовано що, Джозеф Бейтс названий «апостолом істини про суботу», він одним з перших почав дотримуватись принципів реформи здоров'я та був її натхненником. Вже у 1844 році він перестав вживати алкоголь, каву, чорний чай та тютюн, також Бейтс відмовився від вживання м'ясних продуктів і став вегетаріанцем. У 1846 році Джозеф Бейтс написав трактат у якому обґрунтував необхідність дотримання суботи. Ця праця привернула увагу подружжя Уайтів, які після детального дослідження також почали святити суботний день. Щодо Урії Сміта, то він став одним із найвідоміших авторів раннього періоду адвентистської церкви, систематизував тлумачення пророчих книг Даниїла та Об'явлення, його найвідоміша праця «Роздуми над книгами Даниїла та Об'явлення». У видавництві Урія Сміт працював до кінця життя через, що отримав можливість впливати на формування адвентистської позиції з різних питань. Він також був секретарем Генеральної конференції. Виявлено, що Джон Ендрюс був першим закордонним офіційним місіонером та займався поширенням адвентистської вістки в Європі. Він допомагав у формуванні ранньої адвентистської теології та самоідентичності через публікації. Його найвідоміша книга «Історія Суботи» та обґрунтування на основі Біблії необхідності систематичних пожертвувань.

Ключові слова: засновники церкви, Церква Адвентистів сьомого дня, Джеймс Уайт, Джон Ендрюс, Джозеф Бейтс.

Постановка проблеми. При дослідженні історії Церкви Адвентистів сьомого дня часто складається враження у починаючих істориків, дослідників релігії, що одноосібною засновницею конфесії адвентистів є Еллен Уайт. Однак, при детальному дослідженні цього питання з'ясовується, що позиція Еллен Уайт була на рівні однієї із засновниць, але ніяким чином не одноосібна. Більше того виявляється, що ключові доктринальні позиції адвентистів були запропоновані піонерами Церкви, а не нею, хоча вона по праву

є ідейною натхненницею цієї конфесії. Як правило лише після публічного представлення та обґрунтування, а згодом і публікування тієї чи іншої доктрини, Еллен Уайт висловлювалася, що юна деномінація у побудуванні свого вчення рухається у вірному напрямку. Таким чином, якщо детально проаналізувати реальну роль Еллен Уайт в створенні Церкви адвентистів сьомого дня виявляється, що вона стає на рівні «одна із», а не одноосібна засновниця адвентистів. Саме тому, темою для дослідження було обрано вивчення вкладу

ключових піонерів адвентистів в створення, становлення та розвиток Церкви адвентистів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для викладу теми дослідження обрано чотири ключові особи, які обґрунтували основні доктрини Церкви Адвентистів сьомого дня, розвинули видавничу, місіонерську, оздоровчу та організаційну інституції адвентистів. Почнемо із фігури чоловіка Еллен Уайт. Джеймс Спрінгер Уайт (роки життя 1821-1881). Пастор, служитель Джеймс Спрінгер Уайт народився 4 серпня 1821 року і його ім'я стало одним з найвідоміших в історії адвентизму, не тільки тому, що він був чоловіком Еллен Уайт, але також через ту важливу роль, яку він зіграв у становленні церкви, як організації. Слабке здоров'я перешкоджало нормальній освіті, проте до 19 років Джеймс займався самоосвітою, в результаті чого зміг швидко отримати диплом вчителя. Після року викладацької діяльності він ще деякий час продовжував своє навчання, на цьому його освіта завершилась. Батько Джеймса Уайта був членом методистської церкви, тому детально вивчав Святе Письмо і розумів, що вчення кальвіністів сильно відхиляється від біблійного вчення. Мати одного разу переконала Джеймса відвідати мілеритські збори, ідеї про друге Пришестя Христа, які він там почув дуже його зацікавили. Слід зазначити, що в цей час одному методистському проповіднику – Вільяму Міллеру шляхом дослідження було відкрито значення пророцтв у книзі Даниїла, відповідно до яких Ісус повинен був повернутися на землю восени 1844 року. Міллер почав активно проповідувати та об'єднав навколо себе величезну кількість послідовників серед яких був і Джеймс Уайт. Він сприйняв погляди про швидке Друге пришестя і мав значні успіхи у розповсюдженні цих ідей. Невдовзі Джеймс став християнським священником у штаті Мен.

Завдяки сильному впливу сім'ї на Джеймса Уайта, для нього завжди єдиним мірилом істини залишалася Біблія. Цей факт зіграв важливу роль у житті Джеймса, як майбутнього піонера Церкви адвентистів сьомого дня. Пізніше він зазначав, що адвентисти відрізняються від інших тільки з поваги до Святого Письма, яке вони люблять. Джеймс Уайт із самого початку був талановитим лідером, успішним місіонером та впливовим керівником. У 1840-х роках він разом з Мілером, Бейтсом та багатьма іншими відомими проповідниками пережив Велике розчарування, але залишився твердим у вірі та почав шукати пояснення, перетворившись на першого керівника адвентистів, як організації.

Проте, ще до Великого розчарування Джеймс познайомився з молодою дівчиною Елен Гармон, яка також була послідовницею Міллера. У 1845 року вони разом протидіяли фанатизму у штаті Мен, саме тут вони познайомились ближче і вже 30 серпня 1846 року у Портленді одружилися та почали дотримуватись четвертої заповіді – суботи. З 1848 року Джеймс Уайт повністю посвятив себе справі служіння, була необхідність у широкому поширенні та обґрунтуванні істини, які їм були відкриті, зокрема й щодо суботи. Рішенням цього питання стала видавнича діяльність, Джеймс почав видавати в липні 1849 року газету під назвою «Істина для теперішнього часу». Головний акцент у ній був зроблений на вістці про суботу та адвентистському розумінні святилища.

Отже, Джеймс Уайт від самого початку розумів, що публікації мають надзвичайно важливе значення у розповсюдженні адвентистської місії, а позиція Еллен Уайт ще більше загострила необхідність поширення істини. В результаті у 1850 році було створено видання «Адвент Рев'ю», щоб «підбадьорити віруючих, показавши, як пророцтво виконувалося в чудесних Божих справах минулих днів». Джеймс залишався головним редактором обох газет, проте у листопаді вони були об'єднані в «Second Advent Review and Sabbath Herald». Хоча група прихильників ще була невеликою, а грошей ледь вистачало, проте це видання стало попередником сучасного «Adventist Review». Видавничу діяльність допомагала швидкими темпами поширювати істину, люди могли спокійно прочитати газету, дослідити Біблію, переконатися у достовірності послання та передати видання іншим людям, які робили подібне. Таким чином, кількість прихильників швидко зростала. У 1852 році також було засновано видання «Наставник молоді», а 1874 року – «Знаки часу», також Джеймс став спонсором і провідником Видавничої асоціації «Pacific Press». Він був президентом Генеральної конференції новоутвореної Церкви адвентистів сьомого дня у 1865–1867, 1869–1871 та 1874–1880 роках. Джеймс Уайт також брав участь у засіданні, щодо вирішення питання структури організації, назви та порядку функціонування, що й було затверджено 1863 році.

Сім'я Уайт починала свою діяльність перебуваючи у стані крайньої бідності, але труднощі тільки більше об'єднували їх для спільного християнського служіння. Лише хвороба Джеймса часом призводила до конфліктів та особливих проблем. У вихованні дітей, трьох синів, Джеймс та Еллен Уайт надавали перевагу у вихованні їх для життя вічного, збереження духовності та любові

до Святого Письма. Хоча, часом напружений графік служіння, постійні від'їзди та проблеми зі здоров'ям призводили до непорозумінь, особливо гостро це відчувалося у відносинах з молодшим сином – Едсоном. Тим не менш, з листів написаних подружжям видно, що сім'я завжди залишалася для них важливим пріоритетом і незважаючи на труднощі, вони любили один одного та намагалися вирішувати проблеми, а не ігнорувати їх.

Перевантаження у видавничій діяльності та напружений спосіб життя призвели у серпні 1865 році до того, що Джеймс Уайт переніс інсульт. Хвороба не обмежила його діяльності, він продовжував активно проповідувати, писати, подорожувати, однак це залишило відбиток на його настрої та поведженні з колегами, через що йому часто доводилось вибачатись. Хоча Джеймс і був дуже вимогливим і часто міг безпідставно критикувати, однак його здібності керівника ніколи не піддавались сумніву [2]. За 60 років свого життя Джеймс Уайт був визнаним лідером на багатьох фронтах: піонером у галузі публікацій, першим адвентистом сьомого дня, лідером у галузі управління та комунікації. За словами Еллен Уайт, він був «кращим чоловіком, який мав шкіряні туфлі». Помер Джеймс 6 серпня 1881 року, він буквально працював до смерті та був похований у сімейному маестку на цвинтарі Оук Хілл у Батл-Кріку [3; 4].

Джон Невінс Ендрюс (роки життя 1829 – 1883). Джон Ендрюс став першим місіонером Церкви адвентистів сьомого дня за кордоном. Він народився 22 липня 1829 році у поселенні Польща, штат Мен. У 1843 році його батьки приєдналися до апокаліптичного руху Вільяма Міллера. З дитинства Ендрюс мав інтерес до детального вивчення Біблії, а в 11 років покинув школу і зайнявся само-

Рис. 1. Джеймс та Еллена Уайт [1]

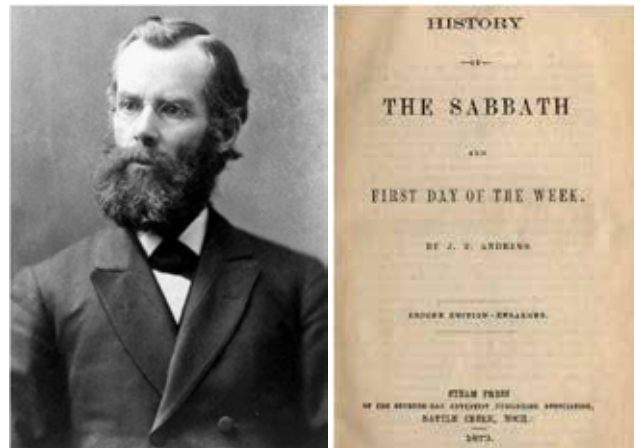

Рис. 2. Джон Невінс Ендрюс [5]

освітою. В результаті чого він вільно розмовляв на 7 мовах і по пам'яті цитував Новий Заповіт. Дядько Джона Ендрюса був членом Конгресу США, тож запропонував племіннику отримати професію юриста та побудувати політичну кар'єру. Проте, 1845 року Джон приймає вчення про суботу через дослідження трактату написаного Т.М. Преблом, що повністю змінює його подальший курс.

Ендрюс був висвячений у сан проповідника у 1853, а вже 1856 року одружився на Анджеліні Стівенс. Декілька років пропрацювавши на фермі своїх батьків Джон остаточно вирішує присвятити своє життя проповідницькій діяльності. У 1861 року він завершує написання книги «Історія суботи», а 1867–1869 стає президентом Генеральної конференції церкви адвентистів. Також під час громадянської війни в США він позиціонував адвентистів як таких, що не носять зброї в силу своїх релігійних переконань.

Джон Ендрюс тісно співпрацював з подружжям Джеймса та Еллен Уайт. З 1849 року Ендрюс допомагав Джеймсу з видавничою діяльністю. Коли у Рочестері 1852 року була заснована перша адвентистська преса, він протягом 22 років входив до видавничого комітету. До того як стати пастором Ендрюс вже написав у адвентистське видання понад 35 статей. У 1855 році саме Ендрюс на прохання Джеймса Уайта використовуючи біблійні докази та роз'яснення написав статтю, яка встановлювала захід сонця початком суботнього дня. Через деякий час Еллен Уайт також отримала видіння, яке підтверджувало цю істину.

У 1874 році Джон Ендрюс вирушив у Європу в якості першого місіонера адвентистської церкви. До цього він втратив дружину і подорожував зі своїми дітьми Чарльзом та Мері. Еллен Уайт написала керівникам у Європі: «Ми послали вам найздібнішу

людину в наших лавах» [6, с. 436]. Джон Ендрюс заснував адвентистську пресу у Базелі, Швейцарія, а також перший франкомовний журнал «Les Signes des temps» (1876). Діти допомагали йому з версткою та перекладом статей. Вони завжди жили у бідності, Ендрюс всі кошти витрачав на місію. У 1878 році Мері захворіла на туберкульоз і померла по дорозі до санаторію Батл-Крік. Здоров'я Джона також погіршилось, 1879 року повернувшись до Базеля, він вже був прикутий до ліжка, але продовжував диктувати статті, які записували і видавали. З під пера Ендрюса виходили статті на чотирьох мовах: англійській, німецькій, французькій та італійській. У 1882 році було засновано журнал «Herold der Wahrheit» німецькою мовою, «L'Ultimo Messaggio» – італійською та «Adeverulu Present» – румунською. Ендрюс помер у Європі від туберкульозу у 1883 році у віці 54 років [7].

Джозеф Бейтс (роки життя 1792–1872). Джозеф Бейтс був засновником церкви Адвентистів сьомого дня на рівні з Джеймсом та Еллен Уайт. Його називали «апостолом істини про суботу», адже він першим написав ґрунтовне біблійне дослідження на цю тему, в якому наділив суботу особливим значення та представив як пам'ятник творіння. Сім'я Джозефа, коли він ще був дитиною переїхала з Рочестера у портове місто Ферхейвен, штат Массачусетс, де хлопець закохався у море. Його батько брав активну участь у війні за незалежність та був капітаном корабля, тож у 15 років відплив у море юнгою. Протягом наступних 21 року він перебував на морі, в основному у Південній Америці, Карибському басейні та навіть Росії. Він пережив декілька корабельних аварій рятуючись від смерті, також опинився у пастці під час морських битв між Англією, Францією та США.

Під час війни 1812 року корабель Джозефа Бейтса був захоплений англійцями, а він сам взятий у полон. Бейтс зміг повернутися додому 1815 року по закінченню війни. У 1818 році він одружився з подругою дитинства – Пруденс Най, яка також була дочкою капітана. Того ж року Бейтс повернувся в море, а 1822 став капітаном власного корабля. Під час плавання він полюбив астрономію та досліджував положення зірок у Південній та Північній півкулях. Також за останні роки плавання Бейтс значно реформував свій спосіб життя, він відмовився від вживання тютюну, алкоголю та ненормативної лексики. У 1824 році Бейтс почав вивчати Святе Письмо – Новий Завіт, який дістала його дружина. Шляхом особистого дослідження Біблії він з'ясував для себе багато істин невідомих раніше, а 1827 прийняв водне хрещення у церкві коннекціоністів.

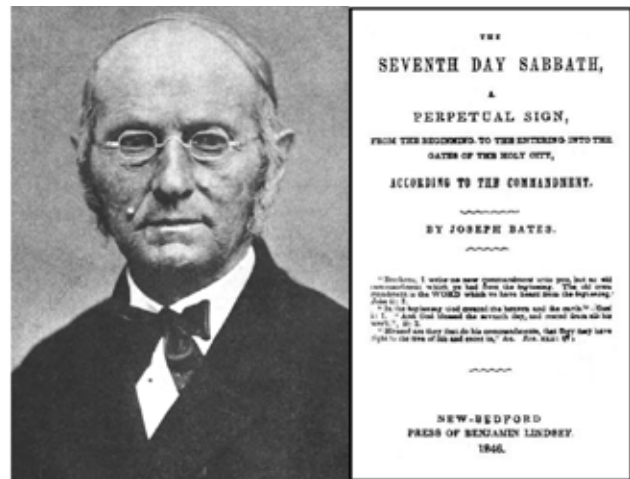

Рис. 3. Джозеф Бейтс [9; 10]

Джозеф Бейтс також став активним поборником проти рабства, об'єднавши навколо себе значну кількість прихильників у своєму рідному місті. Близько 1831 року він перестає пити англійський чай і каву, вважаючи їх однією з «найсильніших отрут рослинного царства». Бейтс також став вегетаріанцем шляхом відмови від м'яса, вершкового масла, сиру та здобних тістечок. У цій сфері на нього вплинули ідеї реформаторів охорони здоров'я, особливо Сільвестра Грема. Проте найбільш радикальною реформою у своєму житті Бейтс назвав підготовку до швидкого повернення Ісуса Христа, яке проповідував Вільям Міллер. Спочатку він відкинув цю ідею, однак після ознайомлення з книгою «Свідчення зі Святого Письма та історія другого пришествя Христа» близько 1843 року Бейтс прийняв вчення Міллера та витратив весь свій статок на розповсюдження цієї звістки. Він спонсорував видання «Знаки часу» та був лідером на табірних зборах мілеритів.

Джозеф Бейтс разом з усіма пережив Велике розчарування восени 1844 року, проте не втратив віри. Після ознайомлення із статтею Т.М. Пребла про суботу Бейтс почав детальніше досліджувати цю тему через призму Священного Письма. Коли його друг запитав: «Які новини, капітане Бейтс?», він відповів: «Новина в тому, що сьомий день – субота». Таким чином не тільки Бейтс, але й багато його друзів почали дотримуватися суботи як дня відпочинку встановленого Богом. У 1846 році він написав трактат у якому обґрунтував необхідність дотримання суботи. Ця праця привернула увагу подружжя Уайтів, які після детального дослідження також почали святити суботу.

Зокрема, у своєму трактаті Бейтс наголошував на тому, що субота починається із заходом сонця у п'ятницю, адже до цього звичним було уявлення

про початок опівночі. У 1855 році Джеймс Уайт попросив Джона Ендрюса дослідити цю тему і на зборах у Батл-Кріку Бейтс представив дослідження у якому також наполягав на дотриманні суботи від заходу до заходу сонця. Через деякий час Еллен Уайт мала видіння, яке підтверджувало цю істину після чого це стало загальноновизнаним принципом.

Основне гасло Реформації – «тільки Біблія» і Джозеф Бейтс завжди його дотримувався. Для нього Святе Письмо було єдиним критерієм істини та мірилом віри. Він підтримував принцип про те, що істина є прогресивною та активно досліджував різні проблеми. Бейтс став передвісником реформи здоров'я та першим серед адвентистів, хто розвинув тему великої боротьби між Христом та Сатаною. Своїм помірним способом життя він вражав сучасників та випередив усі подальші реформи, однак ніколи не наголошував на цьому та не змушував нікого дотримуватись подібних практик вважаючи їх другорядними у сфері спасіння. Ще 1847 року він пов'язав суботу та 12–14 розділи книги Відкриття у контексті вселенського конфлікту. Пізніше Еллен Уайт значно розширила цю тему у своїх працях, а однією з найвідоміших стала книга «Велика боротьба». Джозеф Бейтс також одним з перших закликав до незмінності Десяти заповідей. Бейтс приймав активну участь у формуванні церкви та головував на конференціях 1848–1850 рр. Він прожив 80 років і навіть в останній рік свого життя проповідував понад 100 разів [8].

Урія Сміт (роки життя 1832–1903). Урія Сміт був видатним письменником, богословом та винахідником. Він народився 1832 року у Ребекки Сполдінг та Семюела Сміта, у шкільні роки в Академії Філіпса в Нью-Гемпширі Урія був чудовим поетом, а пізніше майстром механічного мистецтва. Зокрема, йому належить винахід спеціальної регульованій парти, яка була проривом для свого часу, проти стандартних парт, що не враховували різноманітності зросту учнів. Будучи дитиною Сміт втратив ліву ногу до середини стегна, її ампутували у домашніх умовах на кухонному столі без анестезії. Проте, це не зламало Сміта і пізніше він винайшов перший рухомий протез з імітацією колінного суглоба. Під час молитви він не міг стати на коліна і це спонукало його до вдосконалення ноги. Урія Сміт писав Дж. Н. Лафборо: «Як незручно мати ступню без суглобів замість пальців! Важко стати на коліна такою прямою ногою». Винахід було запатентовано і доходи з його продаж Урія отримував до кінця до кінця життя та навіть зміг придбати власний будинок неподалік від видавництва у якому працював. Мати хлопчика прийняла вчення Вільяма Міллера,

тож він разом із сім'єю 1844 року також пережив Велике розчарування і на деякий час відійшов від адвентистського руху вирішивши посвятити себе навчанню. Його сестра Енні Сміт була обдарованою поетесою та автором гімнів, але також разом з Урією залишила мілеритський рух, проте ненадовго.

Урія після школи мріяв вступити до Гарвардського коледжу та побудувати вчительську кар'єру. Сестра привела Сміта на служіння до адвентистів, де Еллен Уайт пояснювала причини розчарування та істину про суботу. Він декілька місяців вивчав цю тему і врешті 1852 році став адвентистом. Пізніше Сміт брав активну участь у видавничій роботі в Рочестері, штат Нью-Йорк відмовившись від успішної світської кар'єри. У 1853 році Урія Сміт опублікував вірш під назвою «Попереджувальний голос тимчасового пророцтва» та став редактором видання «Ревью енд геральд». У видавництві Урія Сміт працював до кінця життя через, що отримав можливість впливати на формування адвентистської позиції з різних питань. Він також був секретарем Генеральної конференції створеної 1863, а також у періоди 1863–1873, 1874–1876, 1877–1881 та 1883–1888.

Окрім цього Урія Сміт викладав богословські предмети у коледжі Батл-Крік. Він повпливав на багатьох відомих служителів, що навчалися у цьому закладі. Основою для навчання стала книга Сміта «Думки про Даниїла та Відкриття». Праця вийшла у 1870-х роках та була доповнена через 20 років незначними виправленнями. Цей коментар на найбільш складні біблійні книги мав допомогти багатьом людям у правильному їх розумінні. На той час багато впливових лідерів вважали, що апокаліптичні книги майже неможливо правильно пояснити, однак Урія Сміт рішуче висловився проти цього і довів свою позицію. Він написав у першому виданні: «Об'явлення досягне мети, заради якої воно було дано». Його книги були поширені дуже швидкими темпами та становили інтерес для звичайних членів церкви, проповідників і богословів.

Урія Сміт незмінно тримався всіх своїх поглядів та ретельно їх обґрунтовував, що врешті відіграло і негативну роль, адже йому дуже складно було сприймати щось нове, навіть підтвержене фактами. Сміт став провідником адвентистів у тлумаченні пророцтв, а його книга досі користується популярністю. На Мінеапольській конференції 1888 року два проповідники Джонс та Вагнер виступили проти деяких трактувань Урії Сміта, зокрема вони запропонували перенести акцент із Закону Божого на праведність Христа, як єдиний спосіб отримати спасіння. Еллен Уайт із цим погодилась, однак Урія Сміт до кінця виступав проти

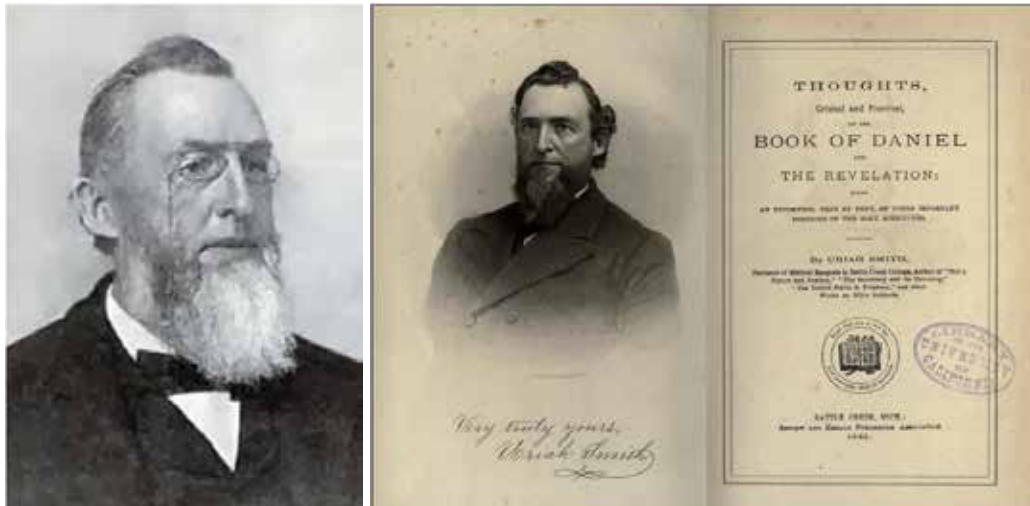

Рис. 4. Урія Сміт [11; 12; 13]

цього на конференції. Йому здавалось, що якщо змістити акцент, то це підірве підвалини всього адвентистського вчення. Еллен Уайт багато писала Сміту з цього приводу і навіть мала видіння, врешті він вибачився, але все одно до кінця вважав всі свої богословські погляди правильними [14].

Після конфлікту 1888 року діяльність Урії Сміта у видавництві зменшилась, до того ж він незважаючи на всі попередження продовжував публікувати статті в яких обґрунтовував ідею спасіння через дотримання закону. Керівництво церкви прийняло рішення відправити Сміта у подорож Європою, щоб зменшити напруження. Під час цієї подорожі він заразився малярією на Близькому Сході. До 1901 року Джонс був редактором «Рев'ю енд Геральд» замість Сміта.

Після повернення з Європи Урія Сміт знову зайняв посаду редактора, однак у своїх публікаціях досі не відмовлявся від ідеї спасіння через діла, що викликало гнів керівництва. Президент Генеральної конференції А. Г. Даніелс писав: «Це неправильно. Бог поставив Свою печатку схвалення на послання, що прийшло до Міннеаполісу, і я не можу зрозуміти, як людина може заявляти про свою безмежну довіру Духу пророцтва та відкидати послання Міннеаполісу». Урію Сміта знову зняли з посади головного редактора, що стало для нього величезним ударом. 1903 року у віці 71 року Сміт помер від інсульту по дорозі на роботу [15].

Висновки. Підводячи підсумки проведеному біографічному дослідженню маємо виокремити, що саме запропонували в процесі створення

Церкви Адвентистів сьомого дня перші засновники церкви. Джеймс Уайт: формування церковної організації, суботні конференції (1848–1849 роки), утворення керівного органу на чолі з Генеральною конференцією, створеною в 1863 році. Початок та розвиток видавничої справи, а саме заснування видавництва «Review and Herald», формування системи освіти, а також створення коледжу в Баттл Кріку у 1874 році. Джозеф Бейтс брав участь у розвитку доктрини про святість суботнього дня – сьомого дня тижня. Перший серед адвентистів виступив за захист принципів здорового способу життя. Вже у 1844 році він не вживав жодних видів алкоголю, кави, чорного чаю та тютюну. Також він відмовився від виживання м'ясних продуктів і став вегетаріанцем. Урія Сміт був одним із видатних теологів раннього періоду розвитку Церкви Адвентистів сьомого дня. Один із найвідоміших авторів раннього періоду адвентистської церкви. Систематизував тлумачення пророчих книг Даниїла та Об'явлення, його найвідоміша праця «Роздуми над книгами Даниїла та Об'явлення». Джон Ендрюс займався поширенням адвентистської вістки поза межі США. Став першим закордонним офіційним місіонером Церкви АСД. Допомога у формуванні ранньої адвентистської теології та адвентистської самоідентичності через публікацію апологетичних праць, його найвідоміша книга «Історія Суботи». Також він перший, хто аргументував та сформував теорію та практику щодо фінансової сфери адвентистів, а саме обґрунтував на основі Біблії систематичні пожертвування у 1850-ті роках.

Список літератури:

1. James and Ellen White. *Wikimedia Commons*. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:James_and_Ellen_White.jpg (date of access: 17.06.2022).

2. Lemos F. The Legacy of Pioneer James White. *ANN*. URL: <https://adventist.news/news/the-legacy-of-pioneer-james-white> (date of access: 17.06.2022).
3. James S. White. *Adventist Pioneer Library*. URL: <https://www.aplib.org/james-s-white/> (date of access: 17.06.2022).
4. James Springer White. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/James_Springer_White (date of access: 16.06.2022).
5. Valentine G. M. Andrews, John Nevins (1829–1883). *Encyclopedia of Seventh-Day Adventists (ESDA)*. URL: <https://encyclopedia.adventist.org/article?id=C8VX> (date of access: 14.06.2022).
6. White E. G. Manuscript Releases. Silver Spring, MD : Ellen G. White Estate, 1990. Vol. 5 : [Nos. 260–346]. 455 p.
7. John N. Andrews. *Ellen G. White® Estate*. URL: <https://whiteestate.org/resources/pioneers/jandrews/> (date of access: 17.06.2022).
8. Joseph Bates. *Ellen G. White® Estate*. URL: <https://whiteestate.org/resources/pioneers/jbates/> (date of access: 18.06.2022).
9. Joseph Bates Jr. *Fairhaven, MA Office of Tourism*. URL: <https://fairhaventours.com/joseph-bates-jr/> (date of access: 16.06.2022).
10. Bates J. The Seventh Day Sabbath, A Perpetual Sign, from the Beginning to entering into the Gates of the Holy City, According to the Commandment. New-Bedford : Press of Benjamin Lindsey, 1846. 47 p. URL: <https://archive.org/details/JosephBatesTheSeventhDaySabbath1846>
11. Uriah Smith. *As It Reads*. URL: <https://asitreads.com/uriah-smith/> (date of access: 17.06.2022).
12. Uriah Smith. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Uriah_Smith (date of access: 15.06.2022).
13. Smith U. Thoughts, critical and practical, on the book of Daniel and the Revelation : being an exposition, text by text, of these important portions of the Holy Scriptures. Battle Creek, Mich : Review and Herald, 1884. 840 p. URL: <https://archive.org/details/thoughtscritical00smitrich>
14. Uriah Smith (1832- 1903). *4truth.ca*. URL: <https://www.4truth.ca/online-library/adventist-pioneers/uriah-smith/> (date of access: 16.06.2022).
15. Uriah Smith: The Unmovable Defender of Historic Adventism. *The Compass Magazine*. URL: <https://thecompassmagazine.com/blog/uriah-smith-the-unmovable-defender-of-historic-adventism> (date of access: 17.06.2022).

Kuryliak V. V. THE ROLE AND PLACE OF THE FOUNDERS IN THE ESTABLISHMENT SEVENTH-DAY ADVENTIST CHURCH

The article attempts to characterize the biographical references and significance of the most famous founders of the Seventh-day Adventist Church. The chosen pioneers of Adventism were selected for their contribution to the construction, formation and development of the church organization at the initial stage. For analysis, four key individuals were chosen who formed the main doctrines and also developed health, publishing and missionary activities. In the process of research, it was found that Ellen White was one of the founders, but not the only one, as some researchers believe. However, it is claimed that Ellen White is considered the ideological inspiration of this denomination. However, the doctrinal peculiarities of Adventists were substantiated precisely by the pioneers of the church, and not by Ellen White alone, she only confirmed the teachings revealed by them. James White is found to have presided over the meeting (1848-1849) that established the Sabbath as a day of rest, and it was he who became the first president of the General Conference, which was established in 1863. It was found that James White participated in the meeting regarding the resolution of the issue of the structure of the organization, the name and the order of functioning of the church structure. It was he who developed the church's publishing activities and founded the "Advent Review" publication in 1850 in order to confirm believers and spread the teachings of Adventists among adherents of the denomination. It has been proven that at the beginning of the work of the church publishing house, the funding was not significant, but by joining forces, another publication was created, which became the forerunner of the modern Adventist journal "Adventist Review". It turned out that Joseph Bates was called the "apostle of the truth about the Sabbath", he was one of the first to adhere to the principles of health reform and was its inspiration. As early as 1844, he stopped drinking alcohol, coffee, black tea, and tobacco, and Bates also gave up the survival of meat products and became a vegetarian. In 1846, Joseph Bates wrote a treatise in which he justified the necessity of observing the Sabbath. This work attracted the attention of the White couple, who, after a detailed study, also began to celebrate the Sabbath day. As for Uriah Smith, he became one of the most famous authors of the early period of the Adventist Church, he systematized the interpretation of the prophetic books of Daniel and Revelation, his most famous work is Reflections on the Books of Daniel and Revelation. Uriah Smith worked at the publishing house until the end of his life, because he got the opportunity to influence the formation of the Adventist position on various issues. He was also secretary of the General Conference. It was revealed that John Andrews

was the first foreign official missionary and was engaged in spreading the Adventist message in Europe. He helped shape early Adventist theology and self-identity through publications. His most famous book is The History of the Sabbath and his biblical justification for the need for systematic giving.

Key words: *Church founders, Seventh-day Adventist Church, James White, John Andrews, Joseph Bates.*

Ніколаюк Т. А.

Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури

ТОПОНІМІКА РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ОЙКУМЕНИ НА ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ МАПАХ ЕПОХИ РЕНЕСАНСУ

У сучасних картографічних дослідженнях залишаються нез'ясованими причини використання на окремих європейських картах XVI століття топоніму «Russia alba» для позначення володінь московських Рюриковичів. Водночас у російській картографії з XVIII століття зовсім припинили використання фіно-угорського топоніму «Moscovia», яким у Європі переважно позначалися терени московського князівства. Тому авторка зосередилася на вивченні саме цієї важливої проблеми.

Авторка провела картографічний аналіз топоніміки руських православних земель на мапах відомих картографів С. Мюнстера 1598 року та А. Дженкінсона 1593 року і з'ясувала, що латинськомовний топонім «Russia alba» походить із документів Константинопольської патріархії.

На прикладі двох карт XVI століття показано, що одночасно із назвою «Moscovia» для позначення московських володінь Рюриковичів іноді використовувався латинський церковний топонім «Russia alba». Доведено, що картограф С. Мюнстер зробив це з метою виокремлення православних територій московських Рюриковичів від мусульманських земель

Визначено, що більша частина православної московської ойкумени складалася із територій, на яких мешкали фіно-угорські народи, чийми спадкоємцями є сучасні росіяни.

Знайдені топонімічні докази, які заперечують твердження російських істориків про ідентичність Литовсько-Польської Русі та Московії, що спростовує абсурдність історичних претензій сучасної російської політичної еліти на територіально-історичну спадщину великокняжого Києва та Литовської Русі.

Доведено, що найменування деякими відомими європейськими картографами Московської держави терміном «Russia alba» призвело до появи у російській еліті імперських уявлень про тотожність сучасних росіян і українців.

Ключові слова: *топоніми «Moscovia» і «Russia alba», православна руська ойкумена, картографи С. Мюнстер і А. Дженкінсон.*

Постановка проблеми. Європейські карти є своєрідними енциклопедіями тогочасних знань про світ, завдяки яким люди отримували інформацію про природні та ландшафтні характеристики, відстані, маршрути, кордони, політичний і національний устрій держав.

На сучасних російських історичних картах, які позначають географічні межі Московської держави XVI століття, російська картографічна наукова спільнота використовує виключно топонім «Russia», наголошуючи при цьому на історичній спорідненості Русі-України і Московії.

12 липня 2021 року російський президент В. Путін у статті «Про історичну єдність росіян і українців» стверджував, що: «*І росіяни, і українці, і білоруси – спадкоємці Київської Русі, що була найбільшою державою Європи*» [1]. Російський керівник далі оголосив міфологему про ідентичність Київської держави із так званою середньовічною Московською Руссю, яка, на думку автора: «*Стала центром возз'єднання, що продовжила традицію*

давньоруської державності» [1]. Тобто питання російської ідентичності та її географічного розповсюдження перетворилося на ідеологічну зброю, яку В. Путін застосував 24 лютого 2022 року під час оголошення війни українському народові.

Аналіз досліджень та картографічного матеріалу. Як зазначив відомий дослідник Є. Наконечний: «*Наповнена міфологемами російська історіографія виникла і функціонує як невід'ємна частина державної імперської ідеології*» [2, с. 14]. Зазначимо, що саме імперський історик М. Карамзін у праці «История государства российского» одним з перших включив епоху Київської Русі до початкового періоду становлення Російської державності [3].

Згідно з теорією царських істориків М.П. Погодіна – О.І. Соболевського, до татарської навали Подніпров'я було заселене «великоросами», які після встановлення монгольського іґа відійшли на північний схід у басейн Оки та Волги. Там вони створили середньовічну державу «Московську Русь», яка нібито стала справжньою історичною

спадкоємницею великокняжого Києва [4, с. 281–292]. Пізніше, здійснивши до сімнадцятого століття значні військові анексії руських земель Литовсько-Польської держави, московська політична еліта обґрунтувала міфологему про своє право на «київську спадщину» [5].

Процес остаточного закріплення за правителями московського царства права на «всі руські землі» було завершено у 1721 році прийняттям Петром I для Московії офіційної назви «*Російська імперія*» [6]. Таким чином, за рішенням царя відкидався старий фіно-угорський топонім «*Московія*» і присвоювався новий – «*Росія*». Цей новий топонім був використаний у політичній площині, коли імперська Росія, наполягаючи на поверненні «руської спадщини», наприкінці XVIII століття остаточно загарбала руські землі Речі Посполитої.

Вирішальним для з'ясування історичної і територіальної відмінностей постсередньовічної Московії та Русі стає аналіз топонімічних термінів, які використовували європейські картографи епохи Ренесансу для позначення руської православної ойкумени на мапах шістнадцятого століття.

Московські володіння Рюриковичів та руські землі Ягелонів у XVI столітті були відтворені на картах багатьох західноєвропейських географів Антонія Віда, Герарда Меркатора, Себастьяна Мюнстера, дипломата А. Дженкінсона та інших. Опису цих карт присвячені дослідження українських істориків, які приділили багато уваги застосуванню терміну «Русь» для позначення на мапах слов'янських земель Литовсько-Польської Русі [7; 8; 9].

Сучасна російська історико-картографічна школа наполягає на історичній, культурній та етнічній ідентичності Московського царства та Литовської–Польської Русі. Наполягаючи на топонімі «*Росія*», російські фахівці з історичної географії позначають на мапах Московське царство виключно як «Руську державу». Українська картографічна спільнота заперечує історичну тотожність середньовічних Русі-України та Московії, тому не визнає використання російськими картографами замість фіно-угорської назви «*Московія*» лише топоніму «*Русь*» [7; 8; 9].

Щоб підтвердити достовірність гіпотези українських фахівців з історичної географії про неправомірність отождолення Московії з Руссю, авторка статті зробила історико-релігійний аналіз походження топонімів, якими позначалися руські православні території на мапах епохи Ренесансу. Для цього вона використала дві найбільш відомі тогочасні мапи: карту «*Polonia et Vngaria XV Nova tabvla*» («*Новий опис Польщі та Угор-*

щини») Себастьяна Мюнстера з колекції Національного музею у Кракові [10] та перевидану у 1593 році в Антверпені мапу 1562 року англійця Антонія Дженкінсона «*Livoniae provinciae ac eius: confinium verus et elegans typus Io portantius cosmographus delineat*» («*Провінція Лівонія та її кордони: правдивий і елегантний космографічний опис*») з колекції мап епохи Ренесансу Стенфордського університету [11].

Німецький гуманіст, картограф і космограф С. Мюнстер (1488–1552 рр.) у 1540 році створив найвідомішу мапу із зображенням Східної Європи середини шістнадцятого століття, надруковану у базельському виданні «*Географії Птолемея*». Мапа регулярно перевидавалась аж до 1628 р. (близько 40 видань) [12, с. 102]. Мапа з Краківського Національного музею, яка використана авторкою у статті, перевидана у 1598 році [10].

Антоній Дженкінсон був купцем англійської «Московської компанії», який впродовж 1557–1572 років шість разів приїздив до Москви та був прийнятий царем Іваном Грозним [13, с. 21]. Мапа Дженкінсона 1562 року була вперше перероблена і виготовлена гравером Герардом де Йоде, який надрукував її в атласі *Speculum Orbis Terrarum* 1578 року. Вдруге вона була перевидана у відомому атласі «*Дзеркало світу*» 1593 року Корнелісом де Йоде в Антверпені. Саме друга частина цієї мапи «*Moscoviae Maximi amplissimi que ducatus chorographica descriptio, and Moscoviae Maximi amplissimi que ducatus*» («*Московія, найпросторіше велике князівство. Опис із місцевостями*») і була використана авторкою для картографічного аналізу [11].

Постановка завдання. Невирішеним у дослідженнях залишалося питання про походження застосованого окремими картографами епохи Ренесансу латинського топоніму «*Russia*» для позначення територій московської держави. Тому авторка зосередилася на вирішенні цього важливого питання, оскільки саме факт позначення на мапах XVI століття православних володінь московських Рюриковичів слов'янським терміном «Русь» і став причиною появи імперських уявлень про тотожність сучасних росіян і українців.

Виклад основного матеріалу. У 988 році правитель найбільшої у Східній Європі держави із центром у Києві Володимир Великий особисто охрестився у греко-візантійському обряді, а потім охрестив всю країну [14, с. 123]. Після цього Константинопольський патріарх самочинно призначав митрополита Київського і Всієї Русі, а вся православна ойкумена у патріаршій канцелярії отримала

назву «Росія» (грецькою мовою «*Ρωσία*», латинською мовою «*Russia*») [15, с. 4].

У XII столітті від єдиної Київської держави почали відокремлюватися окремі регіональні князівства і республіки, які у церковному сенсі продовжували залишитися під контролем Константинопольської патріаршої канцелярії, яка призначала митрополита Київського та всієї Русі. Згодом окремі представники династії Рюриковичів стали проводити активні військові дії з метою загарбання територій своїх молодших родичів, в результаті чого відбулося формування майбутніх державних утворень. Так, на північному сході, у населеному фіно-уграми Заліссі, представниками молодшої гілки Рюриковичів було створено Володимиро-Суздальське князівство зі столицею у Володимирі-на-Клязьмі, на заході утворилася Галицько-Волинська держава, на півночі – Новгородська боярська республіка.

У середині XIII століття майже всі володіння Рюриковичів були захоплені або потрапили під вплив сусідніх держав, переставши бути самостійними суб'єктами міжнародного права. Зі сходу на руські князівства здійснили експансію татарські племена, і вся територія колишньої Київської Русі (крім Новгороду) увійшла до складу золотоординського улусу Джучі [16, с. 173]. При цьому позиції Руської Православної церкви на цих землях зміцнилися, тому що татарська адміністрація не стала оподатковувати доходи, які отримувало православне духовенство із своїх прихожан [16, с. 173–175; с. 179].

У 1299 році, через деякий час після монгольської навали, призначений Константинополем митрополит Київський і всієї Русі Максим остаточно переніс місце свого перебування до Володимира-на-Клязьмі- центру Суздальського Залісся. Тоді ж князі Галицько-Волинської держави вирішили заснувати окрему митрополію для русичів, які проживали на її теренах [16, с. 173–175; с. 179].

З відкриттям у 1302 році нової Галицької митрополії на чолі з греком Ніфонтом у Константинопольській церковній адміністрації виникла потреба відокремити власне православну Галицьку Русь з Києвом від православних територій Новгородської землі та фіно-угорського Залісся. Тому під час розгляду питання про утворення Галицько-Волинської церковної митрополії було ухвалено називати тодішні Київське і Галицько-Волинське князівства терміном *Μικρά Ρωσία* (грец. *Μικρά Ρωσία* – *Μικρά Rhōsia*; *Мала Росія*), тобто «*Русь старша, початкова, основна, давніша*» [15, с. 4].

Натомість для позначення окремої православної ойкумени Суздальського Залісся та Новгородської республіки Константинопольська патріархія затвердила використання терміну *Μεγάλη Ρωσία* (грец. *Μεγάλη Ρωσία* – *Megálē Rhōsia*; *Велика Росія*), що означало «*Русь пізніша, похідна, новостворена*». Оскільки, як зазначає українська дослідниця Н. Яковенко, «за звичною для греків просторовою системою, «Мала Росія» означала первісну територію політичного тіла, а «Велика» – її новостворені часини (на зразок Малої, тобто материкової Греції та її колоній – Великої Греції)» [17, с. 140].

Литовські князі з династії Гедиміна та польські королі з династії П'ястів впродовж XIV століття приєднали до Литви та Польщі чималу частину руських земель з Києвом, Галичем, Луцьком, Львовом. Литовська політична еліта перейняла мову, законодавство, православну віру і культуру русичів. Литовські князі хрестилися за православною вірою [18, с. 9]. У 1349 році польський король Казимир III Великий (1333–1370) вдруге захопив Галичину, південну частину колишнього Галицько-Волинського королівства.

Водночас Заліські володіння Рюриковичів стали об'єктом правової, економічної, політичної та культурної системи татарської держави. У Заліссі розпочалось формування нового політичного центру із Москвою, куди в 1325 році остаточно переніс свою резиденцію митрополит Київський і Всієї Русі.

Щоб відокремити власних православних мешканців від впливів московської церкви, литовські князі і польський король Казимир III також почали домагатися від Константинопольського патріарха поставлення в Литовській Русі і Галичині окремих митрополитів. З цієї причини Константинопольська Патріарша канцелярія змушена була у 1356 році знову відокремити слов'янську Русь, тобто території, яка входила до Литовського князівства і польської Галичини, від православного населення Новгородської боярської республіки та хрещених у православну віру фіно-угрів, які жили у Заліссі [16, с. 202–203]. На жаль, литовська православна митрополія не набула наступності. Натомість, Галицька православна митрополія проіснувала до 1408 року [16, с. 217].

Галицька Русь була остаточно інкорпорована до Польської держави у 1387 році [19, с. 122–123]. В свою чергу литовський князь Вітовт (1392–1430) став правителем Великого князівства Литовського за компромісною Острівською угодою (1392), згідно з якою польський король Владислав II Ягайло визнав часткову самостійність Литви [19, с. 165].

Наприкінці XIV століття в Європі остаточно утвердилася незалежна Литовсько-Руська держава, правитель якої князь Вітовт у 1415 році знову створив у Новгородку окрему від Московії православно митрополію, закріпивши це інституційно [20, с. 13]. Але після смерті литовського митрополита Григорія Цамблака у 1419 році призначений раніше Константинопольським патріархом Київський митрополит Фотій (1408–1431), кафедра якого перебувала у Москві, поновив єдність руської митрополії після столітньої перерви.

У 1439 році відбулася важлива подія у християнському світі: була підписана Флорентійська унія, яка на деякий час об'єднала східну та західну християнські церкви. При цьому митрополит всієї Русі Ісидор (1436–1441) всупереч волі московського князя Василя II (1425–1462) підписав Флорентійську унію. Повернувшись до Москви (тодішнього осідку Київської митрополії), Ісидор наразися на опір московського князя Василя II і духовенства. Важливим наслідком Флорентійської унії був поділ Київської митрополії на московську і руську [21, с. 3520].

Саме після відмови московського князя Василя II від визнання уніатської Флорентійської унії історики вперше зустрічаються із прикметником «Біла», яким у церковній літературі позначалися православні московські землі. У праці «Подорож Симеона Суздальського до Італії» 1441 року учасник засідань Флорентійського Собору священник Симеон надав інформацію про те, як митрополит Київський та всієї Русі Ісидор «зрадив православ'ю», підписавши цю унію. Симеон наводить слова, нібито сказані римському папі Євгена IV візантійським імператором Іоанном Палеологом: «*Яко восточная земли суть Русьтїи, и больше есть Православїе и вїсшее Христїанство Бьлые Русїи, въ нихъ же есть Государь великій, и братъ мой Василїй Васильевич... Не зовется Царемъ, но княземъ великим Русскимъ, своих земель православїя*» [22].

Після того, як Московська митрополія у 1458 році остаточно вийшла з-під юрисдикції Константинопольського Патріархату, оформилися дві незалежні одна від одної православні руські митрополії: Київська (латинською «*Russiam inferiorem*»), яка обслуговувала релігійні потреби населення Литовської Русі, і окрема від Константинополя неканонічна Московська (латинською «*Russia alba*»), що охопила православні володіння московських Рюриковичів та Новгородські землі [16, с. 237–238]. При цьому потрібно зазначити, що в офіційних документах впродовж XV століття термін «*Росїя*» (*Rosia*) не

застосовувався як географічна самоназва Московської держави [15, с. 4].

Наприкінці XV століття московський князь Іван III захопив землі незалежної Новгородської республіки і проголосив себе спадкоємцем «всієї Русі», привласнивши титул «*державець всієї Русї*» («*dominator totius Russias*») [23, с. 573]. Вважаючи себе «*dominator totius Russias*», московський володар Іван III (1462–1505) та його син Василь III (1505–1533) розв'язали проти Литовської держави декілька агресивних війн. При цьому вони висували претензії на території Литовського князівства, які були заселені саме православними мешканцями колишньої Київської держави Рюриковичів [17, с. 140].

Зазначимо, що тогочасні європейські картографи відокремлювали на мапах руські православні землі Литовської і Польської держав від території православної Московії. Наприклад, мапа С. Мюнстера репрезентує православну руську ойкумену, православні землі у складі Османської імперії, території інших християнських конфесій, а також сусідні із Московією татарські мусульманські володіння. Вона охоплює землі від Вільнюса (Vilna) на півночі до Софії (Sophia) на півдні, від Одербурга (Oderburg) на заході до Азовського моря (Bicis palus) на сході [Рис.1].

На карті без кордонів зображені руські землі православної ойкумени, а саме: Русь (Russia), Поділля (Podolia) у складі Польського королівства (Polonia); Волинь (Volhinia), Кодимія (Codimia) у складі Литовського князівства (Litvaniae ducatus); Московія (Moscovia), чия назва продубльована церковним топонімом Біла Русь (Russia Alba); православні землі Молдавського князівства (Muldavia), у які входили Бессарабія (Bessarabia), Покуття (Pokutze), Волощина (Valachia), Трансільванія (Transilvania); католицькі землі Польщі (Polonia) з Мазовією (ducatus Masovia); християнські землі під протекторатом Османської імперії – Сербія (Servia), Болгарія (Bvlgaria), Боснія (Bosna), Далмація (Dalmatia), а також мусульманські Перекопська і Мала Тартарія (Tartaria Presorpien, Tartaria minor) [Рис.1].

Православна територія «*Russia*», яка позначена як складова частина володінь Польщі, співпадає із сучасною Галичиною. Позначені на мапі інші руські землі, які співпадають із географічними межами сучасної України, входили до складу Литовського князівства [Рис.1].

Землі Литовської Русі зображені до верхів'їв лівих приток Дніпра, на півдні – до Кримського півострову. Тут позначені річки: Дніпро (Neperul,

Рис. 1. Claudius Ptolemaeus, Sebastian Munster, Polonia et Ungaria, XV, Nova tabvla (Новий опис Польщі та Угорщини). Muzeum Narodowe w Krakowie. No: MNK VIII-kart. Mp. 1598

Borystenes fl., Neper fl.) з притоками Пслон (Psol), Самарою (Samar fl.), Кінською (Conscawoda fl.), Тясмином (Tajmna fl.), Синюхою (Szynouoda fl.), Сожем (Sofa fl.), Десною (Desna fl.), Сеймом (Sem fl.); Бог (Південний Буг) (Bog fl.) з притоками Собом (Sob fl.) і Сівранкою (Sauran fl.) [Рис.1].

На теренах православної Литовської Русі картограф позначив велику кількість руських міст, розташованих вздовж річок. На Дніпрі – це Смоленськ (Smolensky), Любич (Lubycz), Вишгород (Višigrod), Київ, а саме Київське єпископство (Kyouia eratus) (“Eratus” є скороченням від “Episcopatus” – єпископство), Канів (Caniow), Черкаси (Czerkafi). Уздовж Дністра – Кам’янець (Camenetz), уздовж Прип’яті (Pripeftus fl.) – Мозир (Modzyr). Також позначені православні міста колишньої Київської Русі Бобруйск (Bobruysco) і Пінськ (Pinsko).

На землях польської корони позначені руські міста, де також мешкали православні, – Галич

(Halicz), Львів (Leopol), Луцьк (Луцьке єпископство) (Lutzko eratus). [Рис.1].

На півночі німецький картограф географічним терміном «Московія» позначив окреме від Литовського князівства та Польського королівства Московське царство. Більшість географічного простору Московії із столицею «Moschia» було зайнято фіно-угорським етносом. Щоб надати більше важливої інформації та відокремити православні землі московитів від мусульманських територій, С.Мюнстер продублював фіно-угорську за походженням назву «Московія» церковним православним терміном (латинською мовою «Russia alba»). [Рис.1]. Топонімічні позначення на карті доводять також, що до 1537 р. Велике князівство Литовське у війнах проти Московії поступово втратило православні землі колишньої Київської Русі – Чернігово-Сіверщину, які увійшли до складу Московії.

Топонімічне дослідження мапи С. Мюнстера із колекції Краківського музею доводить, що більшість слов'янських земель колишньої Київської Русі перебували у складі Литовської та Польської держав, натомість землі православної московської ойкумени охоплювали переважно фіно-угорський етнос. Саме цим і пояснюється фіно-угорське походження топоніму «Московія», який широко використовувався на мапах XVI століття для географічного позначення московських володінь Рюриковичів. Пізніше імперські російські картографи позначали Московське царство лише православним топонімом «Russia», свідомо підмінюючи ним географічну фіно-угорську за походженням назву «Московія».

На другій частині мапи А. Дженкінсона «*Livoniae provinciae ac eius, Moscoviae Maximi amplissimi que ducatus chorographica descriptio, and Moscoviae Maximi amplissimi que ducatus. Chorographica de criptio*» з колекції карт Стенфордського університету Московська держава позначена лише фіно-угорським за походженням топонімом «Moscovia» [Рис. 2].

Ця мапа охоплює територію від Білого моря на півночі, до дельти Волги і гирла Дніпра на півдні, від Києва на заході до витoku Ками на сході. Вздовж всієї території руського Подніпров'я розміщено підпис лат. «*Livania Pars*» [Рис. 2].

У межах православної московської ойкумени на мапі А. Дженкінсона з атласу Корнеліуса де Йоде від 1593 року позначені наступні території: (*Novogardia*), яка належала до колишньої Київської Русі, тобто новгородські землі, які дійсно були захоплені Московією впродовж 1471–1477 років московським князем Іваном III (1462–1505); а також Московія (*Moskovia*), Каргаполія (*Cargapoli*), Мещера (*Meschora*), Устюг (*Vstivg*), Двіна (*Dvina*), Вятка (*Vachin*), Черемиса Лугова (*Seremise Lowgovol*), Казань (*Cazane*) [Рис. 2], яка з 1487–1505 рр., відповідно до свідчень казанського літописця, «була ... за великим князем Іваном III 17 лет» [24, с. 59]. Православний Псков зображено на теренах Лівонського ордену (*Livonia*), а Чернігово-Сіверські землі із Стародубом (*Stara dowbe*) – на географічних теренах Литовського князівства (*Litvaniae*) [Рис. 2].

Малюнки, розташовані на землях, які охоплюють межі сучасної європейської частини Російської Федерації, доводять, що іноземці сприймали Московію у XVI столітті як країну із переважно фіно-угорським (*mordva, seremise, meschora*) та частково татарським (*cazane*) населенням. [Рис. 2]. Назви більшості міст Московії мають фіно-угорське походження: Шенкурск, Москва, Можайськ, Вязьма, Тверь, Углич, Плес, Каргополь, Устюг, Стрельна, Чухлома, Унжа, Тотьма, Вятка, Муром

Рис. 2. Livoniae provinciae ac eius: confinium verus et elegans typus Io portantius cosmographus delineat (Провінція Лівонія та її кордони: правдивий і елегантний космографічний опис). Jode, Gerard de, 1509–1591, Jenkinson, Anthony, 1529–1611, Portant, Jan, Doetichum, Johan van, –1600, Doetichum, Lucas van, active 1558–1579, and Jode, Cornelis de, 1568–1600. be and [Antverpiae [Antwerp]: 1593.

Stanford University. Renaissance Exploration Map Collection

(латинською мовою відповідно: *Shenkoria, Moskua, Mozaisko, Vasma, Twer, Ouglith, Kinishma, Plessa, Cargapol, Ushuge, Stelna, Chaghloma, Unzha, Totma, Viatko, Morum*).

Гідроніми на теренах Московської держави також мають фіно-угорські корені: Двіна, Москва, Шексна, Сухона, Юг, Тотьма, Мезень, Ємца, Пінега, Онега, Малога, Лача-озеро, Вятка, Кама (латинською мовою відповідно: *Dvina, fl., Moskua fl., Shencona fl., Suchona fl., Onscheia fl., Jug fl., Totma fl., Mezena fl., Vensa fl., Piniga fl., Onega fl., Maloga fl., Lhua Lacus, Viatka fl., Cama fl.* [Рис. 2]).

Зазначимо, що на обох проаналізованих мапах С. Мюнстера і А. Дженкінсона місто Смоленськ, яке московити захопили у 1514 році, картографи розташували на землях Великого Князівства Литовського, хоча у 1593–1598 рр. ці території вже давно були загарбані московськими Рюриковичами. Водночас на мапі А. Дженкінсона з атласу 1593 року Корнелія де Йоде місто Стародуб (Stara dowbe) також позначене в географічних межах Литовської держави, хоча його разом із усією Чернігово-Сіверською землею на початку XVI століття загарбав московський князь Іван III під час війни із литовським князем Олександром Ягеллоном (1500-1503рр). Ці територіальні зміни на користь Московії були зафіксовані між двома країнами у перемир'ї від 4 квітня 1503 року.

Це доводить, що перевидана вдруге мапа А. Дженкінсона 1593 року з атласу Корнелія де Йоде, як і попередня мапа С. Мюнстера, презентує політичну географію часів Івана III. Можливо, що видавці мап А. Дженкінсона та С. Мюнстера використали старі карти, які були створені до 1514 року, тобто тоді, коли Смоленськ входив до складу «Litvanice Pars». Радянський історик Б. Рибаків висунув гіпотезу про існування протооригіналу мапи московських земель 1494–1503 рр., який А. Дженкінсон придбав під час свого першого перебування у Московії (грудень 1557 – квітень 1558р. та вересень 1559 – лютий 1560 р.) [13, с. 30–31].

Ймовірно, саме стару мапу Московії використав у 1593 році й Корнеліус де Йоде у своєму атласі, що пояснює деяку архаїчність у зображенні московських земель на мапі А. Дженкінсона. Можна погодитися, що приблизно цим же періодом потрібно датувати протооригінал, який використав у 1598 році видавець мапи С. Мюнстера.

Висновки. Вивчення топоніміки руської православної ойкумени на мапах епохи Ренесансу доводить, що до її складу входили слов'янські руські землі і фіно-угорські. Велика частина православних земель колишньої Київської Русі на початку XVI століття перебувала під владою польського короля і одночасно литовського князя, географічно не співпадала з теренами Московської держави і позначалася латинськими топонімами *Галичина (Russia), Поділля (Podolia), Волинь (Volhinia), Кодимія (Codimia)*. Менша частина слов'янських православних територій Русі – *Новгород (Novogardia), Чернігово-Сіверські землі* були загарбані агресивними московитами на чолі з Іваном III та Василем III, і тому на початку XVI століття увійшли до складу московської православної ойкумени.

Відзначимо, що більша частина православних володінь московських Рюриковичів була населена неслов'янськими фіно-угорськими етносами, які раніше прийняли православ'я. Ця територія позначалася на мапах епохи Ренесансу фіно-угорським за походженням латинським топонімом «*Moscovia*», який іноді дублювався грецьким церковним латиномовним терміном «*Russia alba*».

При цьому слід зазначити, що використання окремими європейськими картографами церковного топоніму «*Russia*» для виокремлення православної ойкумени Рюриковичів від мусульманських територій не перетворювала православних фіно-угорських мешканців Московії на етнічних слов'ян. Це однозначно доводить безпідставність претензій сучасної російської політичної еліти на територіальну спадщину колишньої Київської Русі-України.

Список літератури:

1. Путін В. Об историческом единстве русских и украинцев. 2021. 12 липня. Сайт президента России. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (дата звернення: 12.07.2021).
2. Наконечний Є. П. Укравдене ім'я: Чому русини стали українцями / передмова Я. Дашкевича. НАН України, Львів : Наук. бібліотека ім. В. Стефаніка 3-тє, доп. і випр., 2001. 179 с.
3. Карамзин Н. История государства Российского. Москва: Издательство ОЛМА Медиа Групп. 2009. 440 с.
4. Соболевский А.И. К вопросу об исторических судьбах Киева. *Университетские известия*. 1885. № 8. С. 281–292.
5. Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину / *Збірка статей. Російські історичні міфи*. Київ : «Критика», 2001. URL: <http://litopys.org.ua/keenan/keen03.htm> (дата звернення: 12.12.2021).
6. Агеева О.Г. Титул «император» и понятие «империя» в России в первой четверти XVIII века. *Мир истории. Электронный журнал*. 1999. № 5. URL: <https://www.historia.ru/1999/05/ageyeva.htm> (дата звернення: 15.01. 2022).

7. Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. Київ : Картографія, 2013. 208 с.
8. Гордєєв А. Ю. Карти-портолани XIII–XVII ст.: особливості та роль у розвитку картографії. Київ : Видавництво географічної літератури «Обрії», 2009. 408 с.
9. Люта Т. IMAGO URBIS: Київ на стародавніх мапах. *Харків ; Київ* : Видавець Олександр Савчук, 2017. 192 с.
10. Claudius Ptolemaeus, Sebastian Munster. POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA. [recto]: POLONIAE ET UNGARIAE DESCRIPTO. [z]: *GEOGRAPHIA Universalis, Vetus et Nova, complectens Clavdii Ptolemaei Alexandrini Enarrationis libros VIII. Basileae apud Henrichvm Petrvvm Mense Martio Anno M.D.XL. 1540. Place of publication: Bazylea. No: MNK VIII-kart. / Мр. 1598. Muzeum Narodowe w Krakowie. URL: <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/doccontent?id=83007> (дата звернення: 25.09. 2022).*
11. Livoniae provinciae ac eius: confinium verus et elegans typus Io portantius cosmographus delineat. (Livoniae provinciae ac eius, Moscoviae Maximi amplissimi que ducatus chorographica descriptio, and Moscoviae Maximi amplissimi que ducatus). Jode, Gerard de, 1509–1591, Jenkinson, Anthony, 1529–1611, Portant, Jan, Doetichum, Johan van, -1600, Doetichum, Lucas van, active 1558–1579, and Jode, Cornelis de, 1568–1600. be and [Antverpiae [Antwerp]: 1593. *Stanford University. Renaissance Exploration Map Collection*. С. 16. URL: <https://exhibits.stanford.edu/renaissance-exploration/catalog/qr341qk0380> (дата звернення: 25.09. 2022).
12. Білик І. О., Науменко К. М. Україна і українці очима світу: бібліографічний покажчик. Київ : Національна бібліотека України ім. Ярослава Мудрого, 2018. 248 с.
13. Рыбаков Б.А. Русские карты Московии XV–XVI века. Москва : Наука, 1974. 112 с.
14. Півторак, Г. Етнічна належність Київської Русі та її консолідуєчий етнос (Київська Русь як ранньукраїнська держава). *Історичний атлас України. Найдавніше минуле, Русь Київська держава. Галицько-Волинська держава*. / керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза. Київ : Видавництво «Мапа», 2010. С. 123–129.
15. Клосс Б.М. О происхождении названия «Россия». Москва : Языки славянской культуры, 2012. 150 с.
16. Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви : в 2 т. Т.1. Минск : Белорусский экзархат, 2007. 717 с.
17. Яковенко Н. Від «Русі» до «України» (назви й самоназви української території). *Історичний атлас України. Найдавніше минуле, Русь Київська держава. Галицько-Волинська держава* / керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза. Київ : Видавництво «Мапа», 2010. С. 140.
18. Бумблаускас А. Династія Гедиміновичів і заволодіння Україною. *Україна: литовська доба 1320-1569*. Науково-популярне видання. Видання друге, перероблене / Б. Черкас, С. Климовський та інші. Київ : ТОВ «Балтія-Друк», 2016. С. 9–10.
19. Грушевський М. Твори : у 50 т. Т. 1. / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського ; М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, І. Гирич, О. Тодійчук. Львів : Видавництво «Світ», 2002. 592 с.
20. Бумблаускас А. Зміни Вітовта. *Україна: литовська доба 1320-1569*. Науково-популярне видання. Видання друге, перероблене. / Б. Черкас, С. Климовський та інші. Київ : ТОВ «Балтія-Друк», 2016. С. 12–14.
21. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: у 11 т. / гол.ред. В. Кубійович; Наукове товариство імені Т.Шевченка у Львові. Львів: Львівська книжкова фабрика «Атлас», 2000. Т. 9. С. 3520.
22. Путешествие Симеона Суздальского в Италию. / Сказания русского народа. СПб. : Издательство: Тип. Сахарова, 1849. Томъ второй. 675 с. URL: <https://runivers.ru/lib/book4496/578956/> (дата звернення: 14.10. 2021).
23. Pauli Iovii Novocomensis, de Legatione Basilii magni Principis Moscoviae ad Clementem VII. 1836. *Библиотека иностранных писателей о России. Отделение первое, том первый. Изданием М. Калистратова, трудами В. Семенова – И. Барбаро, А. Контарини, А. Кампензе, П. Иовий*. Т. 1. Санкт-Петербург: в типографии III отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. С. 569–590. URL: <https://www.prlib.ru/item/1091184> (дата звернення: 12.10.2021).
24. Казанская история / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1954. 194 с.

Nikolaiuk T. A. TOPONYMICS OF THE RUSSIAN ORTHODOX ECUMENE ON WESTERN EUROPEAN MAPS OF THE RENAISSANCE ERA

In modern cartographic studies, the reasons for the use of the toponym “Russia alba” on some European maps of the 16th century to designate the possessions of the Moscow Rurik families remain unclear. At the same time, in Russian cartography from the 18th century, the use of the Finno-Hungarian toponym “Moscovia”, which was mainly used in Europe to denote the territory of the Moscow principality, was completely stopped. Therefore, the author focused on solving this important problem.

The author carried out a cartographic analysis of the toponymy of Russian Orthodox lands on the maps of the famous cartographers S. Münster in 1598 and A. Jenkinson in 1593 and found out that the Latin toponym “Russia alba” comes from the documents of the Patriarchate of Constantinople.

On the example of two maps of the 16th century, it is found that simultaneously with the name “Moscovia” the Latin ecclesiastical toponym “Russia alba” was sometimes used to denote the Moscow possessions

of the Rurikov family. It is proved that the name that the cartographer S. Münster did this in order to separate the Orthodox territories of the Moscow Rurikovichs from the Muslim lands.

It was determined that the greater part of the Orthodox Moscow ecumene consisted of territories inhabited by Finno-Ugric peoples, whose heirs are modern Russians.

Toponymic evidence was found that refutes the claims of Russian historians about the identity of Lithuanian-Polish Rus and Muscovy, and refutes the absurdity of the historical claims of the modern Russian political elite to the territorial and historical heritage of the Grand Duke of Kyiv and Lithuanian Rus.

It is proved that the name that the naming of the Moscow state by some famous European cartographers with the term "Russia alba" led to the emergence of imperial ideas about the identity of modern Russians and Ukrainians among the Russian elite.

Key words: *toponyms "Moscoviæ" and "Russia alba", Orthodox Russian ecumene, cartographers S. Münster and A. Jenkinson.*

Олійник М. А.

Українська академія друкарства

Стадник О. В.

Українська академія друкарства

ЗМІНИ У РИМСЬКОМУ ВІЙСЬКУ ПЕРІОДУ ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ

У статті розглянута проблема реформування та професійності римської армії середини I ст. до н. е. Цей період припадає на роки проконсульства та диктатури Гая Юлія Цезаря, який значно доклався до розвитку військового мистецтва не лише Стародавнього Риму, а й античного світу. В першу чергу, звернуто увагу на ті аспекти функціонування римського війська, які зазнали перетворень в ході його військової діяльності. Ми пробували довести, що ряд змін у організації армії, зокрема у сфері командування, які були проведені Цезарем, вже у подальшому закріпив Октавіан Август в ході військової реформи. Також у нашій роботі ми торкнулися проблеми формування легіонів з жителів римських провінцій без римського громадянства і довели, що це була тимчасова практика. Показано вплив Цезаря на розвиток тактичного мистецтва, його вміння побудови армійських підрозділів у залежності від обставин на полі бою. Відзначено високий рівень інженерної служби в армії Цезаря, а також спеціальних військових підрозділів та розвідки. Підкреслено психологічний аспект його стосунків із підлеглими, зокрема на рівні «солдат-командуючий». Нами спростовано й деякі, так звані, «військові реформи» Цезаря, а також ті нововведення, які йому приписувалися. Нами доведено, що римське військо в середині I ст. до н. е. все ще залишалося міліційним, проте існував уже значний прошарок напівпрофесійних солдат, для яких військова служба була основним засобом для існування. В цей час формувалася армія, для якої полководець (імператор) був набагато ближчим і зрозумілішим, ніж деякі римські політики з їхньою ідеологією та принципами.

Ключові слова: Цезар, полководець, воєначальник, солдат, легіонер, військо.

Постановка проблеми. I ст. до н. е. було періодом численних воєн, які вела Римська республіка – як внутрішніх (Союзницька війна, громадянські війни), так і зовнішніх (завоювання Галлії, війни у Східному Середземномор’ї та Північній Африці тощо). Під час цих військових кампаній відбувалися трансформаційні процеси, які торкалися організації римського війська. До цього можна віднести вдосконалення тактики на полі бою, еволюція наступального озброєння, сфери командування, польової інженерії, виховання у солдатах нових основ дисципліни та відданості та закладання деяких рис професійності. Еволюція римської військової машини у той час завдячує таланту авторитетних в середовищі вояків полководців – Гая Марія, Луція Корнелія Сулли, Гнея Помпея. Ми спробуємо довести важливий вклад у військову справу одного з визначних воєначальників Пізньої Республіки, а саме Гая Юлія Цезаря.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Військова справа Стародавнього Риму епохи Юлія Цезаря була об’єктом наукових зацікавлень вчених ще у XIX–XX ст. [4; 31]. Проте, рефор-

маторські ініціативи цього воєначальника стали предметом дослідження не так давно, і то лише, переважно, в загальних працях, присвячених військовій справі Стародавнього Риму [15; 16; 17; 20; 22; 23; 27; 29]. Більше його вклад у розвиток римської армії вивчається у контексті суспільно-політичної ситуації в Римській державі I ст. до н. е. (далі – датування століть і років – до н. е. – прим. авт.) [1; 3; 6; 12; 13; 28]. Варто виділити ті нечисленні роботи, які торкаються лише нововведень Юлія Цезаря або його війська. Серед них виокремимо найновішу працю італійського дослідника військової справи античності та середньовіччя Раффаеле Д’амато – «Armies of Julius Caesar 58–44» (2021). В ній вчений приділив особливу увагу командній структурі і озброєнню легіонів та допоміжних частин, які перебували під командуванням визначного полководця [19]. Міхал Норберт Фаца у своїй статті «Centurionowie Cezara: elita legionów czy kreacja literacka?» (2021) дослідив таку категорію молодших офіцерів як центуріони [25]. Відомий французький антикознавець Ян Ле Боек у своїй роботі «César chef de

guerre: César stratège et tacticien» (2001) присвятив один із підрозділів всебічному дослідженню армії Цезаря [32]. У 2018 р. вийшла монографія професора Майкла Сейджа стосовно розвою давньоримської армії періоду республіканського Риму, в якій багато інформації присвячено реформаторським ініціативам Цезаря [34]. Броніслав Шубеляк у своїй розвідці «Legionista Cezara. Studium uzbrojenia» (1999) здійснив аналіз римської зброї середини I ст. до н. е. [35].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити і довести ініціативи Цезаря як реформатора римського війська, зокрема комплексно простежити ті зміни в тактиці та організації, які мали місце в середині I ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Свою військову кар'єру Юлій Цезар розпочав у Віфінії у віці дев'ятнадцяти років як наближений до намісника провінції Азія – Марка Мінунція Терма у 82 р. (Suet. Div. Iul. 2). Він став одним з *contubernales*, які набиралися з молодих нобілів та представників вершницького стану для навчання військовій справі та політиці [1, с. 84–85; 3, с. 24; 34, с. 228]. Після повернення до Риму в 72/71 р. Цезар вибирається одним з 24 військових трибунів (Suet. Div. Iul. 5). Це була можливість служити у провінції, але він залишився в Італії, яка на той час була охоплена повстанням рабів [1, с. 101; 3, с. 24]. Наступним кроком у його військовій кар'єрі була посада пропретора – як намісника Дальньої Іспанії (*Hispania Ulterior*) в 61–60 рр. [1, с. 182–185; 3, с. 50; 7, с. 210–211]. У цій провінції Цезар вже проявляє себе як талановитий воєначальник, набравши 30 когорт, в тому числі і з місцевого населення для карального походу проти лузитанів та каллаїків (жителів Галлїї, сучасної Галісії – прим. авт.) [12, с. 90]. Ці племена здійснювали грабїжницькі набїги на жителів рівнин, проте Цезар упокорив їх (Suet. Div. Iul. 18; App. Bell. Hisp. 102; Plut. Caes. 12; Cass. Dio. 37.52-53). В Іспанії він продемонстрував свій хист майстерного полководця – швидко і з розрахунком розвивати бойовий успіх у важких польових умовах, вдало маневрувати в горах, на пересіченій місцевості [1, с. 184; 7, с. 210–211]. Тоді вперше заслуги Цезаря на полі бою оцінили вояки, проголосивши його імператором (Plut. Caes. 12). У 59 р. Цезар, як проконсул, зосереджує у своїх руках вищу військову та адміністративну владу на чотирі з половиною роки над двома провінціями Ілліриком та Цизальпійською Галлією і чотирма легіонами (Suet. Div. Iul. 22.1 App. BC. 2.13; Vell. Pat. 2.44; Plut. Pomp. 48). Пізніше він

отримує й Трансальпійську Галлію з одним легіоном (App. BC. 2.13; Cass. Dio. 38.8; Cic. Ad Att. 8.3.3; Suet. Div. Iul. 22.1; Plut. Crass. 14) [6, с. 173; 7, с. 235–236; 9, с. 78]. Це було безпрецедентне рішення, адже рідко коли на такий тривалий час надавалися подібні повноваження [3, с. 55–56; 7, с. 202]. В основному, проконсульство тривало рік, але згадаймо невизначений термін проконсулату, наданого Гнею Помпею у 67 р. Проте, тоді останній отримав ще й *imperium*, а Цезар не мав таких надзвичайних повноважень. Теодор Моммзен пише, що проконсульство Цезарю надали спочатку на п'ять років – до 55 р., а потім в 54 р. – ще на п'ять (до кінця 49 р.) [7, с. 236]. Це дало йому можливість спочатку отримати від чотирьох (App. BC. 2.13; Plut. Pomp. 48) до семи легіонів (Oros. 6.7.1). Всього, на той час, у провінціях перебувало чотирнадцять легіонів, і навіть чотири легіони – це значна концентрація військових сил в руках однієї особи [9, с. 79]. Вже в 50 р. його військо збільшується майже вдвоє і складається з одинадцяти легіонів (Hirt. BG. 8.54; Flor. 4.2.5) [9, с. 88; 14, с. 302; 32, с. 114–115]. Це була грізна сила – армія, загартована в численних боях, яка складалася майже виключно з ветеранів. Також не потрібно забувати про допоміжні війська, загальна чисельність яких майже дорівнювала, а то й перевершувала чисельність легіонів (Front. Strat. 1.3.2) [9, с. 89].

Для того, щоб уявити, яким було його подальше, насичене армійською рутиною життя, звернемося до підрахунків сучасних дослідників та античних істориків. Коли Цезар відбув до своєї провінції – Цизальпійської Галлії (*Gallia Cisalpina*), йому виповнився 41 рік. У столицю він повернувся лише через 9 років. До своєї смерті в 44 р. у військових операціях він не брав участі лише два роки. Пліній Старший стверджував, що Цезар очолював своє військо у п'ятдесяти битвах, а 30 з них, – за свідченням Аппіана, – відбулися на території Галлії (Plin. NH. 7.92; App. BC. 2.150). У цьому він перевершив навіть Александра Македонського та Ганнібала [1, с. 225–226].

Тривала, майже безперервна восьмирічна війна у Трансальпійській або Кошлатій Галлії (*Gallia Comata*) чи не найбільше вплинула на стан римської армії, але в позитивному значенні. Вона стала своєрідним полігоном для відточення військової майстерності римських солдатів (Plut. Pomp. 51). Відмінний вишкіл завдяки постійним тренуванням та боям, залізна дисципліна, система набору до війська, тривале, якщо не постійне перебування в його рядах – усі ці фак-

тори сприяли професіоналізації військових, вдосконаленню їхніх бойових навичок. Це стосується і рядового складу (*legionarii, auxilarii*), і офіцерського корпусу (*legati, praefecti, centuriones*).

Перейдемо, безпосередньо, до самих нововведень, які мали місце у період проконсульства і диктатури Юлія Цезаря. Спочатку розглянемо ті, які стосувалися офіцерів римської армії. Спірним є твердження про впровадження саме Цезарем посади легата як головного командира легіону (чи декількох легіонів). Ця практика існувала ще до середини I ст., проте не була домінуючою у період міліційної республіканської армії. Лише інколи консули, проконсули чи пропретори могли доручити легату командувати кіннотою, легіоном чи декількома легіонами (Caes. BG. 1.52) [34, с. 125–127, 238, 241–242]. Цицерон в одній зі своїх промов обурливо пише про десять призначених для війська Цезаря легатів (Cic. Balb. 61). Як на той час, це була величезна кількість вищих офіцерів для армії, зосередженої в руках одного командувача. Проте, відомо, що згідно *lex Vatinia de provincia Caesaris*, Цезар отримав право сам призначати легатів, у тому числі й преторського рангу – за власним вибором, без узгодження із сенатом [6, с. 173; 27, с. 32]. Деякі історики вважають, що саме Цезар впровадив цю військову посаду як постійну [23, с. 221]. Функції легатів залишалися такими ж, як до, та після Цезаря – військовими (командування легіонами) (Caes. BG. 1.52.1, 2.20.73, 7.45.7; Caes. BC. 1.12, 18.2) та адміністративними (управління провінціями чи зайнятими регіонами), в залежності від звання та рангу (*legatus, legatus legionis, legatus Augusti pro praetore, legatus proconsulis*) [7, с. 236; 9, с. 79; 31, с. 183]. Нік Філдс стверджує, що Цезар запровадив посаду легата пропретора (*legatus pro praetore*) – «підлеглого офіцера, який діяв замість претора», головнокомандуючого військом на випадок відсутності самого Цезаря. Це, ніби, було імпровізоване рішення останнього, але його переваги були настільки очевидними, що за правління Октавіана Августа посада *legatus Augusti pro praetore* стала офіційною [27, с. 32; 29, с. 72]. Як підкреслює інший історик, Міхал Норберт Фашча, саме за Цезаря легати стали напівпрофесійними офіцерами, що пов'язали своє життя лише зі службою у війську [24, с. 57]. Отже, якщо посада легата й не була новою для системи командування римської армії, Цезар підняв її на якісно новий рівень. Щодо військових трибунів, то як зазначає Едріен Голдсуорсі, у працях Цезаря немає згадок про те, що вони командували легіо-

нами (можливо, через їхній, переважно, молодий вік та недосвідченість – прим. авт.) – це робили легати і квестори (Caes. BG. 1.52; Cass. Dio. 47.2). Полководець призначав трибунів особисто, хоча деякі з них могли перебувати вже у тих легіонах, з якими він вирушив на завоювання Галлії. Тим не менше, трибуни відігравали важливу штабну та адміністративну роботу і могли стояти на чолі великих армійських підрозділів [1, с. 235].

Вважають, що саме Цезар запровадив практику проводити військову нараду (*consilium*) з *primi ordines*, які були центуріонами першої когорти (*centuriones primorum ordinum, primorum ordinum centurionibus*) – разом з легатом, префектом табору і трибунами (Caes. BG. 1.41, 5.28, 5.37; Caes. BC. 1.74) [5, с. 43–44; 22, 15, 131–133; 25, с. 84; 27, 35; 31, с. 186]. Це були десять центуріонів, які командували п'ятьма центуріями подвійного складу першої когорти. В особливих випадках як, наприклад, перед битвою під Весонтіо (суч. Безансон) у 58 р., на *consilium* були скликані центуріони усіх рангів (Caes. BG. 1.41) [19, с. 17]. Проте, до цього заходу вдавалися не вперше – до подібного заходу вдалися перед битвою при Каннах в 216 р. (App. Hann. 19). Це не повинно дивувати, адже, фактично, на центуріонах трималося командування структурними підрозділами легіону – центуріями, а пізніше – й когортами. Вони були й опорою полководця з-посеред вояцької маси (Caes. BG. 5.28.3, 6.7.8). Цезар високо цінував їхній героїзм та самовідданість (Caes. BG. 5.44.1) [9, с. 81; 24, с. 52].

Відомо, що у війську Цезаря існували приклади скороченого проходження складної процедури просування центуріонів по службі через досвід чи за вислугою років. Наприклад, Квінт Фульгіній, який загинув у битві біля Ілерди (49 р.) був примипилом (*centurio primi pili prior* або *primus pilus* або *primipilus* – прим. авт.) XIV-го легіону, тобто володів найвищим центуріонським рангом. Він досягнув цієї посади завдяки власній мужності, а не проходячи усі потрібні для сотника щаблі кар'єри, необхідні для отримання цієї посади (Caes. BC. 1.46). При Диррахії (48 р.) Цезар нагородив високою посадою за доблесть і відвагу центуріона IX-го легіону Кассія Сцеву (App. BC. 2.60; Caes. Div. Iul. 68; Plut. Caes. 16) [23, с. 379–380; 25, с. 77]. Останній став примипилом, перейшовши з восьмої когорти до першої (Caes. BC. 3.53). Судячи з цього, Цезар інколи дозволяв собі оминати дотримання традиційного послідовного порядку кар'єрного зростання для центуріонів, зважаючи на особливі заслуги цих молодших офіцерів. Тут ми лише частково погоджуємося

з Теодором Моммзенем стосовно одноосібного призначення воєначальниками усіх офіцерів армії [7, с. 489; 9, с. 74]. Так, полководець міг інколи не зважати на певні правила стосовно проходження службової драбини військовими, наприклад для центуріонів. Але вдалині від столиці, перебуваючи тривалий час у походах, командувач військом міг відійти від деяких, означених в *cursus honorum*, градацій щодо призначення офіцерів на вищі посади.

Володіючи з 49 р. диктаторськими повноваженнями із *summum imperium*, Цезар одноосібно вирішував питання війни та миру (Cass. Dio. 47.20.1). Проявляючи політику милосердя (*clementia*), він дарував життя перебіжчикам з табору Помпея та республіканців після облоги Корфінію – а це 15 000 чоловік, тобто 30 когорт. Він навіть зберігав командування за лояльними до нього воєначальниками над тими військами, які перейшли на його бік [13, с. 320-321]. Усі вони влилися у військо Цезаря (Caes. BC. 1.23; Liv. Epit. 109; Cass. Dio. 41.10-11; Suet. Div. Iul. 34.1; Plut. Caes. 34; App. BC. 11.38). По суті, на 45 р., по закінченню громадянської війни, усі легіони Римської держави перебували під командуванням Цезаря. Вони були розміщені в провінціях і пов'язані з ним як з імператором – головнокомандувачем (Cass. Dio. 43.44.2). Останній особисто слідкував за розподілом провінцій між намісниками та забезпеченням їх необхідними військовими силами (Caes. BC. 2.21; App. BC. 2.41, 2.48; Suet. Div. Iul. 76.3;) [13, с. 341].

Легіони Цезаря все ще ґрунтувалися на міліційному наборі (*delectus ex classibus*) селян-землевласників з відповідним майновим цензом (*adsidui*). Проте, вже збільшується кількість охочих служити на добровільній основі (*delectus voluntariorum*), формуючи приватну, «клієнтську» армію полководця. У війську Цезаря перебували й досвідчені солдати попередніх воєн, ймовірно добровольці (*volones*). Згадаймо ветерана Публія Консидія, який воював ще в арміях Сулли та Красса, «... *qui rei militaris peritissimus habebatur*» («...найвправнішого у військовій справі»), найімовірніше, префектом (Caes. BG. 1.21-22) [29, с. 70]. В системі вербування полководець діяв у рамках закону, побудованому на тому, що він, як проконсул, міг використовувати певні засоби для вербування та фінансування армії у далекій провінції. Проблема полягала в тому, що сенат втратив контроль над такими діями, особливо на початку громадянської війни 49–44 рр. Процедура набору ставала все більш децентралізованою,

омінаючи навіть Італію, як найбільше джерело новобранців, а отже, прискорювала зникнення *dilectus ex classibus*, під час якого новобранець, був римським громадянином, сам забезпечував себе необхідним екіпіруванням [21, с. 158–159].

Відомо, що лише перші чотири легіони (VII, VIII, IX і X), які очолив Цезар, будучи проконсулом, на початках фінансувалися за кошти держави (Plut. Caes. 14; Suet. Div. Iul. 22). Ті, що були сформовані пізніше, переважно з романізованих кельтів Цизальпійської та Нарбонської Галлій, екіпірувалися і утримувалися зі статків самого полководця [4, с. 226; 6, с. 144–145; 20, с. 294; 23, с. 488–489; 29, с. 70]. Самостійно проводячи набори в 53, 52, і 50 рр., він ніби виправдовується у своїх «Записках про Галльську війну», пишучи про великі втрати у битвах, можливі повстання в Галлії чи несприятливі для нього події в Італії (Caes. BG. 6.1, 7.1). Звичайно, що легіонери, вербувані традиційним способом були менш залежними від свого воєначальника, аніж добровольці (*volones*). Останні більше керувалися жагою до наживи за рахунок військової здобичі, покладаючись на талант і звитягу свого полководця, його щедрість і поблажливість по відношенню до захопленої здобичі після здобутої перемоги [18, с. 190]. Відзначимо, що практика *direptio* означала дозвіл командуючого військом на розграбування підкореного племені, міста чи невеликого поселення, до чого нерідко вдавався й сам Цезар (Caes. BC. 3.80; V. Alex. 19, 77, 48–49; V. Afr. 86; Suet. Div. Iul. 67.1). За роки перебування в Галлії він зумів організувати віддане йому військо, яке було готове йти за своїм воєначальником, оголошеним «ворогом Вітчизни», навіть на столицю (Caes. BC. 1.2; Flor. 4.2.17). Навіть, якщо їх було вербувано в Італії, то майже за десятирічний період служби на чужині, вони могли стати байдужими до традиційних громадянських цінностей, сповідуючи *esprit de corps*, який вже пустив коріння у тогочасному військовому середовищі (див. нижче). Та що там казати про солдатів, якщо їхній командувач стверджував, що республіка є лише порожнім словом, без змісту та форми – «... *nihil esse rem publicam, appellationem modo sine corpore ac specie*» (Suet. Div. Caes. 77). А, отже, Цезар міг без вагань покласти на своїх солдатів – тим більше тоді, коли влада в Римі вимагала розпустити його військо (Caes. BC. 1.2) [9, с. 429, 448]. Те саме можна сказати й про середніх та старших офіцерів Цезаря, які не були особливо пов'язані із сенатською верхівкою. Багато хто з них походив з вершницького стану, і ще з молодого віку формувався

як професійний військовий під час галльської кампанії. Коли Цезар перетнув Рубікон в 49 р., усі вони, крім Тіта Лабієна (Cic. Ad Att. 7.11.1, 7.12.5; Hirt. BG. 8.52.3; Cass. Dio. 41.4.4), пішли за ним, адже тільки йому завдячували кар'єрою, соціальним статусом і доходами [24, с. 58]. Для порівняння згадаймо 88 р., коли Суллу покинули майже усі офіцери перед його походом на Рим. Проте, як зазначає Пауль Ердкамп, не слід ставитися до армії Цезаря, як до знаряддя його політичних амбіцій. Вона рушила за Цезарем не лише для того, щоб відстояти честь полководця, а й щоб захистити владні функції народних трибунів – Марка Антонія і Квінта Кассія Лонгіна (Caes. BC. 1.2) [20, с. 294].

Новою практикою для тогочасного війська стала ініціатива воєначальників набирати легіони з не римлян, тобто переґривів. Найвідомішим прикладом цього є формування *legio Alaudae* у Трансальпійській Галлії в 51 р. [15, с. 468, 698; 156; 21, с. 23, с. 382; 30, с. 134; 36, с. 74]. Вже в 47 р. вояки цього легіону отримали римське громадянство і йому надано номер V. Відтоді він став відомим як *legio V Alaudae* (Suet. Div. Iul. 24). Це був перший випадок подібного роду надання громадянства цілому легіону, створеному з мешканців провінції. Таким чином, не можна стверджувати що Цезар поступив самовільно, без дотримання закону. Александр Кравчук доводить, що отримання номеру легіоном «Жайворонків» свідчить про дії полководця в рамках закону, хоча й відсутні детальні джерела стосовно історії цієї бойової одиниці. Цезар міг черпати свої права з диктаторських повноважень або існували певні документи, затверджені *ex post* через коміції чи ухвалу сенату [30, с. 138–139]. Його шляхом пішли й інші воєначальники, проте невідомо, чи вони надавали римське громадянство воякам своїх формувань. Такі легіони отримали спільну назву – «*vernaculae*», тобто «місцеві», «тубільні» [24, с. 53; 30, с. 135]. Джерела повідомляють про існування в 47 р. *legio vernacula* в провінції Дальня Іспанія (*Hispania Ulterior*), який найімовірніше, був створений з галло-іберів помпеянцями (Caes. BC. 2.20.4; V. Alex. 51, 53–54) [15, с. 231, 698; 21, с. 161–162; 36, с. 78]. Японський вчений-антикознавець Тада-суке Йошимура дослідив, що цей легіон був сформований ще в 52 р. до н. е., а отже ще раніше від відомого *legio V Alaudae* [36, с. 80]. Йошимура доводить, що він міг бути просто іррегулярним військовим корпусом і аж ніяк не повноцінним легіоном з означеним номером, традиційним для римських легіонів [36, с. 78]. У 48 р. галатський

цар Дейотар створив два легіони, озброївши та вимуштрувавши їх за римським зразком (V. Alex. 34.4, 68.2) [31, с. 177; 36, с. 76–77]. Як підмітив Йошимура, Цицерон у своїх листах, що цікаво, не називає легіони Дейотара терміном «легіони», а вживає слова «сили», «військо» (Cic. Ad Att. 5.18.2, 5.21.2, 6.1.14 Ad Fam. 15.1.6) [36, с. 77]. Відомо й про легіони нумідійського царя Юби I, також, можливо, організовані на римський манер (Bell. Afr. 59.2). З «*De Bello Hispaniensi*» ми дізнаємося, що приблизно в 47–46 рр. було два «тубільних легіони», сформованих проконсулом Цезаря Гаєм Требонієм в Дальній Іспанії. У 45 р. до н. е. вони переметнулися до табору сина Помпея Великого – Гнея Помпея Молодшого (Bell. Hisp. 7.4, 20.2-5). Можливо, про один з них і згадується в «Громадянській» та «Александрійській війнах» (див. вище). Також в 47 р., як подає автор «*Bellum Alexandrinum*», квестор Цезаря, Гай Плеторій формує легіон із поспіхом набраних понтійців «*ex tumultuaris militibus*» – *legio Pontica* (V. Alex. 34, 39) [15, с. 229]. В 43 р. Марк Юній Брут, вбивця Цезаря, набрав у Македонії з місцевого населення два легіони, яких вишколив «за італійським зразком» (App. BC. 3.79) [15, с. 229, 698; 30, с. 135–136]. Причиною появи таких формувань була необхідність швидкого виставлення великих армій у зв'язку з браком необхідної військової сили періоду Другої (49–45 рр.) та Третьої громадянських воєн (44–42 рр.) – навіть незважаючи на те, що новосформовані легіони склалися з *peregrini*, без *civitas Romana*. Дотепер точаться суперечки навколо *legiones vernaculae*, адже надто мало джерел, які б проливали світло на етнічний склад цих легіонів, їхнє командування та особливості формування.

Тривають дискусії й навколо такої категорії вояків, як *antesignani*. Останні згадуються в працях Цезаря «Громадянська війна» («*Commentarii de Bello Civili*» або «*Bellum Civile*») та «Записки про Галльську війну» («*Commentarii de Bello Gallico*»). У Тіта Лівія, *antesignani* – це легіонери, які стояли у перших бойових лініях, тобто гасати (Liv. 4.37.11, 8.11.7, 8.39.4, 9.39.7, 22.5.7, 23.29.3, 24.16.2, 27.48.10, 30.33) [31, с. 173]. Фронтин також згадує *antesignani*, описуючи битву під Херонеею у 86 р. (Front. 2.3.17) [17, с. 22]. В історіографії існують різні погляди стосовно призначення цих вояків на полі бою – вже у постмаріанському війську. Одні стверджують, що це були спеціально відібрані легіонери, досвідченіші у техніці бою, аніж *postsignani*, фізично і психологічно витриваліші. Їхнім завданням було оберігати

бойові знаки маніпул і центурій (*signa*) – звідки й походить їхня назва. Інші дослідники по різному трактують саме тлумачення цього латинського слова, застосовуючи такі терміни як «командос», «спецпризначенець», «штурмовик», «застрільник» [23, с. 191]. Ці терміни не є надто вдалимими для позначення *antesignani*, адже важко уявити, що частина легіону була вишколена, як елітні сили для спеціальних завдань. Тим паче, що в якості застрільників римляни використовували вояків з допоміжних підрозділів [23, с. 190–191]. Лише деяких виокремлених зі складу легіону *antesignani* використовував Цезар для виконання спеціальних завдань – диверсій, саботажів, засідок, зайняття важливих стратегічних позицій та пунктів ворога (Caes. BG. 3.13-14, 3.84, 3.93-94; Caes. BC. 1.43-44, 1.57-58, 3.75). Едріен Голдсворсі стверджує, що *antesignani* комплектувалися, переважно, з числа кращих центуріонів [22, с. 18]. Вони оснащувалися легшим екіпіруванням та зброєю (Caes. BC. 3.84.3) та інколи доповнювалися кіннотою (Caes. BC. 3.75.5, 3.84.3). Їх чисельність також не була стандартною і коливалася кількості від 400 до 500 чоловік (Caes. BC. 3.75.5). Про *antesignani* як стали бойову одиницю, призначену для спеціальних завдань, пише й Георг Вейт. Як доказ, він приводить епізод з боїв під Ілердою (49 р.), коли *antesignani legio XIV* отримали наказ зайняти стратегічно важливий пагорб, вже захоплений помпеянцями. Останні вступили в бій з підрозділом Цезаря і *antesignani*, не досягши успіху, відступили (Caes. BC. 1.43). Австрійський історик приходить до висновку, що будь який тактичний підрозділ легіону, наприклад когорта, не годився для такого завдання, хоча й пише, що *antesignani* могли складатися з перших чотирьох когорт легіону, які завжди були найкращими, найбосездатнішими (згадаймо, які центуріони входили до першої когорти – прим. авт.) [31, с. 175, 195]. З військової точки зору було б абсурдним формувати спеціальний загін, безпосередньо, перед боєм з вояків різних легіонів та шикувати його перед самим отриманням доручення від командуючого. А це значить, що потрібна для подібних завдань бойова одиниця вже існувала, адже зайняти потрібну висоту могло бути під силу лише вишколеним у потрібному форматі солдатам, висунутим на передню лінію фронту і завжди готовим до наступу [31, с. 173]. У війську Цезаря існували й схожі формування, які неодноразово ідентифікувалися як *antesignani*. В «*De Bello Africo*» знаходимо інформацію про триста спеціально виділених для термінових завдань солдатів,

які знаходилися у кожному легіоні. Вони були успішно використані проти помпеянської кінноти на чолі з Титом Лабіеном – останній утік з поля бою, залишивши багато загиблих та поранених (B. Afr. 75.4-5). У наступній частині цієї ж праці знаходимо опис битви при Тегей (46 р.), де знову згадується про такий загін (B. Afr. 75.4-5). Подібність з *antesignani* тут зводиться до того, що ті триста воїнів знаходилися в легіоні, який найближче розташовувався до ворога [31, с. 175]. Підсумовуючи, мова може йтися про тактичну інновацію Цезаря, створену ним задля виконання складних задач, які були б не під силу для виконання простими легіонерами. Можна стверджувати, що Цезар сформував ефективну бойову одиницю, можливо навіть елітну, яка не завжди успішно, але переважно вдало виконувала покладені на неї завдання.

Приблизно, на середину I ст. припадає, фактично, зникнення кінноти з числа римських громадян [8, с. 201]. Цезар ще продовжував використовувати громадянську кінноту під час завоювання Галлії, але доказом цього слугує лише один епізод з його «*Commentarii de Bello Gallico*» (Caes. BG. 1.53). В ньому описується порятунок Гая Валерія Процилла, як кінцевий епізод битви при Вогезах (58 р.), який здійснив сам полководець зі своєю кіннотою (*equitatu insequentem*). Раффале Д'амато з впевненістю стверджує, що кіннота Цезаря на той момент не могла бути допоміжною, тобто складатися з германців, із якими тоді римляни воювали [19, с. 12]. Останні, проте, могли використовувати кінні загоны галлів з Нарбонської чи Цизальпійської Галлії [21, с. 156–157]. Наступний уривок «Галльської війни», вже може свідчити про брак кавалеристів-римлян. Тут полководець змушений спішити своїх галльських кіннотників, щоб посадити на коней легіонерів з *legio X*. Один з вояків при цьому пожартував: «...*plus quam pollicitus esset Caesarem facere; pollicitum se in cohortis praetoriae loco X. legionem habiturum ad equum rescribere*» («Цезар зробив більше, ніж обіцяв; мали бути преторіанцями, а тепер стали еквітами») (Caes. BG. 1.42). Звичайно, що в цьому жарті *militibus* «десятки» мав на увазі не просто себе в якості кавалериста, а їдко висловився про зарахування себе і своїх *commilitiones* до стану вершників (*equites Romani*). Після підкорення Галлії, в джерелах якщо і згадується кіннота, то не з числа громадян (Cic. Ad. Fam. 2.17.7, 15.4.3; Plut. Ant. 37.3; App. BC. 4.87-8). На початку громадянської війни дефіцит кінноти в Цезаря ілюструє Світоній. Він описує пропозицію центуріонів

спорядити по одному вершнику кожен (Suet. Div. Iul. 68) [26, с. 32]. Тут, мова, скоріш за все, йшла не про набір допоміжних загонів, а про залучення римських громадян до війська.

На відміну від Цезаря, Помпей все ще продовжував застосовувати на полі бою кінноту з *equites Romani*, особливо під час Другої громадянської війни (49–45 рр.). Завдяки проведеній мобілізації в Італії, Помпей поповнив ряди свого війська не лише піхотою, а й кавалерією (Plut. Pomp. 59, 64). Битва при Фарсали (48 р.) продемонструвала повну небоєздатність кавалеристів з числа громадян у бою з легіонерами Цезаря (App. BC. 4.76; Cass. Dio. 46.3–4; Plut. Caes. 45, Plut. Pomp. 71) [8, с. 201; 26, с. 31, 33; 33, с. 102]. Забігаючи наперед, вже в 42 р. кавалерія Брута і Кассія складалася виключно з галатів, іспанців, фракійців, фессалійців, лузитанів, іллірійців, арабів та парфян, але не римлян (App. BC. 4.88) [33, с. 102].

Незважаючи на зникнення з полів битв кавалерії, яка б у своїй більшості складалася з громадян, римляни все ж визнавали службу в кінноті престижною. Свідченням цього є слова Марка Антонія, приведені у «Філіппіках», що «служба на коні» (*equo merere*) є більш почесною, ніж аналогічна – центуріона (Cic. Phil. 1.8.20). Але й тут тріумвір мав, скоріш за все, на увазі старших офіцерів – трибунів з числа еквітів, а не службу представників вершницького стану у складі турм. Еквіти продовжують служити й у війську Цезаря, і не лише як рядові кавалеристи (Caes. BG. 7.60.1, 7.65.5; Caes. BC. 1.17.2, 1.23.1–2, 1.51.3, 1.77.2.). Дослідник римської кавалерії Єремія МакКолл намагається пояснити слова Антонія, стверджуючи, що «служба з конем» могла означати перебування в оточенні полководця у якості його *contubernales* або почесної варти. Цицерон, як представник еквітів, разом із молодим Гнеєм Помпеем свого часу були як *contubernales* батька останнього, Гнея Помпея Страбона, під час Союзницької війни в 91–88 рр. (Cic. Phil. 12.27). Також Гней Планцій, товариш Цицерона, перебував при пропреторі Авлі Манлії Торкваті під час служби в Африці (69 р.), а потім – при Гнеї Сатурніні на Криті у 68 р. (Cic. Planc. 11.27–8). Вже у 62 Планцій отримує посаду військового трибуна в Македонії. Гай Арпіней був товаришем (*familiaris*) легата Цезаря, Квінта Тітурія Сабіна, і брав участь у переговорах з галлами (Caes. BG. 5.27). Усі вище перелічені особи походили з вершницького стану, а значить, було звичайною практикою проходити, свого роду, «військове стажування» молодим людям при штабах командувачів [33, с. 112]. Хоча

й не усі вони ставали у майбутньому військовими (згадаймо, наприклад, кар'єру Цицерона – прим. авт.), така служба в армії, принаймні, протягом символічних одного-двох років, була першою сходинкою до політичної кар'єри. І Цицерон, і його товариш Марк Целій Руф (Cic. Cael. 5.11, 30.73) не служили у війську необхідні десять років. Це стосується й дев'ятнадцятирічного Цезаря, який не завершивши необхідного терміну проходження військової служби у Кілікії, повернувся до Риму, приблизно, в 74 р. [34, с. 228]. Для отримання першої державної посади, вже до кінця I ст., вистачало лише року перебування в легіоні [34, с. 224]. Занепад кінноти з числа громадян був не стільки пов'язаний із зростаючою потребою у чиновниках, як зі зміною ставлення молоді до військової служби [7, с. 486; 33, с. 113].

Як альтернативу громадянській кавалерії, Цезар один з перших почав широко застосовувати допоміжну кінноту з числа союзників – галлів, германців, іспанців та нумідійців (Caes. BC. 1.14, 1.18, 1.39, 1.51, 3.4; V. Afr. 20) [6, с. 145; 21, с. 156–157; 34, с. 232]. Особливе значення полководець надавав галльській кінноті, рекрутованій з плеємних еліт (Caes. BG. 6.15; Caes. BC. 3.59–61, 3.79; Plut. Caes. 25) [7, с. 236, 488; 23, с. 381; 27, с. 25]. У ній, протягом 57–56 рр., навіть служив майбутній заклятий ворог Цезаря – Верцингеторикс [23, с. 381]. Галльська кавалерія Цезаря складалася, переважно, з таких народів як едуї, белги, аквітани, а також напівроманізованих племен Цизальпійської та Нарбонської Галлій (Caes. BG. 7.13, 7.34, 7.65; Front. Strat. 1.3.2). Піші допоміжні загоны, сформовані у когорти, також постачали союзні та підкорені галли, в першу чергу, едуї [9, с. 89]. Така етнічно строката армія більше нагадувала збройні сили Риму періоду принципату, аніж військо республіки, та полководцю не складало труднощів її профінансувати. Відомо, що армія Цезаря на момент перетину Рубікону в 49 р. наполовину складалася з *auxilia*.

Часті бойові дії вимагали вдосконалення тактики бою. Як ми вже відзначали, перехід до когорти як основного тактичного формування під час бою давало багато переваг [8, с. 199, 195–196; 17, с. 7]. Наприклад, спростилася система передачі наказів, пересувати війська чи їх тактичні підрозділи під час битви стало легше і зручніше (Caes. BC. 1.70). Згадки про когорту є доволі частими в працях Цезаря, його друзів та соратників, а також Аппіана. Сам полководець неодноразово її застосовував і використовував різноманітні способи побудови війська перед битвою – в залеж-

ності від кількості противника, власних сил та рельєфу місцевості [20, с. 292; 34, с. 221]. Його найулюбленишим бойовим шикуванням був *acies triplex* (потрійний ряд) [1, с. 14, 22; 17, с. 15-16; 23, с. 400; 31, с. 228]. Проте, під час битви при Руспіні (46 р.) невелика кількість вояків у експедиційному війську Цезаря змусила його до побудови тридцяти когорт у *simplex acies* (одна лінія) [1, с. 541–542]. Це також було пов'язано з великою кількістю допоміжної піхоти та кінноти помпеянців (Bell. Afr. 15). В ході битви полководець перешикував своє військо в *duplex acies* (подвійна лінія) [17, с. 15]. Битва не закінчилась перемогою Цезаря, але зате він зберіг своє військо, укріпивши табір біля цього африканського міста [1, с. 544; 17, с. 14–16]. Подібне новаторське використання *duplex acies* з двадцяти п'яти когорт застосував проти нього Луцій Афраній під час останньої фази кампанії при Ілерді (49 р.) [1, с. 472–473; 17, с. 21–22]. Цезар тоді вибудував *acies triplex* – в першій лінії знаходилося по чотири когорти його п'яти легіонів, а в наступних двох – по три. Причому, остання, третя, була резервною і складалася із *auxilia* (Caes. BC. 1.183) [34, с. 224]. Таке розміщення когорт у системі 4-3-3 залишилося стандартним для *acies triplex* і було винаходом Цезаря [17, с. 21–30]. Також він наказував армії під час маршу марширувати трьома колонами – не лише задля того, що пересуватися таким широким фронтом було швидше, аніж однією колоною, а й для того, що таку *agmen* можна відразу перешикувати в *acies triplex* (Caes. BG. 4.14) [17, с. 26]. Ще одним видом побудови легіону був *agmen quadratum* чи *raene agmine quadrato* – шикування у формі квадрату, часто застосовуване Цезарем у Галлії та Британії (Caes. BG. 5.14, 5.19; Hirt. BG. 8.8-9) [17, с. 48; 23, с. 414; 31, с. 211, 220]. Його творінням є й унікальне чотирьохлінійне шикування, отримане від назви битви при Фарсалі (48 р.), де воно було вперше застосоване – *acies Pharsalica* або *acies quadruplex*. Трохи змінивши, Цезар повторно використав його у 46 р. в битві при Тапсі (Caes. BC. 3.89.4; B. Afr. 81.4) [17, с. 26–29; 23, с. 403; 31, с. 219].

Полководець часто використовував розвідку та шпигунство задля успішного ведення військових дій чи війни (Suet. Div. Iul. 58; Plut. Caes. 44). Він вдавався й до використання зашифрованого письма, так званої абетки Цезаря, заплутано випишуючи літери (Suet. Div. Iul. 56; Suet. Div. Aug. 88; Cass. Dio. 49.9) [23, с. 383].

Цезар був прихильником стратегії блискавичного наступу, що дозволяло використовувати фак-

тор раптовості (Caes. BG. 1.38; Cass. Dio. 48.29-31; App. BC. 2.103; Suet. Div. Iul. 58) [5, с. 45–46]. Він завжди тримав легіони у стані бойової готовності, застосовуючи часті і тривалі похідні марші, навіть в непогоду та свята (Suet. Div. Iul. 65). Не менш ефективною в нього була й оборонна тактика. Найвідомішим її прикладом є битва при Алезії (52 р.), коли «навмисна оборона» переросла в рішучу контратаку (Caes. BG. 7.79-89) [5, с. 46–47]. Ми не будемо перелічувати усі приклади подібної стратегії і тактики Цезаря, але наведені свідчать про нього як про блискавичного полководця та непересічного майстра ведення війни.

У германців полководець запозичує одну з особливостей їхньої тактики, яка полягала в тому, що кінні воїни могли у потрібний момент спішитись і воювати вже як піхотинці (Caes. BG. 7.65; Caes. BC. 3.84; Hirt. BG. 8.13). У війську Цезаря траплялося, що кіннотник брав до себе в сідло піхотинця і коли така кавалерія врзалася в ряди супротивника, той зіскакував і бився, сіючи спустошення, в рядах оторопілого від несподіванки ворога [23, с. 401; 27, с. 25–26]. Лоуренс Кеппі припускає, що вони могли бути попередниками змішаних *cohortes equitatae* [29, с. 72].

Як відмітив Ганс Дельбрюк, Цезар зумів зосередити у своєму війську усі здобутки античного військового мистецтва [4, с. 252]. Ми можемо додати, що він акумулював у ньому не лише римські (*cohors, acies triplex*), а й варварські (допоміжні підрозділи, тактика бою, елементи озброєння) надбання зі сфери військового мистецтва, вдало їх поєднуючи. Без сумніву, він також звертався й до досягнень у військовій сфері таких постатей як Александр Македонський, Сципіон Африканський та Гай Марій. Цезар, можливо, в дечому навіть копіював їхні прийоми (планування, натиск, елемент несподіванки, розвідка, вишкіл, новаторство, підхід до солдатів, відмінне володіння тактикою і стратегією), але зумів витворити свій власний, неповторний стиль командування та ведення війни.

Що стосується озброєння – як оборонного, так і наступального, то значних змін в середині I ст. до н. е. не спостерігалося. Є лише епізод в «*Commentarii de Bello Gallico*», у якому описано модифікацію конструкції пілума [23, с. 392]. Замість металевого дроту, який з'єднував наконечник пілума з древком, Цезар застосував суцільний наконечник з м'якого незагартованого заліза або лише втулку до нього (Caes. BG. 1.25). Під час удару об щит, він міцно встрявав у нього, гнувся і завдяки цьому супротивник вже не міг

його використати для захисту [19, с. 21; 23, с. 392; 35, с. 45–46]. І хоча деякі дослідники приписують це нововведення Цезарю, вперше такий тип з'являється в часи Гая Сульпіція Петіка, ймовірно, під час війни з галлами в 358 р. (App. BG. 1). Хоча, як стверджують дослідники, немає інших підтверджень, зокрема, археологічних доказів стосовно такої зміни у виготовленні цього римського дротика [27, с. 21; 29, с. 73; 34, с. 102].

Велику увагу Цезар приділяв польовій інженерії – будівництву укріплень, доріг, мостів. Що суттєво відрізняло армію середини I ст. від республіканської армії попередніх століть, то це масове використання польових укріплень. Так як тоді не було спеціальних інженерних підрозділів у війську, усі будівельні роботи виконували легіонери. Армія Цезаря досконало відточила майстерність будівництва фортифікаційних споруд – тимчасових і на тривалий термін (Caes. BG. 7.72-73; V. Afr. 49, 70) [20, с. 292; 27, с. 43–45, 47–49; 34, с. 228]. Особливо вражає рейнський міст Цезаря (Caes. BG. 4.17). Припускають, що головним мостобудівником полководця був *praefectus fabrum* Мамурра [1, с. 233; 2, с. 66; 10, с. 432]. Дивує унікальність проекту і швидкість зведення мосту – його побудували за 10 днів і він мав довжину 400 метрів (Caes. BG. 6.9; Plut. Caes. 22). Світонієм міст сприймався як беззаперечна умова успішного нападу на германців (Suet. Div. Iul. 25.2). В Іспанії, для переправи через річку, Цезар наказав заповнити камінням корзини і використати їх як основу для побудови мосту через Бетіс (V. Hisp. 5.1). Якщо потрібно було швидко якусь не дуже широку водяну переправу, його солдати використовували надуті міхи (Suet. Div. Iul. 57). Інколи доводилося перетинати річки вплавав (Cass. Dio. 49.9.6; Veget. 1.10, 2.23). Повертаючись до пальового мосту Цезаря то він, незважаючи на пройдені тисячоліття, залишається справжнім пам'ятником інженерного мистецтва римського війська. Мости, побудовані з військовою метою, слугували не лише засобом переправи, а й способами вишколу для армії, частиною військової підготовки легіонерів, дисциплінарним засобом [2, с. 65–66, 72; 31, с. 246–248].

На новий рівень в I ст. виходить взаємозв'язок «солдат-командуючий». Командування тепер, окрім мистецтва війни, починає опановувати нове – мистецтво керування людьми, а в нашому випадку – військовими. В цьому Цезар перевершив своїх попередників та сучасників – Марія, Суллу, Красса, Помпея. Він застосовував цілий арсенал психологічних прийомів, вмів маніпу-

люючи їхньою вояцькою підсвідомістю, наприклад, звертаючись до війська не «солдати», а «соратники (*commilitones*)» (Suet. Div. Iul. 67.2) або «громадяни (*quirites*)»; (Suet. Div. Iul. 70.1-2; Plut. Caes. 50.1). Причому воїни наполягали саме на зверненні «соратники» (Polyen. 8.23.15). Як пояснює Аппіан, звернення «громадяни» означало те, що солдати вже тоді, нібито, перебували в відставці, звільнені Цезарем, і вже були цивільними людьми (App. BC. 2.93). Полководець тут зіграв на воїнському обов'язку своїх підлеглих, присоромивши їх цим словом (App. BC. 2.94).

Цезар міг легко розпалити дух суперництва – як між окремими воїнами, так і між легіонами, добре знаючи особливості психологічної поведінки та ментальність своїх солдатів. Він використовував лестощі, вмів переконувати підлеглих солдатів задля досягнення кінцевої мети (Caes. BG. 1.40; Front. 1.11.3) [9, с. 82]. Цезар силою своєї особистості та харизми, своїх військових дарувань зумів піднести роль полководця до якісно нового рівня. Одним з визначень поняття «харизма» є «здатність надихати на відданість та ентузіазм» [28, с. 33]. Відштовхуючись від цього, ми можемо стверджувати, що Цезар надихав своїх військових своїм власним прикладом – мистецтвом володіння зброєю, витривалістю, цілеспрямованістю, простотою, ініціативністю (Suet. Iul. 57; Plut. Caes. 17). Відданість вояків своєму полководцю була настільки великою, що під час громадянської війни 49–45 рр. полонені з армії Цезаря відмовлялися воювати проти нього, коли їм пропонували обирати життя чи смерть (Suet. Div. Iul. 68) [11, с. 84–85]. Наскільки вмів Цезар керувати своїм військом говорить той факт, що протягом десяти років галльських воєн, у ньому не ставалося ніяких заколотів (Suet. Div. Iul. 68) [9, с. 85].

Він культивував корпоративний дух у легіонах (*esprit de corps*), виховуючи у солдатах взаємовиручку і відданість армії та своїм побратимам, професійну воїнську честь [11, с. 46; 23, с. 465; 24, с. 57]. Відчуття товарищескості та приналежності до вояцького колективу, свого роду корпоративності римського війська не могло виникнути у міліційному війську. Важкий досвід бойових дій та співжиття у складних польових умовах цементували вояцьку спільноту, виховували у них гордість за військове ремесло. На такий зв'язок впливали постійна багаторічна служба і тривалі військові походи, які могли тягнутися роками. Без перебільшення, він був безцінним, адже консолідував певне військове з'єднання, позитивно позначався на його бойовому злагодженні, дозволяючи йому діяти,

навіть, у найбільш кризових ситуаціях. Легіонери не вагалися у певних ситуаціях рятувати життя своїм товаришам чи допомагати їм матеріально (Caes. BC. 1.39; Plut. Caes. 16; Suet. Div. Iul. 68) [23, с. 465].

Матеріальне забезпечення солдатів завжди було важливим для Цезаря. Перед закінченням кампанії в Галлії, приблизно в 51 р. до н. е., легіонер отримував 120 денаріїв на рік, а вже в 49 р. до н. е. – 150 денаріїв. В 49 р. воякам було виплачено по 2000 сестерціїв. Після триумфів у вересні та жовтні 46 р. до н. е. (Suet. Div. Iul. 37) Цезар виплатив своїм солдатам по 24 000 сестерціїв (Suet. Div. Iul. 38.1). Діон Кассій пише про 6000 денаріїв (Cass. Dio. 43.21). В місяць платня вже становила 225 денаріїв (перед підвищенням – 120 денаріїв). За іншими даними, Цезар збільшив *stipendium* рядового легіонера із 75 до 150 денаріїв на рік і ця цифра видається більш достовірною. Також він дав обіцянку не вираховувати з цієї суми коштів за продовольство (Suet. Div. Iul. 26; Plut. Caes. 17) [9, с. 81; 14, с. 302, 330]. Один з епізодів «Галльської війни» Авла Гірція свідчить про обіцянку Цезаря виплатити своїм легіонерам по 200 сестерціїв, а центуріонам – по 1000, «... які будуть подаровані їм зі здобичі» (Hirt. BG. 4) [9, с. 80]. Виплата центуріонам була, як правило, у два рази вищою від легіонерської. Після воєн в Галлії вони отримували 300 денаріїв, а після громадянської – 450 на рік. Платню нараховували кожні чотири місяці. Також, одним з видів винагороди для багатьох військових Цезаря, в першу чергу для легіонерів, був земельний наділ [18, с. 191] (див. нижче).

В недалекому майбутньому, Октавіан Август провів військову реформу, створивши професійну армію (RgdA. 17; Suet. Div. Aug. 49.1-3; Herod. 2.1; Cass. Dio. 40.23-25, 52.27, 54). Деякі елементи того, що закладав у своє військо його прийомний батько (імператор як головнокомандувач, створення і часте застосування нових підрозділів *auxilia*, зокрема, кінноти, розміщення легіонів у провінціях), втілилися вже у новій армії Римської імперії. Та чи можна називати армію часів Цезаря професійною? Якщо давати визначення цьому терміну, то професійним військом є те, у якому служба для солдатів є основною професією. Чи була військова справа основним заняттям для легіонерів цього полководця? Для великої їх частини, безперечно, що так. І хоча багато з них служило не лише у Галлії, а й в період громадянської війни 49–45 рр., – вже у кампаніях після 44 р. *sub vexillo* знаходилася лише незначна частина колишніх

цезаревих легіонерів, і то, як добровольці (*volones*). Вони й склали кістяк армій Октавія та Антонія [20, с. 293]. Вік та бойові травми давалися взнаки, і переважна більшість ветеранів Цезаря йшла у відставку – добровільну (*honesta missio*) чи за станом здоров'я (*missio causaria*). Одним з видів винагороди для відставного легіонера було надання земельної ділянки. Наділення ветеранів землею продовжувалося до кінця республіки і вже Август змінює цю практику в 13 р. виплатою «винагородних» (RgdA. 16.1) [11, с. 38]. Принцепс тоді розумів, що з переходом армії на професійну, велика кількість відставників уже відвикла працювати за плугом. Це могло означати, що для значної частини з них гроші були актуальнішими, аніж земельний наділ десь у провінції чи в Італії. Для Цезаря, проблема забезпечення ветеранів наділами все ще була важливою протягом усієї його політичної діяльності. Вирішення земельного питання було не лише засобом укріплення його влади в Італії, а й справою честі, дотриманням свого слова перед вірними солдатами (App. BC. 2.94; Suet. Div. Iul. 38) [11, с. 282; 24, с. 46]. З цього випливає, що на той час професійна, у повному сенсі, армія все ще не була сформована, а лише починає з'являтися. Прагнення до отримання права на земельну ділянку з рук полководця свідчило про те, що римські вояки першої половини I ст. до н. е. не повністю порвали з веденням сільського господарства. Для них, як і для їхніх попередників з II ст., земля була жаданою винагородою за важкі роки солдатської служби. Та все ж таки, для частини війська Цезаря, військовий табір став рідним домом, а товариші по зброї – ріднішими за родини, залишені в Італії, Нарбонській чи Цизальпійській Галлії. Також, одним з проявів появи професійного війська в часи Цезаря є епіграфічні надписи його колишніх вояків, у яких вони ідентифікують себе не за цивільними професіями, а вже як солдати чи ветерани [9, с. 85 прим. 93; 34, с. 241]. П'єр Канья стверджує, що Цезар створював професійну армію ще до Августа і це був останній етап трансформації римської республіканської армії [16, с. 84]. Частково, французький вчений правий, адже означені вище аргументи доводять, що воїни Цезаря, проводячи значну частину свого життя у військовому таборі, походах та боях відчували свою приналежність, в першу чергу, до військового стану. Вони вже не були лише «озброєними громадянами», а належали до нової категорії римського населення, творячи свою специфічну субкультуру, базовану на певній згуртованості, на *esprit de*

corps. У Цезарі вони бачили не лише свого командувача, а й верховну та єдину владу, та це не означає, що вони відкидали лояльність до Римської держави. Не погоджуємося з Канья стосовно того, що Цезар не створив нічого нового у царині стратегії і тактики римського легіону, а його військо, нібито, нічим не відрізнялося від армій Марія та Сулли. Вміння Цезаря до побудови військових одиниць у часто екстремальних польових умовах сприяли перемогам на полі бою, демонстрували його неабиякий хист як успішного тактика (див. вище). Із чим ми погоджуємося – так це з тим, що Цезар змусив своїх солдатів усвідомити те, ким вони є насправді [16, с. 93]. А це вже відрізняло їх від легіонерів початку I ст. Відкидає твердження про Цезаря, як реформатора, й Лоуренс Кеппі. Британський історик говорить, що полководець був мало зацікавлений у якихось змінах в організації війська. Він лише підлаштував його заради своїх інтересів [29, с. 73]. На наш погляд, це надто спрощене трактування діяльності Цезаря у військовій царині. Тут потрібно розглядати його не лише як командувача, а й як вмілого організатора. Можливо, і не було ніяких суттєвих змін в проходженні армійської служби чи озброєнні, але ті ініціативи Цезаря описані нами вище, мали місце, а деякі з них вплинули на формування армії Римської імперії.

Висновки. Армія Цезаря залишалася міліційною, але вже зі значним прошарком напівпрофесійних солдат, для яких військова служба була основним засобом для існування. Можна стверджувати, що в I ст. формується «нова армія», для якої полководець (імператор) був набагато ближчим і зрозумілішим, ніж деякі римські політики з їхньою ідеологією та принципами. На зміну тра-

диційним римським цінностям і чеснотам, таким як *sapientia, iugentium, prudentia, fides, pietas, modestia* та іншим, приходять нові – вояцька честь, «велич римського народу» і «державна та імператорська» [11, с. 44]. Виховання в такому війську нових моральних якостей та понять – таких як відданість, дисципліна, професійна честь сприяло й тому, що воно ставало надійною опорою для Цезаря й на політичному поприщі [11, с. 47]. Спробуємо окреслити найважливіші зміни та нововведення, які мали місце в період проконсульства та диктатури Цезаря: 1. Легат призначався лише головнокомандувачем як командир легіону. 2. Запровадження постійної практики проводити військові наради (*consilium*) з *primi ordines* – центуріонами першої когорти. 3. Застосування скороченої процедури просування по службі, зокрема для центуріонів. 4. Розміщення легіонів по провінціях. 5. Формування верстви професійних військових, пов'язаних лише з армією, внаслідок тривалої служби. 6. Створення *antesignani* – підрозділів для спеціальних завдань на полі бою. 7. Зростання кількості допоміжних підрозділів і їх часте застосування, особливо, кінноти. 8. Процедура вербунку стає більш децентралізованою, тобто набір до війська проводять *conquistores* полководців або намісників у провінціях – часто без згоди на це влади у Римі. 9. Поява чотирьохлінійного шикуння на полі бою – *acies quadruplex*. 10. Новий рівень взаємозв'язку між солдатом і командиром. 11. Поява нового явища в солдатському колективі – корпоративного духу (*esprit de corps*).

Перспективним напрямком у подальшому вивченні даної проблеми є дослідження ролі особистості у реформуванні римського війська періоду принципату.

Список літератури:

1. Голдсуорси А. Юлий Цезарь. М. : Эксмо, 2007. 672 с.
2. Данилов Е. С. Особенности римского мостостроения. *Parabellum novum: военно-исторический журнал*. 2014. № 2(35). С. 65–73.
3. Дуров В. С. Юлий Цезарь: Человек и писатель. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1991. 208 с.
4. Дельбрюк Г. История военного искусства. Античный мир. Германцы. Смоленск : Русич, 2003. 480 с.
5. Егоров А. Б. «Стратегия сокрушения» и «Стратегия измора» (к оценке полководческой деятельности Юлия Цезаря). *Parabellum novum: военно-исторический журнал*. 2014. № 2(35). С. 38–49.
6. Игнатенко А. В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики: Историко-правовое исследование. Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. 208 с.
7. Моммзен Т. История Рима. В 5 т. Т. 3. Кн. 5. От смерти Суллы до битвы при Тапсе. М. : ООО «Издательство АСТ» ; Харьков «Фолио», 2001. 525 с.
8. Олійник М. А., Стрельбицька С. М. Зміни у тактиці та організації легіону на зламі II–I ст. до н. е. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Vol. 4(56). С. 261–274.
9. Парфенов В. Н. Профессионализация римской армии и галльские войны Цезаря. *Античный мир и археология*. Саратов, 1974. № 2. С. 72–89.
10. Покровский М. М. Военное дело у римлян во времена Цезаря. *Записки Юлия Цезаря. Пер. и комментарии М. М. Покровского; Гай Саллюстий Крисп. Сочинения. Пер., статья и комментарии В. О. Горенштейна*. М. : ООО «Издательство АСТ», Ладомир, 2001. 752 с.

11. Утченко С. Л. Римская армия в I в. до н. э. *Вестник древней истории*. 1962. № 4. С.30–47.
12. Утченко С. Л. Юлий Цезарь. М. : «Мысль», 1976. 365 с.
13. Чеканова Н. В. Римская диктатура последнего века Республики. СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2005. 480 с.
14. Bringmann, K. *Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta*. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2010. 332 s.
15. Brunt P. A. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Oxford : Oxford University Press, 2001. XXI+762 p.
16. Cagniat P. The Late Republican Army (146-30 BC). *A Companion to the Roman Army*. Ed. P. Erdkamp. Oxford : Blackwell, 2007. P. 80–95.
17. Cowan R. *Roman Battle Tactics 109 BC – 313 AD*. Oxford : Osprey Publishing, 2007. 64 p.
18. Crawford M. *Rzym w okresie republiki*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 1992. 270 s.
19. D’Amato R. *Armies of Julius Caesar 58–44*. Bloomsbury Publishing, 2021. 64 s.
20. Erdkamp P. *Army and Society. A Companion to the Roman Republic*. Ed. N. Rosenstein & R. Morstein-Marx. Oxford: Blackwell, 2006. P. 278–296.
21. Gauthier F. *Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy. Department of History and Classical Studies. Montréal : McGill University, 2015. 263 p.
22. Goldsworthy A. K. *The Roman Army at War: 100 BC – AD 200*. Clarendon Press, 1998. 311 s.
23. Graczkowski A. *O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II–I w. p.n.e.)*. Zabrze-Tarnowskie Góry: Infort Editions, 2019. 559 s.
24. Faszczka M. N. *Bunty w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88-30 przed Chr.)*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Adama Ziółkowskiego. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2014. 270 s.
25. Faszczka M. N. *Centurionowie Cezara: elita legionów czy kreacja literacka? Wieki Stare i Nowe*. 2021. 16(21). S. 71–92.
26. Faszczka M. N. *Jazda rzymska w okresie schyłku republiki. Nowy Filomata*. 2010. XIV. Nr. 1. S. 27–33.
27. Fields N. *The Roman Army: the Civil Wars 88-31 BC*. Osprey Publishing Ltd., 2008. 96 p.
28. Keawney A. *The Army in the Roman Revolution*. New York: Routledge, 2007. 160 p.
29. Keppie L. *The Making of the Roman Army: from Republic to Empire*. London : Batsford, 1998. 272 p.
30. Krawczuk A. *Virtutis ergo: nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów republiki*. Kraków : Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1963. 177 p.
31. Kromayer J. & Veith G. *Historia wojskowości Greków i Rzymian. Tom 2. Rzym w okresie Cesarstwa*. Oświęcim : Napoleon V, 2018. 367 s.
32. Le Bohec Y. *César chef de guerre: César stratège et tacticien*. Rocher, 2001. 511 p.
33. McCall J. *The Cavalry of the Roman Republic*. London : Routledge, 2002. 208 p.
34. Sage M. *The Army of the Roman Republic: From the Regal Period to the Army of Julius Caesar*. Barnsley : Pen & Sword Military, 2018. 332 p.
35. Szubelak B. *Legionista Cezara. Studium uzbrojenia*. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Częstochowie, 1999. 118 s.
36. Yoshimura T. *The legio vernacula of Pompey*. *Journal of Classical Studies*. 1960. Vol. 8. P. 74–80.

Oliynyk M. A., Stadnyk O. V. CHANGES IN THE ROMAN ARMY DURING THE PERIOD OF JULIUS CAESAR

The article deals with the problem of reformation and professionalism of Roman army in the middle of the 1st century BC. This period corresponds to the years of the proconsulship and the dictatorship of Gaius Julius Caesar, who made a significant contribution to the development of the military art not only of Ancient Rome, but also of the ancient world. First of all, attention was paid to those aspects of the functioning of the Roman army that suffered transformations in the course of his military activity. We tried to prove that a series of changes in the organization of the army, particularly in the field of command, which were carried out by Caesar, were later confirmed by Octavian Augustus during the military campaign reforms. In our work, we also touched on the problem of formation legions from the inhabitants of the Roman provinces without Roman citizenship and proved that it was a temporary practice. We showed the influence of this commander on the development of tactical art, his ability to build army units depending on the circumstances on the battlefield. There was noted a high level of engineering service in Caesar's army as well as special forces units and intelligence. We emphasized the psychological aspect of his relationship with subordinates, in particular at the «soldier-commander» level. We also refuted some of Caesar's so-called «military reforms» as well as those innovations which were attributed to him. We have proven that the Roman army in the middle of the 1st century BC still remained militia, but there

was already a significant layer of semi-professional soldiers to whom military service was the main means for existence. At that time, for an army that was being formed, the commander (the emperor) was much closer and more understanding than some Roman politicians with their ideology and principles.

Key words: *Caesar; general, warlord, soldier; legionary, troops.*

Сенич Ю. В.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

СТАНОВИЩЕ ПІДДАНСЬКИХ МІСТ ТА МІСТЕЧОК ЧЕСЬКОГО КОРОЛІВСТВА ЗА ПРАВЛІННЯ ЯНА ЛЮКСЕМБУРГА (ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТОЛІТТЯ)

Метою роботи є вивчення правового статусу та характеристика соціально-економічного становища відомих та маловідомих підданських міст та містечок часів правління Яна Люксембурга (1310–1346 рр.). Методологія дослідження включає головні принципи системності, науковості, історизму, а також використання загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння. Наукова новизна роботи полягає в тому, що зроблена перша спроба в українській історіографії на основі декількох чеських підданських міст та містечок, які належали знаті, духовенству та празьким патриціям узагальнити та охарактеризувати їх політичне та економічне становище за роки правління Яна Люксембурга. Висунута та пояснена теза, що вже з першої половини XIV століття патриції стають власниками міст та містечок. Висновки. За часів правління Яна Люксембурга відбувалось поступове виникнення та розквіт підданських міст та містечок. Міста здебільшого користувались міськими правами та свободами, згідно з нормами магдебурзького права. Міста та містечка належали не тільки знаті та церковним установами але й багатим патриціям. Не виключено, що прагнення патриціїв володіти хоча б містечком є одним із фактом так званої «аристократичної самосвідомості». Відсутність короля в королівстві, не перешкоджала йому займатися питаннями, які були пов'язані з підданими. Тільки за згоди Яна Люксембурга чи маркграфа Карла, що було закріплено у спеціальній грамоті, власники міст могли здійснювати управління та отримати права для міст. З економічної точки зору король сприяв розширенню торговельно-ринкової мережі, відновленню гірничих міст, освоєння нових земель під сільськогосподарське виробництво, залучення євреїв в міське життя.

Ключові слова: Ян Люксембург, Чеське королівство, королівські міста, підданські міста, право, привілей, патриції, торговельні шляхи.

Постановка проблеми. Протягом XIII ст. на території Чеського королівства внаслідок активної німецької колонізації була сформована міська мережа, яка складалася з королівських та підданських міст. Становище підданських міст та містечок поверхнево висвітлено в історичній літературі, порівняно з королівськими містами. Однак виділяються найвідоміші чотири підданські міста. Така обмеженість перш за все пояснюється незначною кількістю збережених письмових джерел.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження підданських міст та містечок Чеського королівства в переважній більшості пов'язані з дослідженням та вивченням біографії видатних представників знатських чеських родин. Так, Анна Кубікова дослідниця родини панів з Рожмберка, окрім опису життєвого шляху та політичної біографії Петра з Рожмберка досліджує сімейне володіння цього пана – історію міста Чеський Крумлов [27; 28]. Позаяк місто з 1992 р. включено у список об'єктів Світової

спадщини ЮНЕСКО, залишається донині цікавим об'єктом для дослідження, особливо окраса міста Крумловський замок. Серед нових досліджень є стаття Й. Кутана та Й. Ройта присвячена замковій каплиці святого Георгія [30]. Дослідники Д. Шнейд та П. Павелес подають історію забудови Верхнього замку, реконструкцію якого розпочав Петр з Рожмберка [40]. Варте уваги тритомне видання К. Харватової, яке стосується історії цистерціанських монастирів. Авторка при характеристиці економічного становища монастирів апелює також до міст, які підпорядковувались тому чи іншому монастирю [26]. Історик М. Мусілек, дослідник празького патриціату, у своїх доробках звертає увагу на концепцію «аристократична самосвідомість» [34]. Її суть дозволяє розкрити таке явище, як прагнення патриціїв уподібнитися знаті, що знайшло свій вираз у придбанні ними сіл та перетворення їх в містечка. Як засвідчують джерела, цей процес розпочався саме в першій половині XIV ст.

Мета статті вивчення правового статусу та суспільно-економічного становища підданських міст та містечок за часів правління Яна Люксембурга.

Виклад основного матеріалу. На початку XIV ст. міська мережа була досить розвинута. За словами Франтішека Гофмана, у 1300 р. в Богемії було 60 міст і 136 містечок. Міста користувалися міськими правами та привілеями, які напряду були пов'язані з переселенцями. Так, у містах Богемії поширювались нюрнберзьке і магдебурзьке право, у Моравії – система привілеїв, що виникла у Відні. Міські привілеї можна поділити на дві групи, а саме: до першої групи належали привілеї політичного характеру, які регулювали адміністративні та судові відносини. Привілеї регулювали відносини між містом і носієм влади, з іншими містами, міською верствою загалом (закупне право, кримінальне право); до другої групи належать привілеї господарсько-фінансового характеру. Господарські привілеї регулювали відносини між містом і населенням територіальних областей і королівською скарбницею (привілеї на мито, збір за користування мостом або дорогою, право милі, право складу, гірниче право, право карбування монети).

Підданські міста відрізнялися від королівських міст. Загальновідомо, що королівські міста поділялися на міста привілейовані, які безпосередньо підпорядковувалися королю (Старе Місто Прага); королівські вільні міста, якими управляв подкоморій; королівські гірничопромислові міста, в яких окрім підприємців-квекерів, королівські чиновники стежили за видобутком та розподілом продукції (Кутна Гора, Їглава); придбанні міста, які управлялися бургграфами. В свою чергу підданські міста та містечка належали знаті, духовенству (єпископам, церкві, монастирям) та заможним патриціям [4, s. 127]. Іншою відмінністю даних міст від королівських було те, що вони були набагато меншими територіально відповідно менше жителів навіть від найменших королівських міст. Історик Я. Мезнік приблизно підрахував, що в моравських підданських містах мешкало приблизно 500–1500 жителів. Однак основна відмінність полягала в тому, що не всі підданські міста користувалися повноцінними міськими правами. На жаль, неможливо точно визначити, наскільки широкими правами наділялося те чи інше місто. Однак з упевненістю можна стверджувати, що жоден із привілеїв підданських міст не міг порушувати права або фінансові надбання знаті чи церковних установ. Четверта відмінність полягала в тому, що тільки королівські міста відігравали

важливу роль у політичному житті, особливо в часи, коли в країні не було загальноновизнаного монарха, як це було після вимирання чоловічої лінії династії Пршемисловичів. В іншому випадку королівські міста належали до надійних опор правителів і як важливе джерело їх фінансів, і як військові форти [33, s. 146]. Слід наголосити, що підданські міста не були позбавлені королівської уваги. Підданські міста виникли майже в таких самих умовах, як і королівські, та розширювали свої права, отримуючи привілеї як від власника міста, так і від монарха.

В чеській історіографії виділяють чотири найвідоміші підданські міста першої половини XIV ст. – Літомишль, Новий Биджов, Їчїнь, Чеські Крумлов [4, s.127]. Однак, окрім них, заслуговують на увагу інші міста та містечка. Більшість не королівських міст були засновані родовою знатю, ще в XIII ст. та залишалися в її власності протягом тривалого часу. Так, місто Чеська Ліпа було родинним гніздом найвпливовішого політичного діяча 20-х років XIV ст., «першого мужа королівства» Генріха з Ліпи. Родині Ліхтенбургів належало місто Немецький Брод (нині Гавличкув Брод). Повштовхом до формування цього міста стало відкриття срібних родовищ над Сазавою. Власником міста був королівський подкоморний часів останнього представника династії Пршемисловичів на чеському троні Вацлава III Раймунд Ліхтенбург. Після вбивства у 1306 р. Вацлава III він став наймогутнішою людиною королівства.

У ході політичної боротьби за святовацлавський престол Раймунд Ліхтенбург спочатку підтримував кандидатуру Генріха Каринтійського але згодом віддав перевагу Габсбургам. Через великі борги 1308–1309 рр. Раймунд Ліхтенбург склав свої повноваження на користь амбітного родича Генріха з Ліпи. Однак продовжував займатися політикою і був одним із членів олігархічної еліти королівства. У 1319 р. передав родинне місто із його срібними шахтами Генріху з Ліпи. В 1310 р. місто отримало дозвіл на будівництво оборонної стіни, яку повністю було завершено в середині XIV ст. Підкреслимо, що власники цих міст походили з роду Роновців, які контролювали владу протягом 20-тих років першої половини XIV ст. Після смерті Генріха з Ліпи в 1329 році завершився перший період чеського панування при королівському дворі роду Роновців. Найближчими особами до короля безумовно ще залишився Генріх молодший з Ліпи, Тема з Колдіц, Гінек Берка з Дубе, Вілем з Ландштейна. Однак вже з 30-х роках XIV століття збільшується вплив

роду Вітковиців, а наближеною особою короля стає Петр I з Рожмберка.

Пани з Рожмберка стали власниками міста Чеський Крумлов після того, як в 1302 р. вимерла крумловська гілка роду Вітковиців. Право на володіння містом Чеський Крумлов від отримав Вацлава II Пршемисловича Генріх I з Рожмберка. Відтоді розпочався період найбільшого процвітання та розвитку цього підданського міста. Приєднавшись до двох вітковських територій, Чеський Крумлов став головним місцем розташування великого маєтку, яке згодом назвали Рожмберський домініон. Вже під час Петра I Рожмберка в місті розпочалися повномасштабні роботи. З естетичних та оборонних міркувань Петро I здійснив реконструкцію Крумлівського замку, особливо так званого Верхнього замку, [40, s. 77–90] до складу якої входить замкова каплиця св. Георгія, яка вперше згадується в 1334 р. [30, s. 443–454]. Він завершив будівництво парафіяльного костелу св. Віта [27, s. 118–121] та заснував лікарню для знаті при костелі св. Йошта [28, s. 104–110; 10, s. 27]. Було побудовано майже сотню кам'яних будинків. З'явилися м'ясні крамниці та регулярні ярмарки до міста були запрошені релігійні ордени та євреї [37, s. 20–29, 36–47, 50–51, 54–55, 66–73, 78–93].

Місто отримало чимало міських прав. Можна припустити, що одним із них було право милі. Міський привілей права на милю був спрямований на захист міського бізнесу та придушення сільського виробництва, яке могло завдати шкоду міському виробництву. Так, на відстані в 1 милю, що дорівнює приблизно 7–11 км від міста заборонялась будь-яка виробничо-торгівельна діяльність. Такі права здебільшого отримували королівські міста і за часів Яна Люксембурзького набули широкого розповсюдження. Однак, якщо містечка знаходились за межами встановлених рубежів, навіть якщо місто могло не володіти цим правом, то виробничу діяльність здійснювалась згідно з комерційними домовленостями. Так, підданське місто Чеський Крумлов, надало дозвіл варити пиво, солод та мати корчму новозаснованому містечку Пржодолі з населенням 25 жителів (1336 р.), яке розташовувалось приблизно за 4 кілометри від рожмберського міста за умови сплати відсотків від прибутку у сумі 3 лібра пассауських монет, що дорівнювало приблизно 0.96 кг монет, якщо брати за основу давньоримський еквівалент [21, s. 61; 42, s. 198].

Щодо Їчіна та Нового Буджова, то вони спочатку були королівськими містами, але через королівську заборгованість перед знаттю, пере-

йшли в статус підданських міст. Їчін мав статус королівського міста до 1337 р., коли був проданий Яном Люксембургом родині Вартенберків, які заснували нові села навколо міста та сприяли його подальшому розвитку. Новий Будржов – втратив королівський статус в 1325 році і став власністю Бенеша з Вартенберка.

Приблизно після 1333 р. було закладено підданське місто Градчани перед західним входом до Празького Граду, яке стало третьою частиною Праги та залежало від королівського замку. Однак як поселення виникло разом із Старим Містом та Малою Страною. Оформлення Градчан у підданське місто було справою вищого празького бургграфа Гінека Берка з Дуби та підпорядковувалось празьким бургграфам до 1598 р. [3, s. 128, 268; 35, s. 340]. Окрім цього Гінек Берка з Дуби як один з приближених осіб до короля отримав від Елішки Пршемислівни у заставу фортецю Костелец над Лабем (Kostelec nad Labem) в 1323 р., однак тільки в 1327 р. Ян Люксембурзький підтвердив заставу [20, s. 46; 7, s. 487; 38, s. 955]. Вже в травні 1328 р. празький бургграф зберігає всі права містечка.

Серед уже згаданих чеських знатних родин, можна виділити ще одну, яка походила та володіла трьома маєтностями в північній частині Богемії – Пегіпешті з Хіш та Егерберка [1, s. 110–112]. Представники цього роду зуміли відзначитися в часи правління Яна Люксембурга. Так, власник замку Егерберка Вілем з Егеберка виступив проти короля, згодом брав участь у всіх військових експедиціях Яна [1, s. 110–112]. Його сини Вілем Старший та Вілем Молодший з Егерберка, заснували містечко, яке назвали Вілемов. Вперше згадується в 1342 р., коли моравський маркграф Карл надав право на проведення щотижневого ринку та право на проведення кримінального суду, яке завжди виносило смертну кару [24, s. 72–73] – право горла, яке завжди надавалось правителем, цим самим підтверджувало юридичну легітимність діяльності такого суду в місті. Представниками кримінально-судової влади як в королівських так і в підданських містах була міська рада. Вона виконувала як загальні правові норми так і вказівки власника міста, в цьому відношенні підданські міста були більш залежні на відмінно від королівських міст [32, s. 145–147, 154–158; 37, s. 712–713].

В першій половині XII ст. оломоуцький єпископ Індрих Здік запросив монахів ордену премонстрантів. Ченці оселились на Оліветській горі, де постав їх монастир. Монахам було надано

в користування та колонізації землі Літомишля, в результаті чого було досягнуто значних успіхів в економіці та культурі [39, s. 279]. Відомості про суспільно-економічне становище підданського міста в часи Яна Люксембурга відсутні. За винятком 1344 р., коли місто стало центром Літомишльського єпископства. Якщо взяти до уваги попередні привілеї, які видавались та неодноразово підтверджувалися до початку XIV ст. Пршемислом II Отакаром та Вацлавом II, то місто користувалось магдебурзьким правом, єпископ здійснював юрисдикцію над містянами та стежив за судовим збором, судова влада підпорядковувалась суду в Празі. Місто та його околиці були звільнені від різних підданських повинностей. Купці мали право вільної купівлі та продажу на ринках інших міст, а саме у Високому Миті та Полічці [38, s. 1257; 12, s. 14; 13, s. 15; 14, s. 26].

Також відомі такі підданські міста, які належали Оломоуцькому єпископству – Світава, Могельніце, Кромержиз і Вишків. 9 серпня 1322 році оломоуцький єпископ Конрад отримав привілей від Яна Люксембурга, який дозволяв йому поселити у цих містах по одному єврею (тобто одній єврейській родині). Одночасно король передав єпископу право берегти та захищати євреїв й збирати плату з єврейського населення, яке, відповідно, підкорялось єпископу. Є підстави вважати, що й решта знаті отримали такі привілеї для своїх міст і містечок щодо євреїв. Так, євреї проживали і в таких містах, як Чеський Крумлов, Гавлічків Брід та Їдріхів Градець [11, s. 54, 82, 66]. Причина зацікавленості в євреях полягала у величезних сумах грошей, яку можна було зібрати від них. Це пояснює той факт, чому церковні установи та знать прагнули влаштувати євреїв в містах.

Задля підтримки та розвитку монастирського господарства, чернечі обителі просили дозвіл на надання селу чи містечку статусу міста, для відкриття ринків та проведення торгівлі. Позаяк, міста чи ринкові містечка відрізнялись від сіл головним чином ринковим законом та великою кількістю ремісників [33, s.147]. В березні 1341 р. королівський цистеріанський Осекський монастир (поблизу Духцова під Рудними горами) отримав дозвіл від короля перевести містечко Шкрле (нині Хомутов) в статус міста з правом на зведення мурів та щотижневий ринок кожного вівторка. Відразу ж, у новоспечене місто переселились ремісники [23, s. 70-71; 9, s. 354]. В травні 1315 р. король Ян Люксембурзький надав дозвіл пробстові Конраду та черниці Хотешовського монастиря Ордену премонстрантів перетворити село Стод на ринкове

містечко зі щотижневим ринком кожної п'ятниці [19, s. 40–41; 38, s. 593; 6, s. 107].

В переважній більшості такі міста формувались на торгівельних перетинах та відповідно були економічно вигідними. Так, згадані міста розташовувались на південному-заході від головних економічних королівських міст. Містечко Шкрле (Хомутов) лежав на шляху з м. Хеба до м. Усті-над-Лабем також з м. Праги до м. Моста та м. Усті-над-Лабем. Через містечко Стод прямували торгівці з німецького міста Регенсбурга до чеського м. Пльзня. Окрім того містечко стояло на шляху до м. Домажлиць.

Перетворенню сіл у містечка сприяла також знать. Так, представник середньої чи нижчої знаті Отто з Кожлан в 1313 р. отримав дозвіл на заснування містечка Кожлани на основі села, яке з 1307 по 1310 рр. належало Вілему Заїцу з Вальдека [38, s. 982]. Цей дозвіл пан отримав з емфітевтичним законом, згідно з якого Отто з Кожлан отримав землі на довготривале користування з необмежувальним терміном. Місцеві жителі отримали 60 полів. Було визначено плату та натуральний податок, який надходив до королівських замків Тіржов чи Крживоклат. Мер новоствореного містечка отримав безкоштовне поле, луг, сад, безкоштовний млин, паб, риблик, різних майстрів. Дві третини судових штрафів надходили до Королівської палати, а третина залишалася за мером [17, s. 38–39].

Про відносини між монастирями та їх містечками читаємо в привілеї укладеному між чернечою обителю абатства Ордену цистерціанців, що знаходилося в селі Клаштер, неподалік містечка Непомук, та представниками містечка Плоніце. До володінь цього абатства належало близько 80 сіл, містечка Бловице, Непомук та Пляниці, 10 господарських маєтків та золоті шахти в околицях Непомоуку [26, s. 273–319]. Так, містечко виплачувало монастирю щорічно 44 гривні празьких грошей на місці з усіма іншими виплатами, окрім єпископської десятини та королівського податку. Суму щорічного податку містяни сплачували частинами: першу половину на день св. Юрія (sv. Jiří, 23 квітня) решту в день пам'яті св. Гавла (sv. Havla, 16 жовтня). В разі затримки виплати податку 9 осіб міського управління (Хойсько, Якуб, старий ріхтар Конрад, Петр з Блата, Валек, Слухан, Рей, Домаслав та Петр Домах,) сплачували відсоток у розмірі 1 празької гривні. Болтинський ліс залишався на благо села.

Власниками та засновниками містечок в першій половині XIV ст., були навіть заможні

празькі патриції. Очевидно, що даний факт на пряму можна пов'язати з «аристократичною самосвідомістю», яка сформувалась власне на початку XIV ст. Згідно неї патриції прагнули в дечому наблизитися до знаті. Для початку патриції стали усвідомлювати свою приналежність до стану аристократії через такі якості, як інтелект, мораль, багатство, честь та чесність, а в своєму побуті наслідувати рицарську знать. Власне багатство оцінювалось в можливості чимось володіти. Слід однак зауважити, що патриції були також зацікавлені в своїй підприємницькій діяльності, тож залишати прибуткове місце заради маєтку в сільській місцевості не хотіли [34, s. 139]. У підсумку патриції в першій половині XIV ст. знайшли альтернативу у формі містечка, де водночас вони були власниками містечка, хай і не великого, та займалися підприємництвом. Прикладом може слугувати Балдуїн, який в 1312 р. отримав дозвіл від Елішки Пршемислівни, що був підтверджений Яном Люксембурзьким перетворити село Штеті, що належало до королівського міста Мельник, на містечко з німецьким правом [15, s. 37; 16, s. 37–38]. В 1314 р. згадується, що королева продала землі патрицію, які були поділені на 24 лани. Один лан коштував 9 празьких гривень, окрім того новий покупець повинен був платити двома щорічними внесками відсотки (уроки) 1½ гривні празьких грошей, 4 курки та десятину церкві. Поля можна було продавати або відчужувати лише з відома та дозволу Болдуїна та його спадкоємців [18, s. 39–40].

В 1341 р. після чергового повернення Яна Люксембурга в Чеське королівство та з початком підготовки проголошення маркграфа Карла своїм наступником й водночас політичної компанії за престол Священної Римської імперії, король погрузився у фінансові питання. Питання стосувалася передусім погашення королівських боргів перед найбільшими кредиторами – Рудольфом Сасекським та Петром I з Рожмберка. Ймовірно у зв'язку з цим король посприяв відновленню золоторудного містечка Красна Гора над Влтавою (Schenberg). Видобуток золотої руди розпочався ще на початку XIV ст. Після смерті Вацлава II Елішка Пршемислівна отримала містечко в спадок в якості закупного права. Однак після її смерті гірське містечко занепало. Тільки в березні 1341 р. керуючись власними інтересами Ян Люксембурзький звільнив його від закупного права й відновив магдебурзькі та гірничі права. В результаті чого було встановлено тарифи та відсотки для виплат королівській скарбниці та повернення села Бражан містечку. А вже у жовтні того ж року

заклав Петру з Рожмберка [22, s. 69; 8, s. 348; 10, s. 867; 38, s. 998–999; 31, s. 129].

Якщо серед срібних копалень Чеського королівства виділялася Кутна Гора, то серед золотих копалень за часів Яна Люксембурга виділилось гірниче місто Райхенштейн, яке з XVI ст. почали називати Кашперські Гори. Воно було засноване наприкінці XIII ст., за правління останніх Пршемисловичів, німецькими колоністами золотошукачами, коли в країні панувала золота лихоманка. Станом на першу половину XIV ст. існувало 300 золотих копалень, які були не тільки фінансовою підтримкою короля для виплати боргів але й брали участь в чесько-польській війні (1345–1348) Яна Люксембурга проти Казимира III Великого. Причина конфлікту була в ув'язненні польським королем Карла Люксембурга, що у свою чергу було пов'язано з встановлення союзницьких відносин Казимира III Великого з Людовиком IV Баварським, який вів з Люксембургами політичне протистояння за священноримський престол [41, s. 230]. Перша фаза військового конфлікту розпочалася з Сілезії. Казимир III Великий напав на васала Яна Люксембурга Генріха V Залізного. У відповідь в квітні або на початку травня 1345 р. чеський король здійснив військову атаку на союзника польського короля в сілезьких землях герцога Болека Свідницького (Малого). З жителів міста Райхенштейн було сформовано військовий загін, а точніше «інженерний підрозділ», який вніс свій вклад у взяті укріпленого сілезького міста Ландсгут (нині Камієнна Гора в Польщі), тоді ж було спалено і передмістя Свідниці. В червні того ж року Болеславу Свідницькому вдалося витримати облогу Свідниці, однак на три роки втрати на користь чеського короля Ландсхут [2, s. 494]. За таку допомогу король 29 вересня 1345 р. надав жителям гірничого міста привілей, згідно якого Райхенштейн з гірничого міста отримав статус вільного гірничого міста з власним гербом та печаткою. Крім того, місто було звільнено від сплати податків, за винятком податку на сіль, який король залишив на свою користь [25, s. 82–83; 5, s. 495].

Висновки. Отже, усе це свідчить про те, що за часів правління Яна Люксембурга відбувалось поступове виникнення та розквіт підданських міст та містечок. Міста в більшій чи меншій мірі користувались міськими правами та свободами, згідно магдебурзького права. Міста та містечка належали не тільки знаті та церковним установами але й багатим патриціям. Не виключено що їх прагнення володіти хоча б містечком є одним із фактом так званої «аристократичної самосвідо-

мости». Відсутність короля, не перешкоджала йому займатись питанням, які були пов'язані з його підданими. Тільки за згоди Яна Люксембурга чи маркграфа Карла, яка була закріплена привілеєм власники міст могли здійснювати управління та

отримати права для міст. З економічної точки зору король сприяв розширенню торговельно-ринкової мережі, відновленню гірничих міст, освоєння нових земель під сільськогосподарське виробництво, залучення євреїв в міське життя.

Список літератури:

1. Anděl R., Hradky, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. (Svazek III. Severní Čechy). Praha : Nakladatelství Svoboda, 1984. 661 s.
2. Barański M. K., Dynastia Piastów w Polsce. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. 494 s.
3. Bělina P., (Ed.). *Dějiny Prahy I. Paseka*, 1997. 268 s.
4. Čechura J., České země v letech 1310–1378: Lucemburkové na českém trůně I. Praha : Libri, 1999. 288 s.
5. Emler J., (Ed.). *Kronika Beneše Krabice z Weitmile. Fontes Rerum Bohemicarum Tom IV. Praha : Nákladem nadání Františka Palackého*, 1884. 495 s.
6. Emler J., (Ed.). *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, Pars III (1311–1333). Č. 261 (1315, 14 Maii. Pragae)*. (далі RBM III). Pragae, 1890. S. 107.
7. Emler J., (Ed.). *RBM III, č. 1251 (1327, 11 Jan.)*. Pragae, 1890. S. 487.
8. Emler J., (Ed.). *RBM III, č. 880 (1341, 18 Mart. Pragae)*. (далі RBM IV). Praha: Typis Gregeriansis, 1892. S. 348 p.
9. Emler J., (Ed.). *RBM IV, č. 887 (1341, 27 Mart. Pragae)*. Pragae, 1892. S. 354.
10. Emler J., (Ed.). *RBM IV, č. 2220 (1341, 3 Oct. Pragae)*. Pragae, 1892. S. 867.
11. Fiedler J., *Židovska památky v Čechach a na Moravě* Praha, 1992. 200 s.
12. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 3 (1259 červenec 27. Hradec Králové)*. Praha, 1954. S.14.
13. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 4 (1259 červenec 27. U Prahy)*. Praha, 1954. S.15.
14. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 13 (1298 srpen 1. Praha)*. Praha, 1954. S.26.
15. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 22 (1312. Praha)*. Praha, 1954. S.37.
16. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 23 (1312 prosinec 29. Praha)*. Praha, 1954. S. 37–38.
17. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 24 (1313 duben 11. Kožlany)*. Praha, 1954. S. 38–39.
18. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 25 (1314 červen 1)*. Praha, 1954. S. 39–40.
19. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 26 (1315 květen 14. Praha)*. Praha, 1954. S. 40–41.
20. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 32 (1327 leden 11. Praha)*. Praha, 1954. S. 46.
21. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 43 (1336 červen 14)*. Praha, 1954. S. 61.
22. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 46 (1341 březen 18. Praha)*. Praha, 1954. S. 69.
23. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 47 (1341 březen 27. Praha)*. Praha, 1954. S.70-71.
24. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 50 (1342 září 28. Hrad Pražský)*. Praha, 1954. S. 72–73.
25. Haas A., *Privilegia nekrálovských města českých (1232–1452) Codex juris municipalis regni Bohemiae Díl IV/I. Čís. 56 (1345 září 29. Praha)*. Praha, 1954. S. 82–83.
26. Charvátová K., *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420. I., Fundace 12. století. (2., dopl.)*. Praha : Karolinum, 2013. 481 s.
27. Kubíková A., *K nejstarší historii českokrumlovského chrámu sv. Víta // Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech*. 1997. č. 34. S. 118–121.
28. Kubíková A., *Českokrumlovský špitál a kostel sv. Jošta // Jihočeský sborník historický*. 1998. Roč. 66–67. S. 104–110.
29. Kubíková A., *Caput IV. O panu Petrovi mnichovi, pánu udatným // Rožmberské kroniky krátký a sumovní výtah od Václava Březana*. České Budějovice, 2005. 296 s.

Kuthan J., & Royt J., Hradní kaple v Krumlově jako Sainte-Chapelle // Český Krumlov: od rezidenčního města k památce světového kulturního dědictví. České Budějovice, 2010. S.443–454.

Kytka J., Milevsko a jeho kraj: turistika, památky, historie. V Milevsku: Odbor Klubu českých turistů, 1940. 224 s.

Malý K., České právo v minulosti. Praha : Orac, 1995. 269 s.

Mezník J., Lucemburská Morava. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999. 562 s.

Musílek M., Zajetí českého panstva patriciátem v sedleckém klášteře a v Praze roku 1309. Příspěvek k vývoji pražského a kutnohorského patriciátu na přelomu 13. a 14. Století // Sedlec. Historie, architektura a umělecká tvorba sedleckého klášteře ve středoevropském kontextu kolem roku 1300 a 1700. Praha, 2009. S. 139–163.

Palacký F., Dílo Františka Palackého I. Přehled současný nejvyšších důstojníků a úředníků. Praha: [s.n.], 1941. 416 s.

Pánek J., Městské hrdelní soudnictví v pozdně feudálních Čechách (Výsledky, problémy a perspektivy) // Československý časopis historick. 1987. č. 32. S. 693–728.

Pánek J., & Šimůnek R., & Vaníček V. Páni z Rožmberka – nástin historie rodu // Rožmberkové: rod českých velmožů a jeho cesta dějinami, České Budějovice: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Českých Budějovicích, 2011. 752 s.

Šimák J. V., Středověká kolonisace v zemích Českých // České dějiny, dílu I. část 5. Praha: Vyd. Jan Leichter, 1938. S. 504–1310.

Šimek T., Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (Svazek IV. Východí Čechy). Praha : Nakladatelství Svoboda, 1989. 778 s.

Šnejd D., & Pavelec P., K stavebnímu vývoji českokrumlovského Horního hradu // Český Krumlov: od rezidenčního města k památce světového kulturního dědictví. České Budějovice, 2010. S. 77–90.

Wyrozumski J., (1978) Historia Polski do 1505 wyd. I. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1978. 316 s.

Енциклопедія історії України : Т. 6. Ла – Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2009. 790 с.

Senych Yu. V. THE STATE OF THE VASSAL CITIES AND TOWNS OF THE CZECH KINGDOM DURING THE REIGN OF JAN OF LUXEMBOURG (THE FIRST HALF OF THE XIV CENTURY)

The aim of this work is to study the legal status and to characterize the socio-economic state of the famous and little known vassal cities and towns during the reign of Jan of Luxembourg (1310–1346). The methodology of this study is based on the main principles of systematicity, scientificity, historicism, as well as on usage of the general scientific methods of analysis, synthesis, generalization, comparison. The scientific novelty of this job lies in the first in Ukrainian historiography attempt, based on a few of the Czech vassal cities and towns, that had belonged to the nobility, clergy and the patricians of Prague, to generalize and characterize their political and economical state during the reign of Jan of Luxembourg. This work puts forward and explains the thesis, that patricians were becoming owners of cities and towns starting already from the first half of the XIV century. Conclusions. During the reign of Jan of Luxembourg, the vassal cities and towns gradually appeared and bloomed. The cities were utilizing their rights and freedoms more or less, according to the Magdeburg rights. Towns and cities belonged not only to clergy and church institution, but also to the rich patricians. It is possible, that their desire to hold at least one town was one of the factors of the so-called “aristocratic self-affirmation” The absence of the king in the kingdom did not stop him from dealing with the matters of his vassals. Only with the approval of Jan of Luxembourg or Charles of Luxembourg, verified by the privilege, could the city owners exercise their power and get the Magdeburg rights for their cities. From the economic point of view, the king helped to widen the market & commercial network, to restore the mining towns, and to develop the new lands for agriculture, as well as involve Jews into the city life.

Key words: Jan of Luxembourg, Czech Kingdom, vassal city, rights, privilege, patricians, commercial routes.

УДК 94:398.1(477)(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.36>**Войтович Н. М.**

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького

ОБРАЗ ВІДЬМИ У ДЕМОНОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ БОЙКІВ: ОСНОВНІ МОТИВИ

У статті розглядається образ відьми у народних віруваннях та уявленнях українців Бойківщини; аналізуються ті основні мотиви, які пов'язані із його формуванням. **Методологія дослідження** – системний підхід до вивчення традиційно-побутової культури з використанням загальнонаукових методів, передусім систематизації та узагальнення. Для уточнення вже відомої інформації, відстеження трансформаційних процесів у народних віруваннях про відьму-босурканю проведено низку польових експедицій. Застосовуємо також метод порівняння та історико-порівняльного аналізу. **Наукова новизна** розвідки – це акцент на традиційних народних аспектах трактування образу відьми на підставі уведення у науковий обіг польових етнографічних матеріалів. **Висновки.** На відміну від західноєвропейської традиції, в українській, зокрема і бойківській, відьма була повноправним членом церковної громади – могла вільно відвідувати служби, про що свідчать сюжети народних переказів про способи впізнання відьми та про її злі дії саме під час літургії у храмі. Про самосуди, застосування тортур та навіть страту підозрюваних у заподіянні чаклунської шкоди сільській громаді існують численні свідчення з усієї України. Проте в українських матеріалах майже відсутній демонічний елемент. Головною підставою самого звинувачення була шкода, заподіяна особі, її майну, здоров'ю, добробуту. Характерними виключно для бойківської демонологічної традиції є уявлення про: дводушність відьом; зв'язок відьми з вужем, який є засобом для здійснення основної її функції – відбирання молока у корів; безпосередній вплив бойківської відьми на атмосферні явища, тобто здатність викликати град, пожежу, дощ, вітер; особливі способи полегшення її передсмертних мук; символічне знищення відьми на Юрія.

Ключові слова: відьма, босурканя, Бойківщина, народна демонологія, народна культура.

Постановка проблеми. Демонологія бойків – це досить складна, але водночас і чітка система. Якнайповніше збереженими, тобто «найживучішими» в ній були й досі залишаються уявлення про людей, яких народна демонологічна традиція наділила надприродною силою та можливостями. Це – реальні люди, які володіють особливою здатністю до виконання окремих функцій та дій. Для деяких із них властива більша «демонізація» основних ознак та властивостей, в інших же переважають «земні» риси. Однак уявлення про демонізованих осіб, які живуть між людьми звичайним життям, але водночас завдяки своїм надзвичайним здібностям належать до світу надприродних істот, засвідчують, якою нечіткою у світогляді українських горян є межа між реальним та ірреальним світами. Мабуть, чи не найяскравішою постаттю серед ієрархії демонізованих істот є відьма, уяв-

лення про яку на теренах Бойківщини характеризуються певними локальними особливостями та мотивами. Тому метою нашої розвідки є проаналізувати образ відьми у народних віруваннях та уявленнях українців Бойківщини та основні мотиви, які пов'язані із його формуванням.

Аналіз досліджень і публікацій. Фольклористи й етнографи нагромадили велику кількість емпіричного матеріалу, присвяченого демонологічним уявленням українців про відьму. Осмислення цього матеріалу розпочалося у працях В. Гнатюка «Знадоба до української демонології», П. Іванова «Народные рассказы о ведьмах и упырях», М. Сумцова «Колдуны, ведьмы и упыри», П. Єфименка «Суд над ведьмами» та ін. Сучасні народознавці А. Пономарьов, О. Курочкин, Г. Скрипник, В. Борисенко, Н. Гаврилюк, С. Грица розглядають демонологічні вірування

про постать відьми як невід'ємну складову національного фольклору, шукають нові підходи до розкриття характерних особливостей народних міфологічних уявлень. Цьому можуть допомогти і локальні етнографічні розвідки, зокрема й ті, які відносяться до території Бойківщини.

Виклад основного матеріалу. Серед демонічних персонажів, які посідають проміжне місце між світом демонів і світом людей, центральна роль належить відьмі (сербська *veštica*, болгарська *самовіла*, польська *wiedźma* і, власне, карпатська *босорка*) [25, 187]. Етимологія слова відьма, на думку дослідників, походить від давньоруського «ведь» – тобто знання, чаклунство і, як вважають лінгвісти, пов'язане з праслов'янською та індоєвропейською мовами (санскритське *veda* – «священне знання») [24, 24]. У сучасних уявленнях щодо образу відьми переплітаються як язичницькі мотиви, так і християнські середньовічні постулати про чаклунство (здебільшого це стосується західнослов'янських уявлень) [12, 297]. Уявлення про відьму як чаклунку найбільше поширене в українській, частково – в білоруській і значно менше – в російській демонології. Водночас на території України дослідники виділяють локальні варіанти Київської, Поліської та Карпатської відьми [42, 89]. Власне на Бойківщині це – *босурканя*, *бусурканя*, *бісурканя*, *босюрканя*, *босуркиня*, *бурсюканя*, *посурканя*, *чарівниця*, *чирівниця*, *чародійниця*, *охвиля*, *вохвиля*, *охвенниця*, *охварька*, *мавра* [1; 2; 3; 4; 5; 8], *суканя*, *пошурканя* [29, 67]. У закарпатських говірках у назвах жіночого роду з коренем *bosor* переважає значення *чарівниця*, *ворожка*. Натомість у бойківських та гуцульських – це жінка-відьма, яка відбирає молоко в корів. Із таким значенням слово відоме в угорців. Це дало підставу дослідникам вважати, що назва *босорка* в українській мові запозичена з угорської [41, 60]. Як стверджують етимологи, угорське *boszorkany* споріднене з тюркським *basyrkan* («нічний жах»), що походить від *bas* («душити, штовхати, мучити») [40, 48]. Слід наголосити, що дуже часто для позначення жінки, що відбирає в корів молоко, бойки застосовують лексему *опириця* [7, арк. 2, 3, 5, 8, 10], що пов'язано, мабуть, з однаковою міфологічною природою відьми та упиря – наявністю в них двох душ.

Характерною рисою карпатської, зокрема бойківської *босуркані*, є її зв'язок з вужем (як представником хтонічного світу), який є своєрідним слугою та засобом для здійснення основної функції відьми – відбирання молока [11, 384-385]. Інколи відьма під виглядом змії чи вужа сама може

здійснювати цю функцію. Подібне повір'я можна виявити в болгарській традиції, де жінки-«хали» відбирають жито, адже в зазначеній слов'янській зоні найпоширенішою функцією відьми є відбирання жита [16, 315]. Щодо східної Слов'янщини, то певні паралелі простежуються в українців Закарпаття, де побутує повір'я про *полоса*, який ссе не лише корів, але й жінок, унаслідок чого вони сохнуть та помирають [31, 101]. І хоча сьогодні зв'язок відьми-*босуркані* з вужем українці Карпат сприймають переважно негативно, та все ж таки ще можна простежити шанобливе ставлення до вужів. Більше того, бойки розповідають, що вуж іде вслід за проданою коровою, тому що «... в'на (корова. – Н. В.) його вродила – такий був вроджений вуж» [6, арк. 5].

Незважаючи на деякі відмінності в образі відьми (наприклад, закарпатська *босорка* дещо відрізняється від карпатської *босуркані*, бо їй характерні властивості *змори* та *богинки* – душити сплячих, пити їхню кров, підмінювати дітей [32, 38]) влокальних традиціях, все ж їй властиві універсальні мотиви, які мають загальнослов'янську основу. Час активізації відьми – великі свята, при повному чи новому місяці. У східних та західних слов'ян це, передусім, дні Івана Купала, Благовіщення, Юрія, Трійці, Різдва. Для західнослов'янської традиції часом її активності є також дні святих Люції, Петра і Павла, Зелені свята. У західних районах Чехії – це Вальпургієва ніч, у Польщі – дні великодніх свят [13, 211], в Угорщині – день св. Петрія [40, 48]. На Бойківщині – це свята Юрія [18, 45], Івана Купала, *русальна п'ятниця* [33, 90], дев'ятий четвер [8, арк. 5], Введення, Великодня п'ятниця [22, 8], Святий вечір [17, 302], Онуфрія, Покрови [26, 162].

Традиційне поле діяльності відьом – широке: шкода худобі, зокрема відбирання молока у корів (найпоширеніший мотив українських, білоруських та західнослов'янських вірувань), «закрутки» на полях, насилання хвороб [2, арк. 7], сімейних чвар, допомога чи шкода в коханні [6, арк. 12]. Тому в українських Карпатах існував поділ відьом за спеціалізацією: для худоби, людей, дощу, посухи тощо [14, 112]. Проте основними функціями бойківської *босуркані* є відбирання молока з допомогою магічного мотузка [20, 6] чи збирання роси. Останню функцію можна пов'язати з традиційними світоглядними уявленнями, які існували в Болгарії, Білорусі, Польщі та Україні, що роса падає з неба на худобу, від чого вона стає молочною [45, 47]. Іноді *босурканя* могла зашкодити худобі одним лише поглядом, бо мала *нечисті очі*: «Як подивиться на корову – лиш у корови гуркотит, як у хмарі чорній» [7, арк. 5].

З точки зору сьогодення у часи інквізиції ознаки, за якими розпізнавали відьму, були абсурдними: протиправними визнавали такі її дії, як ходіння простоволосою, підкидання на подвір'я сусіда шматка мотузки, сміття [9, 43].

Виключно в Карпатах відьмі приписують здатність викликати град, пожежу, дощ, вітер. Тому, коли падає дощ, то кажуть, що «босорканя гади б'є» [38, 242], а коли дощу немає, то ті змії «по чаруванню відьм гризуться між собою, від чого і сохне небо та земля» [28, 2]. Лише палиця, якою їх розірвали, може зібрати грозові хмари і дати дощ. У цьому випадку беззаперечним є зв'язок відьми з так званим *непростим* – *хмарником*, *градівником*. Ще одним засобом, з допомогою якого вона могла спричинити посуху, є два пера, які ця істота підв'язує півню під ліве крило [44, 393]. Описи судів над відьмами, які спричиняли різноманітні лиха, зокрема посуху, лягли в основу праці В. Гнатюка «Купанє й паленє відьм у Галичині» [15]. Народні уявлення, що відьма може стримувати дощ, зумовлюють появу вірувань у те, що коли вона помирає, то під час похорону бувають сильні повені [8, арк. 5].

Мотив викрадення чаклунками молока в корів первісно міг стосуватися дощової магії, символізувати чаклунські дії з викликання посухи. Лише в пізніший час, коли поширюється скотарство, він набув буквального трактування. Саме тут вважаємо доцільним навести приклад, який деякою мірою підтверджує таке припущення. На Слов'янщині відьма для того, щоб відібрати молоко, просвердлює в стовпі в стіні дірочку, а коли їй потрібне молоко, то виймає затичку і воно тече із дірки. Однак про це не повинен знати господар корови [30, 118]. Фактично аналогічні дії здійснюють під час посухи, про що яскраво свідчить польовий матеріал з Бойківщини: «*Піду до когось та вкраду то цурря* (старий одяг. – Н. В.), *шо затикають цівку* (отвір у печі, через який дим виходив у сіни. – Н. В.) *в печі, але так, оби не виділи. Піду в ріку намочу і потім верну*» [4, арк. 13].

Для захисту від відьом застосовували універсальні обереги від *нечистої сили*. Щоб не дати їй можливість проникнути на подвір'я чи в оселю та зашкодити худобі на Святий вечір, зранку жінки пряли у лівий бік, а веретено з пряжею або заплітали над дверима, або обсновували тими нитками хату довкола [23, 337]; на другу Святу вечерю господиня робила хрестики з борошна на дверях хати та на воротах; ставили у стайні перевернуту мітлу [6, арк. 3]; мастили поріг стайні глиною-калинницею, якою замащували челюсті печі [6, арк. 4]; клали

на поріг гострі металеві предмети – сокиру, серп [2, арк. 2]; перед вигоном худоби на пашу кидали під поріг колодку, що стояла під скатертиною на Святий вечір [7, арк. 13]; обсівали корову самосійним маком та сіллю, промовляючи: «*Тогди бись зібрав хосинець, як визбираєши мачок-падинець*» [8, арк. 3]; корові-первістці на *русальну п'ятницю* проверчували правий ріг, вкладаючи туди *всеночну* пшеницю (пшениця посвячена на церковній службі, яка проходила вночі. – Н.В.), дору і свячену воду – такої корові відьма не зможе пошкодити [8, арк. 5]; перед *русальною п'ятницею* давали худобі свячену сіль та шкарлупу від великодніх яєць [3, арк. 20]; щосуботи і на свята худобу підкурювали і казали: «*Як ся дим із свяченого зілля розходить, так би ся від мої корови чарівниця відійшла*» [1, арк. 4]; «*Казали, шо Йвановим майом ворожили: треба пролупити ним яйце, помішати тим хвостиком в яйці, обійти телицю самосійним маком і дати телиці то яйце – і вже ніхто не відбере молоко*» [5, арк. 12]. На Закарпатті особливо помічні та оберегові властивості мала нитка випрядена дівчиною, яка вперше сіла за веретено [10, 141]; на Харківщині хату обмотували ниткою, яку випряла 12-річна дівчина, щоб таким способом оселя ставала невидимою для мертвої відьми [43, 551]. Аналогічні магичні дії здійснювали і в інших зонах слов'янського світу: поліщуки обкурювали худобу купальськими травами; західні слов'яни проціджували молоко крізь вінки зі свіжої зелені й одягали їх коровам на роги; лужичани мастили поріг стайні жаб'ячим жиром [12, 299].

Бойки для того, щоб *босурканя* не пошкодила худобі, на великі свята, тобто в час її активності, на неї очікують з новою бороною [26, 162], бо через борону можна побачити відьму, а вона людей не бачитиме. Проте знешкодити чи зловити відьму може не будь-хто, а лише визначені особи, наприклад, хлопець-первісток [19, 436].

Оскільки найчастіше відьма могла зробити шкоду в ніч перед Іваном Купалом, то саме тоді на вершинах гір запалювали вогні та зганяли туди худобу, щоб їй у рот падав відблиск вогню як охоронний засіб від зловорожих дій *босуркань* [27, 180]. В українців існували навіть способи, як позбавити відьму її чар назавжди: «Як бити відьму, то вона усім перекидається і нарешті – тріскою. Як ту тріску перетяти, то стане молодницею, а відьмування пропаде» [34, 442].

Для українського горянина молочні продукти були основою харчування, тому він завжди різноманітними превентивними ритуально-магічними діями та способами намагався збільшити молочність худоби, не чекаючи, коли *босурканя* відбере

молоко й, отже, прирече його на голод. Тому на Великдень, як тільки заgrimіло, бойки відразу випускали худобу на пашу, вважаючи, що вона тоді даватиме більше молока [18, 45]. А на Святий вечір бігли в річку і промовляли: «*Я не стою в воді, а стою по коліна в сметані*» – щоб корова мала жирне молоко» [8, арк. 6].

Якщо ж босуркани все-таки вдалося якось зашкодити, то тоді існувала низка способів, як це «розробити» або ж відплатити їй тією ж монетою. На Чернігівщині вважали, що необхідно лити молоко на ніж, і так відьмі язык переріжеш [37, 101]. На Бойківщині «... треба воловід на корову зверху кинути, то тоді в той ворожки корова гине» [6, арк. 12]; «Брали жабу, прив'язували на мотузку, і кидали в воду, що б'є (бурлить. – Н. В.), і казали: «Так би тяжко тернів той, що моїй корові виден (наробив шкоди. – Н. В.)» [5, арк. 15].

Відьом боялися і після їх смерті, тому під час похорону виконували певні ритуальні дії. Зокрема, у домовину клали залізо і свячений мак, пояснюючи це тим, що босурканя не дійде до худоби, доки не визбирає весь мак [35, 71]. Щоб перешкодити відьмі турбувати і лякати людей, у могилу вбивали осиковий кілок (як іншим нечистим покійникам та упирям). Інколи босурканя, відчуваючи близьку смерть, зверталася до такої ж, як вона сама, щоб остання після її смерті здійснила ряд магічних дій над тілом померлої: «*Она і ноги розколола, а там наклала скла. Взяла мішок жалівяний та й тоту шкірку з ніг – в тот мішок, і попала, та й тим порохом кругом ній у труні обклала. Бо еслі би тото не зробити, то тота усопша тоже би ходила і потинала людий*» [4, арк. 20]. Ховаючи відьму, гуцули пильнували, щоб їй на обличчя не потрапило місячне проміння, бо воно спонукатиме її дух тривожити живих [42, 113]. Є етнографічні дані, що на Поліссі

відьом забороняли навіть ховати на загальному цвинтарі; їх могили знаходилися в ярах і лісах, на роздоріжжях [39, 10] (аналогічно, як і могили нечистих покійників).

Символічним знищенням відьми є спалення колеса на Юрія і спускання його з гори з прокляттям: «*У ворожки – би корова здохла*» [1, арк. 9], «у чарівниці корова згоріла» [21, 40]. Магічним відлякуванням відьом на Поліссі є обряд «борони», який здійснює влітку група жінок, що одночасно виконують пісні різних жанрів для створення звукового хаосу – так званого какофонічного ефекту [36, 11].

Висновок. На відміну від західноєвропейської традиції, в українській, зокрема і бойківській, відьма була повноправним членом церковної громади – могла вільно відвідувати служби, про що свідчать сюжети народних переказів про способи впізнання відьми та про її злі дії саме під час літургії у храмі. Про самосуди, застосування тортур та навіть страту (топлення, палення) підозрюваних у заподіянні чаклунської шкоди сільській громаді існують численні свідчення з усієї України. Проте в українських матеріалах майже відсутній демонічний елемент, тобто відьмі не закидали зв'язків із нечистою силою. Головною підставою самого звинувачення була шкода, заподіяна особі, її майну, здоров'ю, добробуту.

Характерними виключно для бойківської демонологічної традиції є уявлення про: дводушність відьом; зв'язок відьми з вужем, який є своєрідним слугою та засобом для здійснення основної її функції – відбирання молока; безпосередній вплив бойківської відьми на атмосферні явища, тобто здатність викликати град, пожежу, дощ, вітер; особливі способи полегшення передсмертних мук відьми-босуркани; символічне знищення відьми на Юрія.

Список літератури:

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 207-Е, 12 арк.
2. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 208-Е, 8 арк.
3. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 209-Е, 30 арк.
4. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 210-Е, 23 арк.
5. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 211-Е, 19 арк.
6. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 214-Е, 20 арк.
7. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 215-Е, 17 арк.
8. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 216-Е, 9 арк.
9. Бондаренко Г. Відьма. *Людина і світ*. 1995. № 11–12. С. 42–44.
10. Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX – початок XX ст.). Київ, 1997. 193 с.
11. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях : космогонічні українські народні погляди та вірування. Київ : Довіра, 1992. 414 с.
12. Виноградова Л. Н., Толстая С. М. Ведьма. Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах ; под общей ред. Н. И. Толстого. Москва : Международные отношения, 1995. Т. 1 : А–Г. С. 297–301.

13. Ганцкая О. А. Поляки. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (кон. XIX – нач. XX в.) : Весенние праздники. Москва, 1977. С. 202–219.
14. Гнатюк В. Знадобы до української демонології. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXIV. 280 с.
15. Гнатюк В. Купанє й паленє відьм у Галичині. *Матеріяли до української етнології*. Львів, 1912. Т. XV. С. 178–201.
16. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва : Индрик, 1997. С. 912 с.
17. Донченко П. Повір'я, перекази та звичаї бойків с. Широкого Лугу на Мармарощині. *Наша культура*. Львів, 1936. Ч. 4. С. 30–308.
18. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1900. Т. III. С. 33–60.
19. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упирах. *Українці : народні вірування, повір'я, демонологія* ; упоряд., прим. та біографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Борьяк. Київ : Либідь, 1991. С. 430–497.
20. И. О. Забобоны та ворожбитство. Львов, 1893. Ч. 162. Кн. II. 48 с.
21. Кирчів Р. Ф. Релікти юрїївської обрядовості в українських Карпатах. *Народна творчість та етнографія*. 1985. № 2 (192). С. 38–43.
22. Кміт Ю. Ще про Волосатий. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1935. № 6. С. 1–9.
23. Кузів І. Житє-бутє, звичаї і обичаї горського народу. *Зоря*. Львов, 1889. Ч. 20. С. 336–337.
24. Курочкін О. В. Відьма в українській міфологічній традиції. *Народна творчість та етнографія*. 1990. № 4. С. 23–29.
25. Левкиевская Е. Е. Низшая мифология славян. *Очерки истории культуры славян*. Москва : Индрик, 1996. С. 175–195.
26. Лепкій Д. Домашні звірята в деяких людових верованях. *Ватра : Літературний Зборник*. Стрий, 1887. С. 161–166.
27. Лукич В. Угорська Русь. *Ватра : Літературний Зборник*. Стрий, 1887. С. 177–206.
28. Малоросійські поверья (Волколак – Упірь – Ведьма). *Слово*. Львов, 1880. Ч. 83. С. 1–2.
29. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Київ : Наукова думка, 1984. Ч. 2 : О–Я. 515 с.
30. Орлов М. А. История сношений человека с дьяволом. Москва : Республика, 1992. 352 с.
31. Потушняк Ф. Гад в народном вірованю. *Літературна Неділя*. Унгварь, 1941. Ч. 12. С. 101–103.
32. Потушняк Ф. Душа в народнім повір'ю села Осій. *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород, 1938. Річ. XIII–XIV. С. 33–44.
33. Потушняк Ф. Рослина в народному віруванні. *Народний календар 1991*. Ужгород : Карпати, 1990. С. 89–90.
34. Свидницький А. Відьми, чарівниці й опіри, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського. *Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси*. Київ : Наукова думка, 1985. С. 412–455.
35. Серебрякова О. Мак у житті, в обрядовості та фольклорі українців. *Народознавчі Зошити*. 2004. № 1. С. 67–72.
36. Толстая С. М. Полесский народный календар. Москва : Индрик, 2005. 600 с.
37. Топорков А. Семиотика жилища. Вода в решете, черт в ступе... *Родина*. 1994. № 6. С. 100–102.
38. Усачева В. В. Босорка. *Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах* / под общей ред. Н. И. Толстого. Москва : Международные отношения, 1995. Т. 1 : А–Г. С. 241–242.
39. Фісун В. Демонологія центрального регіону Українського Полісся. *Берегиня*. 1999. № 2(21). С. 8–22.
40. Хобзей Н. Гуцульська міфологія : Етнолінгвістичний словник. Львів : Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича, 2002. 216 с.
41. Хобзей Н. Мовний простір міфологічних назв. *Діалектологічні студії 2 : Мова і культура*. Львів : Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича, 2003. С. 53–63.
42. Чеховський І. Г. Демонологічні вірування і народний календар українокарпатського регіону. Чернівці : Зелена Буковина, 2001. 303 с.
43. Щербаківський Д. М. Сторінка з української демонології (вірування про холеру). *Українці : народні вірування, повір'я, демонологія* ; упоряд., прим. та біографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Борьяк. Київ : Либідь, 1991. С. 540–553.
44. Gajek J. Kogut w wierzeniach ludowych. *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Wydział II Historyczno-filozoficzny*. Lwów, 1934. Т. XIII. S. 287–453.
45. Moszyński K. Kultura ludowa słowian. Kraków, 1934. Cz. 2 : Kultura duchowa. 725 s.

Voitovych N. M. THE WITNESS OF A WITCH IN DEMONOLOGICAL REPRESENTATIONS OF BOYKO'S: THE MAIN MOTIVES

The aim of the research. The article considers the image of a witch in the folk beliefs and ideas of the Ukrainians of Boykivshchyna; the main motives connected with its formation are analyzed. *The methodological basis* is systematic approach to the study of traditional culture with the use of general scientific methods,

*especially systematization and generalization. To clarify the already known information, to trace the transformation processes in folk beliefs about the witch, a number of field expeditions were conducted. We also use the method of remnants and historical and comparative analysis. **The scientific novelty** is emphasis on traditional folk aspects of the interpretation of the image of the witch on the basis of the introduction into scientific circulation of field ethnographic materials. **Conclusions.** In contrast to the Western European tradition, in Ukraine the witch was a real member of the church community – could freely attend services, as evidenced by folk tales about ways to recognize the witch and her evil deeds during the liturgy in the church. There are numerous testimonies from all over Ukraine about torture and even the execution of suspects in witchcraft to the rural community. However, there is almost no demonic element in Ukrainian materials. The main reason for the accusation was the damage caused to the person, his property, health, well-being. Characteristic exclusively of Boyko's demonological tradition are the ideas of the hypocrisy of witches; the connection of the witch with the snake, which is a means to perform its main function – the collection of milk from cows; direct influence of the witch on atmospheric phenomena; special ways to alleviate her anguish; symbolic destruction of the witch on Saint George.*

Key words: *witch, bosurkanya, Boykivshchyna, folk demonology, folk culture.*

Дмитренко А. А.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

СЕМАНТИКА МЕДУ В ОБРЯДАХ ЖИТТЄВОГО ЦИКЛУ НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОЇ І СОШИЧНЕНСЬКОЇ ТГ)

У статті висвітлюється роль меду в обрядах життєвого циклу людини у селах Камінь-Каширської та Сошичненської територіальних громад Волинської області. Об'єктом дослідження є родинна обрядовість та мед як продукт бджільництва, предметом – традиційно сформована система використання меду в обрядах життєвого циклу та його семантика. Джерельну базу статті склали польові етнографічні матеріали, зібрані авторкою у селах означеного регіону упродовж трьох експедицій – 2010, 2012 і 2014 років, організованих Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф і Музеєм етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки. Збір матеріалів відбувався за авторськими запитами. Використані методи контекстологічного аналізу та описово-аналітичний.

У публікації проаналізовані локальні варіанти звичаю «вітання» (ритуального частування/годування) наречених медом. Відзначено, що в більшості сіл обряд влаштовувався лише один раз – після вінчання молодих у церкві, що могло символізувати остаточне утвердження шлюбу, його визнання громадою, добробут молоді родини та щасливе, гармонійне життя пари (сьогодні – медовий місяць). В деяких селах медом молодят частували і в домі нареченого. Обов'язковими атрибутами при частуванні молодят, окрім меду, був хліб і хлібна діжа або ж віко від неї. Використання меду в інших весільних обрядах не зафіксоване. Мед був і дотепер залишається важливим атрибутом поховально-поминальної обрядовості переважно як складова колива. Його споживають на біля могили покійного, на поминальному обіді та використовують під час усіх річних поминальних днів. Зважаючи на семантику бджоли і її продуктів, можна припустити, що коливо/сита є своєрідним зв'язковим між цим і тим світом.

Ключові слова: Волинське Полісся, святково-обрядова культура, весільні обряди, поховально-поминальні обряди, мед, коливо, хліб, хлібна діжа.

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси, які в останні десятиліття особливо активно впливають на народи різних держав, змушують світову спільноту приймати заходи до збереження культурного розмаїття. Цій меті має слугувати і Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини, прийнята ЮНЕСКО 2003 року. Україна, яка приєдналася до цього процесу, створила свій Національний перелік елементів НКС. Все це актуалізує дослідження і збереження для наступних поколінь етнокультурних надбань українців. Тим більше, що нематеріальна культурна спадщина все частіше стає темою численних фестивалів. Наприклад, фестиваль «Весільні обряди», проведений у смт. Голоби Ковельського району у 1918 році. У Львові проводився фестиваль «Весілля-фест». Такі події мають на меті відродження давніх обрядів. Вони привертають увагу численних туристів, що також важливо для соціального і економічного розвитку регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти запропонованої проблеми розглядалися дослідниками родинної обрядовості та бджільництва. Зокрема, місце меду у весільній та поховальній обрядовості розглядали Л. Артюх [1], О. Боряк [4], У. Мовна [7–8], О. Гром [5] та ін. Названі автори висвітлювали обряд вітання пошлюблених молодят в загальноукраїнському або ж регіональному (Середня Наддніпрянщина, Полісся) масштабі. Звертали увагу на семантику обрядів із використанням меду. Кращому розумінню зазначених обрядових дій сприятиме вивчення їх локальних варіантів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Висвітлення місця меду в родинних обрядах мешканців Волинського Полісся на основі польових етнографічних матеріалів, зібраних авторкою в експедиціях 2010, 2012 і 2014 років [2–3; 9]. Завдання: проаналізувати локальні варіанти звичаю частування медом наречених; показати місце меду

в поховальних обрядах; з'ясувати традиційну мотивацію пасічників до дарування меду для використання у весільному дійстві і навпаки, небажання давати мед на похорон і хворим людям.

Продукти бджільництва надзвичайно шанувалися українцями. Значна роль меду і воску у святах родинного і календарного циклів обумовлена шанобливим ставленням до бджоли, яка вважається посланцем Бога на землі. Вона – «Божа муха», «Божа пташка», «Свята», тому її продукти також святі. На Поліссі вірили, що після смерті людини її душа набирає форми бджоли. Мед і віск, як обрядові атрибути, використовувалися задовго до прийняття християнства. Давні слов'яни готували ритуальні напої на меду. Арабські мандрівники IX ст. зафіксували використання меду у поминальних обрядах. в період Київської Русі. Арабський письменник Ібн-Даст зазначав, що в країні слов'ян, коли виповнюється рік по небіжчикові, беруть куклів 20 меду, ідуть на могилу і всією родиною розпивають. Знаємо, що княгиня Ольга, збираючись справити поминки за своїм чоловіком, наказала дровлянам приготувати багато медового напою [6, с. 45].

Важливу роль мед відіграв у весільній обрядовості. Найважливіший обряд, який на Волинському Поліссі зберігся до наших днів, – вітання молодят медом. Цей обряд свідчив про остаточне оформлення, закріплення шлюбних стосунків, схвалене громадою, а також символізував наділення молодят долею [6, с. 45; 7, с. 258–259].

У селах Камінь-Каширського району зафіксовано ряд локальних варіантів здійснення обряду вітання молодят медом.

У більшості обстежених сіл молодих вітають медом коли вони приходять з вінчання, що колись було офіційним актом, який засвідчував створення родини: «Як присьжджають з вінчання... Перед порогом і виходить батько з матиріюю і вітають. Медом, горилкою» (с. Полиці) [9, од. зб. D2S2]. В радянські часи, коли молодята практично не вінчалися, медом вітали після офіційного укладення шлюбу і сільських радах. У с. Видричі молодих вітають двічі – коли йдуть до вінчання і приходять з нього: «коле ідуть до вінчання молоде, частують. І коле приходять з вінчання» [9, од. зб. D4S1].

В окремих селах мед дає ще й свекруха, коли її син приводить до хати молоду дружину: «Приїджають з церкви... І стають під порогом, дружке і вона, і виходить батько й мати і вітають їх (медом – А. Д.). Привозять вже туде, де той, молодей бере її. І тоже частують медом...

Невістку» (с. Полиці) [9, од. зб. D2S1]; «І мед, вітає мати, свекруха. Та й співають: Вийшла свекруха невістку вітати, / Стала до невістки стиха говорити. / Чи будеш, невістко, до тижня судити?» (с. Стобихва) [2, од. зб. D4S1].

У с. Сошичне молодят також вітають двічі – після вінчання (мати нареченої) і в домі молодого (мати нареченого). На тарілці виносять мед і три скибочки хліба, кожену з яких намазують медом і дають кусати обидвом молодим: «Кладуть на тарилочку, меду положать трошки і тре скебочкі. Із батона там. Ну, і на кожену скебочку ложать мед і дають тому й цьому молодому. Молодий й молодому. І так кожену скебочку... Як молодей преїде до молодеї, то молодеї мати вітає. А як уже приведуть молоду до молодого... то та мати вже вітає. Свекруха вітає. А той мед, тарилочку, діти схоплять та й вже там» [9, од. зб. D9S2].

У більшості сіл, вітаючи молодят, виносили калача, хлібину чи батон і мед. Калача, ламали, мочали в мед і давали молодим [9, од. зб. D2S2; D3S2; D4S1]. Подекуди від цілої хлібини відламували три шматки хліба, клали їх на віко діжі біля тарілки з медом і частували молодят по черзі кожним шматком, який намазували медом: «З цілої буханки і не подрібняний, тільки так, як кусочком одризаний, так і несе» (с. Великий Обзир) [2, од. зб. D2S2].

У с. Стобихва молодят вітали після вінчання і мед виносили на хлібній діжі. При цьому, обов'язково з цілої буханки хліба відрізували три скибочки, мед клали в тарілку і все ставили на діжку, застеленою портовиною (скатертиною). Молодих вітала мати, одягнута у вивернутий кожух. Однак, якщо вона була вдова, то з медом виходила її сестра, хрещена мати ін. Любов Гривенець (1925 р. н.) пригадувала як відбувався обряд вітання молодят: «Ну, і бере та хазяйка, мати, ни вдова, мати іде. Найперш обийдуть молодих з хлібом, як з церкви приїдуть... Обходять з хлібом, хрищоний батько. Тоже, як не вдовець. А як удовець, то буде хтось другий... Три рази обийдуть. Не тико молодих, але й всеньке весілле. І приходять з тею буханкою до молодих і каже: «Слава Богу». Ну, а воне вже кажуть: «Навіки Слава Богу» і дасть їм поцілувати той хліб – молодий і молодому і сам іде до хати. А тут вже співають «Вийди, мати, зятя вітати». От вже виходить мати, з діжкою тею, шо хліб пікти, о. І кожух на її вивернений навесорот – вовна догори. І виходить і вже тогді: «Слава Богу» – «Навіки Слава Богу». Тогді пісню співають: «Ой вийди, мати, з новеї хати, / З новеї хати зятя вітати. / Зятя і дочку, вийди з-пуд віночку». А вже як вітає, то

вже співають: «Теща зятя вітає, щирим серцем питає, / Будь, зятю, багатий, як кожух волохатий. / Будь, зятю, добрейкий, як цьой мед солоденький». І вже дасть йому, перш йому, три рази одну скебочку по три рази вкусити, вмочить в мед, возьме після молодій і забираються і йде». Після вітання наречених тарілку з медом віддають дітям: «Діти хапають, бо то весільний ж мед, то вельми солодкий. І побіжить та дитина, а тарілку вносія оддадуть назад» [2, од. зб. D4S1].

Подібний обряд побутував і в сусідньому із Стобихвою селі Великий Обзир. Там також мед виносили на діжці або вікові від неї: «Або з вічка од діжки, стелять портовину, ставлять миску з медом. Бо ж я тоже вітала своїх дітей з діжки і поставила тарілку з медом. Три рази одному й другому дала». Залишки меду, як і в Стобихві, віддають діткам. При цьому тут пам'ятають про мотивацію звичаю – «Шоб і вони замуж пішли чи поженилися» [2, од. зб. D2S1].

Інші мешканці Великого Обзира, розповідаючи про обряд вітання молодих після вінчання, уточнюють, що наречені при цьому стояли під порогом, а мати ставала на поріг і не сходила з нього, допоки не повітає: «... молодії стоять... біля порога, а мати стає на поріг... З порога мати не сходить» [2, од. зб. D2S2]. Тримаючи мед на діжці або вікові, застеленому скатертиною, спочатку тричі, за сонцем, обводила ним над похиленими головами пошлюблених, а тоді давала мед: «Нахилилися і так, куде сонце йде, отак – раз, другий раз, третій раз. Отак обводила мати»; «Молодії нагинаються і вона три рази за сходом сонця обводить над ними». І лише після цього частували молодят хлібом з медом: «Виходить батько, виходить мати, беруть на тарилочку меду. Три кусочки беруть хліба. І кусочка одно взяли, дале, молодому й молодий, поклали. Потом другого кусочка так само. Потом третього»; «Три рази вмочає. Одного кусочка вмочала – дала покуштувати тому й тому, тоді другого бере кусочка мочєє, дає і третього. Так три кусочки. А те, шо остається, дають діткам» [2, од. зб. D2S2, D3S4].

Як бачимо, колись мед для вітання молодих виносили на хлібній діжці, яка вважалася сакральним предметом в хаті, так як годувала усю родину: «... беруть діжку тую, шо хліб печуть, застелять її скатеркою, ту діжку, і поставлять ту тарілку» (с. Стобихва) [2, од. зб. D4S1]; «А колєсь пекле хліб у діжци і ту діжку, застеляють її і ставляють ту тарилочку і виходять, на порози стануть, от, мати вже, і вітає. І той мед заберуть уже діти, як повитає. А діжку несуть назад до хати»

(с. Сошичне) [9, од. зб. D9S2]; «Да! Колєсь з діжкою виходила мати. І з діжкою витала молодєх» (с. Великий Обзир) [2, од. зб. D3S4].

З часом відбулась часткова трансформація давнього звичаю і замість діжки молодих вітали з віком від хлібної діжі: «На діжци. Цілу діжку брали. А тепер на вічкови тико» (с. Великий Обзир) [9, од. зб. D11S1]. Це спричинене поступовим зникненням діжі з сільського побуту. Але традиція вітання молодят на вікові (а в кого була – на діжі), подекуди зберігалася до кінця ХХ ст. Згодом замість діжі чи віка почали використовувати кришку від великої каструлі: «А тепер же діжок нема, то беруть крєшку з каструлі яку велекую. Накинули портовену, ту скатертку, і повитали, і всьо»; «...бирємо с кострулі кришку, накрили рушником звичайним, поставили ту тарелку із тем медом і ото три кусочки хліба» (с. Великий Обзир) [2, од. зб. D2S2, D3S4];

В останні десятиліття мед виносять просто на тарілці, поклавши дві намащені скибки хліба, або просто дають мед ложечкою: «На тарілці і ложечкою дають кушати. Без хліба. Три рази» (с. Бузакі) [3, од. зб. D16S3].

У с. Качин на тарілці виносять дві скибочки хліба, намазані медом, які по три рази дають вкусити молодим, а потім тарілку розбивають або ж її виринають весільні гості чи запорожці: «Тоді вже свєкруха виходить, вітає, ти медом. І то воне вже тре рази дати молодому, тре рази молодий. По тре рази тилько. Так, скебочку дати вкусети. Дві скебочкі на тарилци кладуть. І тоді вже ту тарилку, генчий раз збоку схватять її... Збоку по ти, чи запорожци там, чи теї весільніє. Виринають вже, як вона повитає, та свєкруха... І тоді вже тую тарилку, то чи б'ють, чи шо там. Вже вона не вертається» [9, од. зб. D5S1]. У с. Велимче хліб з медом, після того як почастують молодих, віддають родині [9, од. зб. D6S1].

Специфіку частування молодят перед порогом складає наявність чи відсутність у матері вивернутого кожуха. В одним селах він був обов'язковим атрибутом, що зафіксовано і у весільних піснях, а в інших про такий звичай вже не пам'ятають: «Не, ми з кожухом не виходили» [3, од. зб. D14S1].

У с. Ворокомле молодят частували медом уже в хаті, коли вони і гості сиділи за столом: «... вже за столом як посядають, тоді вже ходять по застіллячку, співають дружки і дає всім мед. Всім. Молодим три рази, а всім дружкам, хто там є – по разочку» [3, од. зб. D9S3].

Окремі респонденти вже не пригодують самого звичаю, але добре пам'ятають пісню, яку виконували при цьому: «Під порогом яма, / Під порогом

яма, / Там цука-риба грала. / Ой там тещенька / Свого зятенька / Медом-вином вітала» (с. Черче) [3, од. зб. D18S4].

Респонденти відзначають часткове збереження давнього звичаю дотепер: «*І тепер медом вітають*» (с. Ворокомле) [3, од. зб. D9S3]; «*Вітають. Вітають, обізательньо... Вітають як із вінчання прийдуть, повинчаються, вітає батько, мати*» (с. Бузаки) [3, од. зб. D16S3].

Слід наголосити, що пасічники із задоволенням давали мед для вітання молодих і навіть самі його пропонували родинам наречених: «... *прийде хазяїн, дай меду, треба ж вітати, взавтра весілля, то хазяїн прийде хазяїн дай ну, меду, треба ж вітати, взавтра весілля., то одразу даст, без розговорів. І без грошей, без нічого. На, каже, на, на. То вже будуть вестися пчолі, і меду буде багато... Треба молодех повітати медом*». Вірили, що це сприяло хорошому роїнню бджіл і добрим медозборам: «*То, щоб пчолі роїлися добре*» (с. Стобихва) [2, од. зб. D4S1]. Адже, за віруваннями, бджоли будуть іти до вуликів так, як люди масово йдуть в дім наречених на весільну гостину. Веселощі, які характерні для весілля, є доброю прикметою для хорошого медозбору: «*А на весілля ше й будуть просетися – нате меду, бесплатно нате меду, повинчайте, щоб пчолі розмножилися, гуляли, так, як весілля буде гуляти... Ото я це знаю. То вона тико почує якесь весілля, то вже приносить там грам двісті: «Ой! Нател! Нател! Вітайте молодех!» То то вельми добре. Бо ж люде веселяться*» (с. Видричі) [9, од. зб. D4S1].

У с. Волиця вірять, що коли давати мед і віск на весілля, то «будуть пчолі веселитися»: «*Оно на весілле, кажем, добре... як і мед даеш... От дехто жениться, треба медом вітати. То приходили. То свічка треба – приходили. То на весілля, каже, добре давати, будуть пчолі веселетися*» [9, од. зб. D3S1].

По-іншому пасічники реагували на прохання дати меду на лікування. Хворому мед давали не всі пасічники, щоб бджоли, так як боялися, що захворіють і пропадуть бджоли: «*Як є в хазяїна мед і прийде... слабое, коб то меду. Підуть до хазяїна, хазяїн не хоче дати для слабого. Чого? Ну, бо пчолам шкодить. Недобре на пчолі*» (с. Стобихва) [2, од. зб. D4S1]. Поганим знаком вважалося, якщо хворий сам прийде до пасічника за медом: «*А як хто слабей, да вже преїде за медом, вже то недобре. Якишо вин подужчає, то нищо. А кишо вмере, то вже недобре*» (с. Волиця) [9, од. зб. D3S1].

Простіше пасічники ставились до хворих звичайною простудою: «*А тако, я ж кажу., воне*

там од кашлю... А кишо шось, воне не дадуть. Бо каже, енергія, воне слабнуть, всьо» (с. Стобихва) [2, од. зб. D4S1]. Намагалися допомогти і хворим діткам. О. Макарук із с. Стобихва розповідала про те, як її мама дала мед для лікування сусідського хлопчика. Хлопчик вижив і бджоли не пропали: «*Не давали. Не давали. Бо то вже бджоли пропадуть. А моя мати давала. І отой Яцук., шо рибак, його син... І був такий час, шо ця дитина вмирає. І він іде, дайте меду, і не дають. Він прийшов до баби Ляшихи. Мати скоріше той мед, який мала, шо треба на лікарство, йому і дала... І він уже вмер., но він знав, той чоловік., шо... дитину, каже, міні спасла Ляшиха своїм медом. Не пропали в нас бджоли. Не*» (с. Стобихва) [2, од. зб. D4S3].

Зазвичай пасічники не давали меду і на похорон: «*А на похорон – то не. То навіть і мови нема*» (с. Стобихва) [2, од. зб. D4S1]. Тому старші люди намагалися придбати мед задалегідь. Адже в часи, коли не було цукру, мед використовували для виготовлення колива. А в с. Стобихва і поминальні пампушки поливали медом [2, од. зб. D4S3].

Коливо традиційно готують з ячної або пшеничної крупи, яку тут номінують кутею, і заправляють медовою ситою, а з середини ХХ ст. – ще й цукром: «*Тож мусиш посолодети! Як є мед, то медом, а як нема меду, то сахар*» (с. Мостище) [3, од. зб. D19S1]; «*То коливо роблять. Варять єчну кутю чи пшеничну... розварують і роблять із меду, колись казали ситу. Солодють ту водичку і так меду не шкодують, кенуть*»; «*Пшаницю варять цукром, медом насолоджують*» (с. Ворокомле) [3, од. зб. D9S1, D9S3].

Коливо використовували в поховальних і поминальних обрядах. У с. Ворокомле коливо беруть з собою на кладовище, де його споживають усі присутні на похоронах: «*Бітончика беруть на могилки. На могилках там покушає, а те в хату несуть*» [3, од. зб. D9S1]. У с. Грудки коливо обов'язково беруть з собою на так звану «гарячу службу» – перша служба після похорону: «*З пиенеци. Із медом, із сахаром. Носять, могелу святять. Ото в тую першу, гарачу службу. Ну, як схоронене і зразу на службу*» [3, од. зб. D14S1]. Мед, цукор або коливо дотепер приносять до церкви на поминальницю і залишають в там на весь піст: «*мед приносили... То на цілий піст кладеться... В стаканчик, чи в шо. А потім вже привозили, приносили додом його і варели коливо... А ні, вдома зварить, а там вкине той мед*» (с. Видерта) [9, од. зб. D12S1].

Як бачимо, найдовше у святково-обрядовій культурі досліджуваного регіону збереглося вико-

ристання меду у весільній і поховально-поминальній обрядовості, але лише в окремих обрядах. Це зумовлено зникненням з другої половини ХХ ст. багатьох етнокультурних явищ і віком респондентів. Найбільш збереженим весільним обрядом, де основну роль відігравав мед, є вітання наречених після вінчання в церкві. Зафіксовано кілька варіантів звичаю: вітання молодят в домі нареченої, рідше – в обох родинях. Тут мед символізував «солодке», щасливе життя молодят, добрі стосунки в родині (будь, зятю, добренький, як той мед солоденький). У здійсненні обряду присутні інші важливі атрибути з багатою символікою.

Мед давали обов'язково з хлібом, який є символом достатку. Важливим сакральним об'єктом є хлібна діжка – символ родючості, домашнього благополуччя, справжня реліквія кожної родини. Самі діжі відводилася роль благословення молодят на спільне родинне життя: діжею чи віком з неї тричі, за сонцем, обводили біля голів наречених після чого вони могли переступити хатній поріг, долучившись до родини. Подальшого дослідження потребують звичаї використання продуктів бджільництва, що сприятиме якомога повнішому осмисленню регіональних і локальних традицій етнокультури.

Список літератури:

- Артюх Л. Поминальні страви на Поліссі. *Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження*. Вип. 1. Львів, 1997. С. 317–318.
- Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки, ф. Стобихва-2010, оп. Дмитренко.
- Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки, ф. Камінь-Каширський-2014, оп. Дмитренко.
- Боряк О. «Як янгол вестиме до Бога...»: поховальна обрядовість українсько-білоруського пограниччя. Київ: 2021. 352 с.
- Гром О. Еротична символіка в контексті весільного обряду Західного Полісся: *Етнікос, традиції, культура*. Луцьк: Вежа, 1997. С. 181–187.
- Дмитренко А. Символіка меду в родинній обрядовості українців. *Етнічна історія народів Європи*: Зб. наук. пр. Вип. 8. Київ: Унісерв, 2001. С. 26–30.
- Мовна У. Мед як еротико-сексуальний символ українського весілля (фольклорна традиція). *Вісник Львівського університету*. Серія філологія. 2007. Вип. 41. С. 254–265.
- Мовна У. Семантика меду в весільному ритуалі: український контекст та європейські паралелі. *Народознавчі зошити*. 2012. № 5 (107). С. 779–798.
- Музей-архів Народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Камінь-Каширський-2012, оп. Дмитренко.

Dmytrenko A. A. SEMANTICS OF HONEY IN LIFE CYCLE RITUALS IN VOLYN POLISSIA (ON THE MATERIALS OF KAMIN-KASHYRSK AND SOSHYCHNE LOCAL COMMUNITI)

The article highlights the role of honey in the rites of human life cycle in the villages of Kamin-Kashyrsk and Soshychne local communities of Volyn region. The object of research is family rituals and honey as a product of beekeeping, the subject – the traditionally formed system of using honey in the rituals of the life cycle and its semantics. The source base of the article was field ethnographic materials collected by the author in the villages of the region during three expeditions – 2010, 2012 and 2014, organized by the State Research Center for Cultural Heritage Protection from Man-Made Disasters and the Museum of Ethnography of Volyn and Polissia at Lesya Ukrainka Volyn National University. The collection of materials was based on the author's questionnaires. Methods of contextual analysis and descriptive-analytical are used.

The publication analyzes local variants of the custom of “greeting” (ritual feasting / feeding) brides with honey. It is noted that in most villages the ceremony was held only once – after the wedding of the newlyweds in the church, which could symbolize the final approval of marriage, its recognition by the community, the well-being of the young family and happy, harmonious life (today – honeymoon). In some villages, the newlyweds were treated to honey in the groom's house. The obligatory attributes in the feast of the newlyweds, in addition to honey, were bread and a bread bowl or a lid from it. The use of honey in other wedding ceremonies is not recorded. Honey was and still remains an important attribute of the funeral and memorial rites, mainly as a component of the oscillation. It is consumed at the grave of the deceased, at a funeral dinner and is used during all annual funeral days. Given the semantics of the bee and its products, it can be assumed that the kolyvo is a kind of link between this and that world.

Key words: Volyn Polissia, festive and ceremonial culture, wedding rites, funeral and memorial rites, honey, kolyvo, bread, bread bowl.

Дмитренко А. А.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

НАРОДНІ ЗНАННЯ ТА ВІРУВАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ ЗБИРАННЯМ ГРИБІВ НА ПОЛІССІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РІВНЕНСЬКОГО РАЙОНУ)

У статті висвітлюються етнокультурні традиції збирання грибів у селах Рівненського району Рівненської області. Об'єктом дослідження є збиральництво, як комплекс виробничих навичок, доповнений архаїчними компонентами світоглядних уявлень та народних знань; предметом – традиційно сформована система вірувань і народних знань, пов'язаних із збиранням грибів. Джерельну базу склали польові етнографічні матеріали, зібрані авторкою у селах означеного регіону упродовж експедиції 2013, організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Збір матеріалів здійснювався за авторськими запитальниками. Використані методи контекстологічного аналізу та описово-аналітичний.

Проаналізовані традиції прогнозування урожаю грибів; терміни росту грибів; ставлення до маленького гриба; «щастя на гриби». Відзначено, що прогнози і передбачення базувались на вірі в особливий вплив певних днів народного календаря (різдвяно-новорічні свята, Масниця, Великдень, Трійця, Петра і Павла, Головосіки), які доповнювались періодами важливих господарських робіт (жнива, копання картоплі). Наголошено, що урожай грибів не може бути провісником війни. Особливе ставлення до маленького гриба базувалось на вірі в те, що від боїться людських очей. Успіхи у збиранні грибів пов'язують із «щастям на гриби», яке дається людині при народженні (доля); передається по спадковості; набувається; пов'язане з особливостями поведінки дитини. Зафіксовані звичаї свідчать про багатовікову їх історію, коли людина не могла пояснити певні явища реальними взаємозв'язками в природі

Ключові слова: Рівненське Полісся, традиційне господарство, збиральництво, гриби, традиційний світогляд, народні знання, грибний туризм.

Постановка проблеми. Концепція туристичних «магнітів», сформульована в Україні 2020 року, спрямована на підвищення ролі внутрішнього туризму з метою розвитку територіальних громад. До «магнітів» включаються різноманітні об'єкти не тільки культурної, а й природної спадщини, що зумовлено специфікою того чи іншого регіону і можливостями розвитку не тільки культурного, а й зеленого туризму. Це спонукає дослідження різноманітних аспектів культурної спадщини, які можуть бути включені до системи туризму. Одним з таких етнокультурних елементів є традиції збирання грибів, сформовані у лісових регіонах України. В останні роки «грибний» туризм набуває все більшого розвитку в Карпатах, де організовуються «грибні» тури («На полювання за грибами» та ін.), Свята грибів. Туристичною локацією для грибників може стати і Полісся, тим більше що грибний сезон є доволі тривалим – від середини літа до кінця жовтня. Такі тури і поїздки доцільно супроводжувати різноманітними пізнавальними і розважальними атракціями, наприклад, квестами, святами ін. Україні варто активніше долучатися

і до заходів Європейського дня грибів (European Mushroom Day), який відзначається в четверту суботу вересня. Його головна мета – поширення знань про важливість грибів в екосистемах і системі життєзабезпечення. Все це актуалізує дослідження етнокультурних традицій збирання грибів, що склалися в різних регіонах Полісся.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиції збирання грибів є однією із малодосліджених проблем в українській етнології. Окремі аспекти означеної теми розглядалися дослідниками народних знань. Зокрема, С. Чибирак відзначає побутування на Поліссі вірування про залежність між урожаєм грибів і зоряним небом на різдвяно-новорічні свята [8, с. 164]. Окремі традиції збирання грибів висвітлені у статті В. Прус про традиційні назви грибів на Поліссі. Авторка звертає увагу на поведінку грибників у лісі і по дорозі до нього, на ставлення до першого гриба та ін. [6]. Звичаї, приурочені до збирання грибів, що побутували у різних регіонах Українського Полісся, висвітлені у публікаціях А. Дмитренко [2–5].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дослідження системи народних знань та вірувань, що супроводжували збирання грибів на Поліссі. Завдання: розглянути звичаї прогнозування урожаю грибів; відзначити зв'язок грибів із війною; з'ясувати терміни появи грибів; проаналізувати вірування у «щастя на гриби»; висвітлити ставлення до маленького гриба.

Система народних знань та вірувань, приурочених до збирання грибів, формувалася упродовж тривалого часу і частково збереглася до наших днів. Про давні звичаї сьогодні знають переважно люди старшого віку. Тому важливо вивчати збережені фрагменти етнокультурної пам'яті. Серед питань, інформацію про які вдалось зібрати, – традиції прогнозування урожаю грибів на наступний сезон. Зафіксовано кілька груп маркерів, які були визначальними при передбаченні майбутнього грибного сезону.

Першу групу складають довгострокові прикмети, пов'язані із певними днями народного календаря. Саме останній є в основі численних прогнозів на урожай зернових, ягідного і грибного сезонів, що спричинене прив'язкою свят до того чи іншого періоду в природі. Найбільш поширеним у різних регіонах Українського Полісся є передбачення майбутнього урожаю грибів за зоряним небом на різдвяно-новорічні свята. При цьому, як свідчать польові записи, у виборі конкретного дня спостереження однастайності немає. У с. Князівка прогнози робили на основі спостереження за зорями на усі три Коляди (6.01, 13.01, 18.01), передбачаючи урожай весняних, літніх і осінніх грибів: *«По зорях. От бачите, Коляди. Три Коляди таяк йде. От якщо зорка на перву Коляду, от кажуть, будуть ранні гриби. На другу Коляду – то будуть середні. Ну, посередини. А вже на последню Коляду зорка, то вже будуть будуть гриби (осінні – А. Д.). Отак от»* [1, од. зб. D5S2]. У с. Тишиця на зоряне небо дивились на дві Коляди: на першу визначали як урожай ягід, так і урожай грибів, а на другу – лише грибів: *«Як темно, то значиться будуть ягоди. Перша Коляда! Темна – будуть. А як зорка то гриби. А на другу – то на другу, день Коляди, як уже тево (є зорі – А. Д.), то будуть гриби рости. Як зорка»* [1, од. зб. D6S2]. У с. Богуші прикмету не прив'язують до конкретного дня, а говорять взагалі про Коляди – тобто весь святковий період: *«Каже, якщо... зірки світять кренко... на Коляди, то сьо на гриби будуть»* (с. Богуші) [1, од. зб. D6S1].

Поширеним було прогнозування грибного сезону в інші дні народного календаря. подекуди про те, чи будуть влітку гриби, дізнавалися на Мас-

ницю – тиждень, що передує Великому посту і не має сталої дати. Вибір цього періоду для прогнозів обумовлений його важливістю у житті українців, так як символізував своєрідний місток між зимою і літом. Мешканці Полісся вірили, що снігопади цього тижня віщують добрий урожай грибів: *«Як буде на Масляницю... сніг падать, то дубуть гриби... бо на Масляницю сніг падає... так казали»* (с. Бронне) [1, од. зб. D2S4]; *«Сніг на Масляну, ото як падає сніг, то кажуть, то то як гриби. То будуть гриби рости. А хто його знає, чи правда»* (с. Поліське) [1, од. зб. D1S1]; *«Як на Масляну сніг иде, то будуть гриби. А як не иде, то не (будуть – А. Д.)»* (с. Маринин) [1, од. зб. D1S2].

Лише у с. Князівка за зоряним небом спостерігали і на Всеношну (Великодню ніч) [1, од. зб. D6S2]. подекуди прогнози робили за наявністю інею на деревах взимку без календарної прив'язки (хоча зазвичай за інеєм стежили саме на різдвяно-новорічні свята): *«Передбачить урожай грибів це багато. Як зимою іній, от більшість»* (с. Ставок) [1, од. зб. D1S2].

Названі прикмети є проявами так званої симпатичної (наслідкової), або, як її називає Дж. Фрезер, гомеопатичної (імітативної) магії, побудованої на принципі «подібне викликає подібне», коли «наслідок подібний на свою причину» [7]. Чим же зорі на небі чи іній на деревах подібні на гриби? Очевидно тим, що при хорошому врожаєві гриби «засівають» ліс, як зорі небо. Тому – багато зірок чи інею – багато грибів. Тут магія не потребує жодних дій і контакту «причини» і «наслідку», тільки спостереження. Подібні прикмети можна вважати найдавнішими, коли прогнози більше будувались на архаїчному світоприйнятті, а не на конкретних знаннях навколишнього середовища.

Короткотермінові прогнози, зафіксовані в регіоні, віднесемо саме до народних знань, так як вони побудовані на системі реальних взаємозв'язків між «причиною» і «наслідком». Сьогодні прогнози найчастіше роблять на основі спостереження за різними природними явищами. Основними маркерами для прогнозу урожаю грибів є дощі й тумани влітку і восени. Відомо, що гриби ростуть за рахунок поживних речовин з ґрунту, які «споживають» у рідкому стані, тому дощ є просто необхідним фактором для урожаю. Однак по гриби слід іти тоді, коли над лісом упродовж кількох днів стоїть туман: *«А таке, зараз літом – дощ пошов, туман такий стоїть над лісом, то пару раз туман постоїть і будуть гриби. Ну, щоб за раз, то... Ну, й пора прийде, отаке. Зараз тепло. Це, щоб пішов добрий дощик, щоб промочив*

добре землю, а потім, після того, буває обично, що буває туман такий ранком, і тоді ростуть гриби» (с. Ставок) [1, од. зб. D15S2]; «Я знаю, якщо є дощі регулярно, якщо є туман, то будуть гриби. Ми сьогодні їхали, такий туман був, що їхати не можна було. Є гриби. Ото всі прикмети» (м. Березне) [1, од. зб. D10S1]. А ще урожай грибів віщує «цвітіння землі», яке також є наслідком дощу: «Якщо цвіте земля – будуть гриби... Цвіте по лісі, по бережках цвіте. Може бути на подвор'ї» (с. Губків) [1, од. зб. D16S1].

Наголошуючи на важливості дощів у появі грибів, подекуди вірять, що гриби «бояться грози»: якщо дощ без грому – на гриби, гримить – грибів не буде: «А як хоча дощ є, а гримить, то каже, не буде. Да. Якщо молнія б'є, то вже кажуть, гриби перестануть рости... Бояться грози. Якщо дощ іде да не гримить, вони ростуть, а еслі гримить – вони десь хавають, чи шо» (с. Вітковичі) [1, од. зб. D4S6].

Говорячи про прикмети, приурочені до прогнозування урожаю грибів, респонденти все частіше відзначають, що сьогодні стає все менше людей, які володіли віковими знаннями і могли їх використовувати на практиці: «Якось люди uznawali по зорях... Ну до нас воно вже не дійшло. Вже зараз в нас таких людей, мона сказати, шо вже й немає. Бо ті старіши покоління, воно вже віджило, відійшло від нас, а ми не навчилися того... І я не знаю, не мона винить нікого в цьому, просто то такий час напевно настав» (с. Ставок) [1, од. зб. D15S2]. Окрім того, часто висловлюється думка про те, що сьогодні прикмети «не працюють» – все помінялось, «не сходиться»: «То нема зараз, не ісполняється те, шо колись було» (с. Богуші) [1, од. зб. D6S1].

Поряд з прикметами, які прогнозують урожай грибів, є прикмети, побудовані на взаємозв'язках між грибами та певними подіями, станом природи, урожаєм зернових, плодів та ін. Побутує вірування (і в досліджуваному регіоні також) у те, що урожай на гриби є своєрідним провісником війни. Цьогоріч, з початком повномасштабних військових дій, це обговорюють особливо активно, нагадуючи прикмету про те, що коли вродять гриби, то на людей «помір» буває, що «гриби – гроби». Дійсно, третій рік у нас великий урожай на гриби, як і 1941 року, про що згадують старожили. Але тут варто звернути увагу ще на одну прикмету – урожай грибів віщує неврожай зернових. А що таке у традиційному селі неврожай на зернові, коли люди виживали за рахунок свого господарства? – Це голод і смерть. Саме звідси, очевидно і приказка про «помір» людей. А грибних років у нас було багато.

Важливим аспектом у звичаєвому комплексі, пов'язаному зі збиранням грибів, є терміни їх «викидання», тобто появи (кажуть, гриби викидаються або показуються). При цьому варто брати до уваги, що грибами на Поліссі зазвичай називають лише білі гриби. Перші білі, справжні гриби появляються навесні, у травні, тому їх називають «ранніми» або «майовими»: «Каже, ранні гриби, то кажуть вже майови, ранні гриби» (с. Князівка) [1, од. зб. D5S2]. В окремих селах «викидання» перших білих грибів прив'язують до народного календаря, зокрема, свята Трійці (не має сталої дати, може бути у травні і червні), тому їх здебільшого називають «тройцовими»: «Вони на Тройцу все показуються. Як тако тепленько, да мочить, то вони рано показуються. На Тройцу – тройцове гриби» (с. Хотин) [1, зб. D4S1].

Респонденти відзначають, що ранніх грибів зазвичай дуже мало і бувають не щороку: «Майови. Мона на кілометр єдного найти да й всьо. То сьо майовики називаються. То то реденько» (с. Вітковичі) [1, од. зб. D4S6]; «До Тройци редкость» (с. Богуші) [1, од. зб. D6S1]. Для того, щоб були ранні гриби, також потрібна тепло і дощі: «Тепла весна, да пойдуть дощі, то вони рано покажуться» (с. Хотин) [1, од. зб. D4S1]; «Майовие тоже бувають, як дощі пойдуть, як тепленько, то викінуться. Але тоже маленько» (с. Бронне) [1, од. зб. D2S4].

Поява літніх грибів часто маркується святом Петра і Павла або початком жнив. Вони також потребують відповідної погоди, як ранні і осінні: «В нас осінніє, як дощ проходить і тепло, то будуть бегать за тими грибами» (с. Бронне) [1, од. зб. D2S4]. Осінніми грибами називають ті, що «викидаються» після Головосіки (11. 09), як покопають картоплю: «І це осінні. Вже картоплю, ми копали картоплю после Головосіка і вже були» (с. Чабель) [1, од. зб. D7S1]. Респонденти відзначають, що по якості осінні гриби набагато кращі, ніж весняні: весняних «Я їх не признаю», а осінні «Чистенькіє вони, без червей, без ничего... А вже вони тогди, осінні гриби – вони твердіє, чистіє – ото в мене гриб» (с. Чабель) [1, од. зб. D7S1]; «Оцьо во буде вересень, то вже тоді луччіє, і вони навіть і грубиши, як ти, шо були» (с. Поліське) [1, од. зб. D11S1].

Значної трансформації зазнало вірування в існування «щастя на гриби». На Поліссі вірили у долю (щастя), яка дається людині при народженні, тому вважалось, що із «щастям на гриби» вже народжуються: «Як укого щастя; «То природний талант. Як Божий талант. Вин спосібний на те»» (с. Вітковичі) [1, од. зб. D4S6, D5S4]; «Шо вин, як уродився,

в його в крові заложане те» (с. Великий Мидськ) [1, од. зб. D9S4]. Хтось переконаний, що це талант, який передається по роду: *«Передається якась. Воно так із рождення передається»* і наводять приклади своїх дітей, які перейняли вміння збирати гриби від рідних: *«А в мене дочка.., то вона і суседям понаносила. Бо мой чоловік вельми любив їх тож брати. І вона вдалася в мого чоловіка, в батька. То вона тож, вона, як поїде, то з чоловіком, то чоловік буде йти – не бачить гриба. А вона каже, у нього пуд ногами гриб»* (с. Хотин) [1, од. зб. D4S1].

Позбавлене будь-якої раціональної основи вірування у те, що на гриби щастить тому, хто в дитинстві «г...о» їв. Тут теж бачимо приклад симпатичної магії, яка передбачає зв'язок певних предметів і явищ. Ця прикмета/вірування поширена по всій території Українського Полісся: *«То ця ж пословица пошла по целом свету»* (с. Друхів) [1, од. зб. D1S4]. Однак з'ясувати її раціональну основу дуже складно. У досліджуваному регіоні одні респонденти вірять у це: *«Кажуть. Якщо дитина, як була маленька, і їла все підряд після себе, то це буде грибник. І воно таке повір'я збувалося»* (с. Ставок) [1, од. зб. D15S2]; інші ставлять прикмету під сумнів: *«Ну, чули також. Так колись казала свекруха: О-о! Вона г...а не їсть, вона грибов не буде збирати! – То як г...о їсть, то то грибувник буде, чи грибовниця. Так воно й правда тому, мабуть»* (с. Бронне) [1, од. зб. D2S4]. Багато наголошують, що раніше про цей взаємозв'язок часто говорили їхні батьки, однак сьогодні вважають прикмету жартом: *«Балакали таке, балакали. Що грибовник, то таке робив»* (с. Хотин) [1, од. зб. D4S1]; *«То колись казали так»* (с. Тишиця) [1, од. зб. D6S2]; *«Ну таке я чула! Я від своїх батьків»* (с. Чабель) [1, од. зб. D7S1]; *«То поговорка. То смих усе, смих»* (с. Великий Мидськ) [1, од. зб. D9S4].

Сьогодні більшість респондентів переконані, що на гриби щастить тому, хто по них постійно ходить, добре знає ліс і грибні місця: *«Бо він знає добре місця. Він часто в ліс ходить. Він через те й знає»* (с. Моквин) [1, од. зб. D1S1]; *«...я знаю, де місця, і де він рос і должен бути рости, то я піду, то я постійно без грибів не прихожу. А як той іде навмання, то таке, як натрапить»* (с. Богущі) [1, од. зб. D6S1]; *«Щастить як той, хто кажний день у ліси, да по гриби. Да знає, де вони мусять бути»* (с. Поліське) [1, од. зб. D11S1]; *«Знай по лісі, і знай, де вони ростуть, то набере кажний»* (с. Більчаки) [1, од. зб. D12S3]. Удачу у тихому полюванні отримує й той, хто прийде до лісу одним з перших: *«В нас, хто перший встав, той грибов*

назбирав» (с. Сівки) [од. зб. D10S2] – тобто на гриби, як і в будь-якій іншій справі, щастить трудолюбивому.

Ще одна проблема, з якою стикаються грибники, – брати чи не брати маленького гриба. Тут також можна виділити кілька точок зору. Одні вважають, що гриби «урочливі», бояться очей, тому якщо, побачив, то потрібно забирати, адже після цього він не виросте, почервивіє, струхне: *«Як очи побачать.., вон трухне зразу»* (с. Тишиця) [1, од. зб. D6S2]; *«Якщо його побачиш.., червивіє будуть.., вон уже не росте, як побачиш»* (с. Хотин) [1, од. зб. D4S1]. Окремі респонденти вірять, що для того, щоб гриб ріс далі, потрібно позбутись його зурочення. Для цього на шапочці слід написати хрестика чи перехрестити: *«... на тій шапці... черкнуть такий хрестик, то він виросте»* [с. Вітковичі од. зб. D5S4]; *«... кажуть, що перехрестить, то на другий день виросте»* [с. Більчаки од. зб. D12S3]. Більшість, знайшовши маленького гриба, беруть його до кошика: *«Як попався, то й беруть»* (с. Моквин) [1, од. зб. D1S1]; *«... якщо ідеши по гриби, то треба брати»* (с. Великий Мидськ) [1, од. зб. D9S4].

Як бачимо, збирання грибів супроводжувалося низкою народних знань та вірувань. Основними були: прогнозування урожаю грибів; терміни «викидання» (появи) грибів; ставлення до маленького гриба; «щастя на гриби». Щодо прогнозування майбутнього грибного сезону, то всі прикмети ділилися на довгострокові і короткострокові. Перші були пов'язані із датами народного календаря, що обумовлено вірою в певні знакові часові проміжки річного обрядового кола (різдвяно-новорічні свята, Масниця, Великдень). Маркерами тут виступали: зоряне небо, сніг, іній. Короткострокові прогнози робили безпосередньо у період грибного сезону. Вони базувались на тривалому спостереженні за природними явищами: дощ, туман, «цвітіння» землі. Щодо поширеного вірування у те, що багатий урожай грибів віщує війну (труни), то, на нашу думку, воно обумовлене іншою прикметою – грибний рік – поганий урожай зернових, що колись приводило до голоду і смертей. Щодо періодів росту грибів, виділяють: весняні (майові, тройцові) гриби, літні (до жнив або свята Петра і Павла), осінні (після Головосіка). Маркерами тут, поряд із святами народного календаря, виступають важливі етапи господарської діяльності. Вірування у «щастя на гриби» обумовлене тим, що є люди, які дуже добре збирають гриби, а є такі, які не мають успіху у цій справі. Пояснюють це: долею, даною від народження; спадковістю (передається

по роду); набутими вміннями; певними особливостями поведінки людини. Неоднозначним є ставлення до малого гриба, з яким пов'язане вірування в його «урочливість» – грибник побачив і наврочив, гриб більше не виросте – почервивіє, струхне. Щоб цього не сталося потрібно перехрестити гриба чи написати на його шапочці хрест – тут уже вплив

християнства. Отож, зі збиранням грибів пов'язані як реальні народні знання, обумовлені багатовіковим досвідом, так і світоглядні вірування, в основі яких лежить симпатична магія, дохристиянські вірування і православний календар. Подальшого дослідження потребують звичаї, пов'язані з поведінкою грибників у лісі, заборони на похід до лісу у певні дні та ін.

Список літератури:

1. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Березне–2013, од. зб. Дмитренко.
2. Дмитренко А. Етнокультурні традиції збирання грибів на Житомирському Поліссі. *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. Ч. 13. Луцьк, 2013. С. 15–20.
3. Дмитренко А. Традиційні звичаєві норми, повір'я та народні знання, приурочені до збирання грибів на Волинському Поліссі. *Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис*. Ч. 18. Луцьк, 2018. С. 20–26.
4. Дмитренко А. Збирання ягід та грибів і архаїчні елементи світогляду українців Західного Полісся (друга половина XIX – 30–ті роки XX ст.). *Збірник навч.-метод. Мат. і наук. статей історичного факультету*. Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» ВДУ, 2001. С. 20–25.
5. Дмитренко А. Звичаї, вірування, заборони, народні знання, пов'язані із збиранням грибів на Камінь-Каширщині, в системі нематеріальної культурної спадщини. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський район в історії України і Волині*. Наук. зб. Вип. 69. Луцьк, 2020. С. 40–49.
6. Прус В. Етнолінгвістична хронологізація поліських назв грибів. *Древляни: Збірник статей та матеріалів з історії та культури поліського краю*. Вип. 1. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. С. 195–199.
7. Фрезер Дж. Золота ветвь: Исследование магии и религии / Пер. М. К. Рыклина. М.: Политиздат, 1980. URL: <http://www.psylib.ukrweb.net/books/freze01/index.htm> (дата звернення 18.09.2022).
8. Чибирак С. Народні знання як складова частина української культури (за польовими матеріалами з Новоград-Волинського та Ємільчинського районів Житомирської області). *Науковий вісник ЧНУ імені Лесі Українки*. Історичні науки. Луцьк, 2016. Вип. 13. С. 163–168.

Dmytrenko A. A. FOLK KNOWLEDGE AND BELIEFS RELATED TO COLLECTING MUSHROOMS IN THE FIELD (BASED ON MATERIALS FROM THE RIVNE DISTRICT)

The article highlights the ethnocultural traditions of mushroom picking in the villages of the Rivne district of the Rivne region. The object of research is collecting, as a complex of production skills, supplemented by archaic components of worldviews and folk knowledge; the subject is a traditionally formed system of beliefs and folk knowledge related to mushroom picking. The source base consisted of field ethnographic materials collected by the author in the villages of the specified region during the 2013 expedition organized by the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Human-made Disasters. The collection of materials was carried out according to the author's questionnaires. Used methods of contextual analysis and descriptive-analytical.

Analyzed traditions of mushroom harvest forecasting; mushroom growth terms; attitude to a small mushroom; «mushroom happiness». It was noted that forecasts and predictions were based on the belief in the special influence of certain days of the national calendar (Christmas and New Year holidays, Masnytsia, Easter, Trinity, Peter and Paul, Holovosiky), which were supplemented by periods of important economic work (harvest, digging potatoes). It is emphasized that the harvest of mushrooms cannot be a harbinger of war. The special attitude towards the small mushroom was based on the belief that it is afraid of human eyes. Success in picking mushrooms is associated with «mushroom luck», which: is given to a person at birth (destiny); transmitted by heredity; is acquired; due to the characteristics of the child's behavior. Recorded customs testify to their centuries-old history, when a person could not explain certain phenomena with real relationships in nature.

Key words: Rivne Polissia, traditional farming, collecting, mushrooms, traditional outlook, folk knowledge, mushroom tourism.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 378.4.091.8:001.891](477.51)“189/191”
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.39>

Гайдено О. В.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ДОСЛІДЖЕННЯ СТУДЕНТСТВА НІЖИНСЬКОГО ІСТОРИКО- ФІЛОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

У статті подано огляд історіографії, а також висвітлені перспективи щодо подальшого дослідження студентства Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька у період кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ніжинське студентство розглядається крізь призму загальноімперського, саме тому здійснена спроба детального аналізу основних здобутків дореволюційної, радянської та пострадянської історіографії. Оскільки подібний підхід виходить далеко за межі власне історії Ніжинської вищої школи та її вихованців, у даній роботі також розглянуті дослідження і мемуаристика, присвячена студентству Санкт-Петербургу, Москви, Києва і Харкова пореформеної епохи (до часів Громадянської війни та встановлення радянської влади). Також не можна обійти увагою зацікавлення феноменом дореволюційного студентства як сучасним йому поколінням, так і майбутнім. Все це знайшло своє відображення не лише у наукових працях, але і в цілій низці класичних літературних творів, їхніх екранізаціях та самостійних кінокартинах. У даній статті увага акцентується на тому, що до нинішнього часу немає праці, в якій центральна увага приділялася б саме студентам інституту Безбородька та їхньому повсякденному життю, а не викладачам, внутрішньому розпорядку закладу чи суспільно-політичним метаморфозам, в яких вагому участь приймало студентство. Також на сьогоднішній день у вітчизняній та зарубіжній історіографії існує невелика кількість наукових робіт, які б розкривали проблематику провінційного студентства Російської імперії. Враховуючи вищезазначені аспекти, у поданій статті визначені шляхи подальшої дослідницької діяльності: соціальний та ідеальний образи студентства, його побутове життя (захоплення, гардероб, харчування, сексуальне життя), специфіка навчання в історико-філологічному інституті, формування провінційної інтелігенції тощо.

Ключові слова: Ніжинська вища школа, студентство, Історико-філологічний інститут князя Безбородька, вища освіта, інтелігенція, історія повсякдення.

Постановка проблеми. Двохсотлітня історія Ніжинської вищої школи досить насичена на події: у 1820 р. у м. Ніжині було відкрито Гімназію вищих наук князя Безбородька. У період з 1832 по 1840 рр. діяв фізико-математичний лицей, який потім реорганізували в юридичний. У 1875 р. на його основі було сформовано Історико-філологічний інститут князя Безбородька. Даний заклад проіснував до 1920 р. На початку 1920-х рр. було прийняте рішення про реформу Ніжинського інституту. Умовного сучасного освітнього профілю заклад набув у 1946 р., коли після війни

було сформовано Педагогічний інститут імені М. В. Гоголя (з 1998 р. – педагогічний університет). У 2004 р. Ніжинська вища школа отримала статус державного університету.

У світлі останніх трагічних подій, коли Російська Федерація здійснює вже нічим не приховану повномасштабну війну проти України, а також проводить терористичну політику на окупованих територіях, цинічно порушує міжнародні договори та конвенції, шантажує світ загрозою ядерної війни, українська історична наука, як ніколи до цього, має виступати мірилом дотримання

базових принципів об'єктивності та історизму. Визначальною проблемою радянської гуманітарної освіти і науки була ідеологічна зашореність, підпорядкування всіх історичних досліджень загальному шаблону. Сама еволюція історичних пошуків у більшості випадків залежала від партійних резолюцій, а також внутрішньої цензури. Результатом подібного у довгостроковій перспективі стало невміння багатьох дослідників мислити самостійно. Дані вади багато в чому не могли не перейти у спадок вітчизняній академічній гуманітарній сфері вже за часів незалежності, лише із заміною ідеологічних концепцій. Нині, на прикладі сучасної Росії, а також абсолютно конформістської позиції більшості представників російської науки, включаючи РАН, ми можемо чітко бачити до яких страшних наслідків призводять подібні механізми. Саме тому українська історична наука має бути антитезою подібному підходу.

У нашому дослідженні присутні роботи російських істориків зі схожої тематики, також ми згадуємо твори російських класиків, які допомагають нам глибше розкрити озвучену тему. Все це не має на меті утвердження російського імперського нарративу, який остаточно набрав шизофренічних та фашистських ознак. Перелічені компоненти лише надають нам необхідний інструментарій для повнішого висвітлення ніжинського студентства Історико-філологічного інституту князя Безбородька.

Виклад основного матеріалу. Вищезгаданому інституту присвячена значна кількість робіт багатьох сучасних вітчизняних істориків. Особливо в цьому напрямку вирізняються праці Г. В. і О. Г. Самойленків [37–38]. Окрема група досліджень присвячена як загальному викладацькому складові інституту, так і конкретним його професорам. Зокрема це роботи П. П. Моціяки [27], Д. С. Гордієнка [13], Л. В. Шипко [44], А. М. Острянка [32–33], І. І. Киричок [23] та інших науковців. Також за останні роки було здійснено публікацію спогадів студентів і викладачів, щоденникових записів професора М. П. Бережкова [28; 46].

Тим не менше, феномен студентства історико-філологічного інституту князя Безбородька розглядається у багатьох працях побіжно, у тіні загальної проблематики, не виходячи за рамки нехай і важливого, але другого плану. При цьому спроби осмислення образу пересічного студента завжди були затребуваними як для сучасників тієї епохи, так і для істориків-дослідників. Студент, як літературний герой, набув особливих рис у

творах таких російських класиків як Л. М. Толстой («Юність»), І. С. Тургенєв («Батьки і діти»), О. І. Герцен («Минуле і думи»), Ф. М. Достоєвський («Злочин і кара»), А. П. Чехов («Студент», «Вишневий сад»), О. І. Купрін («Яма»), М. Г. Гарін-Михайловський («Студенти»), М. Горький («Життя Кліма Самгіна») та інші. Після появи і розвитку кінематографу нового забарвлення цим творам, а відтак і зображеному в них образу студента, надали як численні екранізації класики, так і біографічні картини. Серед них можна відзначити дві екранізації роману К. Федіна «Перші радощі» – 1956 та 1977 рр., 14-серійний телефільм за романом М. Горького «Життя Кліма Самгіна» (1988), а також художній фільм «Нас вінчали не в церкві» (1982), у якому була здійснена спроба демонстрації глядачам побуту студентів-революціонерів, а також феномену «вічного студента» зразка 1870-х рр. Окремої згадки потребує літературна і частково кінематографічна Ленініана, в якій розроблявся і міфологізувався образ В. І. Леніна або близьких до нього особистостей, зокрема, і в студентський період їхнього життя (повість В. Канівця «Студент університету»; художні фільми «Страчені на світанку...» і «Серце матері»). Цікавим є питання, яке закономірно постає після всього вищезгаданого. Воно полягає в тому, в якій мірі ідеалізованим був образ пересічного студента, представлений спочатку в літературі, а потім у кінематографі, і в якій мірі він відповідав дійсності.

Окрім художніх творів напрочуд важливим для дослідження є спогади колишніх студентів про своє навчання. Якщо брати загальноімперський, навіть столичний рівень, певними прикладами можуть виступати спогади російського радянського письменника В. Вересаєва [9] або корінних петербуржців Д. Засосова і В. Пизіна [17]. У вимірі сучасної України ми послуговувалися зібраннями спогадів професорів і вихованців Харківського та Київського Імператорських університетів [16; 42]. Дану мемуаристику можна розглядати і як порівняння, і як доповнення до записок про інститутський період життя підопічних Ніжинської *alma mater* [28; 38].

Стосовно дореволюційної історіографії, яка стосується безпосередньо Історико-філологічного інституту князя Безбородька, вона представлена здебільшого описовими та енциклопедичними матеріалами (у чому немає нічого дивного, адже для тодішніх істориків це була сучасність). У 1900 р. на честь 25-річчя від заснування Історико-філологічного інституту було видано «біо-

графічний словник особистого складу Інституту і вихованців, які закінчили в ньому курс за означений період часу [1879–1900 – *О. Г.*], включаючи почесних попечителів, директора і викладацький корпус. Дана книга була колективною працею під редакторством професорів А. В. Добіаша, М. Н. Сперанського та І. Г. Турцевича [22]. Відомо про те, що історією інституту займався його випускник П. О. Заболотський [38, с. 265]. Особливої уваги і окремого повноцінного дослідження варти альманах «Вісник Історико-Філологічного інституту князя Безбородька», який видавався з 1877 по 1916 рр. У першому відділі («офіційному») друкувалися протоколи засідань, устав закладу, права і обов'язки як викладачів, так і студентів, звіти тощо. У другому відділі («неофіційному») публікувалися статті, джерелознавчі розвідки викладачів і студентів закладу [21].

Що ж до загального масиву дореволюційної історіографії, ми виділили наступні дослідження. Майбутній академік В. П. Бузескул в одній зі своїх численних робіт детально проаналізував те, яким чином позначився на Імператорському Харківському університеті загальний устав 1884 р. Окремий розділ професор присвятив виключно студентам, у якому висвітлив позитивні та негативні наслідки уставу для студентства, а також розглянув причинно-наслідкові зв'язки студентських страйків і виступів у період з 1884 по 1905 рр., пов'язуючи їх з цілим комплексом проблем – від політичного клімату в державі до фінансового зuboжіння юнацтва [2, с. 63–76].

Б. Р. Фромметт у своїх «Нарисах з історії студентства в Росії» (1912) розглянув історію зародження феномену студентства починаючи з реформ Петра I до 1911 р., акцентуючи увагу на другій половині XIX – поч. XX ст. Автор не приховував своїх симпатій щодо тих, хто боровся із самодержавством. Тим не менше, це не завадило йому дотримуватися об'єктивності у загальному аналізі історичної картини. Книга цікава тим, що підіймає цілий пласт проблем повсякденності студентів (від додаткових заробітків до еволюції політичних поглядів студентських поколінь) [41, с. 54].

Цікавою є робота С. П. Мельгунова, видана у 1904 р., в якій автор дослідив студентські гуртки та організації від перших університетів у Російській імперії до початку 1900-х рр., щоправда, присвятивши лівову частину дослідження першій половині XIX ст., натомість пореформений період був розкритий ним не так глибоко, що може пояснюватися, в тому числі й цензурними міркуваннями [26].

П. К. Іванов, який свого часу закінчив Історико-філологічний факультет Московського університету, у своїй роботі, присвяченій московському студентству, чи не найповніше висвітлив дане явище у дореволюційній історіографії з точки зору повсякдення. Він розглянув прожитковий мінімум і бюджет пересічного студента Москви, питання проживання, харчування, соціальні проблеми та інтимне життя (наприклад, «студентські весілля»), виділив і дав розлогу характеристику психологічним типам студентів [20].

Треба відзначити, що в радянській історіографії увага студентам якщо й приділялася, то в контексті революційних і суспільно-політичних рухів або ж у рамках історії університетів. Наприклад, Н. Я. Олесич у своїй роботі «В. І. Ленін і революційне студентство в Росії» (не важко здогадатися про зміст виходячи із самої назви монографії) [30] акцентувала увагу на впливові особистості В. І. Леніна на студентський рух і політичне виховання студентства у руслі марксистської ідеології. Більш ранішнє дослідження П. С. Гусятнікова [14] також розглядає роль студентства у передреволюційних та наступних революційних подіях 1905–1907 рр. Г. І. Щетініна [45] у своїй монографії охарактеризувала вплив згаданого вже університетського уставу 1884 р. на вищу освіту в Російській імперії, у тому числі на студентство. У рамках дослідження імперських університетів тему студентства підіймали такі дослідники як Є. П. Степанович [39] та Р. Г. Еймонтова [47]. Але дослідниками розроблялися в першу чергу теми революції, соціально-політичні аспекти життя, а вже потім університет як заклад освіти та місце дискурсу між офіційною царською ідеологією та демократичними віяннями, включаючи буржуазні свободи, національне питання тощо. Сам пересічний студент з усіма його потребами, цінностями, особистим життям (включаючи кохання та секс) не був цікавим, окрім його прихильності до рухів та ідей, опозиційних самодержавству. Крім того, на нашу думку, подібним підходом нівелиювалася різниця у дослідженнях академічного та загальноуніверситетського характеру. Можна констатувати, що радянські дослідження не лише не поглибилися, але й сильно поступалися дореволюційним роботам. Сама стилістика їхнього написання свідчила про ідеологічну шаблонність і казенність висловлювань, на відміну від розглянутих нами дореволюційних авторів.

Дослідження Історико-філологічного інституту кн. Безбородька радянського періоду були здебільшого наступного типу: невеликі за обсягом

описові роботи про історію закладу [3; 15]. Фігура студента виринала лише у вищезгаданому ключі боротьби із самодержавством. Хрестоматійним прикладом може виступати стаття О. Д. Королевича «До історії студентського страйку 1905 р. в Ніжині» [24]. Ясна річ, що студентство другої пол. XIX – поч. XX ст. було політично активним, однак проблема полягала в тому, що упродовж кількох десятків років залишалося малодослідженим приватне життя юнаків, які навчалися у вищих закладах. Стосовно ж даної статті напрочуд цікавою є особистість самого її автора, О. Королевича, відомого широкому загалу як письменник Лесь Гомін. Він був представником «Червоного ренесансу» («Розстріляного відродження»), якому вдалося вижити в період репресій 1930–1940-х рр. Отже, можна підсумувати, що радянська історіографічна спадщина Ніжинської вищої школи не відходила від загальноприйнятих тенденцій.

У сучасній українській історіографії після 1991 р. можна виділити роботи Н. М. Левицької [25], Т. А. Стоян [40], С. І. Посохова [35], Н. А. Шип [43] та інших. Але в цілому у даних дослідженнях був продовжений вектор, визначений ще в радянській історіографії. Саме студентство як таке, вивчалось мало. На нашу думку, етапним і навіть взірцевим є недавнє розлоге дослідження І. С. Посохова «Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури» [34], у якому розглядаються цінності студентського стилю життя, його ідеали, цілі, наукова і політична сфери діяльності представників студентської субкультури. На противагу вітчизняним роботам в сучасній російській історіографії увага студентському повсякденню часів «*Belle Époque*» приділялася ще з 1990-х рр.: А. Є. Іванов [18–19], О. А. Вішленкова [10–11], згадувана вже Н. Я. Олесич [31], В. Б. Аксьонов [1] та інші. При цьому вивчення студентської субкультури виходить далеко за рамки власне російської *patriam* [12; 36].

На потенційну критику стосовно того, що ми розглядаємо провінційне студентство крізь призму загальноімперського чи російського, заздалегідь відповідаємо тим, що воно входило до уніфікованої освітньо-наукової системи Російської імперії і в даному вжитку наведені нами назви позбавлені будь-якого ідеологічного підтексту.

Загалом у пострадянській історіографії далеко не повною мірою відображено різницю в якості освіти між провінційними вишами та елітними. Увага здебільшого акцентується на імператорських університетах і при цьому набагато менше у поле зору

дослідників потрапляють інститути та училища, які випускали значну кількість спеціалістів для різних галузей, не кажучи вже про чиновничий апарат. Всі ці заклади освіти формували власну інтелігенцію з усіма властивими їй особливостями (політичні та мистецькі уподобання, загальний світогляд тощо). Тобто лівова частина царської вищої освіти продовжує перебувати в тіні історичних досліджень.

Не менш важливим є аспект військових зобов'язань студентів та приписки більшості з них до призовних дільниць [5, арк. 22–24; 8, арк. 14–15]. У подальшому це стало однією з основних причин великих втрат серед інтелігенції та професійних спеціалістів під час Першої світової війни. Важливим є розкриття повсякденного життя та умов, за яких продовжувався освітній процес у воєнні та кризові періоди (Російсько-японська, революційні події 1905–1907 рр., Перша світова і початок Громадянської війни).

Унікальність історико-філологічного інституту князя Безбородька у Ніжині полягає в тому, що подібних суто педагогічних закладів у Російській імперії більше не було, окрім Імператорського Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту, який був відкритий у 1867 р. Часто до Ніжина подавали документи ті абітурієнти, які за тих чи інших обставин не змогли вступити до С.-Петербурзького закладу [4, арк. 104–105зв]. Саме лише порівняння цих інститутів – столичного та провінційного – за різними показниками потребує поглибленого вивчення.

Попереднє знайомство з архівними матеріалами Ніжинського історико-філологічного інституту (фонд 1105) відкриває перед нами нові перспективи до вивчення як малодосліджених, так і взагалі недосліджених особистих студентських справ, навчальних програм, різноманітних звітів тощо [4–8]. Ми сподіваємося, що шляхом аналізу наявної в них інформації можливим буде дати відповідь на питання такого роду: яким чином виводувався ритм життя навчального закладу, що було в пріоритеті – освіта чи виховання майбутніх викладачів і чиновників, у чому полягала специфіка навчання саме в Ніжинському інституті, національне питання в студентському середовищі.

Хоча питання про станове походження студентів історико-філологічного інституту князя Безбородька у дослідженнях неодноразово підіймалося [37, с. 164–165], тим не менше не буде зайвим детальніше зосередитися на даних про батьків студентів, регіонах, з яких вони походили, включаючи дихотомію міста та села, матеріальні статки. Із сухої канцелярської мови можна

скласти певний образ того, які особисті якості у студентів цінувалися при вступі та подальшому навчанні. Слід також зазначити, що сама документація велася вельми охайно, використовувався спеціальний гербовий папір, а вже на період кінця XIX ст. до особистих справ підшивалися фотокартки абітурієнтів [7, арк. За-36]. Сама технологія обліку мало чим поступалася сучасній, багато

документів друкувалися на машинці.

Висновки. Таким чином, у даній статті ми побіжно розглянули історіографію питання, її проблеми та здобутки, а також визначили подальші шляхи дослідження студентського повсякдення на прикладі історико-філологічного інституту князя Безбородька у м. Ніжині. Тема заслуговує на ширшу увагу науковців і потребує подальшого ретельного дослідження.

Список літератури:

1. Аксёнов В. Б. Слухи, образы, эмоции. Массовые настроения россиян в годы войны и революции (1914–1918). Москва : Новое литературное обозрение, 2020. 992 с.
2. Бузескул В. История Харьковского Университета при действии устава 1884 г. (с 1884 по 1905 г.). Х. : Типография А. Дарре, 1905. 89 с.
3. Васильківський Г. П. Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя. К.: Видавництво «Радянська школа», 1970. 56 с.
4. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 875.
5. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 883.
6. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 876.
7. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 884.
8. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 887.
9. Вересаев В. Собрание сочинений: в 5 т. Т. 5. М. : Правда, 1961. 536 с.
10. Вишленкова Е. А. Казанский университет Александровской эпохи: Альбом из нескольких портретов. Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 2003. 240 с.
11. Вишленкова Е. А., Малышева С. Ю., Сальникова А. А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани. Казань : Казанский государственный университет им. В. И. Ульянова-Ленина, 2005. 500 с.
12. Глаголева Е. В. Повседневная жизнь европейских студентов от Средневековья до эпохи Просвещения. Москва : Молодая гвардия, 2014. 319 с.
13. Гордієнко Д. С. «Кримський щоденник» Михайла Бережкова (червень-серпень 1895 р.). *Сугдейський збірник. Вип. 2 (VIII)*. Київ : НЗ «Софія Київська», 2019. С. 13–21.
14. Гусятников П. С. Революционное студенческое движение в России. 1899–1907. Москва : «Мысль», 1971. 264 с.
15. Даденко М. З історії Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя. *Наукові записки*. Т. 1. Чернігів, 1940. С. 12–41.
16. З іменем Святого Володимира. У 2 кн. / упоряд. : В. Короткий, В. Ульяновський. К. : Заповіт, 1994. Кн. 2. 453 с.
17. Засосов Д.А., Пызин В.И. Повседневная жизнь Петербурга на рубеже XIX–XX веков ; Записки очевидцев. М. : Молодая гвардия, 2003. 467 с.
18. Иванов А. Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. Москва : Новый хронограф, 2007. 436 с.
19. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX начала XX века: социально-историческая судьба. Москва : РОССПЭН, 1999. 414 с.
20. Иванов П. К. Студенты в Москве. Быт. Нравы. Типы. М. : Типография Штаба Московского военного округа, 1903. 296 с.
21. Известия Историко-Филологического института князя Безбородко в Нежине за 1877 г. Киев : Типография В. И. Давиденко, 1877. 137 с.
22. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900: Преподаватели и воспитанники. Нежин : Типо-литография М.В. Глезера, 1900. 120 с.
23. Киричок І. І. Професійно-педагогічна підготовка вчителів у Ніжинському історико-філологічному інституті (1875–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки). Київ, 2007. 33 с.
24. Королевич О.Д. До історії студентської забастовки 1905 р. в Ніжині. *Наукові записки*. Т. 1. Чернігів, 1940. С. 58–76.
25. Левицька Н.М. Академічний студентський рух в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Київ : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 47 с.
26. Мельгунов С. Из истории студенческих обществ в русских университетах. М., 1904. 71 с.

27. Моціяка П.П. Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. 312 с.
28. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: мемуари : у 2 т. / уклад. : Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. Т. 1 : 1820–1919. 507 с.
29. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів : мемуари: у 2 т. / уклад. : Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. Т. 1 : 1820–1919. 507 с.
30. Олесич Н. Я. В. И. Ленин и революционное студенчество России. Москва : Политиздат, 1982. 254 с.
31. Олесич Н. Я. Господин студент Императорского Санкт-Петербургского университета. Санкт-Петербург : Бельведер, 2002. 208 с.
32. Острячко А. М. Ніжинська історична школа кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Київ, 2001. 19 с.
33. Острячко А.М. М. Бережков: штрихи до біографії. *Література та культура Полісся*. Вип. 48. Ніжин, 2009. С. 196–201.
34. Посохов І.С. Студентство університетів Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.: становлення та еволюція субкультури. Харків : «Раритети України», 2013. 276 с.
35. Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. 368 с.
36. Рыжакова С. И. Фукусы, коммильтоны, филистры... Очерки о студенческих корпорациях Латвии. Москва : Новое литературное обозрение, 2015. 392 с.
37. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя ; ТОВ «Аспект-Поліграф», 2005. 420 с.
38. Самойленко Г. В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа в життєвих та творчих долях її випускників. Ніжин : НДУ імені Миколи Гоголя, 2020. Т. І. 1820–1920. 368 с.
39. Степанович Е. П. Высшая специальная школа на Украине (конец ХІХ – начало ХХ в.). Киев : Наукова думка, 1991. 100 с.
40. Стоян Т. А. Студентство університетів підросійської України в другій половині ХІХ ст. Київ : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 28 с.
41. Фромметт Б. Очерки по истории студенчества в России. СПб. : Типогр. М.О. Вольф, 1912. 136 с.
42. Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / уклад. : Б.П. Зайцев та ін. ; наук. ред. С.І. Посохов. Х. : Сага, 2011. Т. 2. 551 с.
43. Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819–1919). Київ : Фенікс, 2010. 436 с.
44. Шипко Л. В. Наукова та освітня діяльність Михайла Бережкова : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Київ, 2007. 16 с.
45. Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года. Москва : Наука, 1976. 232 с.
46. Щоденник професора Михайла Бережкова. Інститутський період (1882–1904) / за ред. О. П. Кривобока. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2019. 395 с.
47. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. Москва : Наука, 1985. 350 с.

Haidenko O. V. RESEARCH OF STUDENTS OF THE NIZHYN HISTORICAL AND PHILOLOGICAL INSTITUTE NAMED AFTER PRINCE BEZBORODKO (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES)

The article provides an overview of historiography, as well as highlights the prospects for further research into the studentship of Prince Bezborodko's Nizhyn Institute of History and Philology in the late 19th and early 20th centuries. Nizhyn's studentship is considered through the prism of the entire empire, which is why an attempt was made to analyze the main achievements of pre-revolutionary, Soviet and post-Soviet historiography in detail. Since such an approach goes far beyond the actual history of the Nizhyn Higher School and its students, the work also examines research and memoirs devoted to the students of St. Petersburg, Moscow, Kyiv, and Kharkiv in the post-reform era (before the Civil War and the establishment of Soviet power). It is also impossible to ignore the interest in the phenomenon of pre-revolutionary studentship both in his current generation and in the future. All this was reflected not only in scientific works, but also in a number of classic literary works, their adaptations and independent films. In this article, attention is focused on the fact that until now there is no work in which the central attention would be paid to the students of the Bezborodka Institute and their everyday life, and not to the teachers, the internal order of the institution or the socio-political metamorphoses in which the student body took a significant part. Also, to date, in domestic and foreign historiography, there is a small number of scientific works that would reveal the problems of provincial studentship in

the Russian Empire. Taking into account the above-mentioned aspects, the presented article defines the ways of further research activities: the social and ideal image of a student, his everyday life (hobbies, wardrobe, food, sexual life), the specifics of studying at a historical and philological institute, the formation of a provincial intelligentsia, etc.

Key words: *Nizhyn Higher School, students, Prince Oleksandr Bezborodko Historical-Philological Institute, higher education, intelligentsia, Alltagsgeschichte.*

Сгоров В. В.

Київський національний університет будівництва і архітектури

ІСТОРІЯ КИЄВА ТА КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. Б. АНТОНОВИЧА

В статті досліджується проблема висвітлення відомим українським істориком, джерелознавцем та лідером українофільства другої половини XIX ст. В.Б. Антоновичем історії розвитку Києва та Київської землі від додержавного періоду до часів початку XVIII ст. Виокремлено, що дана проблема вже знайшла своє відображення в розвідках дослідників, де проаналізовано основні оцінки творчої спадщини В.Б. Антоновича, причин звернення ним до вивчення проблем обласної історії в складі Російської імперії.

На основі змісту історичних, історико-географічних розвідок вченого про розвиток Великого Князівства Литовського, Київської землі у його складі, робіт вченого про міське самоврядування в українських землях у добу XV-XVIII ст. та історії Київського самоврядування виокремлений зміст поглядів В.Б. Антоновича на розвиток Київської землі та Києва від раннього середньовіччя до XVIII ст.

В.Б. Антонович у розробці історії Києва, Київської землі у добу середньовіччя, наголошував на незмінності населення цієї території від дохристиянських часів до XIII ст. Вчений наголошував на тому, що тут через посилення впливу князівської дружини, князями практикувались роздачі землі синам, що послаблювало централізацію в Київській землі та призвело до того, що Київ напередодні татарського погрому перетворився на столицю невеликого уділу. Положення праць В.Б. Антоновича заперечувало теорію відомих російських вчених XIX ст – М.П. Погодіна та О.І. Соболевського про запустіння Київської землі після татарського нападу у XIII ст. та переселення населення Давньої Русі на Північ, в землі майбутньої Московщини, де нібито зберіглася й мова населення Русі та заселення її вихідцями з Карпат, або польських земель як пропонували тогочасні польські історики.

Слід наголосити, що хронологічні рамки дослідження вченим історії Києва та київської землі свідчать, що ці роботи фактично замінили відсутній у вченого цілісний виклад історії Південно-Західного краю (України), наявність котрого була об'єктивною потребою для наукового осягнення українського історичного процесу, як окремишнього явища порівняно з російським та польським. Це було нагальною умовою подальшого розвитку українського національного руху другої половини XIX ст., адже сприяло усвідомленню окремишності історичного розвитку українського народу.

Ключові слова: В.Б. Антонович, Київ, Київська земля, Магдебурзьке право, Велике Князівство Литовське, Дніпро, воевода, вїйт, шляхта, козацтво, Південно-Західний край.

Постановка проблеми. Серед спадщини знаного лідера українофільського руху другої половини XIX ст. вченого – професора Київського Університету Св. Володимира В.Б.Антоновича (1834–1908), постать якого привертала увагу і викликала захоплення у сучасників значна увага була прикута до ранньосередньовічній та козацькій історії України (Південно – Західного краю). В ній вагоме місце посідали розвідки про минуле, становлення, географічні межі Києва, Київської землі від дохристиянських часів до періоду Визвольної війни Б. Хмельницького.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що проблема змісту наукової спадщини В.Б.Антоновича вже була предме-

том уваги дослідників, адже його роботи було створено в умовах потреби наукового осягнення українського історичного процесу та широкої популяризації історії України, а також через зацікавлення історика до внутрішньої історії, виникнення міщанства, селянства, шляхти, становища церкви, колонізаційних процесів [30, с. 205–215; 26, с. 80–82; 32, с. 144–145; 18, с. 60–66; 19]. Однією з головних тез вченого розглянутих у численних розвідках про нього є ідея про те, що українська народність позбавлена державного інстинкту. Він бачив головним завданням дослідника встановити характер того чи іншого історичного явища, причини що його викликали, покладаючись на вивчення широкого документального

(актового) матеріалу [25, с. 216–217, 231, 233]. На думку О.І. Кіяна, В.Б. Антонович мав національно-демократичну концепцію історії України, складовою котрої було дослідження періоду Полудневої Русі, Київської держави удільного періоду в котрому чітко виявилася українська ідентичність у період з 1362 до 1648 рр., коли було встановлено чітку межу між Московською державою та Україною. Наступним був період козаччини і до ліквідації Гетьманщини у XVIII ст. [25, с. 228]. Дослідники звертали увагу на антинорманістські погляди у В.Б. Антоновича, котрий був прихильником автохтонного походження української людності. А головним питанням ранньої історії Русі для В.Б. Антоновича було питання громади, головної форми суспільного життя слов'ян [25, с. 216–217, 231, 233, 228, 241, 246]. Її наявність та розвиненість деякі дослідники вважають причиною появи тези В.Б. Антоновича про небажання українців створити власну державу [11, с. 218]. На думку І. Гирича, В.Б. Антонович виходив з Києвоцентризму, запозиченого у М. Максимовича, що був сформульований на протигагу Москвоцентризму, отже підтримував ідею про Київ – Другий Єрусалим [13, с. 29–30]. Таким чином, як стверджують дослідники, він здійснював легітимізацію національної історії, стверджував окремішність українського народу порівняно з росіянами та поляками [11, с. 219]. Це було пов'язано з переконаністю вченого у важливості географічного фактору в історичному процесі й вплинуло на появу робіт В.Б. Антоновича про історико-топографічну характеристику Південної Русі (України) котрі ще на початку 1880-х рр., склали основу його неофіційного лекційного курсу та дослідження давніх оборонних споруд на південний захід від Києва. [31, с. 18–19; 15, с. 93–94].

Завданням статті є базуючись на базових роботах творчої спадщини вченого виокремити проблему історії Києва та Київської землі, хронологічні рамки дослідження вченим минувшини Києва та його околиць, зв'язок цих досліджень з сучасним для вченого становищем Києва у складі Російської імперії як спробу вченого виокремити український історичний процес.

Виклад основного матеріалу. Отже, найдавніший період розвитку Києва охоплює також текст публічних лекцій з геології та історії Києва читаних В.Б. Антоновичем та проф. П.Я. Армашевським в Історичному товаристві Нестора – Літописця у 1896 р. про Київ в дохристиянський період та князівський період. В цій роботі автор критично оцінив Дунайську концепцію розвитку слов'янства

[5, с. 584], зауваживши що слов'янами могли бути відомі скіфи – орачі. Тут було викладено відомості про давню історію Давньоруської держави, різноманітність у дружинному русі за часів князя Святослава й остаточну перемогу князівського начала за правління Володимира Святославовича. [5, с. 587; 32, с. 60–61]

В цій роботі приділено увагу розташуванню окремих районів міста. Так, Поділ зі сходу був окреслений р. Почайною. Нижню течію цієї річки у XVIII ст. поглинув Дніпро [5, с. 588]. Він був ремісничим від дохристиянських часів [5, с. 589]. Верхнє місто, розташовувалось поблизу залишків Десятинної церкви, перетинало теперішню вулицю Трьохсвятительську. В розвідці було згадано відому до XVIII ст. – назву Щекавиця та зауважено протиріччя в тексті давнього літопису щодо могили кн. Олега – через те, що, на думку В.Б. Антоновича, було два князя й відповідно два поховання котрі злилися в одне [7, с. 590]. Автор звернув увагу й на інший відомий пункт – гора Хоревія де була літописна могила кн. Діра поблизу Пустинно-Миколаївського монастиря. Наступною історичною територією Києва визнано Дорогожичі – місце розташування укріпленого табору котрий використовувався в боротьбі між князями та був підпорядкований Кирилівському монастирю [7, с. 591–592].

Після давнього періоду, в князівській час в Києві відбувається поступовий політичний і економічний занепад, що позначився після смерті Ярослава Мудрого, коли його нащадки отримали Київ, Чернігів, Переяслав. Цей період позначився боротьбою з князями ізгоями, котрі не мали права на уділи. Згодом вони перемогли й постановили – хай кожен князь має свою вотчину. Після з'їзду в Любечі, як зазначав автор, межі територіальні Київського князівства обійняли 2/3 Київської губернії XIX ст., половину Волинської й частину Мінської землі. Від того часу територія князівства обіймала на сході – середню течію Дніпра, на півдні – річка Рось, на захід – праву притоку Прип'яті, р. Случ, Горинь, а на півночі – Прип'ять – територія полян і деревлян [7, с. 592].

Вчений наголосив, що період XI ст. був часом за яким історія Києва докорінно змінюється, а місто стає столицею невеликого уділу. Завершився період князів організаторів – перших до смерті Я. Мудрого, які намагалися пригасити вплив дружини та посилити вплив народу. Ще за часів Володимира ідеєю його двору було нагагання об'єднати Русь за допомогою християнства [7, с. 593–594]. Його помилку В.Б. Антонович

убачав у роздачах земель замість дружини – синам князівським, котрі об'єднуються з місцевими дружинами – відходили від центру. Саме це для В.Б. Антоновича було причиною занепаду держави, що повторилося й за часів Ярослава Мудрого, його князювання в Новгороді, а потім у роздачах ним земель синам [7, с. 595]. В.Б. Антонович розглядаючи цей період виступив опонентом ідеї про обезлюднення Київщини після татарського нападу XIII ст. висловлену М.П. Погодіним та О.І. Соболевським, коли місцева людність нібито пішла на північ, а їх замінили вихідці з Карпат [3, с. 534; 32, с. 144; 12, с. 211–212]. В.Б. Антонович працював над проблемою теорій заселення Південно-Західного краю та розглядав ці теорії у творах сучасних йому польських вчених М. Грабовського, К. Шайнохи та П.О. Куліша, паралельно досліджуючи кількісний склад населення Київської землі у 1545–1552 рр. за тогочасними люстраціями [12, с. 211–212; 25, с. 256; 22, арк.1; 8, с. 280].

Хронологічно та тематично продовженням попередньої була робота В.Б. Антоновича за добре розробленою ним темою українського середньовіччя доби Великого Князівства Литовського (ВКЛ) – основи його докторської дисертації у захищеної у березні 1878 р., що отримала схвальну оцінку [17, арк.16, 127–128; 25, с. 259].

Ця тема також була сформульована й у праці 1882 р. – «*Киев, его судьба и значение XIV по XV столетие (1362–1569)*». В цій роботі вчений визначив наявність в XV ст. – в Києві багаточисельного (багатонаціонального) складу вірменської колонії, котра мала тут свої землі, як і генуезці, турецькі торговці, татарські, московські, грецькі, молдавські, польські [5, с. 566]. Для В.Б. Антоновича доба нападу татар на чолі з Батием XIII ст. – це час коли Київська земля знаходилася в стані політичного безсилля. В XIV ст. вона грала другорядною роль й опинилася в складі Великого Князівства Литовського, коли після перемоги Ольгерда Гедиміновича Київ та Подільська земля були підпорядковані ВКЛ, котре об'єднало Полоцьке, Турівське, Чернігово – Сіверське, Брянське, Волинське князівства. В наступні роки XV ст. по смерті у 1430 р. очільника ВКЛ – кн. Вітовта землі ВКЛ діляться на дві частини – Литовську (визнавали владу кн. Сигізмунда), і руську – визнавали владу кн. Свиригайла [5, с. 540, 546]. Це становище сприяло відновленню Київського князівства на чолі з кн. Олельком Ольгердовичем у 1440 р. [5, с. 548].

Наступний період руські (провідна верства українських земель) бажали попередити

об'єднання ВКЛ та королівства польського обираючи на великокнязівський стіл кн. Олександра Казимировича, щоб закріпити відокремлення ВКЛ. Його наступник – Сигізмунд Старий (Ягайлович) діяв в протилежному напрямку [5, с. 554, 545].

В цій розвідці В.Б. Антонович традиційно нагадав, що (в XIV ст.) під керівництвом князів Гедиміна, Ольгерда ВКЛ було підпорядковано культурному впливу Русі, православ'я в землях ВКЛ було розповсюджено з XIV ст. Урядування Ягайла – не змогло змінити незалежні риси багаточисельної руської групи, але з 1413 р. привілеями шляхті католицького віросповідання розпочався наступ на представників «руської партії» [5, с. 541]. Саме в цей час на думку В.Б. Антоновича Київська земля отримує значення твердині «руської» народності у боротьбі з наступом католиків, що змушувало Великого князя Казимира Ягайловича зважати на позиції православних [5, с. 548].

В цій роботі також окреслено географічні кордони Київського князівства – з останніх років XIV ст. до середини XVI ст. – це водорозділ басейнів Південного Бугу, Росі, Прип'яті, звідси р. Случ, аж до впадіння її в Прип'ять, що відділяло Київську землю від Волинської, від устя Случі (північний кордон) за течією р. Прип'ять в північний берег устя Прип'яті. Дніпро становив східну межу Київщини, вона переходила до лівої сторони та охоплювала низовину Десни по течії притоки Остра. Південні межі постійно змінювались [5, с. 540]. Після запровадження посади Київського Воєводи у 1471 р., коли було скасовано Київське князівство, розпалась адміністративна єдність землі [5, с. 558]. Вважається, що певною компенсацією скасування князівства стало надання Києву Магдебурзького права бл. 1498 р. [28, с. 91, 92, 96.]. Водночас, на думку дослідників, погане функціонування Магдебургії в Києві ті інших містах України компенсувалося фактичним продовженням дії звичаєвого права у відносинах населення міст та приміських територій, дослідником якого також був і В.Б. Антонович [27, с. 59–60].

Частково, наступна історія Києва була відображена В.Б. Антоновичем й у роботі «*Исследование о городах Юго-Западного края*» (1869 р.), що була вступною статтею до видання документів Ч. В. Т. І. Архива Юго-Западной России – видання грамот на Магдебурзьке право в містах України XV–XVIII ст. Ця проблема в творчій спадщині вченого вже привертала увагу дослідників, котрі вважали, спірною думку В.Б. Антоновича, що Магдебурзьке право не забезпечувало міста від

зовнішнього впливу. Цей устрій контрастував з попереднім удільно-вічовим періодом, котрий ідеалізував вчений [26, с. 80–81]. Автор зауважив, що після захоплення ВКЛ українських міст їх значення як центрів общинного життя було втрачено. Постало питання яка частина повноважень залишалась общинам, коли суд перейшов новим управителям краю [1, с. 137]. В цей час виявилась закономірність – чим більше міщани виконували військові повинності, тим меншими були військові податки з міщан. Військові обов'язки були наступні: тримати сторожу, військове ополчення, будівництво і тримання в нормальному стані стін, замкової зброї, давати підводи [1, с. 145–146]. Від військової повинності можна було відкупитися грошима. Для великокнязівських намісників жителі міст були потенційним військом, що відпочиває між походами і має бути готовим до боротьби [1, с. 149]. В пізніших роботах, характеризуючи життя української людності в умовах постійної загрози з боку степу в цей період, вчений звернув увагу на те, що людність котра постійно готова до збройних зіткнень турбується лише за безпеку та засоби до існування, коли немає часу на дозвілля та самоосвіту, що є умовою розвитку розумових сил народу [4, с. 219–220].

На думку В.Б.Антоновича безлад в містах (зокрема і в Києві) поширилося саме через штучність Магдебурзького права, коли попередні вічові зібрання (Давньої Русі) замінили виборами, контрольованими старостинською владою. Їх суд був підпорядкований суду короля, старости, або приватного власника (міста) [1, с. 151; 2, с. 330]. Вчений наголошував, що чим швидше місто втрачало общинний устрій, тим скоріше Великий Князь Литовський був змушений поновлювати його завдяки наданню магдебурґії, особливо в містах що були близькими до Північного Заходу, де керували князівські намісники (так було й у Києві де призначили воєводою Мартина Гаштовта) їх тиск призводив до спротиву міщан й, зрештою, до отримання Магдебурзького права продовж XVI ст. [1, с. 164–165].

Отже, для В.Б. Антоновича Магдебурзьке право – це право вироблене на іншому ґрунті, котре не могло бути засвоєне жителями міст, оскільки не співпадало з історичними, юридичними поняттями та настановами Великих Князів Литовських та Королів польських. Воно не допомагало уникати старостинського впливу, що призводило до продовження використання давньоруського права, що позначилося на долі Києва та околиць [1, с. 165, 170]. На цю обставину звер-

тають увагу й сучасні дослідники історії Українського права [26, с. 82; 27, с. 58–59].

Офіційно, за Магдебурзьким правом в містах створювалась рада її представник – бурмистр завідував судом, громадськими позовами, поліційним наглядом. Контролював майно міста, та торгівлею. Існував і Лавний суд, очолюваний війтом. Засновуючись на вивченні численних актових книгах (матеріалах судових справ) того часу В.Б. Антонович зазначав, що в Південно-Західній Русі не дотримувались кількості обраних лавників, ні розмежування (відання) справ. Бурмистр міг виконувати повноваження радців, лавників, справи змішувались, поряд з появою в управлінні представники цехів міст. Джерело права (Саксонське зерцало) було маловідомим, не доходило до міст, інколи в них використовували Польський Саксон – роздуми у вигляді трактату складені краківськими юристами у XV–XVI ст. котрі не читали й цей твір. Коли ж присуджували рішення його обґрунтовували довільно обраною статтею [1, с. 171–172]. На переконання вченого це призводило до неможливості нормального управління містами [1, с. 172]. Радці, війт захоплювали усю владу в місті у своїх руки, використовували як заманеться усі кошти [1, с. 173]. Це було можливим через духовну чужість Магдебурзького права населенню міст Південно-Західного краю, котре користалися положеннями права дуже обмежено [1, с. 177]. Магдебурзьке право також не давало внутрішніх основ для розвитку міст, не могло впливати на розвиток міської самостійності, торгівлі, встановлення порядку й сили міщанського стану, оскільки в містах переважав вплив шляхти, а кількість повинностей була великою [1, с. 178]. Для вченого наочним підтвердженням негативного впливу Магдебурзького права на розвиток міст, перш за все Києва, була історія самоврядування міста на межі XVI–XVII ст., що була розглянута в розвідці 1874 р. «*Киевские войты Ходьки – эпизод истории городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст.*» Цю роботу дослідники коментують як своєрідне відображення стану міського самоврядування Києва 70-х рр. XIX ст. та діяльності ректора Університету Св. Володимира, Київського міського голови реакціонера М.К. Ренненкампа (1832–1899), котрого обвинувачували у фінансових махінаціях. Така форма критики сучасного стану Києва та його управління відповідала умовам в котрих доводилося діяти автору як вченому та громадському діячу. Адже через закиди та доноси ворогів українофільства (зокрема М.К. Ренненкампа,

котрий чинив перешкоди археологічним пошукам здійснюваним В.Б.Антоновичем) завжди доводилося займати обережну «роздвоєну» позицію [23, с. 444, 117–118, 187; 24, с. 347]. Вказана робота також є ще й свідченням оцінки В.Б.Антоновича як засновника документалізму в українській історіографії [33, с. 145]. Адже, матеріали з цієї теми вчений збирав зокрема в Архіві Міністерства іноземних справ. Тут ним був віднайдений матеріал про майнові конфлікти Василя Ходики з (Олександром) Остроухом, котрий напав з товаришами на його будинок, порубавши ворота і двері у 1592 р., а також перелік нерухомості Ходики, готівки, векселів (на 1974 гривні) міщан Києва [21, арк.7, зв.]

В цій розвідці автор наголошував, що отримання Києвом Магдебурзького права від Олександра Казиміровича у 1494–1498 рр. сприяло економічному піднесенню декількох міщанських родів [6, с. 160]. Увагу вченого привернула відома наприкінці XVI – початку XVII ст. родина в Києві – Ходик, (пізніше родина шляхтичів Ходик–Креницьких). Її найяскравішими представниками були – Василь та Федір Ходики. Останній був в складі Київського магістрату, займав посаду вїйта. Майнова міцність братів була заснована на отриманні у володіння маєтків Басанівський та Биковський, котрими до того володів Остафій Дашкевич (Дашкович) – один з організаторів козацтва [6, с. 170]. Згодом, за ці маєтки тривала боротьба з королівським секретарем Захарієм Єловицьким, київським підвоєводою Яном Аксаком який видав себе за сина князя Семена Яцьковича Половця-Рожиновського, а також кн. Янушем Острозьким [6, с. 172–173]. Василь Ходика наполегливо збирав документи про своє шляхетство, активно зазивав чужих селян, давав в борг шляхтичам, за борги вилучав маєтки. В Києві зрештою він мав 10 дворів, 6 сіножатей на Оболоні, сади на Кудрявці [6, с. 172]. Брат Василя – Федір Ходика схильний до злочинства та самоуправства, ще більше розширив маєтності, отримав місце київського радці, хотів перейти з радців у вїйти, що здійснив у 1613 р. зайнявши місце Яцька Балики – вїйта з 1593 р. [6, с. 176, 178].

Федір Ходика був союзником уряду у поширенні Унії в Києві, коли уніати намагалися захопити в місті усі храми. По смерті гетьмана П. Сагайдачного вплив Ф.Ходики в місті зріс, після перерви з 1618 р. він знову став вїйтом, з 1621 р. він брав активну участь в опечатуванні київських храмів на користь уніатів, за що, як інші учасники захопленя (напр. А.Грекович) був втплений козаками у 1624 р. [6, с. 178].

Нашадки Ф.Ходики – повністю полонізувалися, писали польською – Іосиф (Юзеф), Андрій (Анджей), підтримували унію, а 1637 р. Іосиф Ходика – став вїйтом. Андрій став київським радцею з 1631 р., бурмистром з 1637 р., а після смерті Іосифа (1641 р.) з 1644 р. – став вїйтом затвердженим королем. Був на своїй посаді до козацьких бунтів 1648 р. Коли почалися змови проти його життя, був змушений підписати зречення у 1649 р., замість нього вїйтівство отримав Богдан Сомкович [6, с. 183]. В цей період міщани Києва звернулись до Московського царя щодо підтвердження своїх прав [2, с. 324]. Після поразки козацтва під Берестечком Андрій Ходика подав позов проти осіб котрі змусили його відректися від вїйтівства [6, с. 185].

Спиріаючись на численні вивчені матеріали з історії середньовічних міст України, у складі Великого Князівства Литовського, й зокрема Києва, В.Б.Антонович прийшов до висновку, що тільки Великі міста ВКЛ мали певні митні ввізні пільги й усе це на тлі права шляхти безмитного увезення товарів, «для себе» [1, с. 180, 184]. Від XVI–XVIII ст. міста Південно – Західного краю пройшли шлях від обцинного центру до фортеці, резиденції старости й підпало під поняття торгової общини, котра має особливе управління [1, с. 185]. Через це в містах де були єврейські громади, вони легко захоплювали провід – усюди, окрім Києва в котрому з часів Вел. кн. Олександра Казиміровича (з 1495 р.) було заборонено їх проживання [1, с. 188, 193]. На переконання вченого такий стан зрештою призвів до розпаду Речі Посполитої, чому не завадили зміни запроваджені наприкінці XVIII ст., а «руські» міста краю вже були в складі Російської імперії й управлялися міським уложенням [1, с. 192–193]. Варто зазначити, що сучасні українські дослідники не поділяють однозначно негативні оцінки вченим магдебургії. Вважається, що дослідження та оцінки ролі Магдебурзького права слід застосовувати виходячи з дослідження окремих міст [14, с. 15–16; 20, с. 16; 28, с. 174]. Втім, узагальнення В.Б. Антоновича про причини й наслідки запровадження самоврядування, зокрема в Києві, сприймаються й зараз [10, с. 4, 5, 17; 28, с. 165]. Сучасні оцінки урядування (зокрема в Київському магістраті XVII ст.) як приклад корупції вважаються неприйнятними [9, с. 214].

Особливою темою для вченого була проблема боротьби православних за свої права. Вона мала яскраві епізоди свого прояву й на Київщині, що було викладено вченим в ранній розвідці 1865 р.

про долю православного шляхтича Данила Братковського, котрий діяв як учасник козацького повстання на території Київського воєводства в 1690-х рр. Він під час примирного сейму (підбиття підсумків) з початком правління короля Августа Другого до петиції послів Київщини та Волині записав вимоги захисту православної віри, був одним з організаторів повстання С. Палія та Самуся на Київщині, що було пов'язане з рішенням про ліквідацію козацтва на Правобережній Україні. У 1702 р. був схоплений шляхетськими патрулями, під час слідства з застосуванням тортур не виказав своїх спільників й був засудже-

ний військовим судом до страти [3, с. 240–241, 243–244, 246].

Висновки. Отже, в творчій спадщині В.Б. Антоновича від самого початку наукової діяльності історія Києва та Київської землі посідала вагоме місце, а хронологічні рамки його досліджень обіймали добу від дохристиянських часів доби Давньоруської держави аж до початку XVIII ст. при збереженні зв'язку текстів розвідок вченого з сучасністю. Таке охоплення було тотожним цілісному курсу (викладу) історії України (Південно – Західного краю) до часу остаточної ліквідації козацтва що й відповідало потребі наукового осягнення українського історичного процесу.

Список літератури:

1. Антонович В. Б., 1885. Исследование о городах Юго-Западного края. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 252 с.
2. Антонович В. Б., 1904. Розвідки про міста і міщанство на Україні – Русі XV – XVIII в. Руська історична бібліотека, Львів, ч.2., т.24. ,с. 312 –358.
3. Антонович В. Б.,1995. Даниил Братковский. В кн.: Антонович В.Б.Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори, К.: «Либідь», с.237 –247.
4. Антонович В. Б.,1995. Прилуцкий полковой асаул Павло Мовчан и его записная книга. В кн.: Антонович В.Б.Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори, К.: «Либідь», с.219 –237.
5. Антонович В. Б.,1995. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362-1569) . В кн.: Антонович В.Б.Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори, К.: «Либідь», с.534 –576.
6. Антонович В. Б., 1995. Киевские войты Ходьки – эпизод истории городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст. В кн. : Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К. : «Либідь», С. 160–185.
7. Антонович В. Б., Армашевский П. Я., 1995. Киев в дохристианское время. В кн. : Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори, К. : «Либідь». С. 577 –592.
8. Антонович В. Б., 1997. Листи до Ф.Г. Лебединцева. В: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. 1997. У 3 томах / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. К. : Заповіт. Т. 1. С. 277 –281.
9. Білоус Н. О., 2009. Імітація рецензії (із приводу вміщеної в Українському історичному журналі (2008 № 5) рецензії Т. Ю.Лютої на кн. Н. О. Білоус «Київ наприкінці XV першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008». *УІЖ*. №. 2. С. 208–217.
10. Білоус Н. О., 2015. Луцьке вийтвство в XV–XVII ст. Характеристика інституту урядників.*УІЖ*. № 4. С. 4–22.
11. Богдашина О. М., 2019. Роль В. Б.Антоновича у формуванні та поширенні Української національної ідеї. С. 213– 220. file:///C:/Users/User/Downloads/13398-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-26364-1-10-20190719.pdf
12. Бутич І. В., 1993, Археографічна діяльність В.Б.Антоновича.В: Матеріали Ювілейної конференції присвяченої 150-річчю Київської Археографічної комісії (Київ, Седнів 18–21 жовтня 1993 р.) Проблеми едиційної та камеральної археографії. К. : Інститут української археографії, Академія Наук України, Вип. 30. С. 200–234.
13. Гирич І. В. Б. Антонович – будівничий філософських засад Нової України. В. : Третя академія пам'яті професора В. Б. Антоновича. К., 1996, С. 28–35.
14. Гошко Т. Д.,1999. Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII ст. в українській та польській історіографії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни», Київ, 20 с.
15. Готун І, Казимір О., 2014. Велике Ходосівське городище.,«Археологія & Фортифікація України» : збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол. : В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006». С. 93–101.
16. Грушевський М. С. З соціально-національних концепцій В. Б. Антоновича. *Україна*. 1928. № 5. С. 118–128.
17. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 317. Спр. 67. 128 арк.
18. Єгоров В. В., 2018. Історія Києва та Київської землі у творчій спадщині. В. Б. Антоновича. *Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика* : матеріали Четвертої Міжнародної науково-теоретичної конференції, 23 листопада 2018 року : [матеріали доповідей та виступів]. Київ – Тернопіль : Вид-во «Бескиди», Ч. 2. С. 260–266.

19. Єгоров В. В., Басва Ю. Є., 2022. Історія Києва та Київської землі в творчій спадщині В. Б. Антоновича (1834–1908). *Гілея. Науковий вісник*. Вип. 169–170 (№ 2–4). Ч. 1. Історичні науки. С. 20–27.
20. Заяць А.Є., 1994. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – в першій половині XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук ; спеціальність 07.00.02 : Історія України. Київ, 18 с.
21. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Ф.1. Спр. 7943. 7 Арк.
22. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Ф.1. Спр. 7958. 2 Арк.
23. Кістяківський О. Ф., 1994. Щоденник 1874–1885 у 2 т. / упоряд. В. С. Шандра [та ін.] ; відп. ред. І. Л. Бутич, К. : Наукова думка. Т. 1: 1874–1879. 645 с.
24. Кістяківський О. Ф., 1994. Щоденник 1874–1885 у 2 т. / упоряд. В. С. Шандра [та ін.] ; відп. ред. І. Л. Бутич, К. : Наукова думка. Т. 2 : 1880–1885. 584 с.
25. Кіян О. І., 2005. Володимир Антонович: історик і організатор «Київської історичної школи». К. : Інститут історії України НАН України, 491 с.
26. Панов Д. І., 2009. Погляди професора В.Б.Антоновича на роль та значення Магдебурзького права для українських міст. *Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права*. Вип. 1. С. 79–84.
27. Панов Д. І., 2010. Здобутки В. Б. Антоновича у сфері вивчення українського звичаєвого права. *Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права*. Вип. 3. С. 56–61.
28. Русіна О., 2000. До проблеми початків київської магдебургії. *В кн.: Самоврядування в Києві: Історія та сучасність* : матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ 26–27 листопада 1999 р. К. : Фонд ім.Фрідріха Еберта. С. 88–100.
29. Сас П. Н., 1989. Феодалные города Украины в конце XV–60-е годы XVI века. К. : «Наукова думка», 232 с.
30. Тарасенко О. О., 2015. Спогади про В. Б.Антоновича. *В: Матеріали V Всеукраїнської Науково-практичної конференції. Київ і кияни в соціокультурному просторі XIX–XXI століть : європейський цивілізаційний вимір*. Київ. С. 205–215.
31. Трубанінов С., 2014. Вплив археології та місце В. Б.Антоновича у становленні історичної географії як науки та навчальної дисципліни (друга половина XIX – початок XXст.). *Археологія & Фортифікація України* : збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006». С. 16–21.
32. Ульяновський В. І., 1995. Син України (Володимир Антонович : громадянин, вчений, людина. *В кн.: Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. К. : «Либідь». С. 5–76.
33. Чорна Л. В., 2016. Теоретико-методологічні засади та історіософія наукової школи Володимира Антоновича. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія : Історичні науки*. Вип. 34. С. 143–147.

Egorov V. V. HISTORY OF KYIV AND KYIV LAND IN THE V.B.ANTONOVYCH'S CREATIVE HERITAGE

The article explores the coverage by a well-known Ukrainian historian, source critic and the Ukrainophilism leader of the second half of the XIX century V.B. Antonovich history of the Kyiv and the Kyiv land development from the pre-state period to the beginning of XVIII century problem. It is singled out that this problem has already been reflected in the intelligence of researchers, who analyzed the main assessments of the V.B. Antonovich's reasons for his appeal to study the problems of regional history within the Russian Empire in his creative heritage. On the basis of the V.B. Antonovich's historical, historical and geographical studies, the development of the Grand Duchy of Lithuania, the Kyiv land in its composition, the urban self-government in the Ukrainian lands in the XV-XVIII centuries and the history of Kyiv self-government V.B. Antonovich's studies the content of his views on the development of the Kyiv land and Kyiv from the early Middle Ages up to the XVIII century is distinguished.

V.B. Antonovich emphasized the immutability of the Kyiv and the Kyiv land territory population from the pre-Christian times, Middle Ages to the XIII century. The scientist stressed that due to the strengthening of the princely nobleman influenced princes distribution the land's to their sons, which weakened the Kyiv land centralization and turned the Kyiv into the capital of the small division on the eve of the tatar's invasion.

The position of the works of V.B. Antonovich denied the famous the XIX century Russian scientist's M.P. Pogodin, O.I. Sobolevsky, polish historians about the desolation of the Kyiv and the Kyiv land theory which announced the Old Rus population and it's language (future Russian language) resettlement to the North, in the land of the future Moscow region while the carpathian immigrants settled the Old Rus land's after the tatar's attack in the XIII century.

It should be emphasized that the chronological framework of the V.B. Antonovich's study of the Kyiv and Kyivan land shows the South-Western Region (History of Ukraine) holistic presentation lack replaced by his

works. This presentation was an objective need for the scientific compremacy of the Ukrainian historical process, as a separate phenomenon compared to the Russian and Polish ones. This was an urgent condition for the Ukrainian national movement of the second half of the XIX century further development, contributing the Ukrainian people awareness their separate historical development.

Key words: *V.B.Antonovych, Kyiv, Kyiv land, Magdeburg law, Grand Duchy of Lithuania, Dnipro, military commander, head of town, nobility, cossacks, South-Western region.*

Скорич Л. В.

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Харук Д. А.

незалежний дослідник

ВИСВІТЛЕННЯ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ У ВІЙСЬКОВІЙ ПЕРІОДИЦІ ПОЛЬЩІ

У статті досліджено висвітлення подій російсько-української війни (після початку повномасштабного вторгнення Росії) у провідних польських військових часописах. Для дослідження були обрані три часописи: «Nowa Technika Wojskowa», «Wojsko i Technika» і «Raport – Wojsko, Technika, Obronność». Критеріями вибору були багатозалузевість видань та їхня масовість. У цих часописах упродовж березня-вересня 2022 р. вийшло майже три десятки статей, присвячених подіям російсько-української війни. Переважна більшість їх має достатньо виразну проукраїнську спрямованість – за винятком більш скептичних матеріалів часопису «Raport – Wojsko, Technika, Obronność». Усі три часописи публікували щомісячні огляди бойових дій, написані постійними авторами (М. Цельма, Т. Хипкі, М. Гавенда). Характер подачі цих звітів та їхній зміст дуже різняться – Т. Хипкі подає більш широкий політичний контекст, тоді як два інших автори зосереджуються, головне, на суто військовій складовій. Поряд з такими узагальненими оглядами публікуються і статті, присвячені окремим аспектам війни: діям авіації та флоту, використанню певних взірців озброєння чи військовій допомозі, яка надається Україні. Більшість таких супутніх матеріалів опубліковано в часописі «Nowa Technika Wojskowa». Він же – єдиний з трьох досліджених нами видань, який публікує дослідження на тему російсько-української війни не лише польських, але й українських фахівців.

Проведений аналіз дозволяє намітити принаймні два аспекти використання проаналізованих польських публікацій в дослідженнях українських істориків. З одного боку, вони дозволяють скласти уявлення про польський погляд на російсько-українську війну, причому погляд не журналістів чи істориків, а експертів з військових питань. По-друге, в цих матеріалах міститься деяка інформація яка досі не висвітлювалась в українських виданнях. Використання розглянутих нами публікацій, безперечно, збагатить історіографічну базу вітчизняних досліджень російсько-української війни.

Ключові слова: збройна агресія Російської Федерації проти України, Збройні сили України, бойові дії, військові часописи, історіографія.

Постановка проблеми. Початок повномасштабного вторгнення Російської Федерації (РФ) в Україну 24 лютого 2022 р. позначив новий етап російсько-української війни – збройного конфлікту, який за розмахом не має аналогів в Європі від часів Другої світової війни. Це знайшло значний відгук на сторінках зарубіжної фахової військової періодики. Особливу активність проявляють польські видавництва, що й не дивно – адже уряд Республіки Польща і громадська думка активно і дієво підтримують Україну та українців. Аналіз публікацій в польських часописах дозволить розширити історіографічну базу українських досліджень з проблематики російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми висвітлення подій російсько-української війни у польській військовій періодиці

вже порушувались українськими істориками, зокрема А. Харуком [1–3]. Однак ці роботи стосувались лише періоду Антитерористичної операції (2014–2018 рр.). Висвітлення ж подій нового етапу, який почався після повномасштабного вторгнення військ РФ, ще не було предметом уваги вітчизняних дослідників.

Мета статті. Метою нашої розвідки є аналіз висвітлення подій російсько-української війни (після 24 лютого 2022 р.) у провідних польських військових часописах; виокремлення основних особливостей цього висвітлення, тенденцій розвитку упродовж березня-вересня 2022 р., а також окреслення можливостей використання зазначених публікацій для дослідження російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Для нашого дослідження були обрані три фахових часописи:

«Nowa Technika Wojskowa» (далі – NTW), «Wojsko i Technika» (далі – WiT) і «Raport – Wojsko, Technika, Obronność» (далі – RWTO). Вибір саме цих видань пояснюється двома чинниками. По-перше, усі вони є багатоголосними, тобто, висвітлюють проблеми не конкретного виду збройних сил, а усіх видів; також вони охоплюють сферу військової безпеки в широкому розумінні, торкаючись, наприклад, проблем військової промисловості та технології. По-друге, усі три часописи є достатньо масовими – разовий наклад кожного з них сягає 15 тисяч примірників. Ці видання розповсюджуються у провідних торгових мережах Польщі, впливаючи на формування громадської думки поляків щодо російсько-української війни.

Розглянуті нами видання дуже оперативно відреагували на початок повномасштабного вторгнення РФ – вже у березневих числах часописів з'явилися розлогі матеріали, присвячені цій проблематиці. Особливої ваги надає той факт, що у двох з трьох випадків авторами виступили головні редактори журналів – Томаш Хипкі (RWTO) і Маріуш Цельма (NTW). У центральних статтях цих чисел [4–6] викладена хроніка подій перших днів і тижнів після початку повномасштабного вторгнення, а також робляться перші спроби узагальнень і висновків. Але якщо публікації NTW і WiT витримані загалом в прихильному до України тоні, то Т. Хипкі у своїй статті не зміг уникнути повторення штампів російської пропаганди – зокрема, твердження про «ліквідацію» української протиповітряної оборони (ППО) та авіації [4, с. 10]. У висновках же автор підкреслює негативні наслідки війни для Польщі, зокрема, зростання цін на енергоносії, інфляцію тощо. Але особливо небезпечним Т. Хипкі вважає «порушення гомогенності суспільства, яке близько 80 років жило в спокої» – і звинувачує в цьому не агресора, а мільйони українських біженців, які «можуть його [суспільство] дестабілізувати у непередбачуваний спосіб» [4, с. 15]. У статті М. Цельми значно більшу увагу, порівняно з роботою Т. Хипкі, присвячено підготовці РФ до повномасштабного вторгнення, зокрема, перекиданню військових з'єднань Центрального і Східного військових округів в Білорусь та прикордонні з Україною райони РФ. Також докладно висвітлено розстановку сил агресора за основними операційними напрямками [5, с. 6–8]. Автор підкреслює недолугість російського планування, яке не враховувало можливості українського опору [5, с. 11]. На протигагу Т. Хипкі, М. Цельма підкреслює, що навіть після трьох тижнів війни українська авіа-

ція і ППО проявляли «несподівану активність», а безпілотні літальні апарати (БПЛА) «Байрактар» діяли цілком вільно, завдаючи точкових ударів [5, с. 12].

Стаття Марціна Гавенди у березневому числі часопису WiT одразу була заявлена як перша частина щомісячного огляду бойових дій російсько-української війни – вже в той час для її автора було зрозуміло, що російський «бліцкриг» провалився, і бойові дії набувають затяжного характеру. На думку М. Гавенди, вирішальне значення для можливого успіху російського вторгнення мала перевага у авіації, тому свою статтю він починає з аналізу авіаційно-ракетних ударів [6, с. 16]. Аналізуючи хід бойових дій, автор стверджує, що «масштаб його [українського опору] здивував не тільки росіян, але й американські розвідувальні служби. Україна підготувалась до тотальної війни і таку війну провадить» [6, с. 20]. Поза тим, М. Гавенда підкреслює значення легкого протитанкового озброєння і переносних зенітних ракетних комплексів (ПЗРК), переданих Україні. Порівнюючи зі статтю М. Цельми, в роботі М. Гавенди менше місця відведено хронологічному опису бойових дій. Натомість зроблена спроба проаналізувати бойові дії за напрямками: Київським, Харківським, Донбаським і Кримським [6, с. 22–24].

У наступних числах WiT вміщувались щомісячні огляди М. Гавенди, присвячені ходу бойових дій російсько-української війни [7–9]. Усі вони побудовані за типовою структурою: спочатку автор робить огляд ракетно-авіаційних ударів, а далі – наземних операцій за основними напрямками. При цьому М. Гавенда не є послідовним у застосуванні термінології: він навперемін використовує терміни «напрямок» і «фронт», причому часто в рамках однієї статті (наприклад, Харківський, Донбаський напрямки і Південний та Північний фронти [7, с. 13–19]), хоч з контексту зрозуміло, що йдеться про рівнопорядкові категорії – тобто, ці терміни використовуються як синоніми, що не є точним. Дещо виокремлюється з загалу огляд, вміщений в липневому числі WiT [10]. Він має підзаголовок «Війна артилерії» і, відповідно, М. Гавенда особливу увагу звертає саме на цей аспект бойових дій. Розглянуті питання постачання Україні артилерійських систем західних збірців, підготовку персоналу для них, а також особливості бойового застосування. Більш стисло автор висвітлює особливості застосування артилерії російською стороною [10, с. 34–36]. В серпневому огляді М. Гавенда, зокрема, аналізує причини успіхів Збройних Сил України (ЗС України).

У цьому питанні він виокремлює технічну складову (зокрема, ефективне застосування систем HIMARS) і організаційну (успішне введення в бій бригад Корпусу резерву) [11, с. 31].

Щомісячні огляди бойових дій публікував і часопис RWTO. Автором їх залишався Т. Хипкі. Однак хід бойових дій змусив його дещо змінити тональність своїх публікацій і визнати очевидні речі – зокрема, неспроможність росіян ефективно контролювати окуповані терени, брак підтримки окупантів з боку місцевого населення, мародерство російських військ та їхні проблеми з тиловим забезпеченням [12, с. 11–12]. У своєму третьому огляді, опублікованому в травневому числі RWTO, Т. Хипкі підкреслює певну стабілізацію російсько-українського фронту. Крім характеристики бойових дій, автор намагається дати ширшу картину впливу війни на міжнародні стосунки, однак при цьому фактично не виходить за межі аналізу коаліції на підтримку України. Окремий розділ Т. Хипкі присвятив політиці деукраїнізації, яку реалізують росіяни на окупованих територіях [13, с. 14–15]. Наступного місяця Т. Хипкі ще більше відходить від суто військових аспектів в бік політичних. Він розглядає перспективи мирного врегулювання конфлікту, причому в досить песимістичному для України ключі – зокрема, підкреслює, що «щоразу менше західних держав та їхніх суспільств прагне підтримувати Україну у її війні проти Росії» [14, с. 17]. В липневому огляді, присвяченому російському наступові на Донбасі, Т. Хипкі продовжує притримуватись песимістичних поглядів, підкреслюючи недостатність західної військової допомоги, брак важкого озброєння і боєприпасів тощо [15, с. 4–5]. В серпневому числі RWTO огляд бойових дій відсутній, натомість вміщено більш вузьку за змістом статтю Марціна Пшеворського, присвячену аналізу втрат української авіації [16]. Натомість у вересні знову з'явився огляд авторства Т. Хипкі, причому дуже широко закrojений за сюжетним охопленням. Аналіз власне бойових дій займає не більше 20% статті, а основна увага при цьому звернута на артилерійський наступ ЗС України [17, с. 22–24]. Поряд з цим розглядаються питання впровадження реєстру олігархів, розблокування експорту українського збіжжя [17, с. 19–20] та багато інших – аж до вбивства Дарії Дугіної [17, с. 24].

У часописі NTW теж публікувались щомісячні огляди подій російсько-української війни. Їхній автор М. Цельма, на відміну від Т. Хипкі, значно більшою мірою концентрувався на бойових діях, менше звертаючи увагу на політичні та економічні

чинник. Аналізуючи події з середини березня до середини квітня 2022 р., він констатує, що наступ російської армії на Київ провалився, українські війська на кількох напрямках перейшли до контрнаступу, а водночас росіяни готувались до наступу на Донбасі, куди й переміщували війська з-під Києва [18]. Очікувану битву за Донбас автор вважає потенційним переломним пунктом у війні, що видно навіть з назви статті – «Перед битвою усіх битв» [18, с. 8]. Перебіг самої битви М. Цельма розглядає в наступній статті [19]. Автор достатньо детально аналізує розстановку сил на фронті [19, с. 10]. Розглядаючи хід боїв, дослідник не замикається виключно на Донбасі, аналізуючи, зокрема, наступ українських військ на півночі Харківської області [19, с. 11–12]. Загальний же висновок М. Цельми такий: «Концентрація зусиль на Донбасі і місяць боїв, які велись з середини квітня, не дозволили здобути так очікувані росіянами територіальні надбання» [19, с. 14].

Логічним продовженням огляду битви за Донбас стала стаття про бої за Маріуполь [20]. Характерно, що автором цього розлогого і детального дослідження є не поляк, а український історик Роман Пономаренко. Варто відзначити докладний аналіз сил і планів сторін, який дозволяє зрозуміти воєнно-стратегічне значення Маріуполя [20, с. 22–24]. Поряд з аналізом бойових дій, автор окремих підрозділів відводить трагедії цивільного населення міста [20, с. 32–33]. Підводячи підсумок, Р. Пономаренко відзначає, що бої за Маріуполь стали найбільш запеклою в Європі битвою за місто з часів Другої світової війни. Він відзначає, що оборонці Маріуполя зробили значний внесок в загальні оборонні зусилля України. Вони скоували великі сили росіян і завдали їм суттєвих втрат [20, с. 33].

М. Цельма продовжує аналіз боїв за Донбас в липневому числі NTW [21]. У статті досліджено хід бойових дій з середини травня до початку липня 2022 р., зокрема, бої за Рубіжне, Попасну, Северодонецьк, Лисичанськ. На думку автора, незважаючи на певні територіальні втрати української сторони, на початок липня на фронті встановилась рівновага, однак, з вогневою перевагою росіян [21, с. 37]. В наступних номерах NTW – серпневому й вересневому – хронологічні огляди бойових дій відсутні.

Назагал з трьох проаналізованих нами часописів саме NTW відзначається найбільшою різноманітністю матеріалів, присвячених російсько-українській війні. Скажімо, огляди М. Цельми у березні й квітні доповнювались більш вузько-

профільними статтями Міхала Гайзлера, присвяченими авіаційним та морським аспектам війни [22–23]. У першій статті дослідник аналізує застосування авіації (головно, російської) з 24 лютого до 7 березня, включаючи перший удар по об'єктах на території України, висадку десанту в Гостомелі та інші операції [22, с. 13–17]. Морські аспекти війни, на думку М. Гайзлера, зводяться, головно, до захоплення росіянами о. Зміїний, ударів по цивільних суднах в українських портах, морської блокади Росією українського узбережжя та пусків крилатих ракет «Калібр» з чораблів Чорноморського флоту по цілях на території України [22, с. 17–19].

Центральною темою другої статті М. Гайзлер обрав застосування БпЛА. Він розглядає основні типи безпілотників, які використовуються російськими та українськими військами, узагальнює досвід їх застосування [23, с. 14–15]. Другим ключовим сюжетом авіаційного розділу статті є використання росіянами високоточного озброєння класу «повітря-поверхня». автор підкреслює вкрай обмежене застосування такого озброєння і домінування звичайних засобів ураження (некерованих бомб та ракет) [23, с. 17–18]. Морський розділ статті має характерний підзаголовок – «Війна на морі, війна в порту». Головний його зміст – це опис удару по російських кораблях в порту тимчасово окупованого Бердянська та аналіз проблеми мінної небезпеки для судноплавства [23, с. 15–16]. Автор згадує і про знищення крейсера «Москва», однак дуже стисло, на рівні констатації факту [23, с. 17]. Пояснюється це тим, що на момент подачі статті до друку подробиці знищення флагмана Чорноморського флоту ще не були відомі.

Надзвичайно цікавою є стаття відомого польського експерта в галузі броньованої техніки Ярослава Вольського, присвячена протитанковій обороні ЗС України [24]. Дослідник докладно аналізує кількісний і якісний склад протитанкового озброєння ЗС України – як українського виробництва («Стугна-П», «Бар'єр», «Корсар», «Комбат»), так і поставленого в рамках військової допомоги («Джавелін», NLAW, «Панцерфауст-3», M72, AT4) [24, с. 22–25]. Розглянуті й питання тактики боротьби з танками, причому Я. Вольський дуже високо оцінює ефективність української протитанкової оборони [24, с. 26–27].

Окремий блок матеріалів польських видань присвячений військовій допомозі, яка надається Україні. Перш за все, вони стосуються постачання різноманітних видів озброєння. У статтях Бартоломея Кухарського [25] та Анджея Павловського

[26] наводяться основні дані що цих поставок, аналізується їхня номенклатура, а також підкреслюється безпрецедентний для XXI століття характер цієї допомоги. Досить специфічний вид військової «допомоги» розглядається в ще одній статті А. Павловського, присвяченій військовим трофеям, захопленим українськими військами [27]. Особливий аспект західної військової допомоги для України досліджує Давид Камізеля. У своїй статті він зосередив увагу на повітряній розвідці США та інших країн НАТО в інтересах оборони України [28].

Приблизно за півроку після початку повномасштабного вторгнення в польських часописах почали з'являтися дослідження авторства українських істориків, присвячені використанню певних видів озброєння. Зокрема, в серпні 2022 р. була опублікована стаття про бойове застосування артилерійських систем «Нона» і «Хоста» [29]. У ній розглянуто використання цих систем починаючи з 2014 р., але значна увага звернута і на період після початку повномасштабного вторгнення. Серед іншого, розглянуті й випадки застосування українськими військами трофейних артсистем [29, с. 30–31]. А у вересні вийшло дослідження про українські модернізації танка Т-72, в якій, зокрема, розглянуто участь у війні удосконалених танків Т-72АМТ [30].

Висновки. Повномасштабна агресія Росії проти України знайшла значний відгук у польській громадській думці та експертному середовищі. У проаналізованих нами періодичних виданнях військового спрямування «Nowa Technika Wojskowa», «Wojsko i Technika» і «Raport – Wojsko, Technika, Obronność» упродовж березня-вересня 2022 р. вийшло майже три десятки статей на цю тематику. Переважна більшість їх має достатньо виразну проукраїнську спрямованість – за винятком більш скептичних матеріалів часопису «Raport – Wojsko, Technika, Obronność». Усі три часописи публікували щомісячні огляди бойових дій, написані постійними авторами (М. Цельма, Т. Хипкі, М. Гавенда). Характер подачі цих звітів та їхній зміст дуже різниться – Т. Хипкі подає більш широкий політичний контекст, тоді як два інших автори зосереджуються, головно, на суто військовій складовій. Поряд з такими узагальненими оглядами публікуються і статті, присвячені окремим аспектам війни: діям авіації та флоту, використанню певних взірців озброєння чи військовій допомозі, яка надається Україні. Більшість таких супутніх матеріалів опубліковано в часописі «Nowa Technika Wojskowa». Він же – єдиний з трьох досліджених нами видань, який публікує

дослідження на тему російсько-української війни не лише польських, але й українських фахівців.

Використання проаналізованих нами публікацій в дослідженнях українських істориків, на нашу думку, можливе і доцільне у двох основних аспектах. По-перше, вони дозволяють оцінити

польський погляд на російсько-українську війну, причому погляд не журналістів чи істориків, а експертів з військових питань. По-друге, в цих матеріалах міститься деяка інформація (наприклад про повітряну розвідку в інтересах України), яка досі не аналізувалась в українських виданнях.

Список літератури:

1. Харук А. І. Деякі аспекти висвітлення у зарубіжній періодиці участі української авіації в антитерористичній операції на Сході України (за публікаціями 2014 р.). *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 24. С. 206–218.
2. Харук А.І. Висвітлення участі Повітряних Сил України в АТО на сторінках польської фахової періодици. *Виклики політики безпеки: історія і сучасність* : зб. тез доповідей Міжнар. наук. конф. 16–18 червня 2016 р. Львів, 2016. С. 145–146.
3. Харук А.І. Танки в боях російсько-української війни: погляд польських експертів. *Застосування Сухопутних військ Збройних Сил України у конфліктах сучасності* : зб. тез доповідей наук.-практ. конф. 14–15 листопада 2019 р. Львів, 2019. С. 78–79.
4. Нупкі Т. Wojna u granic. *Raport – Wojsko, Technika, Obronność*. 2022. № 3. s. 4-15.
5. Cielma M. Wojna w Europie – agresja na Ukrainę. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 3, s. 6–12.
6. Gawęda M. Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz. 1. *Wojsko i Technika*. № 3, s. 16–24.
7. Gawęda M. Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz. 2. *Wojsko i Technika*. № 4, s. 12–20.
8. Gawęda M. Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz. 3. *Wojsko i Technika*. № 5, s. 32–40.
9. Gawęda M. Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz. 4. *Wojsko i Technika*. № 6, s. 22–30.
10. Gawęda M. Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz. 5. Wojna artylerii. *Wojsko i Technika*. № 7, s. 34–40.
11. Gawęda M. Wojna rosyjsko-ukraińska. Cz. 6. *Wojsko i Technika*. № 8, s. 30-38.
12. Нупкі Т. Zwrot na wschód. *Raport – Wojsko, Technika, Obronność*. 2022. № 4, s. 10–19.
13. Нупкі Т. Mała stabilizacja. *Raport – Wojsko, Technika, Obronność*. 2022. № 5, s. 1–18.
14. Нупкі Т. Walki czy dyplomacja? *Raport – Wojsko, Technika, Obronność*. 2022. № 6, s. 12–17.
15. Нупкі Т. Rosyjska ofensywa w Donbasie. *Raport – Wojsko, Technika, Obronność*. 2022. № 7, s. 4–10.
16. Przeworski M. Ukraińskie straty samolotów bojowych. *Raport – Wojsko, Technika, Obronność*. 2022. № 8, s. 10–17.
17. Нупкі Т. Ukraina zapowiada kontrataki. *Raport – Wojsko, Technika, Obronność*. 2022. № 9, s. 18–26.
18. Cielma M. Przed bitwą wszystkich bitew. Wojna w Ukrainie. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 4, s. 8–13.
19. Cielma M. Bitwa o Donbas i upadek Mariupola. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 5, s. 10–14.
20. Ponomarenko R. Bitwa o Mariupol. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 6, s. 22–33.
21. Cielma M. Bitwa o wschodni Donbas. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 7, s. 32–37.
22. Gajzler M. Lotnicze i morskie aspekty agresji na Ukrainę. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 3, s. 13–19.
23. Gajzler M. Lotnicze i morskie aspekty agresji na Ukrainę. Część II. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 4, s. 14–19.
24. Wolski J. Ukraińska obrona przeciwpancerna – przykład do naśladowania. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 3, s. 20–27.
25. Kucharski B. Pomoc materiałowa dla Ukrainy – Lend-Lease XXI wieku. *Wojsko i Technika*. № 3, s. 28–36.
26. Pawłowski A. Lend-Lease Act dopełnieniem pomocy dla Ukrainy. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 5, s. 16–21.
27. Pawłowski A. Wojenne zdobycze Ukrainy. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 4, s. 20–25.
28. Kamizela D. «Gra na kodach» – zachodnie lotnicze platformy rozpoznawcze w konflikcie w Ukrainie. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 5, s. 22–29.
29. Charuk A. Nona i jej krewni w wojnie rosyjsko-ukraińskiej. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 8, s. 28–31.
30. Kikawskij A., Charuk A. Ukraińskie modernizacje czołgu T-72. *Nowa Technika Wojskowa*. 2022. № 9, s. 26–31.

Skorych L. V., Kharuk D. A. THE COVERAGE OF FULL-SCALE RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE IN POLISH MILITARY PERIODICALS

The article examines the coverage of the events of the Russian-Ukrainian war (after the start of the full-scale invasion of Russia) in the leading Polish military magazines. Three magazines were chosen for the study: «Nowa Technika Wojskowa», «Wojsko i Technika» and «Raport – Wojsko, Technika, Obronność». The selection criteria were the multi-disciplinary nature of publications and their approachability. During March-September 2022, more than two dozen articles devoted to the events of the Russian-Ukrainian war were published in those magazines. The vast majority of them have a fairly clear pro-Ukrainian attitude – with the exception of the more skeptical materials of the magazine «Raport – Wojsko, Technika, Obronność». All three magazines published monthly reviews of the hostilities, written by regular authors (M. Cielma, T. Nupki, M. Gawęda). The

nature of these reports and their content differ greatly – T. Hypki presents a broader political context, while the other two authors focus mainly on the purely military component. Along with such generalized reviews, articles are usually devoted to certain aspects of the war: the actions of the air force and the navy, the use of certain types of weapons, or the military aid provided to Ukraine. Most of such materials are published in «Nowa Technika Wojskowa» magazine. It is the only one out of the three magazines we examined that publishes research on the topic of the Russian-Ukrainian war not only by Polish, but also by Ukrainian specialists.

The conducted analysis allows us to outline at least two aspects of the use of the analyzed Polish publications in the research of Ukrainian historians. On the one hand, they allow us to get an idea of the Polish view of the Russian-Ukrainian war, and the view not of journalists or historians, but of military experts. Secondly, these materials contain some information that has not yet been covered in Ukrainian publications. The use of the publications reviewed by us will undoubtedly enrich the historiographical base of domestic studies of the Russian-Ukrainian war.

Key words: *armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, Armed Forces of Ukraine, combat operations, military journals, historiography.*

АНТРОПОЛОГІЯ

УДК [904:572.71-055.2]»11/12»(477.52Зарічне)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.42>

Долженко Ю. В.

Інститут археології Національної академії наук України

ЧЕРЕП ЛЮДИНИ XII–XIII СТ. З СЕЛА ЗАРІЧНЕ СУМСЬКОЇ ОБЛ.

З огляду на те, що антропологічні матеріали й застосування сучасних методів їх дослідження дають змогу по-новому висвітлити низку питань, які викликають особливий інтерес істориків, постає необхідність провести краніологічний аналіз даного поховання. Оскільки антропологічні ознаки передаються від покоління до покоління, отримані в результаті аналізу дані є джерелом для реконструювання окремих аспектів етногенетичних процесів минулого. Статтю присвячено публікації індивідуальних даних жіночого черепа XII–XIII ст., піднятого 2019 р. під час роботи Лівобережної археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом молодшого наукового співробітника Інституту археології В. С. Жиголи в с. Зарічне Тростянецької ОТГ Сумської обл. Мета статті – ввести у науковий обіг новий матеріал, дати загальну краніологічну характеристику жіночому черепу XII–XIII ст., встановити чи наявна на ньому монголоїдна домішка, та визначити його краніологічний тип. Череп вимірювався за повною краніометричною програмою з використанням стандартної методики Р. Мартіна, згідно з якою вказувалася нумерація ознак. Вперше було досліджено жіночий череп XII–XIII ст., з с. Зарічне та подано її індивідуальні дані, які доповнюють велику краніологічну колекцію з Лівобережжя Дніпра. Визначено, що череп жінки 28–38 років, яка жила в період Русі на території сучасного с. Зарічне, піднятий 2019 р., має мезокранну черепну коробку. За морфологією обличчя мезогнатне, дуже широке, різко профільоване. Широкий ніс, як і дуже широкі орбіти, не властивий населенню з території сіверян. За типологією Т. О. Рудич, череп не вкладається в жоден краніологічний тип. Можна зазначити, що він належить до кола масивних північних європеїдів. За даними краніоскопії, при наявності східних ознак переважають європеїдні. Перспективним буде залучити череп як до збірної сільської групи населення Лівобережжя Дніпра епохи Русі IX–XIII ст., так і до змішаної, спільно з міським населенням для їх порівняння методом багатовимірного канонічного аналізу.

Ключові слова: морфологія, Русь XII–XIII ст., антропологія, краніометрія, краніоскопія, краніофенетика, с. Зарічне Тростянецької ОТГ.

Постановка проблеми. З огляду на те, що антропологічні матеріали й застосування сучасних методів їх дослідження дають змогу по-новому висвітлити низку питань, які викликають особливий інтерес істориків, постає необхідність провести краніологічний аналіз даного поховання. Оскільки антропологічні ознаки передаються від покоління до покоління, отримані в результаті аналізу дані є джерелом для реконструювання окремих аспектів етногенетичних процесів минулого [12, с. 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Череп XII–XIII ст. з с. Зарічне було досліджено вперше, також уперше подано його індивідуальні дані, які доповнюють велику краніологічну колекцію з Лівобережжя Дніпра.

Формулювання дослідницьких завдань. **Мета статті** – надати краніологічну характерис-

тику черепу з поховання XII–XIII ст., збільшити таким чином серію черепів з сільських могильників території Чернігово-Сіверщини [5, с. 89–105] для подальшого якісного порівняння з міськими черепами Чернігово-Сіверщини при внутрішньогруповому багатовимірному аналізі.

Виклад основного матеріалу. 2019 р. за ініціатииви Тростянецької ОТГ Сумської обл. Лівобережна археологічна експедиція Інституту археології Національної академії наук України було проведено розвідки на Заріченському археологічному комплексі в с. Зарічне [4]. Було обстежено три різночасові городища, їхні посади й навколишню територію. На східній околиці посаду в шурфі трапилося жіноче поховання XII–XIII ст. за християнським обрядом. Біля правої кисті знайдено бронзовий браслет з приплесканими закінченнями. Між правою ключи-

цею і нижньою щелепою виявлено хрестик-тільник з кольорового металу, рівносторонній, з квадратним осердям, на кінцях рамен – «шишечки», зверху – вушко [6, с. 261; 9; 13, с. 82–89].

Статевікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися в Інституті археології НАН України. Череп вимірювався за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном [21] вказувалася нумерація ознак, а назомаллярний та зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [2, Рис. 14, с. 55]. У таблиці лінійні розміри вказано в мм, кути – в градусах. Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, котрі склав Г. Ф. Дебец [2]. Статеві-вікові визначення скелетних останків було зроблено за кількома методиками [16, р. 93–106; 17; 18; 19; 22]. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубях встановлювався вік [15; 23]. Форма альвеолярної дуги визначалася за В. С. Заніною-Покровською [7].

Також для характеристики черепа з поховання в с. Зарічне було використано методику, яка належить до однієї з галузей расознавства – етнічну краніоскопію, котру запропонував О. Г. Козінцев [20]. Краніофенетика досліджувалася за

А. К. Беррі та Р. Дж. Беррі [14, р. 361–379]. Перелік опрацьованого матеріалу наведено в Табл. 1.

Поховання 1. 2019 р. пам'ятка обстежувалася Лівобережною археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом молодшого наукового співробітника Інституту археології В. С. Жиголи [6, с. 261]. Посткраніальний скелет добре зберігся. Череп жовто-коричневий, масивний. Надорбітальна частина чола розвинена добре (надперенісся – 1,4 бала, надбрів'я – 1 бал), чоло нахилене слабо, майже пряме, надочний край орбіт наближається до гострої форми, соскоподібні виростки скроневої кістки слабо розвинуті (1 бал), зовнішнього потиличного виступу немає (0 балів). Обличчя візуально прогане (Рис. 1). Передньоносова вість (за Брока 1–5) велика – 5 балів (Табл. 2).

Потилиця добре розвинута, візуально широка. Форма орбіт наближається до прямокутної (властивої чоловікам). Форма черепної коробки у вертикальній нормі наближається до овоїдної [21, р. 688]. Альвеолярна дуга верхньої щелепи U-подібна. Верхня щелепа прямокутна (palatinos), видовжена, притаманна жінкам. Величина голівки плечової кістки (Х–45,5). Розвиток рельєфу довгих кісток слабкий, вони не масивні [1, с. 48]. Лобні та тім'яні горби помірні. Форма нижньої щелепи

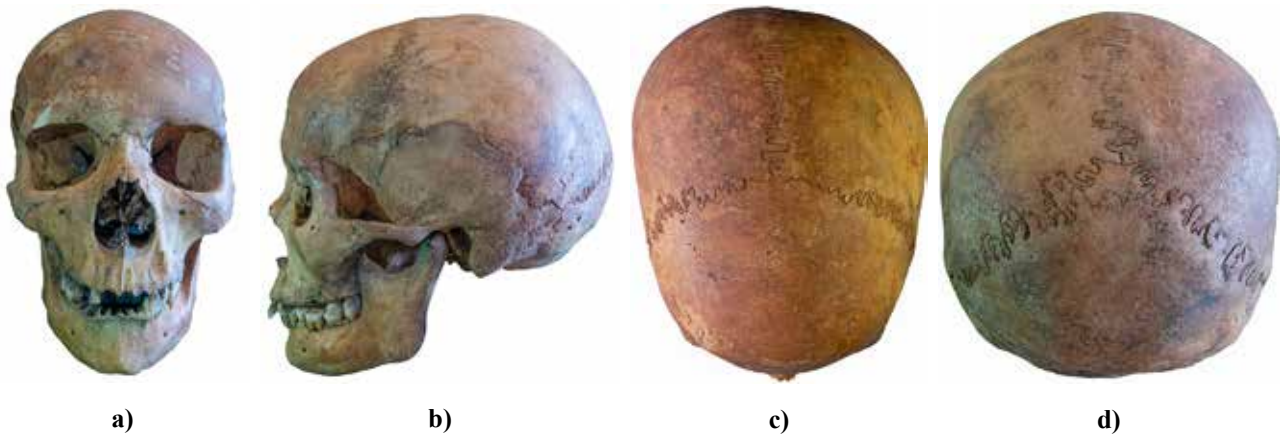

Рис. 1. Череп жінки XII–XIII ст. 28–38 років із с. Зарічне Тростянецької ОТГ Сумської обл: а) norma facialis; б) norma lateralis; в) norma verticalis; г) norma occipitalis

Таблиця 1

Перелік і збереженість краніологічного та остеологічного матеріалу з с. Зарічне

п/п	№ кургану, поховання, кістяка	Епоха / культура	Наявність черепа	Наявність кісток посткраніального скелета	стать	вік
1.	Пох.1, шурф 1	Русь. XII–XIII ст.	Череп з нижньою щелепою	Плечова права, ліва. Променева, ліктьова права, ліва. Стегнові права, ліва. Лопатки права і ліва. Ребра та хребці.	Ж (F)	28–38

Індивідуальна краніометрична характеристика жіночого черепа із поховання 1, другої половини XII–XIII ст. села Зарічне

№ за Р. Мартіном*	Ознаки	Рік та № поховання	Зарічне 2019 р. пох. 1
1	2		3
	Стать		Жінка ♀
	Вік		28–38
1.	Поздовжній діаметр		186,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона		185,0
8.	Поперечний діаметр		142,0
17.	Висотний діаметр <i>basion – bregma</i>		134,0
20.	Вушна висота <i>porion – porion – bregma</i>		110,0
9.	Найменша ширина чола		94,9
10.	Найбільша ширина чола		119,0
5.	Довжина основи черепа		104,0
11.	Ширина основи черепа		124,0
12.	Ширина потилиці		121,0
29.	Лобна хорда		110,0
30.	Тім'яна хорда		115,8
31.	Потилична хорда		97,0
24.	Поперечна дуга <i>p – br – p</i>		315,0
25.	Сагітальна дуга		368,0
23а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>		523,0
26.	Лобна дуга		123,0
27.	Тім'яна дуга		130,0
28.	Потилична дуга		115,0
FS	Висота вигину лоба		27,0
OS	Висота вигину потилиці		27,3
7.	Довжина потиличного отвору		36,8
16.	Ширина потиличного отвору		33,1
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)		1,4
	Надбрівні дуги (1–3)		1,0
	Зовнішній потиличний горб (1–5)		0,0
	Соскоподібний виросток (1–3)		1,6
	Нижній край грушоподібного отвору		fosha
	Передньоносова вісь (за Брока 1–5)		5,0
45.	Діаметр вилиць		133,3
40.	Довжина основи обличчя		105,6
48.	Верхня висота обличчя		72,3
43.	Верхня ширина обличчя		104,8
46.	Середня ширина обличчя		98,0
47.	Повна висота обличчя		114,1

1	2	3
60.	Довжина альвеолярної дуги	58,0
61.	Ширина альвеолярної дуги	63,5
62.	Довжина піднебіння	49,0
63.	Ширина піднебіння	39,0
55.	Висота носа	54,5
54.	Ширина носа	28,4
51	Ширина орбіти від mf	43,4
52.	Висота орбіти	31,4
	Бімалярна ширина $fmo - fmo$	97,0
	Висота назіона над $fmo - fmo$	19,1
	Зигмаксиллярна ширина $zm - zm$	98,0
	Висота субспінале над $zm - zm$	27,8
SC	Симотична ширина	12,2
SS	Симотична висота	4,0
MC	Максифронтальна ширина	21,0
MS	Максифронтальна висота	7,0
DC	Дакріальна ширина	26,0
DS	Дакріальна висота	13,8
	Глибина іклової ямки	-1,4
32	Кут профілю чола від n	88,0°
	Кут від gl	80,0°
72	Кут загальнолицьовий	82,0°
73	Кут середньої частини лицьовий	83,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	69,0°
75	Кут нахилу носових кісток	64,0°
77.	Назомалярний кут	136,9°
\sphericalangle	Зигмаксиллярний кут	121,0°
Tg 77	Назомалярний кут	2,539
Tg \sphericalangle	Зигмаксиллярний кут	1,763
75(1)	Кут випинання носа	18,0°
Індекси:		
8:1	Черепний	76,0
17:1	Висотно-поздовжній I	72,0
17:8	Висотно-поперечний I	94,4
20:1	Висотно-поздовжній II	59,1
20:8	Висотно-поперечний II	77,5
9:10	Лобний	79,7
10:8	Коронарно-поперечний	83,8
9:8	Лобно-поперечний	66,8
48:45	Верхньолицьовий	54,2

1	2	3
10:45	Лобно-виличний	89,3
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	54,0
40:5	Випинання обличчя	101,5
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	93,9
9:45	Лобно-виличний	71,2
52:51	Орбітний	72,4
54:55	Носовий	52,1
DS:DC	Дакріальний	53,1
SS:SC	Симотичний	32,8
MS:MC	Максило-фронтальний	33,3
63:62	Піднебінний	79,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	109,5
Нижня щелепа		
C'.	Кут випинання підборіддя	72,0°
68(1)	Довжина від виростків	111,0
79.	Кут гілки	123,0
68.	Довжина від кутів	85,0
70.	Висота гілки	53,0
71a.	Найменша ширина гілки	31,2
65.	Виросткова ширина	124,1
66.	Ширина між кутами	97,0
67.	Передня ширина	43,6
69.	Висота симфізу	32,5
69(1).	Висота тіла	32,2
69(3).	Товщина тіла	13,3
Типологія**:		Не вкладається в жоден

* Martin R. (1928).

** За Т. О. Рудич, 2014, Табл. 3.3, с. 150.

містить більше жіночих ознак, вона грацильна. Виступ на підборідді (*protuberantia mentalis*) трикутний. Нижній край орбіт гладкий і рівний. Кут нижньої щелепи (*angulus mandibulae*) округлий, але має праворуч помірний м'язовий рельєф. Великий сідничний отвір широкий, U-подібний. Лобковий кут тупий, округлий. Затульний отвір на тазових кістках не визначається за формою. Тіло сідничної кістки не вузьке й не широке. Форму малого тазу не визначено. Крижова кістка широка і довга, притаманна чоловікам.

Такі загальні ознаки статевого диморфізму вказують радше на жіночу стать похованої. Враховуючи необлітерований стан швів ззовні та

початкові облітерації зсередини, сильну стертість зубів (5 та 5+ балів), а також облітерований клиноподібний потиличний синхондроз – шов у базиллярній частині потиличної кістки (*pars basilaris ossis occipitalis*), можна визначити, що похована померла у 28–35+ років.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки дуже великий, поперечний – великий. За черепним індексом (76,3) вона має помірно видовжену форму, тобто череп мезокранний (Табл. 2). Висотний діаметр черепної коробки від краніометричної точки базіон (*basion, ba*) – великий за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (72,0) вказує на помірно

високу черепну коробку (ортокранія). У зв'язку з великим поперечним діаметром, відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (94,4), вказує на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота помірна (110,0). Довжина основи черепа дуже великих розмірів за світовими стандартами, горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон – також дуже великих [2, Табл. 10, с. 121]. Лоб слабо нахилений, випнутий сильно. Лобна кістка помірних розмірів у фронтальній площині, а в дорсальній частині – широка. Потилиця дуже широка й добре розвинута (Табл. 2).

Обличчя дуже широке за лінійним розміром (133,0 мм), великої висоти, за верхньолицьовим індексом (54,2) – помірно широке (мезен). Довжина основи обличчя дуже великих розмірів. Лобно-вличний індекс малий. Загальний кут обличчя (82,0°) вказує на його мезогнатність. Профілювання обличчя різке як на верхньому рівні, так і на середньому (Табл. 2).

Орбіти дуже широкі та малої висоти, за індексом (72,4) їх можна охарактеризувати як низькі (хамеконхія). Ніс дуже високий і дуже широкий, за показником (52,1) відносна ширина носа вказує, що він широкий (хамеринія). Перенісся помірно високе за симотичним та високе за дакріальним індексом. Носова вісь розвинута сильно. Кут випинання носа малий (18,0°). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) мала.

За схемою Т. О. Рудич [10, с. 150] краніологічний тип, до якого належить досліджувана жінка, визначити неможливо, позаяк у найбільш подібний широколиций мезокранний краніологічний тип не вкладаються ні вличний діаметр, ані кут випинання носа. Але з іншого боку, за твердженням Т. О. Рудич [11, с. 154], ми знаємо, що мезокранний з тенденцією до широкого обличчя й з широким носом морфологічний тип типовий для широкого кола слов'янок: волинянок-древлянок, тиверок, мешканок Галицької землі [11, с. 154], так і полянок переяславських, чернігівських, польських, а також південних хорваток, мораванок, вісянок. Але слід зауважити, що групи (чи то окремі черепи), котрі при типологічній класифікації потрапляють до однієї категорії, можуть виявитися дуже далекими за походженням навіть у євразійському масштабі. Це підтвердив О. Г. Козінцев на прикладі андроновської (алакульско-кожумбердинської) групи Західного Казахстану. Тому дослідник упевнений, що встановити близькість чи походження серій можна тільки за допомогою

точних статистичних методів, а типологізацію він назвав грубим і дезорієнтувальним інструментом [8, с. 388–389].

Аналізуючи роботи з краніології руської доби, зокрема працю Т. І. Алексєєвої [3], С. П. Сегада також зазначав, що аналіз краніологічних даних з середньовічних некрополів Русі-України свідчить про те, що відносна широколицість як одна з визначальних рис слов'ян найвиразніше простежується серед нащадків літописних древлян і волинян. За цією й деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа) вони схожі з мазовшанами, західними кривичами, а також середньовічними балтськими племенами: латгалами, земгалами, ятвягами та ін. Всі ці групи належать до кола масивних північних європеоїдів [12, 256 с.].

Етнічна краніоскопія: надорбітні отвори *foramina supraorbitale* на черепі відсутні з обох сторін (європеїдна ознака). Праворуч у нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii sutura lamdoidea* – L_3) є вормієва кісточка (європеїдна ознака). Клиноподібний верхньощелепний шов наявний із чотирьох боків (європеїдна ознака). Піднебінний поперечний шов з обох сторін верхньої щелепи визначений як (Ia) (європеїдна ознака). Підорбітний візерунок з обох боків зафіксовано як варіант III (східна ознака). Вличний шов (Рис. 2) є з обох боків (східна ознака).

Краніофенетика. На жіночому черепі з поховання 1 зафіксовано 14 фенетичних ознак із 34. Подаємо їх в анатомічному порядку:

– *norma facialis:* під орбітою з обох сторін відмічено по одному отвору (*foramina infraorbitale accessorium*), норма;

Рис. 2. Вличний шов на черепі жінки 28–38 років з Зарічного

– norma verticalis: тім'яні отвори (*foramen parietale*) розіщені поза швом, вони дуже малі;

– norma lateralis: на вилиці з обох сторін зафіксовано виступ – *spina processus frontalis ossis zygomatici*. Праворуч біля птеріону (міжскроневої кістки) виявлено малу, неповну міжскроневу вставну кісточку (*os epiptericum*);

– norma occipitalis: на соскоподібній кістці з обох боків є малий отвір (*foramen mastoideum*) уздовж по шву. Виявлено малу вставну кістку в районі краніометричної точки лямбда (*os apicis lambdae*);

– norma basilaris: з обох сторін виявлено задньови́ростковий отвір (*canalis condylaris*). Форма поперечного піднебінного шва *sutura palatina transversa* – ламана. З обох сторін є повний малий крилоостистий отвір (*foramen pterygo-alare*). Також виявлено з обох боків черепа великий крилоостистий неповний отвір (*foramen pterygospinosum*). На верхній щелепі зафіксований добре розвинутий центральний піднебінний валик (2 бали) – *torus palatinus*.

Висновки. Череп із поховання 1 було досліджено за трьома краніологічними методиками.

Виявлено, що він належить жінці 28–38 років. Визначено, що за черепним індексом жіночий масивний череп із поховання один має мезокранну черепну коробку. За морфологією обличчя мезогнатне, дуже широке, різко профільоване. Особливо потрібно відзначити широкий ніс, який також невластивий населенню території сіверян, та дуже широкі орбіти. Типологію жінки визначити не можливо, позаяк не вкладається у мезокранний краніологічний тип ні виличний діаметр, ні кут випинання носа, який потрапляє до категорії малих, що не притаманно жінкам даної території. Можна зазначити, що череп жінки належить до кола масивних північних європеїдів. За даними краніоскопії при присутності східних ознак, переважають європеїдні.

У подальшому перспективним буде залучити даний жіночий череп як до збірної сільської групи населення Лівобережжя Дніпра епохи Русі IX–XIII ст. так і до змішаного, спільно з міськими жінками та їх порівняння методом багатовимірного канонічного аналізу.

Подяки. Щиро дякую В. С. Жиголу за консультації та наданий краніологічний матеріал.

Список літератури:

1. Алексеев В. П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. М. : Наука, 1966. 251 с.
2. Алексеев В., Дебеч Г. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М. : Наука, 1964. 127 с.
3. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. М. : Издательство МГУ, 1973. 330 с.
4. Боровик О. У Тростянці знайшли поховання майже тисячолітньої давності, 29 травня 2019. URL: <https://cutt.ly/QVSKTNQ>
5. Долженко Ю. В. Антропологічна структура жіночого населення Лівобережної України давньоруської доби IX–XIII ст. (за матеріалами двох князівств). *Нижинська Старовина*. 2021. Т. 29. Вип. 32. С. 89–105.
6. Жигола В. С., Моця О. П., Скороход В. М. Розвідки на Зарічненському археологічному комплексі. *Археологічні дослідження в Україні в 2019 р.* 2020. С. 261.
7. Занина-Покровская В. С. О форме альвеолярной дуги у ранних этнических групп. *Вопросы антропологии*. 1972. Вып. 42. С. 119–129.
8. Козинцев А. Г. О некоторых аспектах статистического анализа в краниометрии. *Радловский сборник: научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 году*. СПб. : МАЭ РАН, 2016. С. 381–390.
9. Поховання майже тисячної давнини знайшли на розкопках у Зарічному, 29.05.2019. URL: <https://cutt.ly/xVSL1Bq>
10. Рудич Т. О. 2014. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. К. : Майдан, 295 с.
11. Рудич Т. О. Населення черняхівської культури України за матеріалами антропології : дис. ... канд. історичних наук. К., 2005. 332 с.
12. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. К. : [Вид-во імені Олени Теліги], 2001. 254, [1] с.
13. Сергеева М. С., Жигола В. С. Художня різьблена кістка із с. Зарічне. *Археологія*. 2020. № 4. С. 82–89.
14. Berry A. C., Berry R. J. Epigenetic Variation in the Human Cranium. *Journal of Anatomy*. 1967. Vol. 101. P. 361–379.
15. Brothwell D. R. *Digging up Bones*. London : Trustees of the British museum, 1972. 194 p.
16. Bruzek J. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliqué au tibia. *Antropologia Portuguesa*. 1995. № 13. P. 93–106.
17. Bruzek J. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. 2002. № 117(2). P. 157–168.

18. Bružek J., Santos F., Dutailly B., Murail P., Cunha E. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*. 2017. № 164(2). P. 440–449.
19. Buikstra J. E., Ubelaker D. H. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains, Fayetteville: Arkansas, 1994. 272 p. (Archeological Survey Research Series, № 44).
20. Kozintsev A. Ethnic Epigenetics: A New Approach. *Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Homo*. Vol. 43/3. 1992. P. 213–244.
21. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie. Jena : Fischer, 1928. 1062 s.
22. Ubelaker D. H. Human Skeletal Remains Excavation, Analysis, Interpretation. Chicago: IL Aldine Publishing, 1978. 116 p.
23. Vallois H. V. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*. 1937. № 47. P. 499–532.

Dolzhenko Yu. V. HUMAN SKULL OF THE 12–13 CENTURIES FROM THE VILLAGE OF ZARICHNE, SUMY REGION

Given that anthropological materials and the use of modern research methods allow shedding new light on a number of issues of particular interest to historians, there is a need to conduct a craniological analysis of this burial. Since anthropological traits are passed down from generation to generation, the data obtained from the analysis is a source for reconstructing certain aspects of the ethnogenetic processes of the past. The article is devoted to the publication of individual data of a female skull of the 12–13 centuries, excavated in 2019 during the work of the Left Bank Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine under the leadership of a junior researcher of the Institute of Archaeology V. Zhyhola in the village of Zarichne, Trostianets district (now – Trostianets UTC), Sumy region. The purpose of the article is to introduce a new material into scientific domain, to give a general craniological characteristic of the female skull of the 12–13 centuries, to trace the presence of a Mongoloid admixture on it, and to determine its craniological type. The skull was measured according to a complete craniometric program using the standard methodology of R. Martin. The numbering of traits was done in accordance with this method. For the first time, the female skull of the 12–13 centuries from Zarichne village presenting individual data which complement the large craniological collection from the Left Bank of the river Dnipro. It has been determined that the excavated in 2019 skull of a woman of 28–38 years old, who lived during the Rus period in the territory of the modern village of Zarichne, has a mesocranic braincase. The face is mesognatic, very wide, sharply profiled according to its morphology. A wide nose, as well as very wide orbits are not typical features of the population from the territory of the siverians. According to the typology developed by T. Rudych, the skull does not fit into any craniological type. It should be noted that it belongs to the field of massive northern Europoids. According to cranioscopy, despite the presence of oriental traits the Europoid ones prevail. It is promising to involve the skull both to the collective rural group of the population of the Left Bank of the Dnipro River of the 9–13 century Rus era and to the mixed together with the urban population for their comparison by multidimensional canonical analysis

Key words: morphology, the 12–13 century Rus, anthropology, craniometry, cranioscopy, craniophenetics, Zarichne village of Trostianets UTC.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 002.2:378:008-043.96 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.43>

Барановська Н. М.

Національний університет «Львівська політехніка»

ПОЧАТКИ УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО КНИГОВИДАННЯ ТА ПЕРІОДИКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядається питання зародження та розвитку українського книговидання і періодики в перших університетах Наддніпрянщини, їх значення та роль у процесах національно-культурного відродження в Україні, піднесення національної свідомості та формування української національної ідеї у ХІХ столітті.

Проведене дослідження дає можливість стверджувати, що українське національно-культурне відродження ХІХ ст. стало важливим чинником розвитку національно-політичної і культурної свідомості та ідентичності, культурного відродження української нації, розвитку її літературної творчості, освітньої та наукової активності. Звертається увага, що Харківський і Київський університети мали великий вплив на процеси національно-культурного відродження в Україні ХІХ ст. Вони започаткували розвиток національного університетського книговидання та періодики, здійснювали публікацію методологічних досліджень української історії, мови та літератури, підтримували розвиток нового романтичного напрямку у культурі, який безпосередньо пов'язаний з українським національно-культурним відродженням. Ці університети стали невід'ємною частиною інтелектуальної історії та культурної спадщини українського народу, основою формування осередків українського національного руху. Зазначено, що видавнича діяльність перших університетів Наддніпрянської України, яка відбувалася у складних умовах русифікаторської політики російського царизму, характеризувалася українською національною спрямованістю, була стимулом для розвитку національної літератури і впровадження української літературної мови у сферу вищої освіти та науки. Університетське видавництво сприяло пробудженню інтересу до українського історичного минулого, звичаїв і традицій, усвідомлення українців як етнічної нації, що має право на вільний розвиток, суб'єктність і самовизначення. Окрім того, було закладено фундамент створення видавничого стилю університетської наукової та навчальної книги, яка була засобом нагромадження знань і передових думок, їх поширення та популяризації у прогресивних студентських колах, забезпечуючи формування нової високоосвіченої еліти українського суспільства.

Ключові слова: книговидання, періодика, Київський університет, Харківський університет, національно-культурне відродження, Україна.

Постановка проблеми. Історія розвитку книговидання та періодики в українських університетах є цікавою і непересічною сторінкою українського національно-культурного відродження ХІХ століття. Видання перших університетів, заснованих у Наддніпрянській Україні, заклали основи розвитку національної університетської видавничої справи, мали вплив на національно-культурний та інтелектуальний розвиток українців. Вони сприяли розвитку та використанню української літератур-

ної мови, усвідомленню необхідності вивчення та використання історико-культурної спадщини, були ефективним засобом передачі знань та їх розповсюдження у суспільстві. Були започатковані наукові дослідження на широкій джерельній основі, які стали міцним фундаментом для подальшого розвитку вітчизняної освіти та науки і творення української національної еліти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сформульована тема не знайшла достатнього

висвітлення в українській історіографії, вітчизняні історики тільки побіжно розглядали окремі аспекти досліджуваної тематики. Незважаючи на те, що за останній період з'явилося чимало праць з питань книговидання та періодики XIX ст., немає окремого комплексного дослідження видавничої діяльності в українських університетах Наддніпрянщини у контексті національно-культурного відродження цього періоду. Названу тему з різних точок бачення висвітлювали В. Бакіров [4], Л. Давидова [7], Я. Ісаєвич [9], В. Кравченко [12], М. Тимошик [14], Богатчук С. [15], Л. Волкотруб [17], О. Рясна [21] та інші.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати зародження та розвиток книговидання і періодики в українських університетах Наддніпрянщини, їх значення та роль у процесах національно-культурного відродження в Україні XIX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діяльність українських університетів невіддільна від продукування та використання книг, які завжди асоціювалися з ерудицією, інтелектом та знаннями, як невичерпні джерела мудрості, основним завданням яких є прискорення та полегшення процесу універсального пізнання, системних наукових пошуків і розвитку інтелектуальної думки. З огляду на те, що сам винахід книгодрукування став надзвичайно важливим науковим і культурним відкриттям людства, розвиток університетської освіти та науки був важливим стимулом для піднесення і поширення видавничої справи, а самі університети стали засновниками друкарень.

Прогресивна українська інтелігенція XIX ст., яка відчувала приниження і придушення української культури, її русифікацію з боку Російської імперії, ідею національно-культурного відродження пов'язувала з просвітою народу на засадах української історії, мови та літератури. Це можна було втілити за допомогою вищої університетської освіти та книгодрукування.

Українське національно-культурне відродження розпочинається у Харкові. З ініціативи видатного представника національної інтелігенції, відомого просвітника, винахідника та громадського діяча Василя Каразіна у листопаді 1804 р. тут був заснований Харківський університет (тепер Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) – перший на Наддніпрянській Україні та один із найстаріших університетів Східної Європи. Його було урочисто відкрито 29 січня 1805 р. і він відразу став центром націо-

нально-культурного відродження в Україні, а фундатор університету В. Каразін – «архітектором» цього відродження. Саме у Харкові зібралася ціла плеяда талановитих науковців і літераторів, які розпочали системні методологічні дослідження української історії, мови та літератури, розвивали новий романтичний напрям у культурі, який безпосередньо пов'язує з українським національно-культурним відродженням.

Харківський університет відіграв важливу роль у зародженні університетської видавничої діяльності на українських теренах. Його викладачі стали ініціаторами, авторами, редакторами, видавцями книг українською літературною мовою, перших в Україні газет, журналів та альманахів. Вже у 1804 р. з ініціативи В. Каразіна, який прагнув зробити Харківський університет фундаментом вищої освіти та видавничої справи Лівобережної України, було куплено чотири друкарські верстати, матриці для 12 кирилических і трьох латинських шрифтів, численні інші матеріали, крім того, ляйпцізькій словолитній фірмі Брайткопфа і Гертеля замовлено матриці не тільки літер, але й цифр, математичних, календарних знаків і нот [1, с. 16]. Університетську друкарню було облаштовано у головному корпусі. Навколо неї об'єдналися прогресивні представники громадянських кіл та творчої інтелігенції, що сприяло становленню друкарні як осередку поширення освітніх і культурних надбань не тільки у Харкові, а й у регіоні [2]. Вона забезпечувала навчальний заклад науковими працями, підручниками, навчальними посібниками та курсами лекцій, і була досить потужною у ранній період книговидання в українських університетах. Технічне оснащення друкарні постійно зростало. З першого року її відкриття успішно працювала і словолитня. У 1809 р. роботу друкарні Харківського університету забезпечували 10 працівників і 6 учнів, а друк здійснювався на 3-4 друкарських верстатах. А в 40-х рр. XIX ст. друкарня вже використовувала 6 друкарських верстатів і близько 450 пудів різних шрифтів, завдяки чому вона видавала наукові праці іноземними мовами: французькою, німецькою, грецькою, латиною.

Протягом 1805 – 1814 рр. Харківський університет випустив у світ 207 книг і брошур. За перші п'ятдесят років роботи друкарні було видано 646 книг, що становило в середньому приблизно 13 назв на рік [3]. З типографії Харківського університету у 1807 р. вийшов перший у Наддніпрянській Україні друкований українською мовою твір вихованця університету В. Масловича [4].

Найбільше серед опублікованої продукції університетської друкарні було наукових видань – 397, а також навчальних посібників. Загалом наукова і навчальна література становила майже одну третину всієї друкованої продукції друкарні – близько 200 назв [5]. Викладачі та вихованці Харківського університету брали активну участь у розробці бібліотечної бібліографії, цікавилися питаннями бібліотечно-бібліографічної класифікації. У 1824 р. вийшов у світ друкований каталог Харківської університетської бібліотеки, яка налічувала на той час близько 17 тисяч томів [6].

Друкарня Харківського університету видавала художні твори, переклади, студентські роботи, звіти про діяльність університету, і, звичайно, наукові праці своїх професорів, позаяк з 1812 р. діяло «товариство наук при університеті», яке мало на меті видання професорських праць. Серед найбільш ґрунтовних наукових робіт у стінах цієї друкарні були опубліковані підручники з риторики та мовознавства першого ректора Харківського університету філософа і мовознавця, професора Івана Рижського («Досвід риторики», 1805 р., «Наука віршотворства», 1811 р.), двотомна теоретична робота з музикознавства «Теорія музики» Густава Гесса де Кальве (1818 р.), п'ятитомне видання професора хімії Фердинанда Гізе «Загальна хімія», що стало зразковим посібником і містило прогресивні на той час ідеї [7, с. 48–49]. У 1812 р. з друкарні вийшла праця професора історії Харківського університету Гаврила Успенського «Досвід оповіді про давнини руські», яка була першою в Україні спробою наукової роботи, в якій містилися елементи історико-правового дослідження. У ній автор висловив припущення, що ще до приходу Рюрика русичі мали свої закони, а в одному з підрозділів її другої частини «Про колишні в Малоросії чини та присутственні місця» розповідалося про історію козацьких звань (полковник, осаул, значковий товариш і т.д. [8, с. 17–19].

Важливо, що у багатьох працях, опублікованих Харківським університетом, використовувалася українська літературна мова, яка у період національно-культурного відродження XIX ст. переживала період свого становлення. Був надрукований переклад відомого твору часів Київської Русі «Слова о полку Ігоревім» (1807 р.). Видавалися твори класиків української літератури, які пробуджували національну свідомість українців. Українською мовою були надруковані відомі п'єси письменника Івана Котляревського: «Наталка Полтавка» (1838 р.), «Москаль-чарівник» (1841 р.), посмертне повне видання «Енеїди» у шести частинах (1842 р.), яке

сприяло зацікавленню українським словом і стала стимулом для наступних ініціатив у галузі українського за змістом і мовою книговидавництва. Було надруковано також твори основоположника прозових творів українською мовою Григорія Квітки-Основ'яненка «Шельменко – волосний писар» (1831 р.), «Сватання» (1836–1840 рр.), «Гануся» (1840 р.), «Шельменко-денщик» та інші [9].

Велику роль у процесах українського національно-культурного відродження XIX ст. відіграла багатожанрова періодика, яка в цей час почала виходити в університетській друкарні Харкова. Вона засвідчила зародження української журналістики, дала перші зразки літературної критики, літературознавства, бібліографії, збагатила українську літературу малими жанрами, такими, як ліричні вірші, романи, сатиричні і гумористичні поеми, фейлетони, нариси. Незважаючи на свою деяку аморфність, відсутність іноді чіткої ідейно-політичної спрямованості, перші періодичні видання на Україні сприяли дальшому розвитку молодій українській літературі [10].

У 1812 р. університетська друкарня видавала газету «Харківський щотижневик», редагування якої здійснювали як викладачі, так і студенти. У 1816 р. тут почав виходити перший гумористично-сатиричний журнал «Харківський Демокрит», що репрезентував жанр літературної пародії, містив сатиричні замітки та епіграми, критикуючи у завуальованій формі кріпацтво та інші жорстокі для українства сторони російського самодержавного устрою. Це був перший часопис, де використовувалася українська мова та публікувалися матеріали з історії Слобожанщини. Упродовж 1816–1819 рр. з ініціативи одного з провідних харківських романтиків, професора Ізмаїла Срезневського у друкарні Харківського університету видавався один із перших українських літературно-мистецьких, громадсько-політичних і краєзнавчих журналів «Український вісник», на сторінках якого друкувалися цікаві матеріали з історії, географії та етнографії України. Із 1817 р. до 1824 р. у Харкові виходила щотижнева літературна газета «Харківські відомості», заснована 1817 р. журналістом А. Вербицьким. Із 1819 р. видання газети перейшло до ради Харківського університету, її редагували П. Гулак-Артемівський, Є. Філомафитський та ін. [11]. У 1824–1825 рр. Харківським університетом за редагуванням ад'юнкта О. Склабовського видавався літературно-художній, науковий та художньо-політичний тижневик «Український журнал» періодичністю 24 номери на рік. У ньому друкувалися статті про усну народну

творчість, побут і звичаї українців. На сторінках журналу було здійснено публікацію документів сімейного архіву українського етнографа та історика О.М. Марковича [12]. Серед інших періодичних видань, що виходили в Харківському університеті, заслуговують на увагу збірники «Український альманах» (1831 р.) та «Український збірник» (ч. I, 1838 р.). У них переважала українська тематика, твори про історичне минуле українського народу, але «україномовні тексти (такі, як наприклад, вірші і переклади Петра Гулака-Артемовського) належали до винятків» [9]. Упродовж 1833—1838 рр. у Харківській університетській друкарні вийшли три фольклорно-історичні збірники І. Срезневського «Запорізька старовина», які містили багатий матеріал з історії України. Загалом за першу половину XIX ст. в Харкові вийшло 12 періодичних видань – газет, журналів і збірників, які мали величезний вплив на національно-культурний та інтелектуальний розвиток українців.

У 30-х рр. XIX ст. основним центром національно-культурного відродження України та українського книговидання стає Київ. У 1834 р. тут був заснований *другий на Наддніпрянській Україні* – Київський університет Св. Володимира (нині – *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). *Незважаючи на те, що імперською владою він задумувався як установа для поширення «общерусской» культури, навколо Київського університету згуртувалися відомі українські вчені, талановиті викладачі та громадсько-культурні діячі, які виступали за національний розвиток українського народу, розвивали українську національну ідею та, завдяки своїй активній діяльності на ниві національно-культурного відродження, сприяли пробудженню у студентської молоді зацікавленості українською історією, мовою та літературою.*

Київський університет Св. Володимира став центром національно-культурного відродження на Правобережжі. Його друкарня була створена у 1835 р., через рік після заснування цього освітнього закладу, в одному з перших найманих університетських корпусів – будинку Корта на Печерську неподалік фортеці. Друкарські верстати та обладнання були передані університетській друкарні від Головного штабу Першої армії. Начальник друкарні поєднував кілька керівних функцій і мав у підпорядкуванні канцелярського службовця вищого окладу, який виконував обов'язки коректора [13]. Організаційні питання регламентували «Правила для управління друкарнею університету Святого Володимира» (1839), а її діяльність пере-

бувала під контролем керівництва університету та навчального округу [7, с. 49]. Незважаючи на те, що друкарня працювала у надзвичайно складних умовах русифікаторської політики імперської влади, коли не цінувалося та переслідувалося друковане слово, на підготовку і видання книг не виділялося коштів, а цензурні умови були дуже важкими, вона намагалася виживати за рахунок дрібних приватних замовлень. Водночас, друкарня Київського університету отримала дозвіл міністерства освіти на закупівлю латинського, польського, французького та німецького шрифтів, тому активно тиражувала книги для вивчення іноземних мов і видавала багато іншомовної літератури. На замовлення міністерства освіти вона видавала й літературу для потреб Київського навчального округу. А для Київського університету друкувала бланки дипломів, свідоцтв, звіти, навчальні програми і запитання для проведення іспитів. З метою підвищення якості поліграфічної продукції та збагачення ілюстративного оформлення 27 жовтня 1838 р. було відкрито літографію, що підпорядкувалася друкарні університету Св. Володимира [14, с. 224; 208–210].

Здійснюючи публікації української історичної літератури, фольклорних та етнографічних матеріалів, друкарня Київського університету продовжила національні традиції університетського книговидання, започатковані Харківською університетською друкарнею. *Видатним організатором видавничої справи, автором праць, вправним редактором і видавцем став перший ректор Київського університету Св. Володимира, визначний філолог, історик, фольклорист і природознавець, професор Михайло Максимович.* Він був автором власного варіанта українського правопису «максимовичівки», який певний час використовувався університетською друкарнею. Як вчений і викладач М. Максимович багато зробив для розвитку університетського книговидання в Україні та творення української університетської наукової книги, написаної на основі широкого використання документальних джерел.

М. Максимович працював для українського національно-культурного відродження, результатом чого стало видання ученим масиву продукції на українознавчу тематику. Науково-публікаційна діяльність М. Максимовича характеризувалася українською національною спрямованістю, з позицій якої написані його історичні, мовознавчі, літературознавчі праці, а також дослідження з фольклористики. Першою книгою, виданою у друкарні Київського університету, було історіософське дослідження М. Максимовича «Звідки

йде руська земля. За переказом Несторової повісті та за іншими старовинними писаннями руськими» (1837 р.), у якій автор доводить слов'янське походження Русі, адже «зародження найдавнішого духовного життя, високий розвиток народної поезії, писемності, літератури не дозволяє припустити норманську історію Русі» [15, с. 16]. Серед інших цінних університетських видань була *публікація* першої частини «Історії стародавньої руської словесності» (1839 р.) М. Максимовича, де він на основі всіх відомих писемних пам'яток стародавньої художньої літератури доводить автохтонність східних слов'ян [16, с. 19]. Обидві ці книги М. Максимович надрукував за власні кошти. Однак особливо важливим було те, що за допомогою цих праць видавець виявляв патріотизм і любов до України, «прагнув донести до широкого загалу свої дослідження про походження українців та самотність їхньої мови» [17].

Ректор М. Максимович не тільки писав і публікувався сам, а й заохочував до написання і публікації наукових праць своїх студентів. Тому видання студентських творів окремими книжками у друкарні Київського університету відбувалося, на той час, не без ініціативи ректора Максимовича, «це ставало доброю традицією» [18]. Прикметно, що вчений, залучаючи до видавничої діяльності студентів, відбирав ті твори, які відзначалися українознавчою тематикою. Це свідчить про наміри видавця зробити університетську друкарню важливим культурологічним осередком українського спрямування [19, с. 18].

Упродовж 1839–1849 рр. Київський університет випустив 140 книг [3]. Наукові книги, що вийшли у типографії Київського університету Св. Володимира заклали базу наукової концепції історії України, зробили внесок у розвінчання офіційної проросійської імперської історіографії, підкреслювали тяглість і неперервність української історії, переконання, що український народ – «одвічний господар української землі» [20, с. 8].

У друкарні Київського університету продовжувався процес розвитку української періодики. Зокрема, вийшли три книги альманаху «Кієвлянин» (1840, 1841, 1850). Це збірники наукових статей і художніх творів різних авторів, які охоплювали історію Київщини та України, й характеризувалися «високим науковим рівнем і тематичною насиченістю публікацій» [21]. Певним

досягненням, зважаючи на скромні можливості друкарні, були різноманітні ілюстрації, що вміщувались у кожному номері альманаху. Альманах репрезентував твори самого М. Максимовича і відомих письменників XIX ст., зокрема, П. Куліша, який опублікував свої «Малоросійські оповідання». Видання містило наукову працю «Про Петра Конашевича Сагайдачного».

Серед солідних видань, які вийшли з університетської друкарні, були чітко структурований звід історичних джерел «Пам'ятників, виданих Археографічною тимчасовою комісією для розбору давніх актів», відредагований М. Максимовичем, визначні українські твори історико-мемуарної прози, представлені козацькими літописами: «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки», «Літописи подій Самійла Величка», історико-археографічні видання київського губернатора І. Фундукля (1847 р.), які свідчили про зростання наукового інтересу до київської старовини та усвідомленої необхідності вивчення, збирання, зберігання та використання історико-культурної спадщини.

Висновки. Отже, Харківський і Київський університети започаткували розвиток національного університетського книговидавництва та періодики і відіграли важливу роль у процесах національно-культурного відродження в Україні XIX ст. Вони стали невід'ємною частиною інтелектуальної історії та культурної спадщини українського народу, основою формування осередків українського національного руху. Видавнича діяльність перших університетів Наддніпрянської України була стимулом для проведення українознавчих досліджень, розвитку національної літератури, впровадження української літературної мови у сферу вищої освіти та науки. Університетське видавництво сприяло пробудженню інтересу до українського історичного минулого, звичаїв і традицій, поступового формування національної свідомості, усвідомлення українців як етнічної нації, що має право на вільний розвиток, суб'єктність і самовизначення. Окрім того, було закладено фундамент створення видавничого стилю університетської наукової та навчальної книги, яка була засобом нагромадження знань і передових думок, їх поширення та популяризації у прогресивних студентських колах, забезпечуючи формування нової високоосвіченої еліти українського суспільства.

Список літератури:

1. Книги громадянського друку, видані на Україні XVIII – першої половини XIX століття. Каталог / С.О. Петров. Харків: Редакційно-видавничий відділ книжкової палати УРСР, 1971. 304 с.
2. Подоляка Н.С. Видавнича справа Харкова кінця XIX – початку XX ст. у документах. URL: <https://www.academia.edu/26414107/> (дата звернення: 30.09.2022).

3. Початок розвитку на Україні бібліографії книг громадянського друку. URL: <https://allrefrs.ru/1-70289.html> (дата звернення: 30.09.2022).
4. Бакіров В.С. Харківський національний університет, Харківський національний університет імені В. Каразіна. Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я. /Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kharkivskyj_natsionalnyj (дата звернення: 14.09.2022).
5. Видавнича діяльність перших університетів України. URL: https://allref.com.ua/uk/skachaty/Vidavnicha_diyal-nist_pershih_universitetiv_Ukrayini?page=1 (дата звернення: 30.09.2022).
6. Початок розвитку на Україні бібліографії книг громадянського друку. URL: <https://allrefrs.ru/1-70289.html> (дата звернення: 30.09.2022).
7. Давидова Л. Зародження видавничої практики в українських університетах. *Вісник Книжкової палати*. 2016. № 10. С. 47–50.
8. Греченко В., Ярмиш О. Початки досліджень історії права Київської Русі на українських землях у 1810-х рр. *Історико-правовий часопис*. 2017. №1(9). С. 16–21.
9. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. *Ізборник / Я. Ісаєвич; відпов. ред. Ю. Ясіновський*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с. URL: <http://litopys.org.ua/isaevych/is33.htm> (дата звернення: 30.09.2022).
10. Видавнича діяльність перших університетів України. URL: https://allref.com.ua/uk/skachaty/Vidavnicha_diyal-nist_pershih_universitetiv_Ukrayini (дата звернення: 15.09.2022).
11. В. Греченко. 208 років харківської журналістики. Харківська обласна організація Національної спілки журналістів України. URL: <https://nsju.org.ua/histori> (дата звернення: 25.09.2022).
12. Кравченко В.В. Украинский журнал (1824–1825). URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ukraynskyj_zhurnal_z (дата звернення: 25.09.2022).
13. Становлення університетської друкарні URL: <https://studall.org/all3-142833.html> (дата звернення: 25.09.2022).
14. Тимошик М. С. Історія видавничої справи: підручник. 2-ге вид, виправлене. Київ: Наша культура і наука, 2007. 496 с.
15. Богатчук С.С. Українська історія в дослідженнях М. О. Максимовича. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 32(71). 2021. № 4. С. 13–20.
16. Бойко Н. І. М. Максимович – навіки з рідним краєм. Черкаси: Видавець О.Ю. Вовчок, 2004. 248 с.
17. Волкотруб Л. М. Видавнича діяльність М. Максимовича. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_3_Volkotryb.pdf (дата звернення: 25.09.2022).
18. Роль Михайла Максимовича у розвитку наукової книги. URL: <https://infopedia.su/2x45a4.html> (дата звернення: 18.09.2022).
19. Лобода С. М., Денисенко С. М. Видавнича справа і технічне редагування: навчальний посібник. Київ: НАУ, 2021. 76 с.
20. Бурлака О. В. Концепція української історії у «Філологічних листах до М. П. Погодіна» Михайла Максимовича. «Гуманістичні ідеї у науковій спадщині М.О.Максимовича»: методичні матеріали за результатами Інтернет-семінару / Наталія Степанова. Черкаси: Видавництво Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, 2015. С. 7–14.
21. Рясна О. О. Видавнича та редакторська діяльність Михайла Максимовича: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2004. 20 с. URL: https://revolution.allbest.ru/journalism/00441535_0.html (дата звернення: 25.09.2022).

Baranovska N. M. BEGINNINGS OF THE UNIVERSITY BOOK PUBLISHING AND PERIODICALS THROUGH THE PRISM OF NATIONAL AND CULTURAL RENAISSANCE IN UKRAINE

The article researches an origin and development of Ukrainian book publishing and periodicals in the first Naddniprianschyna's universities, their importance and role in the processes of national and cultural renaissance in Ukraine, raising of the national consciousness and formation of Ukrainian national idea in the nineteenth century.

The study gives an opportunity to argue that the Ukrainian national and cultural renaissance of the nineteenth century became an important factor in the development of national and political consciousness and identity, cultural revival of the Ukrainian nation, development of its literary creativity, educational and scientific activity. Attention is paid to the fact that Kharkiv and Kyiv universities had a great influence on the processes of national and cultural renaissance in Ukraine of the nineteenth century. They started the development

of national university publishing and periodicals, carried out publishing of materials of Ukrainian history's methodological research, language and literature, supported the development of a new romantic direction in culture, which is directly related to the Ukrainian national and cultural renaissance. These universities have become an integral part of the intellectual history and cultural heritage of the Ukrainian people, the basis of the Ukrainian national movement centers formation. It is noted that the publishing activity of the first universities of Naddniprianska (Dnipro area) Ukraine, which took place in the difficult conditions of Russian tsarism's Russification policy, was characterized by Ukrainian national orientation, was an incentive for development of national literature and introduction of Ukrainian literary language in the sphere of higher education and science, fostered the interest to the Ukrainian historical past, folklore and native word, customs and traditions. This contributed to the formation of national consciousness, awareness of Ukrainians as an ethnic nation, which has right to free development, subjectivity and self-determination. The publication at Ukrainian universities laid the foundations for creation of university scientific and educational book, which was means for accumulating knowledge and advanced thoughts, their dissemination and popularization in progressive student circles, ensuring the formation of a new highly educated elite of Ukrainian society.

Key words: *book publishing, periodicals, Kyiv University, Kharkiv University, National and Cultural Renaissance, Ukraine.*

Конюхов С. В.

Національний університет «Львівська політехніка»

ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА АНДРІЄВСЬКОГО У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОСЕРЕДКІВ НА ТЕРИТОРІЇ КОРОЛІВСТВА БЕЛЬГІЯ

У статті проаналізовано діяльність української еміграції у формуванні та розвитку культурно-просвітницьких осередків на території королівства Бельгія у міжвоєнний період. Вказано на ключову роль Д. Андрієвського в організаційних процесах діяльності української спільноти. З'ясовано основні аспекти поширення культурно-просвітницької та пропагандистської кампанії для консолідації українців та ознайомлення світової громадськості із становищем українців під час перебування під окупаційними режимами.

Саме завдяки діяльності Д. Андрієвського на території королівства Бельгія вдалося організувати відкриття окремих відділів у музеях міста Брюссель, проводити творчі вечори та відкриття виставок українських художників. Окрім того під керівництвом Д. Андрієвського Бюро у Брюсселі щотижня видавало комунікати в кількості 400 примірників з долученням одного аркушу документів (листів, пастирських листів тощо), які розсилали до Швейцарії, Італії, Франції. Пізніше у цьому бюро було надруковано статті на міжнародні теми, меморандуми та відозви ОУН, які також були розіслані за відповідними адресами. Надруковані в бюро інформаційні матеріали різними мовами ОУН надсилали до 18 редакцій українських видань за кордоном, а також іноземним ЗМІ. В такий спосіб культурно-просвітницька діяльність Д. Андрієвського з центром у місті Брюссель творила широку мережу. Завдяки проведенню таких ініціатив українська громада мала можливість підтримувати одночасно зв'язок із творчою спільнотою та Проводом українських націоналістів. Д. Андрієвський наголошував на потребі в об'єднанні всіх сил українців, які перебували в еміграції для спільної боротьби за побудову Української держави. Зважаючи на попередній досвід, доводив, що не варто покладатись на підтримку інших держав та народів.

За короткий час українська спільнота в Бельгії організувала низку творчих вечорів, концертів, відкриттів виставок і святкувань. В такий спосіб відбувалася презентація та пропаганда української культури для європейського суспільства.

Ключові слова: культурно-просвітницька робота, музейний простір, міжвоєнний період, націоналізм, Європейське співтовариство, Українська держава, Дмитро Андрієвський.

Постановка проблеми. Після завершення Першої світової війни, поразки українських політичних сил у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. та складної політичної ситуації у міжвоєнний період на українських землях відбулась чергова хвиля української національно-політичної еміграції до країн Європи та Америки. Уже на початку 1920-х років число таких емігрантів становило десятки тисяч [8, с. 364].

Спроби об'єднання українських громадсько-політичних сил були проведені уже наприкінці 1920-х років. Невелика українська колонія на території королівства Бельгія здійснювала низку заходів для ознайомлення європейців з Україною. Українці виступали у 1927 році у м. Льеж де презентували українські народні танці, музику та пісні. 25 лютого 1928 року українська спільнота м. Брюссель та м. Льеж влаштувала концерт, який

пройшов з мистецьким, моральним та матеріальним успіхом. Зокрема, чудово себе проявили такі творчі діячі як п. Ємець та п. Білас [17, с. 120–121]. Завдяки таким зустрічам відбувалось налагодження та розширення комунікативної мережі між українцями в еміграції та, водночас презентація та пропаганда української культури для європейського суспільства.

Питанням консолідації громадсько-політичних, культурних та військових діячів та науковців на території Королівства Бельгія зайнявся Д. Андрієвський, який уже в 1919–1920 рр. працював у складі дипломатичної місії Української Народної Республіки у Швеції, а у 1921 році був консулом у Швейцарії. Після національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. перебував у Брюсселі, де очолив Українську національну раду у Бельгії та Європі, об'єднання українських

організацій у Брюсселі. Окрім того маловідомим є той факт, що напередодні конференції Є. Коновалець планував обрання на посаду Голови Проводу українських націоналістів саме Д. Андрієвського. Але під час обговорення цього питання Є. Коновальця переконали в доцільності його власної персони на чолі Проводу. Проти кандидатури Д. Андрієвського були такі аргументи: 1) його погана обізнаність з усіма поточними актуальними справами, 2) слабкий зв'язок з організаціями в Західній Україні і 3) його місце перебування (Королівство Бельгія), яке не давало йому можливості стати реальним, а не номінальним, центром підготовки конгресу [7, с. 24]. Незважаючи на це, Є. Коновалець пише Д. Андрієвському, що саме його бачить майбутнім головою Проводу і радить йому підготуватись до обрання на конгресі, ґрунтовніше ознайомитись зі всіма нюансами націоналістичного руху в краю і закордоном [10]. Однак Д. Андрієвський відповів Коновальцеві, що хоч йому вже й доводилося бути в ролі керівника різних організацій, все ж має більше бажання провадити наукову і публіцистичну діяльність: «... я маю великий потяг до обсервації, книги, моделювання людської думки». До того ж з різних причин він не міг швидко змінити місце перебування (місто Брюссель). Але головною причиною було те, що на думку Д. Андрієвського, крім Є. Коновальця ніхто з його соратників не здатен виконати це історичне завдання: «Згори твержу, що Ви оден нині можете пустити машину в рух» [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Саме на діяльність Д. Андрієвського і його внесок у процес підготовки Першого Конгресу Українських Націоналістів звернув увагу у своїй науковій розвідці О. Кучерук. Він, зокрема, зазначив, що саме Д. Андрієвський розробив теоретичні засади і накреслив практичні форми організації націоналістів [9].

Актуальним є дослідження зовнішньополітичних орієнтирів України у геополітичних візіях Д. Андрієвського (20–30-ті рр. ХХ ст.), яке провів Т. Стародуб. Його аналіз ствердив, що діяльність та стратегічне бачення Д. Андрієвського відводили Україні місце регіонального лідера Східної Європи, стабільного та безпекового центру на східних кордонах Європейського співтовариства супроти агресивної політики Москви [26].

Розгляд питань діяльності українських націоналістів у еміграції та формування українських культурно-просвітницьких організацій за кордоном у міжвоєнний період у своїх дослідженнях провели М. Посівнич [20], І. Гаврилів [5],

Р. Мельник [16], Т. Бублик [3], О. Сухобокова [21], М. Палієнко [19] та ін.

Формулювання цілей статті. Метою ж нашого дослідження буде вказати на організаційні, дипломатичні та політичні зусилля Д. Андрієвського для функціонування українських соціокультурних осередків на території королівства Бельгія.

Виклад основного матеріалу. Перебуваючи в еміграції, Д. Андрієвський намагався поєднати громадську діяльність із культурно-просвітницькою; закликав до динамічного національного руху та творчих змагань. В одній із своїх праць він зазначив, що «...ми покладаємо центр нашого політичного життя в...глибини української національної душі, сама українська національна ідея – ось справжня стихія наша. В ній шукатимемо директив реальної роботи. Будемо намагатися розбурхати наш народ, розбити мертвий спокій, створений надто оглядними політиками, збурити приспану душу нації, розвіяти туман, нав'язаний сподіваннями чужої допомоги. Ми будемо намагатися зібрати й скерувати в річище живих сил народу в напрямку державного будівництва, й не дати їм розбитись на марні струмки. Ми будемо прислуховуватись до органічних прагнень соціальної природи нації й будемо старатись допомогти їй сконсолідуватись згідно з власними потребами й законами» [2, с. 8]. У такий спосіб Д. Андрієвський наголошував на потребі в об'єднанні всіх сил українців, які перебували в еміграції для спільної боротьби за побудову Української держави. Зважаючи на попередній досвід, доводив, що не варто покладатись на підтримку інших держав та народів. Свої ідеї він часто висвітлював на сторінках журналів «Національна думка», «Розбудова нації» та ін. Д. Андрієвський багато писав на ідеологічні теми, працював над теоретичними основами націоналізму. У листопаді 1927 р. обраний до складу Проводу українських націоналістів (ПУН) [15, с. 120].

Активна співпраця Д. Андрієвського із українською еміграційною елітою не лише популяризувала українську історико-культурну спадщину, а також допомогла об'єднати всі українські громадсько-політичні сили. З-поміж усіх українських громадсько-політичних організацій на території Бельгії найбільш активно себе проявила «Громада» в м. Брюсселі під керівництвом Д. Андрієвського. Вона регулярно видавала бюлетень французькою мовою про найважливіші події на українських землях. Така ж «Громада» існувала й у місті Льеж на території Бельгії під керівництвом Мокловича, Сацюка та Бидловського

[24, с. 298]. Про активну діяльність українського національного руху довідуємось також з листа Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 9 листопада 1930 р., в якому адресант інформує про те, що в Бюро у Брюсселі щотижня виходять комунікати в кількості 400 примірників з долученням одного аркушу документів (листів, пастирських листів тощо), які розсилаються до Женеви (50 штук), Рима (50 шт.), Парижа (100 шт.) [7, с. 171]. Пізніше у цьому бюро було надруковано статті на міжнародні теми, меморандуми та відозви ОУН, які також були розіслані за відповідними адресами. Надруковані в бюро інформаційні матеріали різними мовами ОУН надсилала до 18 редакцій українських видань за кордоном, а також іноземним ЗМІ [6, с. 178].

Серед перших спроб організації Д. Андрієвським культурного дозвілля українців стає виставка графічного мистецтва у Брюсселі. Ця подія стала першою пробою співставлення творчого доробку українців у сфері образотворчого мистецтва з подібним доробком інших народів (чехів, поляків, французів та бельгійців). Таке співставлення безсумнівно дало змогу отримати об'єктивні оцінки. Музей книги в Брюсселі був найбільш зручним місце для проведення такої акції. Тут українські митці змогли отримати міжнародне визнання. Це засвідчили схвальні відгуки Дирекції Музею та зацікавленість публіки. Велика зала з численними вітринами (15) була повністю заповнена експонатами, розвішаними по стінах та розставленими за склом (до 300 експонатів різного розміру). Посередині була розташована невелика вітрина з портретом Т. Г. Шевченка, роботи видатного художника В. І. Касіяна з поясненням про заслуги Шевченка як поета та гравера. За вітриною була розташована мапа України в географічних межах від Сену по Кавказ, забарвлена червоним. Праворуч була розташована збірка дереворитів та офортів О. Кульчицької, які вражали технікою, детальним виконанням та помітним нахилом до символіки, до спиритуалізму. Патріотичний настрій виставки був найбільш яскраво виражений у серії картин «Війна на Україні»: втікачі, хрести, ниви без господаря. Інший настрій передають ніжні, залиті сонцем пейзажі. Особливе поважне місце серед експонованих картин посіла творчість В. І. Касіяна (до 75 об'єктів). Вроджений художник-гравер однаково вправно продемонстрував володіння техніками деревориту, офорту, сухої голки, мецо тінто. Дуже велике зацікавлення він проявив у висвітленні соціальних проблем, життя робітників та селян.

Представлені були також дереворити художниці С. О. Наліпинської-Бойчук, які показали поневіряння українців під різними владами з гострим відчуттям політичної несправедливості. Вони продемонстрували не лише талант, але й соціальну спрямованість художниці. Своєрідний стиль цілком вироблений, викінчений.

З-поміж інших були також представлені роботи О. Я. Рубана, які неприємно вражали «інтерпретаціями чужого [російського – С. К.] тону». Водночас сам автор, відповідно до твердження Д. Андрієвського, був українцем і намагався зображувати Україну [1, с. 3]. Особливої уваги заслуговують представлені на виставці роботи Г. Нарбута, П. Холодного, І. Вовка, І. Цимбала.

Загалом українська гравюра була представлена на цій виставці органічно і цілісно, що мало справити враження на іноземців і представити унікальну школу штихарства. Відповідно до поданого опису робіт, представлених на виставці, можемо дійти висновку про те, що на виставці графічного мистецтва у Брюсселі були представлені художники саме київської групи графіків-бойчуків, більшість з яких зазнала репресій від радянської влади уже наприкінці 1930-х років [1, с. 3]. До організаційного комітету представлення творчих робіт графіки та гравюри входили Д. Андрієвський, В. Січинський та В. Голубець.

Зважаючи на постійну роботу та старання української спільноти в Бельгії, 10 травня 1931 року відбулось відкриття Українського Відділу в Королівському Музеї м. Брюссель. У ньому було зібрано пам'ятні відзнаки українських військових формувань 1918-1920 рр. Така подія слугувала давала можливість українській спільноті вкотре засвідчити свою позицію про національне буття та боротьбу за державність.

Сама ж діяльність української спільноти у розвитку музейних колекцій на території Бельгії розпочалась раніше, у 1929 році, коли було організовано та завершено невелику Українську Секцію у Світовому музеї м. Брюссель. Після цього українські емігранти вирішили застосувати свої зусилля й у іншій інституції. Вони звернули увагу на Військовий Музей, який уже тоді відзначався відмінною організацією та цікавим матеріалом, в якому були розміщені експонати з-поза меж Бельгії. Тому не дивно, що з усіх брюссельських музеїв він був найбільш відвідуваним та був чудовим простором для культурно-просвітницької роботи.

Як і тоді, так і сьогодні у цьому музеї виставлені постійні експозиції, які стосуються бельгійської армії від часу постановня королівства у 1830 р.,

а також попередніх часів доби Наполеона та панування Нідерландів. Окрім цієї історичної частини експонуються військові речі, які стосуються Першої світової війни, націй та народів, які брали в ній участь. Кожна нація має одну або декілька вітрин, в яких розміщено зброю, амуніцію, прапори, відзнаки та медалі, зображення та манекени в одностроях. В окремих залах розміщено пам'ятки бельгійської армії та трофеї Першої світової війни.

Варто зазначити, що і сам Військовий Музей існував з 1910 року. Одразу після завершення Першої світової війни основний масив цих музейних експозицій був розташований у старому приміщенні і ним ніхто не опікувався. Однак після того як директором музею став колишній військовий-кавалерист Леконт розпочалася організація музейного простору [25, с. 21].

Українська громада м. Брюссель у тісній співпраці адміністрацією Музею здійснила необхідні заходи для та виділення площ для Українського Відділу. Згодом цю організаційні функції перебрала на себе Українська Національна Рада. Уже перші старання показали, що дирекція Музею ставиться прихильно до пропозиції українців постачати їй матеріали, з яких можна би було організувати Відділ. Ці матеріали були зібрані з територій Польщі та Чехословаччини, де перебували військові емігранти післяреволюційних змагань 1917–1921 рр. Тому українська спільнота Бельгії звернулася з проханням до уряду Чехословаччини, а дирекція Музею до уряду Польщі з проханням про виділення музейних експонатів, які були відібрані від українських відділів під час інтернації. Польська держава рішуче відмовилась надавати допомогу українцям у цьому питанні. Однак завдяки дипломатам міністерства закордонних справ королівства Бельгія вдалось перевезти всі матеріали, які їм було передано для Українського Відділу. Отже, довелось покладатись головним чином на власні сили української спільноти в Бельгії, допомогу української військової еміграції в інших країнах та на доброзичливість бельгійців.

У своєму листі до Є. Коновальця Д. Андрієвський розповідав, що відкриття відділу відбулося вельми успішно. Однак в той же час зазначав про імовірний тиск на адміністрацію Музею з боку польських органів влади [13].

Найбільш цінні речі для організації Українського Відділу переслав генерал Куш. Бібліотека ім. Петлюри в Парижі надіслала маску покійного отамана, полковник В. Вишинський надіслав булаву, подаровану йому Січовиками. В книгарні

Савули у Відні було закуплено шапку-мазепинку та бляхи до поясів. Роздобуто зображення Перфецького та зроблено прапор з тризубом на древку [23, с. 44].

Таким чином було зібрано матеріал для підготовки двох манекенів: одного – в однострої наддніпрянського козака, у смушевій шапці зі шликом; другого – в однострої галицького січового стрільця в мазепинці. Згодом до цієї колекції також долучили манекен в однострої старшини українського кавалерійського відділу. Поруч із цими експонатами у великій вітрині лежать речі і пам'ятки українського війська, а на стіні зображено стратегічний наступальний план кінця 1918 року, чотири таблиці відзнак усіх рангів обох армій, зображення та портрети.

Відкриття відбулось 10 травня 1931 року. На цю подію були запрошені всі члени Товариства. Українці також розіслали запрошення бельгійцям, литовцям, грузинам. Приїхало багато українців з провінцій. Подія розпочалась із промови Голови Української Національної Ради Д. Андрієвського. В ній він висловив подяку Дирекції за прихильність до створення музейної колекції, присвяченої діяльності Української Армії в Музеї. Також подав загальні відомості про Україну та її значення в минулому та майбутні перспективи. Пізніше старшина української армії Олексюк розповів про збройну боротьбу за незалежність України. Наприкінці Директор Музею пояснив наукову вагу збірки та подякував українцям за їхні старання та дарунки.

Незважаючи на успішне відкриття української експозиції у Військовому Музеї, Д. Андрієвський докладає зусиль для доповнення її новими елементами. Про це ми дізнаємося із його листа до Є. Коновальця [15], у якому йшлося про представлення портретів військових (розміром 15x20 см) роботи П. Холодного [18, с. 27] у музеї міста Брюссель. Варто зазначити, що той же П. Холодний у 1927 році брав участь у «Виставці української графіки в Бельгії», де була представлена виставка української графіки та гравюри [4, с. 255], тобто в такий спосіб співпраця митців з Д. Андрієвським відбувалася неодноразово.

Зважаючи на успішну роботу в музеї міста Брюссель, в одному з наступних листів Д. Андрієвський пропонує Є. Коновальцю доповнити експозицію ще одним манекеном в однострої та обдумати заснування ще одного українського відділу в паризькому музеї [14].

В рамках проведення просвітницької та культурної роботи в 1932 році було проведено «Український

Великдень у Бельгії» завдяки співпраці Національного Союзу Українських Студентів та тих, які прибули на це свято з Генту, Брюсселю, Лювену, Льежу і Серену. Під час цієї весняної зустрічі з-посеред інших виступів присутню аудиторію зацікавив реферат, проголошений Д. Андрієвським на тему: «Молодь і старше громадянство» [22, с. 4].

Висновки. Таким чином, попри складну організаційну роботу, слабку інституціоналізацію українського національного руху за кордоном наприкінці 1920-х та на початку 1930-х рр. і обмеженість ресурсів, якими могла оперувати українська національна спільнота, українські

націоналісти на чолі з Д. Андрієвським зуміли організувати в музеї міста Брюссель Український Відділ. Окрім цього українська спільнота в Бельгії у 1920–1930-х роках всіма своїми зусиллями розгорнула потужну культурно-просвітницьку та пропагандистську кампанію для консолідації українців та ознайомлення світової громадськості із становищем українців під час перебування під окупаційними режимами. Завдяки організації Українського Відділу при Військовому Музеї м. Брюссель вдалося зберегти та популяризувати історичну пам'ять про українську націю в загальноєвропейському просторі.

Список літератури:

1. Андрієвський Д. Виставка українського Графічного мистецтва в Брюсселі. *Діло*. 6 травня 1927. Ч. 93. 4 с.
2. Андрієвський Д. Наша позиція. *Розбудова нації*. Прага, 1928. Ч. 1. С. 8–11.
3. Бублик Т. В. Наукова та культурно-освітня діяльність української еміграції в Чехословаччині та Німеччині в 20–30-ті роки ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» Київ, 1997. 24 с.
4. Вашук Л. В. Петро Іванович Холодний: постать митця (за документами Центрального державного архіву зарубіжної україніки). *Архіви України*. 2016. № 5/6. С. 252–262.
5. Гаврилів І. О. УВО-ОУН: в боротьбі за Українську Державу. Львів : Левада, 2019. 500 с.
6. Гавришко М. Заходи ОУН на міжнародній арені у справі «пацифікації» в Галичині у 1930 р. *Український визвольний рух* : наук. зб. Львів, 2014. Збірник 19. С. 174–201.
7. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Том 2. Частина 2 : Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934 р.) / упоряд. Ю. Черненко. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2007. 536 с.
8. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 2. – Париж ; Нью-Йорк, 1955–1957. 399 с.
9. Кучерук О. Дмитро Андрієвський і процес підготовки Першого конгресу українських націоналістів 1929 р. *Український визвольний рух* : науковий збірник. Ч. 8. Львів, 2006. С. 76–101.
10. Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 27 листопада 1927 р. *Архів ОУН у Києві*. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 17.
11. Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 27 листопада 1927 р. *Архів ОУН у Києві*. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 18–19.
12. Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 14 травня 1931 р. *Архів ОУН у Києві*. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 147.
13. Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 14 травня 1931 р. *Архів ОУН у Києві*. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 148.
14. Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 24 травня 1931 р. *Архів ОУН у Києві*. Ф.1, Оп. 3. Спр. 2. Арк. 150.
15. Мартинець В. Українське підпілля: Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. Б. м., Вінніпег. 1949. С. 210–211.
16. Мельник Р. Теоретико-моделюючі основи В. Петріва щодо збереження та популяризації української історико-культурної спадщини в Празі. *Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець»*. Липень-серпень 2010. С. 16–20.
17. Наше в Бельгії. *Розбудова нації*. Прага. 1928. Ч. 3. С. 120–121.
18. Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 24–38.
19. Палієнко М. Г. Створення та діяльність Українського історичного кабінету в Празі (1930–1945 рр.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія. Економіка. Філософія»*. 2001. Вип. 5. С. 349–356.
20. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 рр. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України : ЦДВР. Львів. 2010. 368 с.
21. Сухобокова О. Український культурно-освітній осередок у Чехо-Словацькій республіці у 1920-х рр. *Історія України*. № 41–42, листопад 2012. С. 3–9.

22. Український Великдень у Бельгії. *Діло*. 20 травня 1932. Ч. 109. С. 4.
23. Український Відділ при Військовому Музею в Брюсселі. *Літопис Червоної Калини*. Жовква. 1931. Ч. 7–8. 44 с.
24. Українська еміграція у Франції, Бельгії та Люксембурзі. *Розбудова нації*. Прага. 1929. Ч. 8–9. С. 298.
25. Aronsson P., Elgenius G. National Museums and Nation-building in Europe 1750–2010: Mobilization and Legitimacy, Continuity and Change. New York, 2015. 226 p.
26. Starodub T. Ukraine's Foreign policy guidelines in the geopolitic vision of Dmytro Andrievskyi (20–30-s of XX century) Зовнішньополітичні орієнтири України у геополітичних візіях Дмитра Андрієвського (20–30-ті рр. XX ст.). *Humanitarian Vision*. 2019. № 1. С. 50–56.

Koniukhov S. V. THE ACTIVITIES OF DMYTRA ANDRIEVSKYI IN THE FORMATION OF UKRAINIAN CULTURAL AND EDUCATIONAL CENTERS ON THE TERRITORY OF THE KINGDOM OF BELGIUM

The article analyzes the activity of the Ukrainian emigration in the formation and development of cultural and educational centers on the territory of the Kingdom of Belgium in the interwar period. The key role of D. Andrievskyi in the organizational processes of the Ukrainian community is indicated. The main aspects of the spread of the cultural, educational and propaganda campaign for the consolidation of Ukrainians and the familiarization of the world public with the situation of Ukrainians during their stay under the occupation regimes have been clarified.

D. Andrievsky's activities on the territory of the Kingdom of Belgium managed to organize the local departments in the museums of the city of Brussels, to hold creative evenings and the opening of exhibitions of Ukrainian artists. In addition, under the leadership of D. Andrievskyi, the Bureau in Brussels issued weekly advertisements in the amount of 400 copies with the attachment of one sheet of documents (letters, pastoral letters, etc.), which were sent to Switzerland, Italy, France. Later, in this Bureau, articles on international topics, memoranda and appeals of the OUN were printed and sent to the appropriate addresses. Informational materials printed in various languages were sent by the OUN to 18 editorial offices of Ukrainian publications abroad, as well as to foreign mass media. In this way, the cultural and educational activity of D. Andrievskyi, centered in the city of Brussels, created a wide network. Thanks to such initiatives, the Ukrainian community had the opportunity to simultaneously maintain contact with the creative community and the Parade of Ukrainian Nationalists. D. Andrievskyi emphasized the need to unite all the forces of Ukrainians who were in exile for a joint struggle for the Ukrainian state building. Taking into account the previous experience, he proved that it is not worth relying on the support of other states and peoples.

In a short time, the Ukrainian community in Belgium organized a number of creative evenings, concerts, exhibition openings and celebrations. In this way, the presentation and promotion of Ukrainian culture for European society took place.

Key words: cultural and educational work, museum space, interwar period, nationalism, European community, Ukrainian state, Dmytro Andrievskyi.

Сошніков А. О.

Харківська державна академія культури

ПСЕВДОГРЕЦЬКА ТОПОНІМІКА ЯК МЕХАНІЗМ ПІДМІНИ ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ: КОЛОНІЗАТОРСЬКА ПОЛІТИКА КАТЕРИНИ ІІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

У даній статті розглядається псевдогрецька топоніміка Півдня України як механізм колонізаторської політики російського імперіалізму часів Катерини ІІ. Зазначається той факт, що, як показує практика, під час колонізації разом із мовою деструктивного впливу піддається і національна топонімія корінного етносу і не тільки й не стільки тому, що географічні назви є одиницями мови, але насамперед через їхнє особливе положення як знаків культури, як маркери кордонів етнічної території, нарешті, як важливий прояв національної самосвідомості. Офіційне перейменування – скасування національного найменування та імперативне впровадження інонаціонального та іншомовного варіанту топоніму – є важливим актом колоніальної влади, який демонструє ігнорування культурно-мовних потреб корінного населення та його насильницьке розчинення в загальноімперському просторі. Ставлення до топонімічних назв як до матеріалу, що легко деформується в політичних цілях, властиво будь-якій імперській владі взагалі. Вона завжди розглядає підміну історико-культурного ландшафту через топонімічне перейменування як інструмент своєї зовнішньої та внутрішньої політики, при цьому часто вдаючись до підміни зрозуміти – психологічному прийому впливу на свідомість людини, в ході реалізації якого терміни, що закріплені у свідомості та несуть певні емоційні реакції, підмінюються на інші слова або терміни.

Ключові слова: грецький проект, псевдогрецька топоніміка, підміна історико-культурного ландшафту, російська колонізаторська політика.

Постановка проблеми. Як показує практика, під час колонізації разом із мовою деструктивному впливу піддається і національна топонімія корінного етносу і не тільки й не стільки тому, що географічні назви є одиницями мови, але насамперед через їхнє особливе положення як знаків культури, як маркери кордонів етнічної території, нарешті, як важливий прояв національної самосвідомості. Офіційне перейменування – скасування національного найменування та імперативне впровадження інонаціонального та іншомовного варіанта топоніму – є важливим актом колоніальної влади, який демонструє ігнорування культурно-мовних потреб корінного населення та його насильницьке розчинення у загальноімперському просторі.

Ставлення до топонімічних назв як до матеріалу, що легко деформується в політичних цілях, властиво будь-якій імперській владі взагалі. Вона завжди розглядає топонімічне перейменування як інструмент своєї зовнішньої та внутрішньої політики, при цьому часто вдаючись до підміни понять – психологічному прийому впливу на свідомість людини, в ході реалізації якого терміни, що закріплені у свідомості та несуть певні емоційні реакції, підмінюються на інші слова або терміни.

Підміна – субституція, заміщення, зміна, заміна, підмінювання, підмін, підстановка, фальсифікація...

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед пізньорадянських, а потім і пострадянських істориків в оцінці рівня агресивності та масштабів експансіонізму Російської імперії переважала задана раніше, ще за сталінських часів, стратегія виправдання цієї експансії як переважно відповідної та/або об'єктивно-прогресивної. Експансіонізм зовнішньої політики Катерини ІІ начебто й визнається, проте інерція захисної реакції зберігається, самі терміни (агресія, експансія, завоювання) мінімізуються чи усуваються. Дана стаття акцентує увагу саме на колоніальній суті російського імперіалізму.

Постановка завдання. У даній статті розглядається такий аспект колонізаторської політики російського імперіалізму часів Катерини ІІ як псевдогрецька топоніміка у якості механізму підміни історико-культурного ландшафту.

Виклад основного матеріалу дослідження. У хроніках російського імператорського двору середини XVIII століття є цікавий запис. Йдеться про те, як милуючись подарованими

їй тонконогими скакунами з таврійських степів російська імператриця Катерина II скрикнула: «Гарні! Немовби грецькі боги». Щоб значило це несподіване порівняння? – губились у здогадках придворні. Мало хто знав тоді про так званий «грецький проект», що його виношувала честолюбна імператриця. Суть цього проекту полягала в тому, що Росія, на землях Османської імперії, мала звільнити православні народи від «ярма» османів, і на звільненій території створити Грецьку імперію зі столицею в Константинополі.

Середина і кінець XVIII століття – це часи європейського Просвітництва й початок доби неокласицизму, а відтак – масового захоплення європейців історією і культурою стародавньої Греції. Щоправда, на погляд європейців, сучасна їм Греція переживала не найкращі часи, адже перебувала у складі Османської імперії, яку на заході вважали типовою східною деспотією, своєрідною реінкарнацією Персії епохи Дарія і Ксеркса, з тією лише різницею, що, на відміну від них, турецькі султани таки упокорили батьківщину нащадків Мільтіада і Фемістокла, але це лише пожвавило сподівання на появу нового Олександра Великого, який звільнить їх від османського ярма.

Реалізація «грецького проекту» з подачі його автора, імператорського фаворита Григорія Потьомкіна, виглядає наступним чином: «Третій Рим», тобто Москва, позбавляє Другий Рим (Константинополь) влади османів (в подяку за хрещення в православ'я) і ставить православний хрест над храмом Святої Софії у Константинополі.

Посилаючись на свій просвітницький обов'язок перед народами Європи відродити розтоптану грецьку культуру, Катерина II мала на меті повернути до життя і відновити в колишніх кордонах давно не існуючу Візантію. Константинополь, слідуючи логіці Потьомкіна, прийняв культуру з Риму, який, у свою чергу, перейняв культурну естафету з Афин як високорозвиненого центру Стародавньої Греції. Отже, звільнивши Константинополь, Росія не лише відроджувала історичні витоки православ'я, а й ставала наступницею античної культури Стародавньої Греції, колиски європейської культури. І на цих засадах буде побудовано нову державу, де православ'я поєднається з античністю, де Росія буде його покровителем і «старшим братом» для всіх інших православних народів. Спадкоємність культури, минаючи європейських «посередників», ставила б Росію та її імператорів на ранг вище стосовно держав Європи. Стамбул повинен знову стати

Константинополем, а на трон Катерина II мріяла посадити свого малолітнього онука Костянтина. Адже він мав продовжити справу імператора Костянтина Великого, «засновника Візантії» і підхопити корону, що скотилася з голови ще одного Костянтина – Палеолога, останнього імператора Візантії, який загинув з мечем в руках під час штурму Константинополя османами. Втім, й перший онук Катерини II теж отримав незвичне для Романових ім'я Олександр – з явним натяком не лише на Олександра Невського (після якого у родоводі російських володарів і справді ніяких Олександрів не було), а й на Олександра Великого, «визволителя Греції» і підкорювача Сходу. (М. В. Гоголь у «Мертвих душах» сатирично обіграв «грецький проект»: у сентиментального мрійника Манілова два його сини, як і два сини цесаревича Павла, названі грецькими іменами: старшого звать Фемістоклос, молодшого – Алкід). За планом імператриці, Костянтин повинен буде правити у звільненому Константинополі Грецькою імперією, а Олександр як визволитель нових земель (за аналогією з Олександром Македонським) стане спадкоємцем Російського престолу.

Але чи було ж це головною метою імператриці? Звичайно ж ні. Росія вже давно чекала приводу поширити свій вплив на землі Балкан і Причорномор'я. Масштабний стратегічний задум потребував підготовки. І невдовзі стає зрозумілим: степові коні Таврії мають до «грецького проекту» пряме відношення. У 1765 році у степу на березі річки Деркуль було закладено існуючий і нині знаменитий Деркульський кінний завод. Царським наказом йому доручалося вирощувати й постачати коней для кавалерійських полків. Ці полки повинні були складати головну ударну силу армії, що мала діяти на південному фронтірі – так звалились тоді прикордонні території.

Петро Румянцев-Задунайський, Григорій Потьомкін, Олександр Суворов, Михайло Кутузов... З іменами цих видатних російських полководців пов'язані цілих чотири десятиріччя важких кровопролитних війн, насамперед, з турками й татарами.

Як констатує відомий український публіцист Євген Гуцало, «винищення мусульманської цивілізації в Криму нічим не відрізнялося від винищення своєрідних цивілізацій «малих народів» Півночі і Сибіру. Адже смисл завоювання завжди зводився до сплюндрування, до винищення, до нівеляції, до русифікації – саме такий характер і носила надв'язувана силою зброї чи фальшиволицемірних договорів чужа цивілізація. Ідеологи російського імперіалізму могли стверджувати

в недавні і давні часи, що мало чи не на кінцях багнетів царські війська несли вищу культуру. Це куди – в Україну, яка впродовж століть була донором російської культури? Це куди – в Бухару і Самарканд, які мали взагалі тисячолітні культури? Це куди – в Крим?...» [5, с. 46].

Російський поет і художник Максиміліан Волошин, описуючи культуру, мистецтво, пам'ятники Криму, зазначив, що «цей ґрунт, що представляє величезне расове напластування всіх племен, які коли-небудь проходили через Дике Поле, глибоко просякнутий еллінськими, римськими та італійськими впливами, був залитий татарським племенем. Монгольське населення виявилось дуже плавким і гнучким і швидко прийняло в себе кров і культури місцевих рас. Грецька і готська кров цілком трансформують татарство і проникають у нього до глибини мозкових звивин. Татари дають як би синтез всієї різноманітно-пістрявої історії країни. Під просторим та терпимим покровом Ісламу розквітає самотутня культура Криму. Вся країна від Меотійських боліт до південного узбережжя перетворюється на один суцільний сад: степи цвітуть фруктовими деревами, гори – виноградниками, гавані – фелюками, міста дзюрчать фонтанами та б'ють у небо білими мінаретами. На тінистих вулицях з кам'яними та дерев'яними аркадами, в архітектурі та в прикрасах будинків, у малюнках тканин та вишивках рушників догоряє вечірня позолота візантійських мозаїк та облітають осінні візерунки італійського орнаменту. Після неспокійного періоду татарства часів Золотої Орди настає золотий вік Гіреїв, під високим покровом величності, могутності та культурної Туреччини часів Сулейманів, Селімів та Ахметов. Ніколи – ані раніше, ані пізніше – ця земля, ці пагорби і гори і рівнини, ці затоки і плоскогір'я не переживали такого вільного цвітіння, такого мирного і глибокого щастя. Але у XVIII столітті Дике Поле затоплює Крим новою хвилею варварів. Цього разу це серйозніше і триваліше, оскільки ці варвари – російські, за їх спиною не хиткі і текучі води кочового народу, а важкі фундаменти Санкт-Петербурзької імперії.

Часи та погляди змінюються: для Київської Русі татари були, звичайно, Диким Полем, а Кримське ханство було для Москви грізним розбійницьким гніздом, що дошкуляло несподіваними набігами. Але для турків – спадкоємців Візантії – і для царства Гіреїв, які вже сприйняли з кров'ю і духом всю складну спадщину Криму з його грецькими, готськими і італійськими первеннями, звичайно, росіяни були тільки новою ордою Дикого Поля. І тримають

вони себе так, як зазвичай поводитися прибульці з Дикого Поля: жорстоко і руйнівно» [4, с. 69, 70].

Ось як подорожний-очевидець, професор з Кембриджу Едвард Деніел Кларк описує зодуття російською армією одної з найбагатших перлин античної цивілізації – Тавриди (Криму) в XVIII столітті. Ось росіяни приходять до Херсонеса, повного тисячолітніх еллінських і римських будівель, статуй і храмів, не торкнутих досі ані татарами, ані навіть гунами. Руїни Херсонесу ще були цілі і скрізь були ще навіть двері. Як лише прийшли росіяни, все було відразу демонтоване. Ці варвари займалися своїм улюбленим заняттям – пюндруванням. Перекидали, розбивали, закопували і нищили все, чого лише досягнули і що послужило б до висвітлення старовинної історії цієї країни. Кларк пише, що бачив на власні очі, як росіяни закладають міни під античні храми, гаками розтягують мармурові блоки. І то все роблять систематично, за наказом зверху. Ось вони приходять до Бахчисарая, де були не тільки арабсько-татарські, але й готські, еллінські й руські (старокиївські) будівлі. «Росіяни задовольнили свою варварську насолоду руйнуванням, знищивши цілковито цю столицю. Місто було колись поділене на багато частин; грецька колонія сама займала цілу широку долину. Нові завойовники знищили її цілковито, не зіставивши каменю на камені». В Керчі, місті Мітрідата, Карфагені Евксінського моря, повного пам'яток з тисячолітньої історії, росіяни, зустрівши стрункий мармур слави й величі, повелися найжорстокіше: зрівнявши з землею 500 будівель, вони збудували серед руїн близько 30 вбогих бараків. Мимоволі в холоднокровного шотландця-глядача при нотуванні своїх спостережень виривається увага: «Коли б грецький архіпелаг потрапив під панування Росії, не зосталося б там теперішніх прегарних пам'яток старовинної Еллади. Зникли б Афіни, і скіфські наїзники не зіставили б і корінця, який би показав, де було це місто. В порівнянні з росіянами навіть турки видаються освіченими і культурними» [8, с. 43–44].

Здійснити «грецький проект» у повному обсязі так ніколи й не вдасться: Візантія не відродиться. Але на початок XIX століття у склад Російської імперії входили завойовані землі від Дунаю до Кубані, все Північне Причорномор'я та Крим. Залишки неприступних колись фортець, берегових укріплень, на які рясніє все чорноморське узбережжя, – свідки жорстоких битв, виснажливих облог, шалених штурмів...

Давнє прагнення Росії здійснилося: двоголовий орел розгорнув свої крила над Чорним морем.

І вже скоро відбудуться суттєві зміни у приєднаних до Російської імперії районах Півдня.

Політика Катерини II щодо захоплених імперією держав мала спеціальну програму дій, яка полягала в їхньому упокоренні та асиміляції. Тому детальніше подивимося на реалізацію імператрицею програми приборкання спочатку вільнолюбної України, а потім і норовливого Криму.

Перш за все, Катерина II покладе край автономії України. Підступна імператриця довго заграла з козацтвом, осипала козаків, що відзначились хоробрістю в боях, медалями, грамотами та подарунками. Проте вона побоювалась мати біля південних кордонів волелюбну Гетьманщину з її самоврядуванням.

1764 року Катерина II змусила гетьмана України Кирила Розумовського зректися булави, а за вісім місяців скасувала і саму посаду гетьмана. У «Секретній настанові» князеві В'яземському при призначенні його на посаду генерал-прокурора Сенату Катерина II вказувала: «Мала Росія, Ліфляндія та Фінляндія – це провінції, що правляться дарованими їм привілеями, порушити ці привілеї відразу було б незручно, але не можна вважати ці провінції за чужі і поводитись з ними як з чужими землями – це був би явний нерозум. Ці провінції, так само як Смоленщину, треба легкими засобами привести до того, щоб вони обрусіли і перестали дивитися, як вовки до лісу» [7, с. 224].

1765 року імператриця ліквідувала традиційний полковий уклад на Слобожанщині та створила там Слобідську Українську губернію.

У 1775 році за наказом імператриці зруйнували російські війська Запорозьку Січ, а саме слово «запорожці» було заборонено. Осиротіли поля, покинуті працюючими господарями, а матінко-імператриця щедрою рукою вже роздавала багаті українські землі чужоземним колоністам. Імператриця роздала близько чотирьох мільйонів десятин земель Війська Запорізького своїм фаворитам. Нові землевласники на місці козацьких господарств фермерського типу впроваджували латифундії, засновані на праці кріпаків.

Із знищенням Запорозької Січі почалося те, що відоме нам з новітньої історії – насильницьке переселення народів. З тієї частини запорожців, яка не емігрувала до Оттоманської Порту, заснувавши там Задунайську Січ, спочатку було створено Бузьке козацьке військо на землях між Дністром і Бугом, а потім Чорноморське (на берегах Кубані та Азовського моря). Кубанці швидко обжилися, освоїли родючі землі, створили господарства фермерського типу, зафіксували у топоніміці рідні українські

назви, зберегли старі та створили нові традиції. Далеко на схід були пересунуті ногайські племена, кримські греки та вірмени потрапили на береги Азовського моря і Дону, більшість кримських татар, рятуючись від переслідувань, подались у турецькі володіння.

Захопивши Крим, російська влада вдалася до утисків кримських татар, руйнування їх житла, мечетей та цвинтарів, спалення книг та знищення інших пам'яток культури. Протягом перших десяти років після анексії Криму уряд відібрав у кримських татар і роздав російським аристократам 350 тисяч десятин найкращої кримської землі. Нові землевласники переселяли у свої кримські володіння селян із Центральної Росії. Російський уряд також дозволив селитися на півострові відставним російським солдатам та іноземним колоністам, насамперед німцям. Вирубувалися ліси у передгір'ях, насамперед біля Севастополя, що стало першою в історії рукотворною екологічною катастрофою у Криму. Отже, до кінця XVIII століття під тиском російської влади з півострова до Туреччини виїхало близько ста тисяч кримських татар.

М. Волошин з сумом констатує, що «після приєднання, при Катерині II, Крим, відрізаний від Середземного моря, без ключів від Босфору, далеко від будь-яких торговельних шляхів, задихається на дні глухого мішка. Зовнішній агонії Криму відповідає внутрішня. Основа будь-якого південного господарства – вода. Татари та турки були великими майстрами зрошення. Вони вміли вловити найдрібніший струмок ґрунтової води, направити його по глиняних трубах у великі водоймища, використовували різницю температур, що дає випоту та роси, вміли як кровносною системою оросити сади та виноградники по схилах гір. Весь це Магометів рай знищено зовсім. Замість пишних міст із «Тисячі та Однієї Ночі, росіяни збудували кілька убогих повітових містечок за російськими трафаретами з потьомкінського романтизму, й назвали їх псевдокласичними іменами» [4, с. 70].

Росіяни з великим завзяттям заходилися будувати «власну» Грецію на загарбаних причорноморських землях. Хвиля перейменувань повинна була змінити топоніміку Північного Причорномор'я, аби «заново» сконструювати минуле загарбаних території для обґрунтування їх подальшої колонізації. Про попередніх господарів і мешканців цих території не мали нагадувати навіть назви їхніх поселень, які тепер належали Росії.

Перейменування на «грецький лад» почалося з земель, що колись належали Запорозької Січі. Першою Катерина II вирішила «стерти» з мапи

назву козацького поселення Микитин Ріг, або ж Микитин Перевіз. У XVII столітті на цьому місці знаходилась одна з Січей – Микитинська – та сама, у якій 1648 року козаки обрали гетьманом Богдана Хмельницького. Тож після остаточного знищення Війська Запорозького і останньої, Підпільненської Січі, вирішили «перехрестити» і Микитин Перевіз – спочатку на Слов'янськ, потім на Нікополь («місто перемоги»). Міста з аналогічною назвою існували принаймні в кількох країнах, а найвідомішим був Нікополь на Дунаї [1, с. 402]. Проте на наявність і географічну близькість міста-«тезки» Катерина II не зважала, їй треба було увіковічити свою перемогу над вільнолюбними січовиками.

Дублювання топоніміки повторюється й надалі, ставши радше правилом, аніж винятком. Так збудований на місці поселення Білховичі Олександрівський шанець своєю чергою отримав ім'я Херсон, тобто «півострів» – цей топонім вочевидь «запозичили» у Херсонеса Таврійського [3, с. 369]. От тільки Крим в цей час ще залишався незалежною державою під владою власних ханів з династії Гіреїв, але Катерині II було конче необхідно перетягнути ковдру античної спадщини на себе. Натомість коли Кримське ханство таки ліквідували і приєднали його володіння до імперії, з'ясувалося, що найкращим місцем для будівництва бази військового флоту є саме околиці стародавнього Херсонеса Таврійського. Два Херсона для однієї імперії було, вочевидь, забагато, втім й зберігати за поселенням, що розташовувалось на місці Херсонеса Таврійського, його тодішню тюркську назву Ахтіяр Катерина II та її вірний помічник Григорій Потьомкін не хотіли. Ахтіярові довелося шукати іншу назву. Зрештою зупинилися на «Севастополь», тобто «поважний» – термін, який використовується в роботах грецьких авторів для позначення латинського титулу «август», тобто «імператорське місто». Ця назва була також запозичена, бо в римські часи Себастополісом називали давньогрецьку колонію Діоскурію на кавказькому узбережжі Чорного моря у районі сучасного грузинського міста Сухумі.

Катерининський шанець на Південному Бузі, колишній Орлик, попарі те, що він був названий на честь самої імператриці, став Ольвіополем – на честь стародавньої Ольвії, хоча її руїни знаходилися значно південніше – тоді ще поза російськими володіннями.

1783 року місто Гьозлеве було перейменоване на Євпаторію, хоча стародавні греки називали попередницю сучасного міста Керкінітидою, щоправда, давньогрецьке місто Керкінітида в Криму за анти-

чних часів теж існувало – але на іншому боці Каламітської затоки – на місці середньовічної Каламіти й сучасного Інкермана.

З Кафою російські «еллінофіли» майже вгадали – перейменували її на честь давньогрецької Феодосії, яка у античні часи таки існувала на її місці.

Для Акмесджита (Білої Мечеті), розташованого поруч із руїнами столиці давнього скіфського царства, відомої нам як Неаполь Скіфський, назвою обрали зовсім не Неаполь («нове місто»), а Сімферополь («місто користі») – це одне з небагатьох псевдогрецьких найменувань, яким взагалі немає античних відповідників. Але це можна виправдати тим, що стародавній Неаполь Скіфський тоді ще не було розкопано археологами.

Солхат (Старий Крим) перейменували на Левкополь, тобто «Біле місто», «Білгород» попри те, що в той час існував Аккерман («Білгород», але не грецькою мовою, а тюркськими) на Дністрі, який в давнину іменували Тирасом (проте Тирасподем росіяни назвали колишнє молдовське поселення Суклею на лівобережжі Дністра). Назва Левкополь не прижилась, і за правління імператора Павла I місту повернули звичну назву Старий Крим.

Засноване у XV столітті місто Хаджибей у 1794 році було перейменоване на Одесу, хоча давньогрецька колонія Одессос – це сучасна болгарська Варна. Щоправда, на місці нинішньої Одеси ще до н. е. існували грецькі поселення – дві гавані, Істріанська та Ісіакська, а на північному сході, біля Тилігульського лиману, було селище Одессос. Про них свідчать численні знахідки кераміки – амфор, ваз та ін. У III-IV століттях н. е. ці поселення ці були знищені народами, що прибули з Азії; з того часу близько тисячі років немає згадок навіть про саму місцевість нинішньої Одеси. У польських актах XIV століття місцевість Одеси значиться серед литовських володінь. У XVI століттях в ханських ярликах згадується бувший тут Качібеєв маяк, який належав Литві номінально, а насправді туркам.

1795 року указом Катерини II місто Хаджидере було перейменоване в Овідіополь на честь римського поета Публія Овідія Назона (тоді вважали, що саме у цій місцевості він перебував на засланні). Останні роки життя Овідій і справді повів у засланні, але зовсім не в Хаджидере, а у стародавніх Томах (теперішньому румунському місті Констанці) [2, с. 515].

На відміну від більшості інших повітів Мелітопольський повіт називали не на честь свого адміністративного центру, а на згадку про давньогрецьку колонію Мілетополіс (тобто «місто

мілетців», вихідців з іонійського Мілета), яка знаходилась десь на Дніпрі. Катерині II більше сподобалось написання Мелітополь («місто меду») як прозорий натяк на те, що з приєднання до Росії місцеві степи потечуть молоком та медом. Ногайське поселення поблизу Овечого броду, що мало назву Кизияр («червоний берег»), спочатку перейменовували на Новоолександрівську слободу, а у 1842 році зробили повітовим містом й переназвали Мелітополем.

У 1784 році тюркську назву татарської фортеці Кизи-Кермен змінили на Берислав (від «бери славу»), а сусідній Іслам-Кермен 1791 року перейменовували на Каховку (на честь губернатора Василя Каховського). Як бачимо, навіть якщо набору відомих перейменовувачам давньогрецьких топонімів не вистачало, назва могла бути й «слов'янською» – головне, аби не схожою на тюркську мову.

Для православних греків, які століттями жили на землях Кримського ханства, обіцянки російської імператриці звільнити їх з-під влади «варварів», обернулися депортацією на північ. Спочатку депортованих греків розмістили на берегах річки Самара, де на згадку про грецьке передмістя Бахчисараю було засноване поселення Марієнполь (1777 рік). Однак умови для проживання виявилися для греків незвичними і нестерпними. Врешті вони домоглися переселення ближче до Криму, на береги Азовського моря, де на той час вже існувало місто Павловськ. Відбувся своєрідний обмін назвами – Марієнполь став Павлоградом, а Павловськ – Маріуполем (містом Марії). Це було чи не єдине з грецьких за назвами міст Північного Причорномор'я, чию назву обрали самі греки. На згадку про покинуті греками домівки кримські назви отримали й сусідні з Маріуполем поселення – на кшталт Ялти чи Гурзуфа.

Вороже ставлення до кримських греків пояснюється тим, що їх, на відміну від вихідців з балканської Греції, вважали недостатньо лояльними до Росії. Навпаки, балканських греків наполегливо заманювали до Причорномор'я. Містечка Лакедемонівка на березі Азовського моря та Лівадія (колишній Панас-Чаїр) були названі так самими грецькими переселенцями з Балкан. Григорій Потьомкін навіть обіцяв перейменувати Керч на Пантікапей, а Таганрог на Спарту, але втім обіцянки свої не дотримав.

Топоніміку південного узбережжя Криму майже не чіпали, а переселенців згодом почали йменувати «балаклавськими» греками – не надто переймаючись тим, що Балаклава – назва тюркська, грецькою мовою селище мало назву Сюмболон.

Старі назви Очакова, Кінбурна і Ізмаїла збереглися завдяки перемогам над османами, здобутими під мурами цих фортець російським військом. Їх назви стали частиною російського імперського міфу, можливо навіть більш сакральною, аніж вигадана при імператорському дворі псевдогрецька топоніміка.

Справу знищення історичної пам'яті на приєднаних до імперії територіях було зроблено, загальний «топонімічний ландшафт» змінився, влада імперії навіть вже не вважала за потрібне йти «вглиб», на рівень містечок і сіл, все же населених корінними народами.

Давня Готія від Балаклави до Алустана забудувалася непристойними імператорськими віллами у стилі залізничних буфетів та публічних будинків та готелями у стилі імператорських палаців. Цей музей поганого смаку так і залишиться в Криму єдиною монументальною пам'яткою «Російської епохи».

Позбавившись від волелюбних мешканців, царський уряд ставив своєю метою заселити край вдячними, послухняними вірогідними. Тут на Півдні не переслідували біглих кріпаків, надавали позики й всякі пільги переселенцям. На новоосвоєних землях з самого початку стали запроваджуватись ще не звичні для російської держави прогресивні методи орендного землекористування. Небачено швидкими темпами розвивалось сільське господарство, а землеробство носило товарний характер. Неабиякий інтерес до південних просторів виявило дворянство. Дворяни безкоштовно отримували від уряду великі земельні володіння, а це обіцяло швидке збагачення. До речі, пригадаймо, для чого бідний гоголівський дворянин Чичиков так завзято скуповував «мертві душі»: бо спокуса була й самому урвати добрячий шмат землі на привабливому Півдні.

Йшов час. На базі дрібних селянських і міських промислів розвиваються ремесла і мануфактурне виробництво. Поселенці оволодівають новими професіями. Все це дає поштовх швидкому заростанню міст. Нинішній Донецьк, наприклад, виник навколо примітивних ще вугільних шахт і оточуючих їх невеликих селищ. Маючи добре обладнані порти у горловині Дніпра і на морському узбережжі, степовий край перетворювався на південні торгові ворота імперії. Південні міста швидко ставали промисловими та культурними центрами, отримували велике політичне значення. Одеса, що першою одержала статус «вільного міста», запроваджує небачене раніше у Росії торговельний режим порто-франко. Ця

нова форма безмитної торгівлі привабила закордонних партнерів, зміцніла міжнародні зв'язки. Невипадково сьогодні історики порівнюють освоєння нашого Півдня з тим же періодом у житті США і знаходять багато спільного: ті ж енергійні темпи, самобутні підходи. «Що стара Диканька!.. що з того, що її разом із старосвітською вмираючою Україною оспівав Гоголь! Ця старосвітська Україна була колись гарна! Тепер це все ще мила, але вже сумна та пустельна могила... Життя тут, а не там, тут, у нас, у нашій Новоросії! Тут усі надії півдня! Звідси вийде його майбутнє?» – захоплено вигукує у своєму романові «Втікачі з Новоросії» письменник Григорій Данилевський [6, с. 121].

Але підступала нова війна – безславна Кримська, 1853–1856 років. Прагнення російських царів здобути вихід з Чорного моря зустріли супротив не лише Туреччини, яка володіла цим виходом, але й Англії, яка мала великий вплив на Туреччину. Російський уряд не врахував, що до Туреччини та її протектора Англії приєднуються Франція та Австрія. Англія і Франція оповістили війну Росії. Англія провадила війну, щоб не допустити Росію до Середземномор'я, а Франція – щоб здобути для свого імператора Наполеона III ареолу борця за ліберальні цінності.

Війна велася на Кримському півострові, переважно навколо Севастополя, обложеного військами союзників. За Ю. Липою, «грим гармат коло правданього Херсонесу (Севастополя), коло козацького Козлов-города (Євпаторії) з місяця на місяць (1854–1855) усе виразніше виявляв світові правдивий образ Росії. Величезна Росія, що тіль лягала ще недавно на цілу політику Європи, тепер не могла скинути з Таврійського півострова воєнної англо-французької експедиції. Після одинадцятимісячної облоги ця зруйнована фортеця капітулювала.

Струс Кримської війни показав, що під адміністративно-воєнною системою ховалася сильніша від неї система крадежу й продажності. Під Севастополем було вжито вперше плавучих батарей – прообразів панцирників. Але там відіграв роллю більший винахід – відкрито слабкість Росії. В дуже щирих спогадах молодого петербурзького штабівця знаходимо опис цього моменту кінця найсильнішого і єдиного правдивого російського самодержавця – Миколи I: «Цар очунав і протер

очі тільки тоді, коли його обудили гарматні стріли в Севастополі й Євпаторії... Третього березня 1855 року, отримавши відомості про невдачу ген. Хрульова під Євпаторією, цар кличе свого улюбленого лікаря, німця Мандта, і каже йому:

– Направити те, що виявила ця війна, я вже не маю змоги і тому мушу вмерти. Я покликав тебе, щоб ти дав мені отрути.

Мандт описує докладно цілу розмову й останні хвилини Миколи I. В 11-й годині вночі стан царя вже був дуже грізний, а на другий день, 4 березня, труп його під впливом сильної отрути вже почав розкладатися.

За рік сер Гренвіль, англійський амбасадор в Росії, міг спокійно вітати нового монарха, зляканого і слабкодухого Олександра II. Будучність Росії була дуже підтята. (В 1856 році трактат у Парижі заборонив Росії навіть тримати флоту на Чорнім морі). Блискучий удар англійського грача захитав тоталістичну російщину. Вона хиталася все більше і більше, аж вкінці, на початку ХХ століття, розсипалася цілковито» [8, с. 97].

Наступні хвилі масових перейменування прокотилися півднем України вже за радянських часів, цього населені пункти перейменовували тотально, знищуючи останні згадки про минуле краю.

Висновки. Історично сформовані топоніми є свого роду орієнтиром у часі та просторі, оскільки певна територія сприймається саме за назвою її географічних об'єктів та насиченості ними, і в цьому сенсі певну територію можна історико-культурно виокремити від інших місцевостей. Незалежна Україна поступово почала відмовлятися насамперед від радянської топоніміки, але для Криму і цей процес став, так би мовити, відкладеним на певний час – до звільнення півострова від російської окупації. А от «імперські» перейменування взагалі чіпляти не стали, хоча саме ці штучно вигадані назви міст і населених пунктів є колоніальними «мітками», до яких вчорашні колонізатори завжди мріяли повернутися. Отже, дослідження політики російського колоніалізму, спрямованої на зміну топонімії Півдня України, може зробити певний внесок у реконструкцію та реставрацію справжнього культурно-історичного ландшафту цього регіону.

Список літератури:

1. Бажан О. Г. Нікополь. Енциклопедія історії України : у 10 т. Редколегія: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7 : Мл – О. С. 402.
2. Верменич Я. В. Овідіополь. Енциклопедія історії України : у 10 т. Редколегія: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл – О. С. 515.
3. Водотика С. Г. Херсон. Енциклопедія історії України : у 10 т. Редколегія : В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10: Т – Я. С. 369.

4. Волошин, М. А. Культура, искусство, памятники Крыма: Очерк. Крым. Путеводитель. *Земля и Фабрика*, 1925. С. 62–76.
5. Гуцало Є. П. Ментальність орди: статті. Київ : Видавничий центр «Просвіта», 1996. 176 с.
6. Данилевский Г. П. Беглые в Новороссии; Воля; Княжна Тараканова. Послесловие Э. Виленской ; иллюстрации О. Гроссе. Москва : Правда, 1983. 624 с.
7. Крип'якевич І. П. історія України. Відповідні редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів : Світ, 1990. 520 с. Пам'ятки історичної думки України.
8. Липа Ю. Призначення України. Нью-Йорк : Говерля, 1953. 307 с.

Soshnikov A. O. PSEUDO-GREEK TOPONYMICS AS A MECHANISM OF CHANGE OF THE HISTORICAL AND CULTURAL LANDSCAPE: THE COLONIZATION POLICY OF CATHERINE II IN THE SOUTH OF UKRAINE

In this article, the pseudo-Greek toponymy of the South of Ukraine is considered as a mechanism of the colonization policy of Russian imperialism during the time of Catherine II. The fact is noted that, as practice shows, during colonization together with the language, the national toponymy of the indigenous ethnic group is subjected to a destructive effect, and not only and not so much because geographical names are recognized as units of the language, but primarily because of their special position as signs of culture , as markers of the borders of the ethnic territory, finally, as an important manifestation of national self-awareness. The official renaming – the cancellation of the national name and the mandatory introduction of the non-national and second language variant of the toponym – is an important act of colonial power, demonstrating the disregard of the cultural and linguistic needs of the indigenous population and its violent dissolution in the overall imperial space. The attitude towards the toponymic name as a material easily deformed for political purposes is characteristic of any imperial power in general. She always considers the replacement of the historical and cultural landscape through toponymic renaming as an instrument of her external and internal policy, while often resorting to the replacement of concepts – the psychological reception of influence on human consciousness, during the implementation of which the terms fixed in the mind and carrying certain emotional reactions are replaced to other words or terms.

Key words: *Greek project, pseudo-Greek toponymy, replacement of the historical and cultural landscape, Russian colonial policy.*

УДК 72.034(477.81/.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.46>**Шеретюк Р. М.**

Рівненський державний гуманітарний університет

Стоколос Н. Г.

Київський гуманітарний інститут

**ХУДОЖНЬО-МИСТЕЦЬКІ НАДБАННЯ ОРДЕНУ ПІАРІВ НА ВОЛИНІ
(КІНЕЦЬ XVII – ПЕРША ТРЕТИНА XIX СТ.)**

У статті осмислюються мистецькі здобутки римо-католицького ордену піарів на теренах Волині впродовж кінця XVII – першої третини XIX ст. як втілення ідейних орієнтирів доби пізнього бароко в сакральному зодчестві, монументальному живописі та скульптурі, а також аналізуються основні сегменти художньо-естетичного простору його шкільництва.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, історизму, системності. Використовувалися як загальнонаукові (аналізу і синтезу, систематизації й узагальнення), так і спеціально-наукові методи, зокрема, проблемно-тематичний, хронологічний, іконографічний і стильового аналізу. Наукова новизна статті полягає у систематизації наявного на сьогоднішній день у вітчизняному мистецтвознавстві емпіричного матеріалу про художньо-мистецькі набутки римо-католицького ордену піарів на Волині впродовж кінця XVII – першої третини XIX ст. та спробі аналітичних узагальнень щодо їх теоретичного обґрунтування.

Встановлено, що в піарських сакральних монументальних комплексах були втілені автентичні зразки західноєвропейського стилю бароко. Зводилися вони за участі провідних фахівців із Західної і Східної Європи. Окреслено, що органічним елементом архітектурних ансамблів піарських костелів на Волині була монументальна статуарна пластика, а також високохудожня різьба по дереву. Аргументовано, що живописні твори авторства Кароля Губеля, що оздоблювали будівлі Любешівського і Дубровицького осередків ордену піарів, за рівнем виконання, оригінальністю сюжетів, досконалістю композицій, експресією, а також неповторною колористикою, віднесені фахівцями до шедеврів європейського мистецтва. Акцентовано, що сегментами мистецької практики ордену піарів на Волині XVII – першої третини XIX ст. були: естетичний потенціал архітектури колегіумів, їх інтер'єрів, до оформлення яких нерідко залучалися знані європейські митці; музичний супровід релігійних церемоній і значимих подій світського життя; театральні постановки; ботанічні сади і парки з унікальними колекціями рослин.

Ключові слова: Волинь, римо-католицький орден піарів, пізнє бароко, сакральна архітектура, статуарна пластика, декоративна пластика, фреска, естетизація освітнього середовища.

Постановка проблеми. Поява на політичній карті світу незалежної держави Україна і подальший розвиток її духовно-культурного життя актуалізували поглиблене вивчення вітчизняної культурно-мистецької спадщини, переосмислення багатьох підходів до її оцінок. Легітимізація українства як самодостатньої національної спільноти спонукала до перегляду низки вкорінених стереотипів і вироблення нових поглядів на весь мистецький доробок нації [9]. У цьому контексті на авансцені проблемного поля вітчизняної гуманітаристики постала потреба повернення із забуття багатьох сторінок історії українського мистецтва, дослідження яких цілеспрямовано табувалися тоталітарною системою, а величезна кількість

пам'яток нищилася – вилучалася із національної історико-культурної скарбниці та зрештою зникала з культурного ландшафту українських земель. Зокрема, йдеться про твори сакрального мистецтва, пов'язані з діяльністю римо-католицьких чернечих орденів, значимість якої для розвитку української культури впродовж тривалого часу свідомо ігнорувалася чи спотворювалася спочатку російським самодержавством, а пізніше – радянською владою. Тому «У темряві минулого залишилися імена вітчизняних і запрошених з інших країн митців – творців сакрального простору католицьких храмів», що зрештою призвело «до стирання у свідомості людей вартості велетенського доробку в історії вітчизняного мистецтва» [10, с. 10].

Приміром, до останнього часу на маргінесах вітчизняних наукових досліджень залишалася освітня і художньо-мистецька праця одного з римо-католицьких орденів, а саме піарів, який створив на Волині три осередки – у Дубровиці (1684 р.), Любешові (1689 р.) та Межирічі Корецькому (1702 р.). Його вплив на художньо-мистецький ландшафт краю заслуговує на виважену оцінку в контексті внеску у формування синкретичної, «православно-латинської» спрямованості української культури, її розвороту, за висловлюванням Дмитра Чижевського, «обличчям на Захід» [14, с. 16].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії мистецький аспект діяльності ордену піарів на Волині кінця XVII – першої третини XIX ст. досі не був предметом комплексних наукових студій. Найбільш вивченою є сакральна архітектура ордену піарів, окремі пам'ятки якої досліджували Ольга Михайлишин [6] і Петро Ричков [8]. Базисними працями стосовно живописної та скульптурної спадщини ордену піарів є монографії Павла Жолтовського [1] і Дмитра Крвавича [2]. Що стосується здобутків садово-паркового мистецтва ордену піарів на Волині, то тут хотілося б відзначити науковий доробок Віктора Мельника [5].

Мета дослідження – спроба узагальнення мистецької візії ордену піарів на Волині крізь призму його набутків в архітектурі, монументальному малярстві, статуарній і декоративній пластиці, а також у творенні художньо-естетичного простору піарського шкільництва краю.

Виклад основного матеріалу. Одним із римо-католицьких орденів, що виникли і розгорнули свою діяльність на хвилі Реформації як її ремінісценція, тобто своєрідний відгук, був орден піарів. Хоча він не створив на Волині розгалуженої мережі своїх осередків, оскільки у краї їх діяло тільки три, – у Дубровиці, Любешові та Межирічі Корецькому, але кожний із них справляв відчутний вплив на духовно-культурний розвиток його населення на базі досягнень тогочасної європейської освіти, науки, а також практики господарювання. Показово, якщо донедавна нашим сучасникам була доступна певна інформація про набутки освітньої діяльності піарів [13], то водночас досягнення їх художньо-мистецької праці в Україні належно не оцінені, оскільки майже забуті.

Наголосимо, що в піарських сакральних монументальних комплексах були втілені автентичні зразки західноєвропейського стилю бароко. Зводилися вони за участі провідних фахівців із Західної і Східної Європи. Приміром, піарський костел

святого Антонія Падуанського в Межирічі Корецькому збудовано за проектом знаного польського архітектора Войцеха Ленартовича. І хоча він був традиційним для більшості тогочасних костелів Речі Посполитої, однак для Волині – винятковим, оскільки в ньому була застосована так звана стовпово-стінова об'ємно-планувальна система. Не можна обійти увагою й того, що піарські костели у Дубровиці, Любешові та Межирічі Корецькому були не лише органічно вписані в оточуюче середовище, але й відігравали роль висотної домінанти в їх просторо-планувальній композиції. За архітектурною формою всі три піарські храми являли собою тринавні базилики; у Дубровиці і Межирічі Корецькому – з двома вежами як частинами фасадів. Цим спорудам притаманна підкреслена монументальність, репрезентативність, живописність.

Оздоблення інтер'єрів пізньобарокових піарських храмів відзначалося довершеними творами пластичного мистецтва. Серед них: ліпний декор Дубровицького костелу з його стукковими композиціями, зокрема орнаменти, зображення путті і музичних інструментів, гірлянди квітів на стінах, колонах і стелі, а також статуарна пластика вівтарів; монументальні твори «неповторної рококової містичної пишності» – статуї Богородиці і святого Йосифа Любешівського костелу; різьблені «барокового стилю» численні вівтарі Дубровицького та Межиріцького костелів. Органічним елементом архітектурних ансамблів піарських костелів на Волині була монументальна статуарна пластика з притаманною їй драперії «рухливістю і темпераментним поривом», а також високохудожня різьба по дереву численних вівтарів. Щедро орнаментована й позолочена, вона живила емоційну насиченість інтер'єрів культових споруд, надавала їм більшої декоративності.

Значиме місце в оздобленні римо-католицьких культових споруд на Волині, зокрема й ордену піарів, упродовж XVIII – початку XIX ст. належало монументальному живопису, який, за виразом Павла Жолтовського, «ніби об'єднував помпезну різноманітність пишних інтер'єрів в єдину цілісність» [1, с. 122]. Його характерними рисами були патетика, апофеозні адоративні композиції, сповнені руху й експресії, калейдоскопічне багатство фігур і пишних драпіровок, різноманітність сюжетів, алегоричних зображень і символів.

Усе це більшою чи меншою мірою було власне творчості художника-членця ордену піарів Кароля (Лукаша) Гюбеля – одного з видатних польських митців середини – другої половини

XVIII ст., котрий майже все своє творче життя провів на Волині. На жаль, зі всього його мистецького доробку на її теренах дивом збереглася лише одна фреска із зображенням хрещення святим Іоанном Ісуса Христа в річці Йордан в апсиді Дубровицького костелу. Донедавна ім'я цього художника та його внесок у мистецьку скарбницю польського, українського і білоруського народів були майже забуті, але дослідження останніх років повертають нам пам'ять про його творчий шлях, зокрема здобутки в царинах сакрального і світського живопису [12]. З них дізнаємося, що творами монументального і станкового живопису авторства Кароля Гюбеля були оздоблені не тільки будівлі Любешівського і Дубровицького осередків ордену піарів, а й низки інших культових і світських споруд Правобережної України та Білорусі. Виконавський рівень його фресок, зокрема оригінальність сюжетів, досконалість композицій, експресія, а також неповторна колористика, отримали високу оцінку польських мистецтвознавців у 20-х рр. XX ст., коли частина з них ще зберігалася. Вони віднесли їх до шедеврів живопису європейського рівня. Отже, є всі підстави для твердження, що доробок Кароля Гюбеля став вагомим внеском у мистецьку складову діяльності ордену піарів на Волині, неподільним надбанням польської, української та білоруської культур.

Естетизація середовища освітньої діяльності піарів на Волині забезпечувалася тим, що будівлі колегіумів цього ордену являли собою невід'ємну складову просторово-планувальної композиції їхніх осередків. Оформлення шкільних приміщень гармоніювало з їх функціональністю, вповні відповідало намаганням, притаманному добі Просвітництва, створити такий простір, де б зручність освітньої комунікації узгоджувалася, гармоніювала з його художньо-мистецьким наповненням. Він був властивий ошатним бібліотекам, добре обладнаним спеціалізованим кабінетам, музеям, навчальним аудиторіям, рекреаціям, залам для урочистостей, щедро декорованим настінними фресковими розписами із зображеннями значимих історичних подій, портретами видатних представників ордену піарів, а також їхніх колишніх вихованців, котрі стали знаковими постатями країни – державними і церковними діячами, письменниками, науковцями тощо.

Підопічні навчальних закладів ордену піарів набували гарної музичної освіти, яка, базуючись на відповідних навчальних дисциплінах, удосконалювалася їх участю в релігійних обрядах і світських церемоніях. Симптоматично, що музи-

кування молодих людей не обмежувалося сферою сакрального, оскільки наповнювалося й вагомим світським сегментом. Зокрема йдеться про активне залучення учнів до музичного супроводу значимих подій шкільного життя, театральних дійств, а також містечкових музично-драматичних постановок.

Шкільний театр цього ордену, який свого часу став однією з ланок його освітньо-виховної програми, виконував низку значимих дидактичних функцій: залучення молоді до надбань тогочасного європейського сценічного мистецтва сприяло розвитку пам'яті, уяви, оволодінню латиною, вдосконаленню дикції та навичок ораторського мистецтва. Набуття шкільними виставами виразного публічного характеру протягом XVIII – початку XIX ст. мало неабияке суспільне значення, оскільки справляло позитивний вплив на модернізацію духовно-культурного простору краю. Зрештою, залучення сценічного мистецтва до освітньої праці піарів на Волині як однієї з ланок латинського шкільництва, його багатолітня практика стали внеском не тільки у формування вітчизняної шкільної драми, а й одним із чинників розвитку українського професійного театру [11].

Культурно-освітня праця трьох осередків ордену піарів на Волині впродовж середини XVIII – першої третини XIX ст. реалізувалася із залученням потенціалу ботанічних садів і парків – невід'ємної частини їх структури. Вони слугували як збагаченню змісту низки навчальних дисциплін, зокрема таких, як природознавство, рільництво, сільське господарство, садівництво тощо, так і набуттю вихованцями практичних навичок, співзвучних освітнім інтенціям доби. Набуваючи знань і вмінь під час роботи в ботанічних садах і парках, розвиваючись фізично, інтелектуально й емоційно, юнаки досягали прикладну значимість результатів ботанічних студій, зокрема для збереження, збагачення навколишнього природного середовища на основі надбань тогочасної науки і практики. Саме тому з навчальних закладів піарів вийшла плеяда ботаніків, ландшафтних архітекторів, садівників, подвижницька праця яких стала внеском до скарбниць освіти і науки, модернізації господарської діяльності, збагатила культурний простір краю мережею садів і парків, частина яких були справжніми витворами садово-паркового мистецтва.

Доля осередків ордену піарів на Волині виявилася не тільки драматичною, а в окремих випадках трагічною. Водночас вона є показовою в контексті

функціонування на її теренах Римо-Католицької Церкви під час перебування у складі різних державних утворень. Якщо їх заснування, розбудова й активна діяльність за Речі Посполитої стали наслідком сприяння з боку її владних структур, перш за все місцевих польських магнатів і шляхти, то за володарювання Російської імперії з політичних міркувань із наростаючою силою вони піддавалися адміністративним заходам тиску. Це призвело до їх поступового занепаду і, зрештою, заборони діяльності. За часів міжвоєнної Польщі ставлення до духовно-культурних надбань римо-католицьких орденів, зокрема їх художньо-мистецької складової, суттєво змінилося. Приміром, комплекс піарського костелу в Межиріччя Корецькому був не тільки відновлений, а й суттєво розбудований. Водночас два інші – у Любешові і Дубровиці – з метою наступної реставрації були ретельно обстежені польськими фахівцями. І якщо Дубровицький костел тоді частково оновили, то стосовно Любешівського католицького храму початок Другої світової війни перекреслив такі ж наміри. Значних руйнувань, а в низці випадків і незворотних утрат, сакральні об'єкти ордену піарів на Волині зазнали за радянської доби. Нині лише один колишній піарський костел святого Іоанна Хрестителя в Дубровиці знаходиться не тільки в задовільному стані, а й зусиллями спільноти громади Римо-Католицької Церкви та співвітрян з інших місцевостей України і Польщі його зовнішній вигляд, а також інтер'єр поступово повертають низку ознак автентичності. Водночас, на жаль, споруда піарського костелу святого Антонія Падуанського у Великих Межиріччях стрімко руйнується, а третій – на честь святого Іоанна Євангеліста в Любешові – втрачений.

Вповні поділяючи думку Василя Липинського, що «українським є і повинно бути все, що осіло... на нашій землі і що тим самим стало частиною України без огляду на його плем'яне чи культурне походження, на його «расову» чи ідеологічну «генеалогію» [3, с. 57-58], водночас солідаризуємося з твердженням польського історика і політичного діяча Генріка Літвіна: «Річ Посполита є нашим спільним минулим. Її реальність творили всі народи й усі вони відповідали за те, якою вона була. Ми не можемо розділити між собою цей спадок відповідно до сучасних критеріїв. Вони просто не діють... Тож ми не можемо розділити спадщину, але маємо замислитися над тим, хто її створив» [4, с. 36].

Дійсно, художньо-мистецький спадок діяльності ордену піарів на Волині впродовж кінця XVII – першої третини XIX ст. розділити між

поляками і українцями не можна, а досліджувати й осмислювати його самотність і значимість для їх культур необхідно, оскільки в історичній пам'яті, історичній свідомості будь-якої нації неабияку роль відіграє кровний зв'язок поколінь.

У цьому контексті вивчення і популяризація мистецьких здобутків ордену піарів на Волині кінця XVII – першої третини XIX ст., які є спільним культурним надбанням кількох народів-сусідів, має як суто пам'яткоохоронне, так і загальнодержавне значення. Осмислення своєрідності історичного шляху Волині як частини західного регіону Вітчизни, зокрема витоків її органічних зв'язків з європейським освітньо-культурним і художньо-мистецьким простором, володіє потенціалом неабиякого впливу на формування національної самосвідомості українського народу, його ідентичності.

Цей висновок вповні відповідає розмірковуванням видатного українського мислителя Мирослава Поповича, котрий у підсумках своєї праці «Нарис історії культури України» написав: «Піднесення української культури не буде результатом руйнації здобутого в рамках важкого минулого. Україна створила доробок, що його вона має тепер асимілювати на нових, сучасних, цивілізованих культурних європейських засадах. Варіантів катастрофи і втрати цінностей багато, варіант відродження лише один. Це – дбайливе збереження всього того, що служило в нашій історії істині, добру і красі» [7, с. 724].

Наукова новизна результатів дослідження полягає як у систематизації наявного на сьогоднішній день у вітчизняному мистецтвознавстві емпіричного матеріалу про художньо-мистецькі набутки римо-католицького ордену піарів на Волині впродовж кінця XVII – першої третини XIX ст., так і спробі здійснення аналітичних узагальнень щодо їх теоретичного обґрунтування.

Висновки. Якщо надбання освітніх комунікацій представників ордену піарів, їх значимість у контексті тих трансформацій, яких зазнавав духовно-культурний ландшафт Волині, все ж стали предметом досліджень окремих вітчизняних дослідників, то художньо-мистецький сегмент їхньої діяльності за незначним винятком лишається поза їх науковим інтересом. Знання про мистецьку складову праці ченців ордену піарів на Волині значимі щонайменше тим, що вони зробили свій внесок в утвердження в краї духовності, етики й естетики бароко як універсальної системи. Воно стало «відліком існування культур Нового часу», справило визначальний вплив

на українське бароко, «яке успадкувало барокову естетику своїх перших «учителів» нового мистецтва – поляків» [15, с. 453]. Цей загальноєвропейський стиль, «жваво підхоплений в Україні» у другій половині XVII ст., перетворив українську культуру на самостійну частину всеєвропейської культурно-історичної епохи бароко [15, с. 457].

Список літератури:

1. Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. К. : Наукова думка, 1988. 158 с.
2. Кравич Д. П. Львівська барокова скульптура: джерела інспірацій. Українське барокко та європейський контекст. К. : Наукова думка, 1991. С. 96–105.
3. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк : Накладом Видавництва Корпорації «Булава», 1956. 111 с.
4. Літвін Г. Третій рівноправний суб'єкт федерації. *Пам'ятки України*. 2016. № 5. С. 20–36.
5. Мельник В. Дубровицький монастир піарів – визначний культурний та освітній осередок Волинського Полісся XVIII–XIX століття. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею* : збірник наукових праць. Випуск XVI. Частина 2. Рівне : Дятлик М., 2015. С. 51–55.
6. Михайлишин О. Костьол Св. Антонія в Великих Межирічах (Корецьких): три століття життя. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині* : науковий збірник. Випуск 8. Луцьк : Надстир'я, 2001. С. 134–139.
7. Попович М. Нарис історії культури України. К. : АртЕк, 1998. 728 с.
8. Рычков П. Дорогами Южной Ровенщины (От Корца до Пляшевой). М. : Искусство, 1989. 176 с.
9. Скрипник Г. Історія українського мистецтва: нові наукові контексти та суспільні виклики. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16867/01-Skrypnik.pdf?sequence=1>
10. Урсу Н. Мистецька спадщина домініканського ордену на території України XVII–XVIII ст. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2006. 372 с.
11. Шеретюк Р.М. Шкільний театр у контексті культурно-освітньої діяльності ордену піарів на Волині (XVII – перша половина XIX ст.). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку* : збірник наукових праць. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 23 / упоряд. В. Г. Виткалов ; редкол.: Ю. П. Богуцький, С. В. Виткалов, С. М. Волков та ін. ; наук.-бібліогр. редагування наукової бібліотеки РДГУ. Рівне : РДГУ, 2016. С. 8–13.
12. Шеретюк Р. М. Кароль (Лукаш) Гюбель (1722–1793): художник у чернечому вбранні: історико-мистецтвознавче видання. Рівне : РДГУ, 2017. 62 с.
13. Шеретюк Р., Стоколос Н. «Pietas et Litterae» («Благочестя та Освіта»). Культурно-освітня діяльність ордену піарів на Волині (кінець XVII – перша третина XIX ст.) : монографія. Рівне : О Зень, 2018. 289 с.
14. Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. *Київська старовина*. 1997. № 1–2. С. 11–27.
15. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероблене та розшир. К. : Критика, 2005. 584 с.

Sheretiuk R. M., Stokolos N. G. ARTISTIC ACQUISITIONS OF THE ORDER OF PIARISTS IN VOLYN (THE END OF THE 17TH – THE FIRST THIRD OF THE 19TH CENTURY)

The artistic achievements of Roman Catholic Order of Piarists on the territory of Volyn during the end of the 17th – the first third of the 19th century are discussed in the article, as the creation of the ideological landmarks of the late Baroque era in the sacred architecture, monumental painting and sculpture, and the main segments of artistic and aesthetic space of its school education are analyzed.

The research methodology is based on scientific principles, historicism, and systematicity. They were used as general scientific (analysis and synthesis, systematization and generalization), as well as special scientific methods, in particular, problem-thematic, chronological, iconographic and stylistic analysis. The scientific novelty of the article lies in systematization of available today, in domestic art history the empirical material about the artistic achievements of the Roman Catholic Order of Piarists in Volyn during the end of the 17th century – the first third of the 19th century and attempts of analytical generalizations regarding their theoretical reasoning.

It has been established that in Piarists sacral monumental complexes, authentic samples of the Western European Baroque style were embodied. They were compiled with the participation of leading specialists from Western and Eastern Europe. It is outlined that the organic element of architectural ensembles of Piarists churches in Volyn was monumental statuary plastic, and also highly artistic wood carving. It is argued that pictorial works of Karol Gübel, which decorated the buildings of Lyubeshivskiyi and Dubrovitskiy center of the Order of Piarists, according to the level of implementation, originality of plots, perfection of compositions, expression, as well as unique coloring, are classified by experts as masterpieces of European art. It is

emphasized that segments of the artistic practice of the Order of Piarists in Volyn in the 17th – first third of the 19th century were: aesthetic potential of architecture collegiums, their interiors, the famous European artists were involved into creation the design, musical accompaniment of religious ceremonies and significant events of secular life; theatricals; botanical gardens and parks with unique collections of plants.

Key words: *Volyn, Roman Catholic Order of Piarists, Late Baroque, sacred architecture, monumental statuary plastic, decorative plastic, fresco, aestheticization of the educational environment.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

УДК 321.6(439)''192/193''

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.47>

Палінчак М. М.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Каніман Л. І.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Скиба І. І.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ М. ГОРТІ

Прискіпливий аналіз особливостей міжвоєнної епохи дає підстави стверджувати, що регентство М. Горті припало на часи, коли Угорщина мала потребу в сильній особистості на чолі держави. За умовами Тріанонської мирної угоди вона позбулася майже двох третин своєї колишньої території, яка скоротилася з 283 тис. км² до 93 тис. км², і близько половини населення, кількість якого зменшилася з 18,2 млн. до 7,6 млн. осіб. Недотримання етнічного принципу при визначенні нових кордонів у значній частини угорського населення викликало відчуття несправедливості та національної ущемленості, що в подальшому справило значний вплив на державну політику Угорщини. Ці ж самі чинники суттєво вплинули й на світогляд самого М. Горті, який після падіння так званої «Угорської радянської республіки» 6 серпня 1919 р. набув яскраво вираженого антикомуністичного характеру. Антикомунізм став одним із ідеологічних базисів державної системи, яку було створено в Угорщині після Першої світової війни. Він доповнював офіційну християнсько-національну ідеологію, орієнтовану на створення в суспільстві потужного середнього класу – як основної соціальної бази відродження всього угорського суспільства.

Проаналізовано, що міжвоєнне двадцятиліття є важливим, насиченим подіями значного політичного значення періодом новітньої угорської історії.

Описано, що у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни Угорщина була унікальним державним утворенням: королівством без короля. Фактично країною керував регент – контр-адмірал М. Горті.

Проаналізовано, що М. Горті дотримувався консервативних засад у державотворенні.

Характеристика політичного режиму М. Горті була б неповною, якби ми оминули своєю увагою основні напрями зовнішньої політики Угорщини у 1920–1930-ті рр. З огляду на це досліджено, що Гортистська дипломатія в ці два десятиріччя загалом була доволі активною, причому цю сферу державної діяльності регент М. Горті тримав під пильним особистим контролем.

Ключові слова: Угорщина, держава, релігійні організації, церква, взаємовідносини, політичний режим, політика, міжвоєнний період, дипломатичні відносини.

Постановка проблеми. Міжвоєнне двадцятиліття (1918–1939 рр.) є важливим, насиченим подіями значного політичного значення періодом новітньої угорської історії. У міжвоєнний період та в роки Другої світової війни Угорщина була унікальним державним утворенням: королівством без короля. Фактично країною керував регент – контр-адмірал М. Горті (дата народження – 18 червня 1868 р., село Кендереш, комітат Солнок; дата смерті – 9 лютого 1957 р., місто Ешторіль, Португалія), останній головнокомандуючий флотом Австро-Угорської

імперії. Він був проголошений регентом Національними зборами Угорщини 1 березня 1920 р. й залишався на цій посаді до 16 жовтня 1944 р., коли під дулами німецьких автоматників був змушений її зректися й письмово передати всю владу в країні новому прем'єр-міністрові, лідеру нілашистів Ф. Салаші, якого називали «вождем нації» й котрий повністю влаштував Берлін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато вітчизняних та зарубіжних вчених досліджувало дану тематику.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Характеристика політичного режиму М. Горті є актуальною темою дослідження. М. Горті зайняв пост правителя в надзвичайно складних міжнародних умовах.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є проаналізувати особливості політики М. Горті.

Виклад основного матеріалу дослідження. М. Горті зайняв пост правителя в надзвичайно складних міжнародних умовах, коли нова країна – у статусі держави, що прогнала у війні, – постала перед перспективою мирних переговорів і погодження на них важких для неї умов миру. Внутрішньополітична ситуація всередині Угорщини також була надзвичайно складна, оскільки характеризувалася політичною нестабільністю й хаосом, розрухою, руйнацією економічних зв'язків, що склалися століттями. Отже, погоджуючись очолити країну за таких умов, М. Горті взяв на себе величезну відповідальність.

Ставши главою держави, він зберіг за собою посаду головнокомандуючого армією, проте його основними функціями на початковому етапі правління стали представництво країни перед зовнішнім світом, призначення і прийом послів. Від його згоди залежало утворення законодавчих рішень у питаннях війни і миру. Пізніше, з 1937 р., він набув право на оголошення війни та укладення миру без згоди уряду і парламенту. Свої функції регент реалізовував через уряди, які сам і призначав. Йому було надане повноваження усувати та призначати прем'єр-міністрів. Регент користувався законодавчою ініціативою, правом скликання і розпуску парламенту. Недоторканість особи регента та захист його гідності були гарантовані законом, хоча в разі порушення певних законодавчих актів він міг бути притягнений до відповідальності. Права ухвалення рішень на законодавчому рівні і прийняття законів регент не мав, проте мав право двічі повертати закони в парламент на додатковий розгляд.

Аналіз фахової літератури, мемуарів регента та його політичної поведінки засвідчує, що М. Горті дотримувався консервативних засад у державотворенні. Зокрема, угорський історик М. Ормош так пише щодо цього: «М. Горті... був старомодним майже до анахронізму. Його контрреволюційний вождізм не мав нічого спільного з формами нацизму чи фашизму. М. Горті не розробляв і навіть не сприймав ніякої нової ідеології. Він слідував тим позиціям і поглядам, які засвоїв за часів монархії в батьківській оселі та у військовому

училищі». До влади М. Горті ставився з повагою, але «не був одержимий владою. Політичне керівництво в роки свого правління він майже винятково покладав на уряд, і переважно лише у кризових ситуаціях прибирав його до своїх рук» [5].

У навчальній і науковій літературі наголошується на тому, що вперше головні положення консерватизму були сформульовані в працях Е. Берка (1729–1797), Ж. де Местра (1753–1821), Л. де Боналда (1754–1840) та їх однодумців і прибічників. Відправною точкою розвитку консерватизму вважається вихід у світ 1790 р. знаменитого есе Е. Берка «Міркування про Французьку революцію». Сам термін «консерватизм» увійшов до наукового обігу після заснування в 1815 р. французьким політиком і письменником Ф. де Шатобріаном журналу «Консерватор». Фундатори консерватизму протиставили висунутим Просвітництвом і Великою французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму погляд на суспільство як на органічну й цілісну систему, що ґрунтується на традиційних засадах. Реалізація зазначених ідей, як стверджували консерватори, призведе до знецінення успадкованих від пращурів традицій, до нерозумної руйнації моральних і матеріальних цінностей суспільства. Характеризуючи суспільство як амальгаму інститутів, норм, моральних переконань, традицій, звичаїв, що сягають своїм корінням у глибину історії, сам факт їх єдності і взаємопов'язаності вони розглядали як «диво історії», оскільки цей факт неможливо пояснити в раціональній площині [1, с. 300].

В загальних рисах проаналізуємо зміст та особливості притаманного епосі М. Горті авторитарного режиму. В політичній науці усталилася думка про те, що авторитарний політичний режим характеризується такими рисами: 1) наявністю сильного центру, в якому сконцентровано потужну владу з широкими можливостями застосування насильства чи примусу; 2) мінімальною участю громадянського суспільства в управлінні державою; 3) частковим або повним вилученням із процесу прийняття та реалізації політичних рішень методу знаходження компромісів, взаємного погодження у процесі обговорення різних позицій; 4) дискреційними повноваженнями органів політичної влади, тобто фактичним їх правом діяти на власний розсуд, зокрема і з порушенням норм закону, на підставі лише власного розуміння політичної доцільності; 5) широкими законодавчими повноваженнями виконавчих органів державної влади; 6) обмеженістю чи відсутністю сфери застосування принципу гласності в діяльності органів політич-

ної влади; 7) обмеженням громадянських, політичних та особистих прав і свобод, а також юридичних гарантій їх забезпечення.

Необґрунтованою є оцінка авторитаризму лише як негативного явища. В авторитарних державах іноді наявні елементи громадянського суспільства, а в самому суспільстві чіткої регламентації зазнає переважно політична сфера. Можлива також наявність у суспільстві легальної опозиції. Якщо за умов тоталітаризму необхідно постійно доводити режимові свою особисту відданість і лояльність, то при авторитарному режимі відданість як така не є обов'язковою; головне, щоб громадяни відкрито не виступали проти режиму і влади. Також за авторитаризму може не бути уніфікованої ідеології. Через несформованість демократичних інститутів мобілізаційні можливості застосування ідеологічних механізмів підкорення населення порівняно обмежені, а саме суспільство характеризується вищим ступенем інертності, ніж за інших політичних режимів. Влада концентрується в руках правлячої еліти, демократичні принципи не сприймаються як абсолютна (а іноді й як відносна) цінність, надзвичайно широкими повноваженнями наділені силові структури. Принципи конституційності і законності в авторитарній державі майже завжди спотворюються.

Залежно від цілей встановлення і розвитку політичного режиму виокремлюють різні види авторитаризму. Так, метою стабілізаційного авторитаризму є збереження існуючого державного ладу; альтернативний авторитаризм характерний для країн, які відкинули демократичні засади суспільного розвитку; деструктивний авторитаризм, спрямований на руйнацію державного ладу. Більш розгорнутою є інша класифікація, за якою виділяють такі види авторитаризму: військово-бюрократичний (змішана диктатура військових і бюрократичних еліт); корпоративний (співробітництво економічних конгломератів на противагу однопартійності в політичній системі); дототалітарний (перехідний режим від демократії до тоталітаризму, що характеризується наростанням обмежень діяльності груп інтересів

громадянського суспільства і церкви); постколоніальний (режим у колишніх колоніях на шляху до незалежності, що характеризується обмеженим політичним плюралізмом в умовах нестабільної економіки); традиційний (режим спадкового родового чи династичного правління, з монолітною структурою політичної еліти); егалітарно-авторитарний (повністю закритий режим з монолітною структурою влади і відсутністю прав на приватну власність, характерний для деяких комуністичних держав сучасності); авторитарно-інегалітарний (владна еліта має диференційовану структуру і співпрацює з економічно привілейованими групами приватних інтересів, проте ця співпраця закрита для громадянського суспільства); змагально-олігархічний (режим будується на конкуренції економічних еліт, представники яких беруть активну участь у політиці на фоні пасивної соціальної бази) [2, с. 12].

Характеристика політичного режиму М. Горті була б неповною, якби ми оминули своєю увагою основні напрями зовнішньої політики Угорщини у 1920–1930-ті рр. Гортистська дипломатія в ці два десятиріччя загалом була доволі активною, причому цю сферу державної діяльності регент М. Горті тримав під пильним особистим контролем. Майже немає сумнівів у тому, що однією з основних його цілей було домогтися ревізії положень Тріанонського мирного договору мирними засобами [4, old. 197]. З огляду на це на різних міжнародних перемовинах він неодноразово ставив питання про долю угорців, які опинилися за межами нових угорських кордонів. Але всі угорські пропозиції, що висувалися в цьому контексті, натикалися на повне неприйняття й категоричне заперечення з боку Франції. Нова країна, що виникла на уламках імперії, яка прогнала у світовій війні, значною мірою була й залишалася в зовнішньополітичній ізоляції. При цьому країни Малої Антанти небезпідставно вважали, що Угорщина остаточно не змириться з утратою тієї значної кількості етнічного угорського населення, яке компактно проживало в той час уздовж кордонів з Румунією – 1 млн. 664 тис. осіб, з Чехословаччиною – 1 млн. 72 тис. осіб, з Югославією – 459 тис. осіб [3, old. 236].

Список літератури:

1. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська видавнича спілка, 1996. 942 с.
2. Політична енциклопедія. Редкол. : Ю. А. Левенець (голова) ; упоряд. Ю. І. Шаповал. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 807 с.
3. Adatok a trianoni Magyarországról. A könyvben: Glatz F. Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest : Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 1988. 335 old.
4. Horthy M. Embékiratam. Buenos Aires: Soc. de Resp., 1953. 314 old.

5. Ormos M. Ismerjök – e Horthy Miklós? *Kritika*. 1991. 2 sz. 38 old.

Palinchak M. M., Kapitan L. I., Skyba I. I. CHARACTERISTICS OF THE POLITICAL REGIME OF M. GORTY

A meticulous analysis of the features of the interwar era gives reasons to assert that the regency of M. Horthy fell on the times when Hungary needed a strong personality at the head of the state. Under the terms of the Trianon Peace Agreement, it lost almost two-thirds of its former territory, which decreased from 283,000 km² to 93,000 km², and about half of its population, which decreased from 18.2 million to 7.6 million people. Non-observance of the ethnic principle in the determination of new borders in a significant part of the Hungarian population caused a feeling of injustice and national encroachment, which subsequently had a significant impact on the state policy of Hungary. The same factors significantly influenced the worldview of M. Horthy himself, who after the fall of the so-called «Hungarian Soviet Republic» on August 6, 1919, acquired a pronounced anti-communist character. Anti-communism became one of the ideological bases of the state system that was created in Hungary after the First World War. It complemented the official Christian-national ideology, focused on the creation of a powerful middle class in society – as the main social base for the revival of the entire Hungarian society.

It has been analyzed that the interwar twenty years is an important period of modern Hungarian history, full of events of significant political importance.

It is described that in the interwar period and during the Second World War, Hungary was a unique state entity: a kingdom without a king. In fact, the country was ruled by the regent, Rear Admiral M. Horthy.

It was analyzed that M. Horthy adhered to conservative principles in state creation.

The characterization of the political regime of M. Horthy would be incomplete if we ignored the main directions of the foreign policy of Hungary in the 1920s and 1930s. With this in mind, it was studied that Horthy diplomacy in these two decades was generally quite active, and this sphere of state activity was kept under close personal control by the regent M. Horthy.

Key words: *Hungary, state, religious organizations, church, mutual relations, political regime, politics, interwar period, diplomatic relations*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Аббасзаде Н. М.** – викладач кафедри історії Азербайджану та суспільних наук Бакинського слов'янського університету (Азербайджан)
- Адигезалова М. З.** – докторант Інституту Історії імені А.А. Бакіханова Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан)
- Азізага Гані-заде** – дисертант Національного університету оборони Міністерства оборони Азербайджанської Республіки (Азербайджан)
- Баран Б. М.** – асистент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Барановська Н. М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»
- Босцька-Пономренко Б. Т.** – студентка III курсу кафедри історії світового українства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Бурянов Д. М.** – аспірант кафедри історії та філософії історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Войтенко Ю. М.** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі
- Войтович Н. М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, економічної теорії та туризму Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького
- Гайденко О. В.** – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- Гахраманова Х. Дж.** – старший науковий співробітник відділу міжнародних відносин та історія діаспори Інституту історії імені А.А. Бакіханова Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан)
- Горбань Т. Ю.** – доктор політичних наук, професор, професор кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Гурбанова С. А.** – докторант Інституту історії імені А.А. Бакіханова Національної Академії Наук Азербайджану; викладач Азербайджанського Університету Мов (Азербайджан)
- Дмитренко А. А.** – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Долженко Ю. В.** – магістр історії, молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології Національної академії наук України
- Єгоров В. В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук і права Київського національного університету будівництва і архітектури
- Жмака В. М.** – кандидат історичних наук, доцент, викладач Сумського фахового коледжу економіки і торгівлі
- Жовта І. І.** – магістр історії, аспірантка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Журба М. А.** – доктор історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Зубко О. Є.** – кандидат історичних наук, старший лаборант кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Ілляшенко Ю. Ю.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету
- Капітан Л. І.** – доктор історичних наук, професор кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Кикоть С. М.** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Меморіальний музей Г.С. Сковороди» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Керімов Н.А.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри Кавказознавства та історії Азербайджану Азербайджанського університету мов (Азербайджан)
- Кізілова А. А.** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії, факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Колісник М. І.** – бакалавр, спеціальність 032 – Історія та археологія, незалежний дослідник
- Конюхов С. В.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»

- Коркач Д. А.** – аспірантка кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Куриляк В. В.** – PhD, доцент, доцент кафедри філософії, теології та історії церкви ПВНЗ «Український гуманітарний інститут»
- Лаврут О. О.** – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
- Левітас Ф. Л.** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичної та громадянської освіти інституту післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка
- Лисенко А. І.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету
- Мінченко М. В.** – аспірантка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
- Нікітенко К. В.** – доктор історичних наук, доцент, декан факультету історії та теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв
- Ніколаюк Т. А.** – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін Національної Академії образотворчого мистецтва та архітектури
- Олійник М. А.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи Української академії друкарства
- Орловський Р. В.** – аспірант Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарного менеджменту Національного університету «Острозька академія»
- Палінчак М. М.** – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародної політики факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Паска Б. В.** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Пономаренко О. В.** – кандидат філологічних наук, доцент Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Приходько М. М.** – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Радіоненко Т. В.** – завідувач науково-дослідного відділу «Меморіальний музей Г.С. Сковороди» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Рамазанов Ш. Ш.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Салук В. Б.** – аспірант Київського національного університету будівництва і архітектури
- Сенич Ю. В.** – аспірантка кафедри античності, середньовіччя та історії України домодерної доби ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Скорич Л. В.** – кандидат історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
- Скиба І. І.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Сошніков А. О.** – доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури
- Стадник О. В.** – старший викладач кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи Української академії друкарства
- Стоколос Н. Г.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії, теології та історії церкви Київського гуманітарного інституту
- Уварова О. О.** – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету
- Харук Д. А.** – магістр, незалежний дослідник
- Шевченко В. В.** – студент I курсу кафедри міжнародних відносин факультету права та міжнародних відносин Київського університету імені Бориса Грінченка
- Шеретюк Р. М.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Рівненського державного гуманітарного університету
- Шимко О. В.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та соціально-політичних наук Донбаської державної машинобудівної академії
- Шолк О. М.** – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- Якубовський І. В.** – кандидат архітектури, доцент Київського національного університету архітектури і будівництва

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 33 (72) № 4 2022

Коректура • *Н. Славогородська*

Комп'ютерна верстка • *А. Марєєва*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 36,24. Ум. друк. арк. 38,36. Зам. № 1022/422

Підписано до друку 28.10.2022. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

Е-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.